

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO'S. 285, 293, 309 & 324

क्रोडपत्रसङ्ग्रहः ।

अत्र

श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि

अनुमानजागदीद्याः प्रत्यक्षानुमानवादध्याः प्रत्यक्षानुमानमाधुयाः
व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशि-

KRODAPATTRASANGRAHA

NAVYA NYĀYA

On
at

or Critical Notes

Pr.
da,

Muktivāda, Sabdasaktiprakāsikā and Kusumāñjali

By Kālisankara Siddhānta Vāgīśa.

Edited by

Mahamahopadhyaya Nyāyāchārya Vāmācharana
Bhattachārya,

Professor, Govt. Sanskrit College, Benares,
and P. Dhundiraj Shāstri, N. U., K. T.

Vol. II FASCICULUS I - IV

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.

AGENTS:-OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDITA JYESHTHĀRAM MUKUNDAJI, BOMBAY

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press, Benares,

1924.

अथ श्रीकृष्णम्भट्टविरचितम् ।

प्रामाण्यवादगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

हरिपादौ नमस्कृत्य कृष्णो नारायणानुजः ।

विवृणोत्यध्यक्षटीकां गदाधरपदाश्रयाम् ॥ १ ॥

प्रत्यक्षदीधितिप्रौढिप्रौढे गादाधरे मते ॥

प्रचारेच्छोराङ्गनाथेः साहसं क्षम्यतां बुधाः ॥ २ ॥

मूले अथेति । अत्र प्रमाणतत्त्वं विविच्यते इति योजना ।

अथ मङ्गलस्य कारणतानिरूपणानन्तरम् । *अत्र* कर्तव्यग्रन्थे ।
प्रतिपाद्यत्वं सतम्यर्थः तस्य प्रमाणतत्त्वेऽन्वयः । तस्य विविच्यते
इत्यत्र धात्वर्थविवेचनघटकबोधेऽन्वयः । मयेत्यध्याहृतस्य गङ्गे-
शमिश्रेणेत्यर्थः । कृतिजन्यत्वं तृतीयार्थः तस्य धात्वर्थे विवे-
चनेऽन्वयः । विवेचनं परमतनिराकरणपूर्वकस्वमतव्यवस्था-
पनम्, व्यवस्थापनञ्च प्रमाणवत्तया बोधनम् बोधद्वारकं विषय-
त्वं कर्मलकारार्थः । प्रमाणतत्त्वमिन्द्रियादिचतुष्कत्वसमनियत-
प्रामितिकरणत्वम् । तथा च गङ्गेशमिश्रवृत्तिकृतिजन्यतादृशस्वमत-
कथनविषयो निरुक्तं प्रमाणतत्त्वमिति वाक्यार्थः । परमकारुणिकः
परैकविंशतिदुःखप्रहरणेच्छा उद्दिधीर्षा तदुपायेच्छा करुणा । सा
च परमा सफला शास्त्रार्थज्ञानद्वारा मुक्तिसम्पादकत्वात् । स्थानं प्र-
भेदः । तथा चोक्तम् ।

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्याय एव च ।

धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या हेताश्चतुर्विंश ।

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति त्रयः ।

अर्थशास्त्रं च विद्येयं विद्या ह्यष्टादशैव तु ॥ इति ।

एतद्विशेषणेन अध्ययनधर्मलाभः । दुःखस्य पङ्कसादयकथनं

तदनुभवधारावत उच्चारबाधशङ्कावारणाय । गादाधर्या नत्वेति ।
 श्रीकृष्णाङ्घ्रिनमस्कारोत्तरकालीनगुरुच्चारितवाक्यार्थस्मरणोत्तरका-
 लीनस्य दीधितिकृत्कर्तृकं यत्प्रत्यक्षचिन्तामणिविवरणं तद्विवरण-
 स्य कर्त्ता गदाधर इति श्लोकार्थः । स्वविवरणे तार्किकसमवेतसु-
 खजनकत्वान्वयः । गुर्विति । न च विनायकस्तवपाठादेः पृथक्वि-
 ध्वंसहेतुत्वेपि गुरुपदोच्चारणस्य तथात्वमप्रमाणमिति वाच्यम् त-
 दधीनस्वोत्कृष्टस्वज्ञानस्य मङ्गलत्वात् तस्यायुर्धृतमितिधम्मङ्गत्वम् ।
 तदुत्कर्षम् अर्थस्येतरापरिशीलितत्वादिना सम्बन्धसम्पादनम्
 तत्सम्पत्तिप्रयोजकव्यापारः कर्त्ताऽकजर्थः । स च प्रकृते आश्रय-
 मात्रम् । एवमप्रेपि । *तत्सहकारित्वं* गुरुवाक्यसहकारित्वम् ।
 गुरुवाक्यजन्यशाब्दबोधस्यातीतत्वेन विवरणनिर्माणेऽनुपयोगाद्या-
 चष्टे सहकारित्वं चेति* । परम्परया* संस्कारद्वारा । *फलं* स्म-
 रणम् । यद्यपि मनोनिष्ठतादृशसहकारितानिर्वाहकव्यापारोत्तरत्वं
 विवरणनिर्माणे लभ्यते तथाप्युपयोगित्वान्तेनोपयोगितावच्छेदकीभू-
 तसंस्कारविशेषसाहित्यं लभ्यत इति तदधीनार्थनिश्चयस्यैवोप-
 योगित्वमभिप्रेत्याह तथाचेति । संस्कार उद्बुद्धः । मनसेत्यस्य
 निश्चयेऽन्वयः । तादृशमनोजन्यार्थनिश्चयः स्मृतिर्मानसबोधो वा ।
 सध्रीचीनत्वरूपविशेषणं तु अर्थे व्यञ्जनिकविशेषणलाभार्थम् ।
 तच्चार्थमनसोरसम्बन्धं न लभेतातः सम्बन्धव्यत्वमुक्तम् । सम्ब-
 न्धश्च संस्कारोऽनुसन्धानं वा । वस्तुतो निबद्धव्यमिति पाठः ।
 सम्बद्धव्यमित्यस्य स एव वाऽर्थः । परिशीलनं सम्यग्ज्ञानम्
 तच्च शास्त्रे तन्तूनामप्यर्थानां पोषणस्य पुष्टानां च तानवस्य ।
 एवं च मिश्रप्रभृतीनां तादृशसंस्कारानुद्बोधात्परिशीलने वैपरी-
 त्यमिति सूचितम् । अश्रद्धार्यतात्पर्यव्यतिरेकेण तात्पर्यविषयत्वं
 व्यङ्ग्यत्वम् । तदुत्कर्षान्तरमाह सिद्धान्तेति । संशयादपि दुःखं
 जायते । सन्तापसन्तानोपशान्तेः सरोदर्शनाद्यद्वारकत्वादवगाहने-
 नेति । शान्तत्वेपि सरःसादृश्यं दुःखध्वंसहेतुतया । सरसि भन्तः
 प्रवेशो द्वारम् । दार्ष्टान्तिके तदाह स चेति । निगूढतम् इतः परिशी-
 लितत्वम् । तत्त्वाकलनं सिद्धान्तितार्थतावच्छेदकप्रकारकप्रमा । एतेन
 मिश्रप्रभृतीनामर्थवर्णने सिद्धान्तविरोधो व्यञ्जितः । विधानं व्या-
 पारः । दृष्टान्ते कृतिः दार्ष्टान्तिके तदन्यः । यद्यपि सरोरूपसिद्धान्त-

विशेष्यकतादृशार्थतावच्छेदकप्रमारूपान्तःप्रवेशानुकूलव्यापारोत्तर-
कालीनत्वमर्थः तथापि वाक्याद्यज्ञानस्यैव वाक्यप्रयोगोपयोगि-
त्वात्तद्व्यावधान्तःप्रवेशानन्तर्यमाह तदवगाह्येति । अर्थसङ्क्षेपे न्यून-
तेत्युक्तः सङ्क्षिप्ताकांति । प्रसिद्धमणनाय किरणां तन्नाम ग्रन्थस्येति ।
अर्थः षष्ठ्यर्थान्वयः । प्रकाशान्वाय ज्ञानजन्यत्वं वा षष्ठ्यर्थः । एक-
वाक्यतानाभिज्ञानां न स्वतो दुरुहचिन्तामाणग्रन्थतत्त्वार्थज्ञान-
सम्भव इत्यतो विवरणेति । तत्समानार्थकक्रजुशद्वप्रयोगो वि-
वरणम् । सम्बन्धं तृतीयार्थाधीनत्वान्वयः । करोति व्यापारा-
धात्वर्थः चिन्तामणिग्रन्थतत्त्वार्थबाधा योऽल्पतरजनसम्बद्धस्त-
मित्यर्थतो लभ्यम् । एवं च तत्तज्जने तत्त्वार्थबोधाभावोच्छे-
दनिर्वाहको यस्तत्र तत्त्वार्थबाधात्पादप्रयोजका विवरणरूपो
व्यापारस्तन्निर्मातृत्यर्थः । निर्माणेनेति तृतीयान्तनिर्माणपदार्थलभ्य-
भेदस्य फलितत्वात् । चिन्तेति । बहुतरशिष्यसमवेतो याश्चि-
न्तामणिग्रन्थतत्त्वार्थबाधस्तदनुकूलविवरणकर्तृत्यर्थः । प्रवृत्त्यर्थमि-
त्यस्य स्वीयग्रन्थस्य चेत्यस्य च त्रितयेऽन्वयः (१) अभिधेयत्वघटक-
प्रतिपत्त्यन्वाये जन्यत्वं षष्ठ्यर्थः इतरयानिष्ठत्वं तदर्थः ।

प्रयोजनवत्त्वायाभिधेयसम्बन्धावाहेत्यवतारणं शङ्कते यद्यपीति ।
तुल्यता कथनकर्मत्वन सादृश्यम् । आन्वीक्षिकीप्रतिपाद्यमत्र प्रति-
पाद्यते इत्यनुक्त्वा प्रमातृत्वमत्र विविच्यत इति विशिष्याभिधेयप्र-
दर्शनबीजमाविष्कर्तुं दीधितिकृतां तथाभिधानमिति समाधत्ते ।
तथापीति । यदि ग्रन्थस्य प्रयोजनवत्ताज्ञाने विशिष्याभिधेयज्ञानं
नोपेक्षितम् तदा प्रयोजनवत्तायाः कथनपि तज्ज्ञानं न स्यात्सम्बन्ध-
घटकप्रतिपाद्याज्ञानादित्याशङ्कायां सामान्यतां घटकीभूताभिधेयज्ञान-
मादाय स्वजनकज्ञानजनकत्वसम्बन्धेन प्रयोजनवत्त्वमुपपादयति
एतदिति । तृतीयार्थाभेदः सामान्यपदार्थेऽन्वेति एतद्ग्रन्थप्र-
तिपाद्य सप्रयोजनज्ञानविषयः ज्ञास्त्रप्रतिपाद्यत्वात् । यद्वा मुक्तिहेतु-
ज्ञानविषयः एतद्ग्रन्थप्रतिपाद्यः आन्वीक्षिकीप्रतिपाद्यत्वादितरीत्या
एतद्ग्रन्थप्रतिपाद्यं सप्रयोजनज्ञानविषय इति मानसम् । स्वजनक-
ज्ञानजनकत्वरूपसम्बन्धघटकीभूतं यन्मोक्षहेतुतादृशप्रतिपाद्यत्व-

(१) प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धात्रितय इत्यर्थः ।

रूपसामान्यधर्मधर्मितावच्छेदकज्ञानं तज्ज्ञानस्य सम्भवात् । विशिष्य तदज्ञानेऽपि प्रयोजनवत्ताज्ञानाकुण्ठनाद्विशिष्य तज्ज्ञानस्य फलान्तरं व्यञ्जयितुं तुल्यतयोपादानमिति भावः । तत्र तस्य फलान्तरं स्फुटयति प्रतिपाद्यस्येति । सामान्यतः प्रतिपाद्यस्य ज्ञानं प्रयोजनवत्ताज्ञानोपयोग्यपि न प्रवृत्त्युपयोगि अन्यथा प्रतिपाद्यस्य मुक्तिहेतुज्ञानविषयत्वसंशये प्रमाणतत्त्वं न ज्ञातमिति प्रमाणतत्त्वत्वेनाज्ञातत्वनिश्चयेऽपि ग्रन्थश्रवणे प्रवृत्तिर्न स्यादतः फलतावच्छेदकरूपेणैव ज्ञातत्वज्ञानस्योपाये प्रवर्तकत्वम् । तस्य च विशिष्य फलज्ञानाधीनत्वाद्विशिष्य तज्ज्ञानमपेक्षितम् । तथा च विशिष्य प्रमाणतत्त्वज्ञानमूलकप्रमाणत्वत्वेन ज्ञातत्वानिश्चयसम्भवाद्विशिष्य तज्ज्ञानेच्छाधीना तत्र प्रवृत्तिरिति भावः । तज्ज्ञानज्ञानानुधावनं तदिच्छानिर्वाहार्थम् । यद्वा सामान्यतो मुक्तिहेतुज्ञानविषयताज्ञानेऽपि प्रमाणतत्त्वत्वेन तत्सन्देहे बाधकाभाव इत्याशयः । स च विशिष्य तज्ज्ञाने मोक्षजनकतासन्देहपर्यवसन्नः अतो न प्रवृत्तिः । न च विशिष्य ज्ञाततासन्देहे प्रवृत्त्युच्छेदभयेन विशिष्य ज्ञानप्रदर्शनं व्यर्थम् तस्य तत्सन्देहानुच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । विशिष्य ज्ञाततानिश्चयद्वारा तस्य तन्निवर्तकत्वात् । यद्वा सामान्यतः प्रतिपाद्यस्य मुक्तिहेतुज्ञानविषयतासन्देहः तज्ज्ञानस्य मोक्षजनकतासन्देहपर्यवसायी अतो विशिष्य तादृशविषयतानिश्चयार्थं विशिष्य तज्ज्ञानमित्यर्थः । मूलानुरोधेन दीधितौ विशिष्येत्यध्याहार्यम् अतो न शाब्दोति न्यायविरोधः । *पृथगिति* एवं च फलवच्छास्त्रोपकरणत्वेनेत्यस्य प्रयोजनवत्त्वांशे एवान्वयोऽप्युपपद्यते ।

तस्यां निरुक्तजनकतायाम् । सामान्यतः तद्वत्ताव्यावृत्तये उपलक्षणव्यावृत्तमिति । विशेषणत्वं तत्कालावच्छिन्नतद्वत्त्वरूपम् तस्यैवोत्तरकालीनोद्गारेच्छाप्रयोजकत्वात् । न चेति । न च संसारविशेषणवैयर्थ्यमशक्यमेव तदसत्त्वे दुःखित्वस्योपलक्षणत्वे मुक्तेषु उद्दिष्टीर्णाविषयत्वापत्तिः विशेषणत्वे स्वर्गिणां तदनुपपत्तिः संसारविशेषणसत्त्वे च दुःखित्वस्यैऽप्युपलक्षणतया स्वर्गिणामपि सङ्गद इति वाच्यम् । दुःखपङ्कनिमग्नत्वं तत्प्रागभावधत्तम् दुःखित्वमेव वा दुःखमेकविशत्यपि तथा च तद्विशेषणमिति-शङ्कासङ्गतेः दुःखित्वं न जगत्पदार्थतावच्छेदकम् पृथग्दुःखः

त्यादिविशेषणात् इति तु बोध्यम् । क्रियेतेति । तदकरणाद्धेतोरित्यर्थः ।
दुःखि जगदुद्भूतं भवत्विति नेच्छा अदुःखिजगदुपगमापत्तेः किन्तु
जगदुद्भूतमस्त्वित्येवेति तथा न कृतम् । धनी सुखात्यादिवदुद्दिष्टी-
र्षाविषयत्वप्रयोजकत्वेन दुःखित्वं विवक्षति *यत इति । जगदिति*
अवच्छेदकावच्छेदेनैव विधेयान्वय औत्सर्गिकः अन्यूनानतिप्रस-
क्तत्वनियतं च स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वम् तच्च संसारस्यैव
न तु स्वर्गवृत्तिदुःखित्वस्य अतो योजनयापि तथा न कृतमिति
भावः । लाभायेति । तेन संसृतिवस्याचेतनशरीरसाधारण्येनोद्धार-
बाधस्य निरासः । यत्किञ्चिदेकात्मोद्धाररेच्छया महत्तरशास्त्रप्रण-
यनं व्यर्थमत आह *लक्षणयापीति* अपिना शक्तिसङ्ग्रहो दृष्टान्तार्थः ।
जगद्वृत्तिसमूहत्वमात्रेणोद्धाररेच्छाविषयत्वे प्रत्येकमुद्धारानुपपत्तिरते-
स्तत्तत्संसारवच्छिन्नयावललाभ आवश्यकः अत एव विशिष्य सक-
लजीवानामान्वीक्षिकीशास्त्राध्ययनद्वारोद्देश्यतानिर्वाहोऽभिधास्यते
तथा चाशेषरूपार्थत्यागोऽयुक्त इत्यत आहवेति । *तल्लाभादिति*
जगत्पदार्थभिन्ने उद्धाररेच्छाशून्यत्वसहितजगदुद्धाररेच्छाबोधेनाथ-
तस्तल्लाभादित्यर्थः । एवकारस्य यावदर्थकत्वं स्वाश्रयग्राहकेण गृह्यत
एवेत्यत्र मिश्रादिभिरुपगतम् । तथा च समभिव्याहृतपदार्थतावच्छे-
दकसमानाधिकरणसकलतत्तद्धर्मावच्छिन्नरूपोऽशेष एवकारार्थः ।
तद्धर्मश्च विशिष्य संसाररूप एव ग्राह्यः न तु तत्तद्व्यक्तित्वरूपः
मुक्तानामुद्धाररेच्छाविषयत्वापत्तेः । ननु व्यासज्यवृत्तिजगत्पदार्थघट-
कसमूहत्वावच्छिन्नभेदः प्रत्येकं जगत्पि । नापि जगत्त्वव्यापकत्वे-
नोद्धाररेच्छाविषयता प्रत्येतुं शक्यते तत्समानाधिकरण्यमात्रेण
तद्विषयत्वेनैवोपपत्तेः । वस्तुतः जगत्पदात्संसार्यात्मत्वसमानाधि-
करणसकलतत्संसारवत्त्वलाभेनैवोपपत्तेः समूहनिवेशनमनुचितमे-
वेत्यत आह । *अथवेति* ।

अर्थविधाध्यात्मविद्येति पाठः । शिल्पविद्याव्यावृत्तयेऽर्थ-
पवम् । अर्थज्ञानेच्छा मोक्षोपायेच्छा । तादृशेति । शूद्राः
शास्त्रार्थज्ञानवन्तो भवन्तिवति मुनीच्छायां शूद्रशरीरविशिष्टा-
नामभानादिति भावः । इच्छायां इच्छापूर्वकत्वविशिष्टस्य
न शूद्राय मतिं प्रयच्छेदिति निषेधात् । शूद्रोपलक्षितवि-
प्रादेरव्यापनस्य प्रत्यवायहेतुतापत्त्या शूद्रपदेन शूद्रावच्छिन्न-

स्यैव तत्र विषयक्षणादिति भावः । दैववशेनेति । फलादिपातेच्छ-
 येषुप्रयोगाद्विषादिमरणे वाचनिकप्रायश्चित्तविधिवशात्प्रत्यक्षायान्तर-
 कल्पनेऽपीह तादृशविध्यभावाच्च तत्कल्पनमिति भावः । ब्राह्म-
 णादीति । तत्रापि दैववशेनानधिकारिणामर्थज्ञानसम्भवादिति
 भावः । ब्राह्मणत्वादीति । तथा च तथाविधेच्छैव ब्राह्मणाद्यवच्छिन्ना-
 त्मधर्मिकेति भावः । शूद्रत्वविशिष्टशरीरं परिगृह्येनच्छास्त्रार्थज्ञानवा-
 म्भूयादितिच्छा तु न मुनेरस्तीति भावः । ननु शूद्राः शास्त्रार्थज्ञान-
 वन्तो भवन्तिवतीच्छायां शूद्रशरीरोपलक्षितात्ममाने मानाभावः
 ज्ञानभागित्वेनच्छायाः शरीरावच्छिन्नज्ञानविषयकत्वनियमादित्यत
 आह *अन्यथेति* कीटा अर्थज्ञानवन्तो भवन्तिवतीच्छायाः संवादि-
 त्वानुरोधेन कीटशरीरोपलक्षितात्मविषयत्वान्नतत्रैव तन्नियमभङ्गादि-
 त्यर्थः । टीकेति । बाधितप्रत्यवायस्वीकारोऽस्वरसः ।

निश्चीयमानेति । प्राचीनमते निश्चितप्रामाण्यकस्यैव ज्ञान-
 स्य निश्चयकार्यकारित्वादिति भावः । प्रथमसूचेति । पदार्थ-
 तत्त्वज्ञानादिति पञ्चमी साधनत्वे शास्त्राधीनेति भावः । अर्ह-
 तीति । तथाच प्रवृत्त्यभावात्कुत्रापि न निःश्रेयसो भवतीति
 भावः । ननु प्रथमसूत्रार्थज्ञानेऽप्रमात्वव्याघर्त्तकतया शास्त्रस्य प्रमा-
 त्वनिश्चायकत्वमत्राह *शास्त्राधीनेति* अनुमितिशाब्दबोधवाद्विशेषद-
 र्शनाधीनमानसेपि परतस्त्वमिति भावः । एतन्मते शास्त्रजन्यत्वं न
 प्रमात्वे लिङ्गम् तत्प्रत्यक्षस्यैवाभिप्रेतत्वात् शास्त्रोपादानं च तत्र निः-
 श्रेयसवत्त्वलाभाय । मन्वान इत्यनेनान्यदुक्तमन्यद्वुद्धमिति सूचित-
 म् । प्रवर्तकज्ञाने इति । तथाच स्वार्थिप्रवृत्तिजनकज्ञानधर्मिकप्रमात्व-
 निश्चयसम्पादकत्वम् । परम्परया स्वमुक्तिसम्पादकत्वं च तद्विषयी-
 भूतज्ञानजनकतावच्छेदकत्वम् । ननु परम्परापदे तादृशतात्पर्यभ्रमो
 दुर्घटः प्रमाणतत्त्वेत्याद्यग्रिमग्रन्थासङ्गतेरतस्तत्सङ्गमयति *प्रमाणे-
 ति* परम्परयेति । प्रथमतो मोक्षसाधनताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयः ततः
 शास्त्रश्रवणस्य प्रमाणतत्त्वावधारणजनकताज्ञानम् ततस्तत्र प्रवृत्ति-
 रित्यर्थः । कथमिति । तथाच यदुक्तं तद्वुद्धम् न त्वन्यदुक्तम् अन्य-
 द्बुद्धमित्याशयः । समुत्तं एवेति । परम्परापदेन स्वजनकज्ञानजन-
 कत्वरूपसम्बन्धोक्तिसम्भवात् । मूले प्रवृत्तिसामान्यान्तःपातिवि-
 संवादिप्रवृत्तौ व्यभिचारमुक्त्वा संवादिप्रवृत्तावम्यथासिद्धिमाह *व-

हिति* साधनतासंसर्गकफलनिश्चयासत्त्वे तद्धर्मिकप्रमात्वनिश्चयेऽपि प्रवृत्त्यनुदयात् नान्यथासिद्धिः । अर्थसन्देहस्य प्रवृत्तकृतानिरसनाय यद्विधिः । गादाधर्मा भेदकोटिकसंशयासङ्ग्रहमुक्त्वाऽन्यन्ताभाव-
कोटकतत्सङ्ग्रहमाह एवमिति । व्याप्त्यभावाभावस्य व्याप्त्यात्म-
कत्वेन यत्संशयत्येतावन्मात्राभिधाने वक्ष्यमाणसंशयासङ्ग्रहाभा-
वात्प्रथमतो यत्संशयपदार्थं दर्शयति *यत्संशयादिपदमिति* कि-
ञ्चिद्रूपेण मेयत्वादिना । अत्रेवं सूचितम् । यत्संशयत्वव्यापकत्वमेव
प्रतिबन्धकतायामुपादेयम् । न तु व्याप्तिसंशयरूपघटाभावनिश्चय-
मादाय घटवत्ताज्ञाने वक्ष्यमाणयत्संशयत्वावच्छिन्नत्वम् । व्या-
प्त्यभावाभावत्वेन व्याप्तिकोटिकव्याप्त्यभावसंशयसाधारण्यानु-
राधेन व्याप्तित्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयत्वस्यैव स्वरू-
पसम्बन्धरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् । व्याप्तिकोटिकसं-
शयत्वस्य किञ्चिद्रूपेण व्याप्तिप्रकारकनानासंशयसाधारण्येना-
तिप्रसक्तत्वाच्च । एवञ्च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य हेतुघट-
कत्वमनिराकृत्याप्रे सामान्यविवक्षणे न्यूनत्वं न शङ्क्यम् । असङ्गति-
रिति । न च व्याप्त्यभावाभावत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिवे-
शसम्भवादिति वाच्यम् । व्यतिरेकज्ञानत्वेन पर्यवसानानुपपत्तेरेव
तदर्थत्वात् । एकार्थेति । अन्यथा सकृदुच्चरित इति व्युत्पत्तिविरोधः ।
चरमेति । षष्ठ्यर्थस्य प्रथमविषयितायामन्वयसम्भवेऽपि पटस्य सं-
शय इत्यादौ पटीयविषयिताविशिष्टविषयिताश्रय इति नानुभवः
किन्तु विषयिताविशिष्टपटीयविषयिताश्रय इत्येव । किञ्च ससम्ब-
न्धकस्थले साक्षादन्वयितावच्छेदकेऽन्वयसम्भवे तत्कोटिप्रविष्टा-
न्वयोऽव्युत्पन्न इति संशयपदार्थतावच्छेदकचरमविषयितायामेव
तत्स्वीकार उचितः । अत एव संशये पटविषयित्वं नास्तीति बा-
धदशायामनुभवसिद्धः पटस्य संशय इति बुध्यनुत्पादोऽपि सङ्ग-
च्छते । निरूप्यत्वस्येति । नव्यमते पटस्य न संशय इत्यादौ पट-
मिरूपितत्वाभावसौलभ्यात् । संशयपदार्थान्तरमनभ्युपेत्याऽपि प्रथम-
संशयपदार्थं एकार्थपरतानिर्वाहं शङ्कते न चेति । उभयसाक्षात्का-
र्यत्वकल्पनागौरवमपि द्रष्टव्यम् । आहुरित्यस्वरसोद्भावनम् तद्वी-
जं च तात्पर्यग्रन्थे सकृदुच्चरित इति व्युत्पत्तेर्निराकार्यतया नाना-

र्थपरत्वेऽपि न क्षतिरिति ।

प्रतिषध्येति संशयादिविशेषणम् । यद्रूपावच्छिन्नवृत्तानिश्चयः यद्रूपावच्छिन्नाभावज्ञानप्रतिबन्धकस्तद्रूपावच्छिन्नानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककतेत्यर्थः । यद्वा स्वप्रतिषध्यतया स्वसमानधर्मितावच्छेदक इत्यर्थः । स्वं साध्यघटकनिश्चयः । एवं यद्रूपावच्छिन्नप्रकारितायां यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वं साध्यघटक तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वेन हेतुघटकता प्राप्ता । तथाच यद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकयद्रूपावच्छिन्नाभावप्रकारकसंशयत्वादेव्यापकप्रतिबन्धकताकतत्तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यमिति व्याप्तौ न दृष्टान्तस्वरूपासिद्धी । संशयादीति । संशयदल एव निश्चयदल एव वा इत्थं विवक्षणीयम् एकतद्दलस्य त्याज्यत्वात् । एतदर्थमेवादिपदम् तेनैकत्र तद्विवक्षणे व्यभिचारभावादपरत्र तद्विवक्षणं कथमिति न शङ्क्यम् । वस्तुतस्तु घटादिपदेन विषयविशेष उपादेयः तथा च यादृशविषयावेशाभावनिश्चयत्वनियतः व्याप्यभाषसंशय एव तन्नियतः व्याप्यभावनिश्चय एव वेत्यत्र तात्पर्यम् । व्याप्यभावसंशयनिश्चयोभयस्य च तन्नियतत्वे मानाभाव इत्याशयः । तद्घटकेति । यद्रूपावच्छिन्नकोटिकत्वं संशयत्वघटकमितरपदं निश्चयपरम् यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वं निश्चयत्वघटकमितरपदं संशयपरमिति क्रमेण बोध्यम् । तृतीयार्थ इति । तथा चानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितयद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकयद्व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकत्वं प्रतिबन्धकतायां निवेद्यमित्यर्थः । अप्रामाण्यसंशयास्कन्दितव्याप्यभावसंशयादेः प्रतिबन्धकत्वेपि न क्षतिः प्रतिबन्धकतायामप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितव्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकताया अव्याघातात् । तदर्थेति । समुदायपर्याप्तेः समुदायिनि वृत्तेर्ग्राह्यज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ संशयान्यत्वस्याधिक्येपि ग्राह्यव्यतिरेकज्ञानत्वे तत्पर्याप्तेरावश्यकत्वात् । अन्यथा प्रत्येकवृत्तेः समुदायावृत्तित्वापत्तेरिति व्यतिरेकज्ञानत्वत्वावच्छिन्नपर्याप्तिसम्बन्धो वाच्यः । तत्राप्यवच्छेदकत्वं यदि स्वरूपसम्बन्धाविशेषस्तदा अनवस्था अनतिरिक्तवृत्तित्वं चेत्तदा गौरवात् किं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । यदि च प्रतिबन्धकतायां तादृशधर्मघटकातिरिक्तानवच्छिन्नत्वं यद्व्यतिरेका-

वगाहित्वानिष्ठावच्छेदकत्वान्यज्ञानत्वनिष्ठावच्छेदकत्वान्यावच्छेदक-
त्वानिरूपकत्वमिति यावत्, यद्वा तादृशधर्मघटकातिरि-
क्तावृत्त्यवच्छेदकताकत्वं यद्यतिरेकावगाहित्वातिरिक्तो यो ज्ञान-
त्वातिरिक्तः तदवृत्त्यवच्छेदकतानिरूपकत्वम् इति यावत्;
निवेश्यते तदापि यद्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्धकतायाः स्वरूप-
सम्बन्धरूपयद्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयत्वात् । न चैवं
स्वरूपसम्बन्धरूपानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वद्वयप्रवेशमपेक्ष्य
पर्याप्तिकल्प एव लाघवमिति वाच्यम् पर्याप्तपर्यालोचनेनार्थनिवेशे
व्याप्तिनिश्चये व्यभिचारात् प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य व्याप्त्यभा-
वज्ञानत्वात्तत्र व्याप्तिनिश्चयस्याहेतुत्वात् । अस्माकन्त्वप्रामाण्यसं-
शयास्कन्दितव्याप्तिव्यतिरेकज्ञानतत्संशययोरप्रतिबन्धकतयाऽदो-
षात् । यत्तु व्यापकत्वनिवेशकल्पे उक्तदोषवारणाय यद्यतिरे-
कज्ञानत्वं यत्प्रतिबन्धकत्वाव्यापकं तदन्यत्वं प्रतिबन्धकताविशेषण-
मिति तन्न महागौरवात् । केचित्तु अनिश्चिताप्रामाण्यकयद्धर्म-
धर्मितावच्छेदककयद्धर्मावच्छिन्नव्यतिरेकज्ञानत्वपर्याप्तावच्छेदकता-
कप्रतिबन्धकताकं यत्तत्तद्धर्मधर्मितावच्छेदककतद्धर्मावच्छिन्नप्र-
कारकज्ञाननिष्ठतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकताक-
मिति व्याप्तिः । अत्र च तद्धर्मधर्मितावच्छेदककतद्धर्मावच्छिन्न-
निश्चयत्वोक्तौ तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञाननिष्ठत्वानुपादाने धूम-
त्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकव्याप्तिव्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे व-
क्ष्यमाणरीत्या धूमत्वावच्छिन्नधर्मिकव्याप्तिनिश्चयत्वेनाहेतुत्वात् व्य-
भिचार इति तदुपादानम् । एवञ्च तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकत्वोपा-
दानं जनकतायां तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नत्वासि-
द्धिशङ्कावारणायैव न तु व्याप्तिशरीरप्रविष्टम् । ननु हेतौ पर्याप्तिनि-
वेशनमनर्थकम् प्राह्यविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ अप्रा-
माण्यज्ञानाभावस्यैव निवेशात् । इह तु अप्रामाण्यनिश्चयाभावस्ये-
त्यत एव तद्बुद्धिवारणसम्भवमिति चेन्न अप्रामाण्यज्ञानव्यक्तीनां
तद्व्यक्तिद्वेनैव सर्वत्रोत्प्रेक्षकतया अप्रामाण्यनिश्चयव्यक्त्यभावाना-
मपि प्राह्यविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिनिवेशेन पर्याप्ति-
निवेशं विना व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । अथैवमपि वास्तवयद्धर्मा-
वच्छिन्नाभावज्ञानत्वं न प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं

भ्रमानुरोधात् । न च यद्धर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपितव्यतिरेकत्वाद्य-
च्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वघटितं तथेति वाच्यम् । व्याप्तिघटकपदा-
र्थतावच्छेदकरूपेण भ्रमसम्भवात् यद्धर्मपदेन व्याप्तित्वादेरुपादाना-
सम्भवादिति चेन्न यादृशरूपांशिशिष्टविषयतानिरूपितयत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगित्वाविषयतानिरूपिताभावत्वावाच्छिन्नविषयताशा-
लिज्ञानत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबन्धकताकं यत्तत्तादृशरूपांशिशि-
ष्टतत्संसर्गावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यमिति व्या-
प्तिनिष्कर्षात् । तादृशं च रूपं भ्रमप्रमासाधारणव्याप्त्यादिवि-
षयतात्वम् । एवमप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टतादृशनिश्चयत्वेन कार-
णत्वाग्निश्चयत्वेऽवच्छेदकतापर्याप्तिर्न प्रवक्ष्या । अथानुमितौ
व्याप्त्यभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वपक्षे व्याप्तिज्ञानत्वेनैव हे-
तुत्वमुचितम् व्याप्तिसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वेनैव तत्कालेऽनुमिति-
वारणसम्भवादिति चेन्न धूमा वान्हेव्याप्यो न वेति संशयेऽपि
रूपान्तरपुरस्कारेण व्याप्तिनिर्णयादनुमित्युत्पत्त्या धूमत्वावाच्छिन्न-
लिङ्गकवह्न्यनुमितौ धूमत्वावाच्छिन्नाविशेष्यकव्याप्त्यभावज्ञानत्वे-
न प्रतिबन्धकत्वेन धूमा वह्निव्याप्यो न वेति संशयसत्त्वे धूम-
त्वावच्छिन्नलिङ्गकानुमित्यनुत्पादेऽपि धूमलिङ्गकवह्न्यनुमितिसा-
मान्यवारणाय धूमलिङ्गकवह्न्यनुमितिसामान्यं प्रातः धूमलिङ्गकवाह्न-
व्याप्तिनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वादित्याहुः । पराभवितुमिति । तथा च नै-
यायिकपराभवमुद्दिश्यैव तदस्थं प्रति प्रामाण्यनिश्चयोपयोगिता-
व्यवस्थापनप्रकारानुवादः दूषणविनिवेशायेति भावः । घटादीति ।
तथाच यदभावत्वप्रकारकतानैयत्यविशेषणं व्यर्थमिति भावः । ननु
प्राप्त्यसंशयस्य प्रतिबन्धकतामते तद्विशेषणमावश्यकमित्यत आह
यन्मतमिति तथाच यत्संशयपदोपदानेऽपि संशयादौ नैयत्यान्त-
विशेषणदानेऽपि च घटज्ञाने व्यभिचारो दुर्वार इति भावः ।

न त्विति । प्राप्त्यसंशयस्याप्रतिबन्धकतामते एव व्यभिचारज्ञानस्य
स्थतन्त्रप्रतिबन्धकत्वा सम्भवतीति घटादिव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबन्धे
घटादिनिश्चयजन्ये घटादिविशिष्टज्ञाने यत्संशयपदेन व्यभिचारवार-
णम् व्यभिचारसंशयप्रतिबन्धे व्यभिचारनिश्चयाजन्ये व्याप्तिनि-
श्चये यद्व्यतिरेकनिश्चयपदेन व्यभिचारवारणम् अव्यभिचारसं-
शयप्रतिबन्धे व्यभिचारनिश्चयप्रतिबन्धे चाव्यभिचारनिश्चयाजन्ये

व्यभिचारनिश्चये व्याभिचारवारणाय यदभावत्वप्रकारतानियतत्ववि-
शेषणावश्यकत्वं चेति भाविः । यद्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्धक-
ताकत्वनिवेशसम्भवेऽपि यथाश्रुतमूलानुरोधेन प्रतिबन्धकताविशे-
षणतया निश्चयत्वोपादानम् अन्यथा संशयपदवैयर्थ्यं स्यात् । अस्म-
न्महाभावतया च न वैयर्थ्यम् यदभावत्वप्रकारतानियतो यदभावा-
वगाहिताप्रयुक्त्यप्रतिबन्धकताशालियद्व्यतिरेकनिश्चयः यदभावा-
वगाहिताप्रयुक्त्यप्रतिबन्धकताश्रययत्संशयश्च यदभावत्वप्रकारता-
नियतः तन्निश्चयस्तद्धेतुरित्येकहेतौ यदभावत्वप्रकारतानियतत्व-
स्य द्वेधा निवेशं परित्यजति *स्वेति* तथाच स्वप्रतिबन्धकयत्सं-
शयत्वव्यापकयदभावप्रकारताकत्वे सति यद्यतिरेकनिश्चयप्रतिबन्ध-
त्वमेको हेतुः तेन यदभावत्वप्रकारक एव यत्संशयः यद्यतिरेकनि-
श्चयश्च यत्र प्रतिबन्धकस्तन्निश्चयस्तद्धेतुरित्यत्र न साध्यसाधन-
विरोधः । न च यत्संशयप्रतिबन्धकतामात्रनिवेशे संशयत्वानुपादाने
सिद्धिविधया यज्ज्ञानप्रतिबन्धकायां तन्निश्चयाजन्यानुमितौ व्यभि-
चारवारणाय संशयत्वनिवेशोऽर्थक इवेति न त्विदानीमनुमिति-
शाब्दबोधादिप्रतिबन्धके समानाकारकसिद्धिशब्दबोधादौ स्व-
प्रतिबन्धकयज्ज्ञानत्वव्यापकयदभावत्वप्रकारताकत्वविरहादेवादोषा-
दिति वाच्यम् यादृशविषयविशेषे अनादौ संसारे न कस्यापि
सिद्धाध्यायिषाद्वयमध्यवर्तिसिद्धिभिन्नसिद्धिर्जाता तत्र बाधमात्रमा-
दाय व्यभिचारवारणार्थं संशयत्वोपादानात् । किञ्च यत्र विषय-
विशेषे पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव समूहालम्बनात्मकसि-
द्धिबाधनियमः तत्र सामानाधिकरण्येनानुमितौ तादृशबाधत्वेना-
विरोधित्वेऽपि तादृशसिद्धेर्विरोधितयाक्तरीत्या व्यभिचारवारणाय
तदुपादानम् । किञ्च व्याप्तिप्रमात्वयोः संशये यदभावत्वप्रका-
रकतानियमेऽपि तन्निश्चयस्यातथात्वात् साधनाप्रसिद्धिरित्यतस्तदु-
पादानम् । न च व्याप्त्यादिनिश्चयस्यानुमित्यादिप्रतिबन्धकत्वा-
भावात् स्वप्रतिबन्धकयज्ज्ञानत्वव्यापकत्वाभावेऽस्तत्रेति वाच्यम् ।
साध्याभावविशिष्टपक्षादिविषयकत्वसमूहालम्बनस्य तथात्वात् ।
व्याप्त्यभावप्रकारकसंशयस्यैव व्याप्त्यान्योन्याभावप्रकारकसंशय-
स्याप्यनुमितिप्रतिबन्धकतया तत्र व्याप्त्यभावत्वप्रकारकत्वाभावात्
उद्धान्तसिद्धिस्तु न शङ्क्या व्याप्त्यान्योन्याभावप्रकारकव्याप्तिप्रकार-

कसंशयानुपगमात् उपगमे वा मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-
पक्षाभावांशे प्रतिधोगितासम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वस्य निवेशनी-
यत्वात् । एवं च व्याप्यभेदव्याप्यभावयोरेकत्वात्तत्र व्याप्यभावत्वं
भासत इत्यनुपादेयम् । स्वप्रतिबन्धकव्यभिचारसंशयत्वव्यापक-
व्यभिचाराभावत्वप्रकारताकेऽव्यभिचारनिश्चयेऽव्यभिचारनिश्चया-
जन्ये व्यभिचारवारणाय यद्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्यत्वोपादानम् ।
अथैवमपि स्वविरोधिविषयकसमूहालम्बनात्मकघटवत्तासंशयत्व-
व्यापकघटाभावत्वप्रकारताके तादृशसमूहालम्बनात्मकघटव्यतिरे-
कनिश्चयप्रतिबध्ये घटवत्तानिश्चयाजन्येऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारः
वक्ष्यमाणरीत्या स्वप्रतिबन्धकयद्रूपावच्छिन्नविषयकसंशयत्वव्या-
कयद्रूपावच्छिन्नाभावत्वप्रकारताकत्वे सति यद्रूपावच्छिन्नाभावनि-
श्चयप्रतिबध्यतापर्यन्तोपादानेपि दुर्वारः यद्रूपपदेन घटत्वस्यैवोपा-
दानादिति । अत्रेदं समाधानमवधातव्यम् । व्यतिरेकनिश्चयत्वव्याप-
कप्रतिबन्धकताकत्वं विवक्षितम् । अथ धूमालोकादिधर्मिकव्याप्य-
भावनिश्चयभेदेन प्रतिबन्धकताभेदात् कस्यामपि प्रतिबन्धकतायां
यद्रूपावच्छिन्नाभावनिश्चयत्वव्यापकतेति दृष्टान्तासिद्धिरिति चेन्न
यद्रूपावच्छिन्नज्ञानधर्मितावच्छेदककत्वेन निश्चयस्य विशेषणीयत्वा-
त् । यद्रूपावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धक-
तावच्छेदकविषयितानिरूपकत्वपर्याप्त्याधिकरणसंसर्गावच्छिन्नत्वेन
व्यतिरेकिता विशेषणीया । न च तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्ध-
कताकत्वमेवास्तु किं व्यापकत्वोपादानेनेति वाच्यम् अनुमितिं प्र-
ति व्याप्यभावनिश्चयत्वेन प्रवृत्तिं प्रति प्रमात्वाभावनिश्चयत्वेन प्रति-
बन्धकत्वे व्याप्यभावसंशयादावतिरिक्तप्रतिबन्धकताकल्पनप्रस-
ङ्गमयेन व्याप्यभावादिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकताकल्पनात् । यस्तु स्व-
प्रतिबन्धकव्यभिचारसंशयत्वव्यापकव्यभिचाराभावत्वप्रकारताके
सिद्धिविधया व्यभिचारव्यतिरेकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताके
च व्यभिचारनिश्चयाजन्येऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारप्रसङ्गात् न
स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेश इति । तदशुद्धमेव व्यापकत्वो-
पादानेपि तद्दोषवारणासम्भवात् । वस्तुतस्तु अव्यभिचारविषयक-
प्रत्यक्षनिर्णयं प्रत्येव व्यभिचारसंशयः प्रतिबन्धकः तत्र च न व्यभि-
चारव्यतिरेकनिश्चयः प्रतिबन्धक इति न किञ्चिदेतत् । अथ स्वप्र-

तिबन्धकयत्संशयत्वस्य यदभावत्वप्रकारकत्वव्याप्यताविषयक्षणे अनुमितिप्रतिबन्धकपक्षधर्मत्वाभावनिश्रयात्मके प्रमेयमेयत्वघटत्वादिना व्याप्तेः संशये व्याप्यभावत्वप्रकारकत्वाभावाददृष्टान्तासिद्धिः । न च तस्य व्याप्यभाववगाहित्वं नास्तीति वाच्यम् घटाद्यभावत्वेन व्याप्यभावमानसम्भवात् । न च यदभावत्वेनावगाहित्वं विवक्ष्यताम् । तथासति अव्यभिचारसंशयव्यभिचारनिश्चयोभयप्रतिबन्धेऽव्यभिचारनिश्चयाजन्ये व्यभिचारानुद्धारप्रसङ्गात् । व्यभिचारत्वावच्छिन्नसंशयस्य अव्यभिचाराभावत्वाभावावगाहित्वात् अव्यभिचाराभावत्वावच्छिन्नसंशय एव तादृशाभावत्वप्रकारतासत्त्वात् । न च प्रतिबन्धकतायां यदभावावगाहिताप्रयुक्तत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् तथासति संशये यदभावत्वप्रकारकतानिवेशकल्पे प्रतिबन्धकतायां यदभावावगाहिताप्रयुक्तत्वं न निवेद्यत इति सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गादिति चेत् यत्संशयपदेन यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकसंशयोपादानात् । एवञ्च समानधर्मिकयद्रूपावच्छिन्नाभावावगाहिज्ञानत्वरूपसंशयत्वनिवेशेन व्याप्तिप्रकारकव्याप्यभेदसंशयवारणं सम्भवतीत्यपरमनुकूलम् । अथैवमपि व्याप्तित्वावच्छिन्नविषयताके घटत्वादिना व्याप्तिसंशयेऽनुमितिप्रतिबन्धकपक्षधर्मत्वाभावनिश्रयात्मके व्याप्यभावत्वप्रकारकत्वाभावाददृष्टान्तासिद्धिर्दुर्वारैवेति चेन्न मुख्यविशेष्यांशे प्रकारतापक्षाभावांशे प्रतियोगितासम्बन्धेन व्याप्तित्वावच्छिन्नाप्रकारकतया यत्संशयपदेन दुर्घटत्वात् । अथ पर्वतत्वावच्छेदेन बहुयनुमितौ बह्वितदभारविषयकसमुच्चयरूपप्रतिबन्धके बह्वित्वावच्छिन्नाभावत्वप्रकारताकत्वात् बहुयभावनिश्रयसामान्यप्रतिबन्धकताकत्वाच्च बह्विनिश्चयाजन्यायां व्यभिचारो दुर्वार इति मुख्यविशेष्ये प्रकारीभूताभावांशे तद्रूपावच्छिन्नप्रकारतायाः स्वसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकताविशिष्टत्वेन निवेशनीयत्वात् । अथ दीधितिदिप्पण्यामभिप्रायवर्णनप्रकारः । मिश्रदिप्पण्यां तु स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकविषयिताघटितयत्संशयत्वस्य व्याप्यता विवक्षणीया नातो घटत्वादिना व्याप्तिसंशये प्रतिबन्धकपक्षधर्मत्वाभावनिश्रयात्मके व्याप्यभावत्वप्रकारकत्वाभावेऽपि दृष्टान्तसिद्धिः । नापि व्यतिरेकनिश्चयपदोपादानव्याप्यत्वसङ्कतिर्यदभा-

धाघगाहिताप्रयुक्तत्वानिवेशादित्युक्तम् । अत्र कल्पे यद्यतिरेकानिश्चय-
 प्रतिबध्यत्वमात्रमेव सम्यगिति बोध्यम् । एवं स्वप्रतिबन्धकयद्यतिरे-
 कनिश्चयत्वव्यापकयदभावत्वप्रकारताकत्वे सति यत्संशयप्रतिबध्य-
 त्वं द्वितीयहेतुः । अत्र च स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकसमत्वाघट-
 कविषयिताशालियद्यतिरेकनिश्चयत्वस्य व्याप्यता विवक्षणीया
 नातः पक्षधर्मताविरहत्वेन व्याप्यभावावगाहिन्यनुमितिप्रतिबन्धक-
 निश्चये व्याप्यभावत्वाप्रकारकत्वेपि दृष्टान्तासिद्धिः । निश्चये प्रमात्वं
 निवेद्यमिति तु केचित् । अनियमादिभिः । व्याप्तिप्रहे व्याप्यभावत्व-
 व्यभिचारात्वावच्छिन्नविषयकौ संशयनिश्चयरूपौ द्विविधौ अपि ग्रहौ
 प्रतिबन्धकौ । इदानीमुक्तव्याप्तौ हेतुभेदेन यदभावावगाहिताप्रयु-
 कत्वरूपविशेषणप्रवेशाप्रवेशौ सिद्धान्तप्रिष्यन्सामान्यतस्तत्प्रवे-
 शमादर्श्यासङ्गतिं शङ्कते यद्यपीति । प्रमेयत्वादिनेति । यद्यपि
 प्रमेयवान् धूमः पश्चादुत्तिरिति ज्ञानं न निरुक्तव्याप्यभावसं-
 शयलक्षणाक्रान्तम् तथापि व्याप्तित्वावच्छिन्नाप्रकारकत्वगर्भव्याप्य-
 भावप्रकारकत्वरूपयथाश्रुतनिश्चयत्वाक्रान्तं भवत्येव । संशयादा-
 विति । अथ स्वप्रतिबन्धकयत्संशयत्वे यदभावत्वप्रकारताव्या-
 प्यत्वघटितहेतौ नेदृशी शङ्कति संशयपदोपादानमनर्थकमिति
 चेत् प्रमेयत्वादिना व्याप्तेः संशये पक्षधर्मताविरहनिश्चयात्मके
 व्याप्त्यभावत्वप्रकारकत्वाभावात् दृष्टान्तासिद्धेर्दुर्वारतया स्वप्रतिब-
 न्धकताप्रयोजकयदभावविषयिताघटितयत्संशयत्वोपादानमित्याश-
 यः । एवञ्चेहापि विपर्ययोपादानव्यावृत्त्यसङ्गतिशङ्कानिर्वाहः । व्य-
 भिचाराभावेति । अव्यभिचाराभावावगाहिताप्रयुक्तो व्यभिचारा-
 घगाहिताप्रयुक्तो वेत्यन्यदेतत् । तथापीति । तथाच यत्संशयः यद-
 भावावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशालियदभावत्वप्रकारक एव यद्य-
 तिरेकनिश्चयश्च यत्र प्रतिबन्धकस्तन्निश्चयस्तद्धेतुरिति व्याप्तिः पर्यव-
 सिता । साध्यसाधनविरोधपरिहारो दर्शितः । एवमत्र स्वप्रतिबन्ध-
 कताप्रयोजकघटाभावावगाहित्वघटितघटतद्घटव्यतिरेकनिश्चयत्व-
 व्यापकघटाभावत्वप्रकारताके घटवत्तानिश्चयाजन्ये सिद्धिविधया
 घटवत्ताज्ञानप्रतिबध्ये आनुमानिकघटवत्ताज्ञाने व्यभिचार इत्यतः
 संशयत्वघटितयत्संशयप्रतिबध्यत्वनिवेशः । एवं स्वप्रतिबन्धकताप्र-
 योजकघटाभावावगाहित्वघटितघटव्यतिरेकनिश्चयत्वव्यापकघटाभा-

वत्प्रकारताके घटवत्तानिश्चयाजन्ये पटाभावादिनिश्चयात्मकघटवत्ता-
संशयप्रतिबन्धे घटपटोभयसमूहालम्बने व्यभिचारवारणाय यत्सं-
शयत्वव्यापकप्रतिबन्धता निवेद्या । नत्वित्यादि । अथ स्वप्रतिबन्ध-
कताप्रयोजकयद्भावविषयिताघटितयद्वातिरेकनिश्चयत्वस्यैव स्वप्र-
तिबन्धकताप्रयोजकयद्भावविषयिताघटितयत्संशयत्वस्यैव व्याप्य-
तया विवक्ष्यमाणमावश्यकम् उक्तयुक्तेः । तथा चाव्यभिचारविषयितायाः
प्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया व्यभिचारसंशयवारणाद्विपर्ययोपादा-
नव्यावृत्तिर्न शक्यते सङ्गमयिषुम् । न च संशयत्वघटकविषयितायां
यद्भावीयत्वानिवेशात् स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकव्यभिचारविषयि-
तामादाय व्यभिचारसंशयोपग्रहसम्भवात्तद्व्यावृत्तिः सङ्गच्छत एवेति
वाच्यम् निश्चयत्वघटकविषयितायां निष्प्रयोजनकतया यद्भावी-
यत्वानिवेशे यादृशविशेषणं निश्चयत्वे प्रविष्टं तादृशविशेषणस्यैव
संशयत्वे प्रवेशापत्त्या नत्वित्यादिग्रन्थासङ्गतिप्रसङ्गात् । न च
स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकविषयिताघटितत्वं न निश्चयत्वे प्रवेश्यते
किन्तु निश्चये यद्भावावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशालित्वं तत्तु
न संशयो तत्र संशयत्वे स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकविषयिताघटित-
त्वस्यैवोक्तत्वादिति वाच्यम् यद्यप्युक्तज्ञानस्य पक्षधर्मत्वाभावावगा-
हिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशालितया दृष्टान्तासिद्धिप्रसङ्गे इति नि-
श्चयविशेषणे यत्पदमुक्तम् तथापि पक्षधर्मताविरहत्वेन व्याप्यभा-
वावगाहिनिश्चयमादायासिद्धिवारणाय स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजक-
यद्भावविषयिताशालित्वमप्युपेक्ष्य निश्चयत्वे भ्रमान्यवृत्तिस्वेना-
घटिततादृशयद्भावविषयिताघटितत्वस्यावश्यकतया तत्र यद्-
भावानिवेशात् । न च लाघवेन यद्भावविषयितात्वावच्छिन्नप्रयो-
जकताकप्रतिबन्धकताशालित्वमस्ति वाच्यम् संशये तद्विशेष-
णप्रवेशपक्षे यद्विशेषणान्तरं तत्रैव विषयितायां लाघवेन यद्भावी-
यत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ विपर्ययदलवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वादिति चेत्स-
त्यम् व्यभिचारावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकतावति व्यभिचारसंशय
इत्यनेन प्रतिबन्धकतायां संशयत्वघटकविषयिताप्रयुक्तत्वरूपस्य
विषयितायां यद्भावीयत्वघटितस्य मिश्रटिप्पण्युक्तप्रकारस्य व्यञ्जने-
पि यद्भावावच्छिन्नविषयिताकसंशयोपादाने तत्प्रकारानावश्यकतायाः
सम्भवात् तथासत्येव ननु संशये तद्विशेषणप्रवेशपक्षे इति

लिखनस्वारस्यात् । वस्तुतस्तु मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-
 पन्नाभावांशे प्रतियोगितासम्बन्धेन तत्प्रकारताकत्वनिवेशेऽपि स-
 कलव्याप्तिप्रकारकव्याप्यभेदसंशयवारणं नास्ति प्रतियोगितया
 व्याप्तित्वेन व्याप्तिविषयकतत्संशयावारणादित्यतो यद्रूपावच्छि-
 न्नप्रकारताकत्वादिकमावश्यकम् । तथाच मिश्रटिप्पण्युक्तविशे-
 षणं व्यर्थमेवेत्यन्यैरपरिशीलितः पन्थाः । इदं पुनरिहावधेयम् ।
 संशये तादृशेषणप्रवेशकल्पे प्रतिबन्धकतायां यदभावावगा-
 हिताप्रयुक्तत्वनिवेशेऽपि विपर्ययोपादानं सार्थकीकर्तुं शक्यत
 एव । तथाहि व्यभिचाराभावकालीनत्वविशिष्टधूमधार्मिकव्यभिचा-
 रसंशयप्रतिबन्धकताकेऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारवारणाय वि-
 पर्ययपदोपादानम् । अन्यथा स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकधर्मितावच्छेद-
 कतारूपव्यभिचाराभावविषयिताघटिततया व्यभिचारावारणात् ।
 नचैवं प्रमेयत्वादिना व्याप्त्यभावधर्मितावच्छेदकपक्षधर्मताविरहनि-
 श्रयात्मकधूमज्ञानप्रतिबध्यतया दृष्टान्तासिद्धिर्दुर्वारैवेति धर्मिताव-
 छेदकताव्यावृत्तावगाहिताप्रयुक्तत्वमावश्यकम् । तथा च नोक्तरीत्या
 तत्सार्थक्यसम्भव इति वाच्यम् अनुमितिसामान्यस्य दृष्टान्त-
 त्वासम्भवेऽपि शुद्धधूमत्वावच्छिन्नलिङ्गकानुमितेर्दृष्टान्तत्वसम्भवात्
 धर्मितावच्छेदकतान्यत्वरूपविशेषणस्थानावश्यकतया तत्प्रयोजनस-
 क्कतेः । वस्तुतस्तु व्यभिचाराभावाभावत्वावच्छिन्नविषयितायाः प्र-
 तिबन्धकताप्रयोजकत्वे तदन्तर्गतव्यभिचाराभावविषयिताया अपि
 तथात्वात्तादृशसंशयप्रतिबन्धकेऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारवारणा-
 र्थमेव विपर्ययपदोपादानमिति । व्याप्त्यादिसंशये प्रागुक्तल-
 क्षणाक्रान्ते दृष्टान्तासिद्ध्यादीति व्यभिचारो न व्याप्त्यभावः
 अपि तु अव्यभिचारितसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरभावाद्भिन्न
 एवेति व्याप्तिसंशयादेर्यदभावत्वप्रकारकत्वनैयत्यम् व्यभिचारी न
 वेति तु संशयो नानुमितिप्रतिबन्धकः किन्तु व्याप्तिग्रह एवे-
 ति । एतेनाव्यभिचारो व्याप्तिस्तत्प्रकारकोक्तसंशयस्य व्याप्त्य-
 भावत्वाप्रकारकतया दृष्टान्तासिद्धिरित्यपास्तम् । वस्तुतस्तु व्य-
 भिचारावगाहिताप्रयुक्तानुमितिप्रतिबन्धकतावतीत्यभिधानात्सोप्य-
 नुमितिप्रतिबन्धकः । अनुमितौ व्याप्तिरिवेतिदृष्टान्ते व्याप्ति-
 यदं दर्शितव्याप्तिपरम् । व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिपर-

मिति केचित् । यदि च तदनुमितिपदमव्यभिचारप्रत्यक्षनि-
श्चयपरम् अव्यभिचारानुमितौ तत्संशयस्याविरोधित्वादित्युच्यते
तदा व्याभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधितामतेऽपि अविरोधात्मिकमिति
तत्र विद्वेष इति । तथा च सति संशये तद्विशेषणप्रवेशपक्षे प्रति-
बन्धकतायां तत्प्रयुक्तत्वादिनिवेशे एवकारेण यदभाववगाहिते-
त्यादिविशेषणव्युदासः । यदभावत्वप्रकारकतानियतो यदभावव-
गाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशाली यद्व्यतिरेकनिश्चयो यत्संशयश्च
यदभावत्वप्रकारकतानियतो व्यग्र प्रतिबन्धकस्तन्निश्चयस्तद्धेतुरि-
त्यत्र साध्यसाधनविरोध इत्यत आह यदभावत्वेतीत्येके यथा-
श्रुतानुरोधिनः । उक्तीत्या तत्परिहारेपि वैकल्पिकविशेषण-
प्रवेशनिबन्धनो हेतुभेदो दुर्वार इत्यत आह यदभावत्वेती-
त्यन्ये तादृशाः । स्वप्रतिबन्धकताप्रयोजकविषयिताघटितत्वेन
घटितेऽघटिते वा स्वप्रतिबन्धकयत्संशयत्वव्यापकयदभावत्व-
प्रकारकताकत्वघटितहेतौ घटपटोभयवत्तासमूहालम्बने व्यभि-
चारः पटाभाववान् घटवान् वेति स्वप्रतिबन्धकघटाभाव-
त्वप्रकारकत्वनियतघटसंशयप्रतिबन्धकत्वात् घटाभाववत्तानिश्चयत्व-
व्यापकप्रतिबन्धकताकत्वाच्च । न च स्वप्रतिबन्धकताव्याप्ययत्सं-
शयत्वोपादानाद्दोषः समूहालम्बनानात्मकघटसंशयस्याप्रतिबन्ध-
कत्वादिति वाच्यम् । तथा सत्यव्यभिचारसंशयतद्व्यतिरेकज्ञानप्रति-
बन्धे तन्निश्चयाजन्ये व्याप्तिनिश्चये व्यभिचारो न सम्भवति व्यभि-
चाराव्यभिचाराभावकोटिआव्यभिचारसंशययोर्व्यभिचारावगाहित्वे-
न प्रतिबन्धकतया मुख्यविशेष्यांशे प्रकारीभूताभावांशे प्रतियोगि-
तासम्बन्धेन यः प्रकारस्तत्प्रकारकत्वाच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः सं-
शयत्वव्यापकताविवक्षणैव निर्वाहादिति यदभावत्वप्रकारकतानै-
यत्यवैयर्थ्यम् । द्वितीयहेतौ व्यभिचारविषयकसंशयसामान्यप्रति-
बन्धेऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचाराभावत्वप्रकारतानियतव्यभिचारा-
भावावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशालियद्व्यतिरेकनिश्चयो अव्यभि-
चाराभावनिश्चयः तमादाय व्यभिचारः व्यभिचारप्रकारतावच्छे-
दकत्वात् । न च यज्ज्ञानसमानधर्मितावच्छेदकत्वप्रयोजकीभूता-
वगाहिताविशेषणम् अभावधर्मिकव्यभिचारसंशयप्रतिबन्धे तद्धर्मि-
काव्यभिचारनिश्चये तद्दोषसत्त्वात् । न च प्रतियोगितासम्बन्धानव-

च्छिन्नत्वं तद्विशेषणम् तथापि यद्भावत्वप्रकारकताव्याप्ययद्यतिरेकावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकत्वमेवोचितं न तु निश्चयत्वमपीत्यत आह यद्भावत्वमिति तु मादृशाः । यत्संशयव्यतिरेकानिश्चयप्रतिबन्धकत्वरूपहेतो व्यभिचारवारणाय पृथग्विशेषणप्रकारोयमिति तु केचित् । घटव्यतिरेकनिश्चयसामान्यप्रतिबन्धे घटवत्ताज्ञानाजन्ये घटवत्ताज्ञाने व्यभिचारवारणाय यत्संशयपदोपादानम् । तत्रापि घटपदोभयवत्ताज्ञाने घटवान्न घा पटाभाववञ्चेत्यादिघटसंशयरूपपटाभावनिश्चयप्रतिबन्धे घटव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबन्धे व्यभिचारवारणाय सामान्यपदम् व्यभिचारसंशयसामान्यप्रतिबन्धेऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारवारणाय यद्व्यतिरेकनिश्चयप्रतिबन्धत्वमुपात्तम् तत्रापि व्यभिचारसंशयसामान्यप्रतिबन्धेऽव्यभिचारनिश्चयरूपघटवत्ताज्ञानव्यक्तौ अव्यभिचाराविषयकघटाभावप्रकारकनिश्चयप्रतिबन्धे व्यभिचारवारणाय सामान्यपदम् । सत्यन्तोपादानप्रयोजनमाह अव्यभिचारेति । प्रमेयवान् धूमः पक्षावृत्तिरिति ज्ञानमादाय दोषवारणाय यद्भावावगाहिताप्रयुक्तत्वमुक्तम् । तच्च स्वप्रयोजकभ्रमत्वाघटकयद्भावविषयिताकत्वम् तेन पक्षधर्मताविरहत्वेन व्याप्यभावावगाहिज्ञानमादाय न दोषः । अथ घटत्वेन व्याप्तेः संशये घटत्वेन व्याप्यभावनिश्चये च प्रतिबन्धकताविरहात् दृष्टान्तासिद्धिरिति चेन्न यद्विषयताघटितयोः संशयत्वनिश्चयत्वयोः प्रवेशात् अभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुताया इव ज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायां विषयताया अवच्छेदकताया अप्यनङ्गीकारादाह स्वेति । तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नघटाभावादिषयितासामान्यस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदवन्वात्संशयविपर्ययोरुपादानम् अव्यभिचाराभावत्वानवच्छिन्नव्यभिचाराभावविषयताया यद्भावविषयतासामान्यान्तर्गताया अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् दृष्टान्तासिद्धिरतोऽनवच्छिन्नान्तम् । यद्भावंनिवेशाद्यद्भावत्वानवच्छिन्नव्यभिचारविषयतासामान्यस्यानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेपि न दृष्टान्तासिद्धिः । वस्तुतस्तु पक्षधर्मताविरहत्वेन व्याप्यभावविषयतायाः सामान्यान्तर्गतायाः स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया दृष्टान्तासिद्धिवारणाय भ्रमत्वाघटकत्वेन यद्भावविषयतोपादेया । एवञ्च व्यभिचारत्वावच्छिन्ननिरुक्तव्याप्यभावविषयताया भ्रमत्वघटकतया तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नविष-

यतामादायैव दोषवारणात्सङ्गतिरिति । प्रमेयत्वादिनाऽव्यभिचाराभावरूपव्यभिचारविषयतायाः व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतानवच्छेदत्वाद्यभिचारवारणाय सामान्यपदम् । व्यभिचारत्वावच्छिन्नव्यभिचाररूपाव्यभिचारविषयतायाः व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्तद्व्युदास इति ।

अत्रेदमाशङ्कते । एवं सति यत्संशयप्रतिबन्धकत्वं व्यर्थं स्यात् घटाभावनिश्रयप्रतिबन्धके घटवत्ताज्ञाने घटाभाववत्तानिश्रयस्य अभावो घटीयो भूतलमभिव्यञ्ज्यतेत्यादिज्ञानसाधारण्येनैव प्रतिबन्धकतया घटाभावत्वानवच्छिन्नघटाभावाविषयतायाः स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेनैव व्यभिचारवारणसम्भवात् । प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वं प्रवेश्य तदुपादानसार्थक्यस्य प्रक्षालनाद्धीनिन्यायप्रस्तत्वात् । किञ्च घटवत्ताज्ञाने घटवदवृत्तिमानिति घटवदवृत्तित्वेन घटाभाववत्ताग्रहस्यापि विरोधितया यदभावत्वानवच्छिन्नयदभावविषयतायाः सामान्यान्तर्गतायाः स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया व्यभिचार एव न प्रसज्यते । यदि च पक्षधर्मताविरहत्वेन व्याप्त्यभावावगाहिज्ञानवारणाय प्रतिबन्धकतायां तदवच्छेदकविषयितायां वा भ्रमावृत्तित्वं प्रवेश्यते तथाच घटवत्ताप्रमायां व्यभिचारः तत्र घटवदवृत्तिमानिति ज्ञानस्य भ्रमतया तादृशघटाभावाविषयतायां भ्रमावृत्तिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेन सत्यन्तार्थसत्त्वात् तादृशप्रतिबन्धकतायाः कामिनीजिज्ञासादौ प्रसिद्धेरिति संशयपदमित्युच्यते तदा प्रमात्मकाव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारो दुर्वार एव अव्यभिचाराभावत्वानवच्छिन्नव्यभिचारविषयतासामान्यस्य भ्रममात्रवृत्तिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् । एवं भ्रमान्यवृत्तित्वरूपतीक्ष्णशेषेणैव । न च यदभावविषयिताशब्देन यन्निर्णीतप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नविषयिता विवक्षिता घटवदवृत्तित्वं च न घटप्रतियोगितावच्छेदकमिति संशयपदोपादानमिति वाच्यम् । व्याप्त्यभावत्वानवच्छिन्नतादृशविषयत्वाप्रसिद्धेर्दृष्टान्तासिद्धेः । नचाधेयत्वाभावत्वस्याव्यभिचारितसाध्यसामानाधिकरूप्यरूपव्याप्तिप्रतियोगितावच्छेदकतया • तदवच्छिन्नविषयतामादाय न दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यम् तथासति घटवदवृत्तिद्रव्याभाववानिति ज्ञाने घटनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकीभूतद्रव्याभा-

वत्वावच्छिन्नघटाभावत्वानवच्छिन्नविषयतायाः सामान्यान्तर्गताया घटवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन संशयपदैवपर्यायात् । विषयतायां तद्वदवृत्तित्वानवच्छिन्नत्वं प्रवेक्ष्य तत्सार्थक्यस्य प्रक्षालनाद्धीतिन्यायप्रस्तत्वात् । न च व्याप्तिमदवृत्तिप्रामाण्यज्ञानीयव्याप्त्यभावत्वानवच्छिन्नव्याप्तिमदवृत्तित्वावच्छिन्नव्याप्त्यभावविषयतायाः सामान्यान्तर्गतायाः प्रतियोगितावच्छेदकतया दृष्टान्तासिद्धिवारणाय तद्वदवृत्तित्वानवच्छिन्नविषयता निवेश्येति न प्रक्षालनाद्धीतिन्यायापात इति वाच्यम् व्याप्तिमदवृत्तिधर्मवत्ताज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । तदभ्युपगमे तु तद्वदवृत्तित्वानवच्छिन्नत्वोक्तावपि साध्यसामानाधिकरण्यवदवृत्तिधर्मवत्ताज्ञानस्यापि तथात्वापत्त्या तद्विषयताया व्याप्त्यभावत्वव्याप्तिमदवृत्तित्वावच्छिन्नायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन दृष्टान्तासिद्धितादवस्थ्यात् यस्तुवस्तु व्याप्त्यंशे तद्वदवृत्तिपदार्थो वा भ्रमात्मकस्य व्याप्त्यभाववत्ताज्ञानस्य व्याप्त्यभावत्वानवच्छिन्नस्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकतया दृष्टान्तासिद्धिर्दुर्वारैवेति ।

अत्रेदं समाधानमाकलयामः । स्वप्रतिबन्धकतानवच्छेदकयद्भिन्नानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकानवच्छिन्नयदभावत्वानवच्छिन्नयदभावविषयतासामान्यकत्वं सत्यन्तार्थः । तद्व्यस्त्यभाववानिति ज्ञानीयघटाभावविषयितायां यदभावत्वानवच्छिन्नघटान्यनिरूपितप्रतियोगितानवच्छेदकतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नत्वप्रसिद्धेः संशयपदमर्थवत् दृष्टान्तासिद्ध्यादिपरिहारश्चानया दिशोह्य इति । यदभावत्वानवच्छिन्नत्वं च यदभावत्वविषयतानिरूपितत्वम् भ्रमप्रमासाधारणयदभावत्वविषयतात्वेन वास्तवयदभावत्वविषयताया निरूपकतया न दोष इति । तद्व्यतिरेकज्ञानत्वेनेति । स्वतःसिद्धतद्व्यतिरेकज्ञानाभावस्थले प्रवृत्तिमत्त्वादिति भावः । अर्थः फलसाधनता । तदसत्त्वेनेति । प्रामाण्यसंशयस्यार्थसंशयसम्पादकत्वनार्थनिश्चयविरहप्रयोजकत्वादिति भावः । प्रामाण्यसंशयसामान्या अर्थनिश्चयविरोधित्वेऽप्याह तद्वितीयक्षणेवेति । अग्रहीतेति । अर्थनिश्चये प्रमात्वसन्देहोत्तरं प्रामाण्यनिश्चये तु मतद्वयेपि तन्नाशादेव प्रवृत्तिः व्यभिचारसंशयोत्तरव्याप्तिनिश्चयेऽनुमितिलिखनन्वनुभवानुरोधोऽतः । तत्र व्याप्तिसंशयभेदोऽत्राप्रामाण्यज्ञानात्यन्ताभाव इतिविशेषाच्च । व्या-

सिसंशयभेदस्येति सम्प्रदायमतेन तेनान्यमते व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यादिज्ञानहेतुत्वेपि न क्षतिः ।

उक्तयुक्त्या कारणत्वानिवेशेपि प्रयोजकत्वं निवेश्यम् तच्च अनन्यथासिद्धत्वागर्भं नियतपूर्ववर्तित्वमित्याशयेनाह अथवेति । पदार्थतत्त्वज्ञानधर्मिकसाधनसंसर्गकमोक्षप्रकारकप्रवृत्तिमिति पदार्थतत्त्वज्ञानविशेष्यकमुक्तिसाधनताज्ञानधर्मिकप्रमात्वनिश्चयत्वेन हेतुतासाधनार्थं तादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वनिश्चयविरहविशिष्टस्य तादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वव्यतिरेकज्ञानस्याभावे पदार्थतत्त्वज्ञानधर्मिकसाधनतासंसर्गकमुक्तिप्रकारकप्रवृत्तिनियताव्यवहितपूर्ववर्तिहेतुकृतम् तथा च स्वनियताव्यवहितपूर्ववर्तितादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वनिश्चयविरहविशिष्टतादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वव्यतिरेकज्ञानाभावरूपपदार्थतत्त्वज्ञानधर्मिकप्रोक्तसंसर्गकमुक्तिप्रकारकप्रवृत्तित्वं हेतुः । स्वजनकतावच्छेदकतादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वनिश्चयकतादृशप्रवृत्तित्वं साध्यमिति फलितम् । अत्र निश्चयविरहविशिष्टत्वं व्यतिरेकज्ञानविशेषणं न स्वरूपासिद्धिवारकं किन्तु दृष्टान्तासिद्धिवारकमित्यग्रे स्फुटम् । पदार्थतत्त्वज्ञानधर्मिकमोक्षप्रकारकप्रवृत्तेरव्यवहितपूर्वं काशीमरणधर्मिकमुक्तिप्रकारकज्ञानधर्मिकप्रमात्वव्यतिरेकज्ञानाभावसम्भवात्तादृशज्ञानप्रमात्वनिश्चयस्य तत्राजनकतया सामान्यतो व्याप्तौ व्यभिचार इति तत्र नियतत्वनिवेशः । तादृशव्यतिरेकज्ञानोत्तरकाशीमरणादिधर्मिकमुक्तिप्रवृत्तेः सुखादिप्रकारकपदार्थतत्त्वज्ञानप्रवृत्तेश्चोदयाद्धेतवसिद्धिरतो हेतौ प्रकारकान्तम् । तादृशज्ञानधर्मिकप्रमात्वनिश्चयविरहेपि काशीमरणादौ मुक्तिप्रकारकप्रवृत्तेः पदार्थतत्त्वज्ञाने सुखप्रवृत्तेश्चोदयाग्नियतपूर्ववर्तिताघटितसाध्यं न सिध्येदतः साध्ये प्रकारकान्तम् । अत्र प्रकारताविशेष्यतयोर्निरूप्यनिरूपकभावनिवेशतत्फले उल्लये । अत्र समूहालम्बनप्रवृत्तिनिष्ठपदार्थतत्त्वज्ञानधर्मिकमुक्तिप्रकारकप्रवृत्तिकार्यतात्वेन यागधर्मिकसुखादिकार्यतामादायार्थान्तरं न शङ्क्यम् तादृशकार्यतायाः साध्यत्वात् । एवमेव यागपाकादिविशेष्यकस्वर्गौदनादिप्रकारकप्रवृत्तावपि विशिष्य यागपाकादिरूपकारणस्वर्गौदनादिरूपकार्यघटिततत्तत्साध्यसाधनमुन्नेयम् । दृष्टान्तासिद्धिवारणस्य सामान्यमुखी व्याप्तिमाह यन्निश्चयेति । जलविशेष्यकतृप्तिसाधनताज्ञाने प्रमात्वाभावज्ञाने ओदनं तृप्तिप्रवृत्तेः ओदनविशे-

प्यकृतृत्तिसाधनताज्ञाने प्रमात्वाभावज्ञाने जले तृप्तिप्रवृत्तेश्च तृप्ति-
प्रवृत्तिसामान्ये, एवमोदनधर्मिकस्वर्गसाधनताज्ञाने प्रमात्वाभा-
वज्ञाने ओदने तृप्तिप्रवृत्तेस्तद्धर्मिकृतृत्तिसाधनताज्ञाने प्रमात्वाभाव-
ज्ञाने ओदने स्वर्गप्रवृत्तेश्चोदनविशेष्यकत्वयत्प्रकारकत्वयो-
रुपादानम् । ओदनादिविशेष्यकृतृत्त्यादिप्रकारकानुमित्यादि-
कमादाय तदोपवारणाय यज्जातीयेति । न च तद्विशे-
ष्यकवन्निहप्रकारकानुमितौ धूमविशेष्यकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वे-
न न हेतुता आलोकादिविशेष्यकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयमादाय
व्यभिचारादिति वाच्यम् धूमलिङ्गकतादिसहिततादृशानुमितौ
तादृशनिश्चयत्वेन हेतुतया जातिपदेन धूमलिङ्गकानुमितेरुपादाना-
भावेऽपि कार्यपदोपादानाद्धेतुसाध्ययोरेकाधिकरण्यतागर्भनियतत्वप्र-
वेशलाभेनादोषात् । धूमलिङ्गकतादृशानुमितौ आलोको व्याप्य इति
निश्चयविरहविशिष्टमालोको न व्याप्य इति ज्ञानमितिरीत्या विशि-
ष्य पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकता इति न काप्यनुपपत्तिः तृत्तिसाधनता-
ज्ञाने प्रमात्वसंशये तत्र प्रमात्वनिश्चयेऽपि प्रमात्वसंशयानाशेन तृप्ति-
प्रवृत्त्यनुदयोऽतो यन्निश्चयविरहविशिष्टपदस्य प्रयोजनमाह व्याप्य-
भावेति । तस्य कारणत्वमप्यनपवादमिति । न च यत्रार्थनिश्चये प्रा-
माण्यसंशयोत्तरं प्रामाण्यनिश्चयस्तत्र प्रवृत्तिः सम्भवति अत एव य-
न्निश्चयविरहविशिष्टत्वं हेतौ कृतं तथा च कथं कारणत्वमिति वा-
च्यम् तत्र प्रामाण्यसंशयनाशं सत्येव प्रवृत्तिस्वीकारात् ।

स्वरूपासिध्यादिरिति । आदिनोद्देश्यासिद्धिपरिग्रहः ।

नन्वित्यादिमाध्वमिकाक्षेपमन्यथा बुद्ध्या कृतायाः अथ किं-
मित्याशङ्कायाः स्वाक्षेपाभिप्रायप्रकटनेनैव निरसितुं शक्यत्वा-
त्तत्प्रकटनमेव किमिति न कृतमित्याशङ्काह अथवेति ।
स्वीकृत्यैवेति । तथा च मदभिप्रायमबुद्ध्या त्वया
अथ किमित्याशङ्केऽपि मन्मताभिप्रायाप्रकाशने न कापि क्षतिः
त्वदाभिप्रेतस्य प्रवृत्तावपेक्षणीयस्य प्रमात्वनिश्चयस्य स्वतः परतो
वाऽसम्भवादेवमप्याक्षेपसङ्गतेरिति ।

मिश्रभट्टयोरेवेति । तेन तदीयमात्रपरत्वे इत्येतत्सङ्कतिः ।

सर्वेषामिति । प्राथमिकज्ञानग्रहविषयत्वं मीमांसकत्रयसा-
ध्यम् तत्र प्राथमिकेतिज्ञानग्रहविशेषणम् । तच्च स्वसमाना-

धिकरणत्वस्वध्वंसवत्कालत्वोभयसम्बन्धेन ज्ञानग्रहवदन्यत्वम् ।
 स्वेति । तथाच स्वविषयकज्ञानाजन्यस्वाश्रयाश्रयविषयकमानसविष-
 यत्वमर्थः । तादृशमानसं च बाधप्रतिबध्यतानवच्छेदकस्वविषयता-
 शालीत्यग्रे स्फुटम् एवं च भावत्वमप्रामाण्याविषयकत्वं वाऽनाव-
 श्यकम् एतच्च स्वत एवेत्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वरूपसाध्यान्तरसूचकत्वेन
 वर्णनं तद्वैयर्थ्यवारणाय दीधितावपि स्वप्रकाशतयाऽनुव्यवसायेने-
 त्यनेन तद्वैयर्थ्यवारणमेवाभिप्रेतम् । अत्र नैयायिकप्रते वक्ष्यमाणरी-
 त्या धूमत्वव्यापकीभूताभाक्प्रतियोगिहेतुमत्ताज्ञानाश्रीनाया अनु-
 मितेः प्रामाण्यविषयकत्वात्सिद्धसाधनम् । तादृशस्वाश्रयग्रहत्वव्या-
 पकविषयिताप्रतियोगित्वोक्तौ स्वविषयकज्ञानाजन्यत्वं व्यर्थमिति
 मानसपदम् । अत्र स्वाश्रयविषयकज्ञानं स्वाश्रयभिन्नं ग्राह्यम् अन्यथा
 स्वाश्रयविषयकं यत्स्वाश्रयं समूहालम्बनं तदादाय गुरुसाध्येन कृता-
 र्थत्वापत्तेः । गुरुणां सम्भव इत्यपि न मिश्रसाध्यं ज्ञाननिवेशेऽनुचि-
 तगौरवापत्तेरित्याशयेनाह स्वाश्रयेति । तेनेति । प्राथमिकज्ञानग्रा-
 ह्यतायामेव विवादेनेत्यर्थः । अप्रयोजकतया ज्ञानस्यैन्द्रियकत्वेऽप्य-
 नुमितिग्राह्यत्वसम्भवाद् घटादिषु । प्रत्यक्षेति । तथा च प्रत्यक्षा-
 ग्राह्यत्वावशिष्टानुमितिग्राह्यत्वं भट्टसाध्यम् तन्मतेपि द्वितीयप्रत्य-
 क्षग्राह्यता मिश्रादिभिरुक्तेति न सिद्धसाधनं स्वविषयकज्ञानाज-
 न्यानुमितिग्राह्यत्वसाध्ये तथाविधप्रकारान्तरानुमित्यप्रसिद्धत्वाद्वा-
 धशङ्कावारणाय ज्ञातताल्लिङ्गकतत्प्रदर्शनम् । एतेन व्याख्यानेन । अस्य
 शब्दलभ्यमेवेतेतीत्यस्य च परिहारेऽन्वयः । जिज्ञासेति । संश-
 याद्दुःखं ततस्तद्वद्वेषः ततस्तद्वत्संज्ञा तत एकतरकोटिनिर्णये-
 च्छा ततः किं स्वतो ग्राह्यमिति प्रश्नः ततः प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यमि-
 त्युत्तरं सैव प्रतिज्ञा । अन्योपि विशेष्यावृत्यप्रकारकत्वरूपोपि
 तस्य प्रतियोगिग्राहकसामान्याधिको न स्वतस्त्वबाध इति अना-
 दितात्पर्यविलम्बः याथार्थ्यरूपप्रकर्ष एव स्वतस्त्वविवादात् । ज्ञान-
 त्वत्वप्रवेशभयेनाह ज्ञानमात्रेति । तत्परत्वभ्रमेति । वक्ष्यमाणमते
 तदनित्यत्वे बाधशङ्का स्यात् । वस्तुतस्तु स्वतस्त्वसाधनार्हं प्रामा-
 ण्यमुपेक्ष्य तदनर्हं प्रमाकरणत्वमात्रं पक्षीकृतमिति भ्रमेण निग्रह-
 विशेषशङ्का स्यात् आधिक्याय सा भाषल्युटोऽनुल्लेखभ्रमात् । एवं
 च करणलुडन्तव्युत्पादनं भ्रमजनकदोषं वक्तुम् भाषल्युडन्त-

व्युत्पादनं तन्निरासायेति द्रष्टव्यम् । निरास इति । ज्ञानपदश्रवणमा-
ज्ञातप्रमाकरणार्थकपदसमभिव्याहारेण ज्ञानकरणार्थकं पदमयं न भू-
यात् पौनरुक्त्यादिति ततः ज्ञानपदस्यौत्सर्गिकार्थतात्पर्यग्रहे तद-
न्वितषष्ठ्यर्थान्वयानुरोधेन भावव्युत्पन्नत्वग्रहद्वारा प्रामाण्यपदं
प्रमाकरणत्वप्रतीतीच्छया नोच्चरितमिति याधग्रहो जायते ततस्ता-
दृशभ्रमनिरास इति भावः । स्वमते प्रमात्वत्वेनैव पक्षता ज्ञानपदं
तूक्तशङ्कोच्छेदकम् ।

ये तु ज्ञानयिप्रामाण्यपदार्थस्य पक्षत्वेन ज्ञानस्य पक्षा-
न्तर्भावं मन्यन्ते तन्मतमुत्थापयति यत्त्विति । प्रमाकरणत्वानां
भिन्नभिन्नतया न परामर्शनिष्ठतद्व्यावृत्तिरित्यतो ज्ञानान्येति । पक्ष-
विशेषणप्रयोजनमाह प्रमाकरणत्वत्वेति । प्रामाण्यपदार्थत्वसामाना-
धिकरण्येन स्वतस्त्वं न साध्यम् तदवच्छेदेन परतस्त्वस्य प्रतिधा-
यननुमतत्वादतोऽशत इति । तथासति । प्रामाण्यस्य ज्ञानमात्रवृत्ति-
प्रामाण्यपदार्थत्वेन पक्षत्वे सति । असम्भवेनेति । उक्तपक्षबोधकप-
दे प्रामाण्यपदं द्वयर्थम् ज्ञानपदं तु ज्ञानकारणरूपैकार्थमिति भ्रम-
स्य शङ्कितुरसम्भवात् तथासति भूरिप्रयोगमालम्ब्य तत्परत्वे नीति-
समाधानासङ्गतेः तन्मते ज्ञप्तिरूपार्थान्तराभावान् । ननु प्रामाण्यप-
दस्य प्रामाण्यपदार्थ इव ज्ञानपदस्य ज्ञानपदार्थे लक्षणा उभयो-
रपि द्वयर्थत्वात् एवं च ज्ञानकरणे लक्ष्यतावच्छेदकवत्तानिर्वाहस्य
करणव्युत्पादनात् शङ्का सम्भवेत् तादृशाशङ्कां भूरिप्रयोगमाल-
म्ब्य परीर्तुं तादृशफक्किकावतार इत्यतः प्रयोजनवती हि लक्षणा
तदभावादत्र न लक्षणेत्याह ज्ञानेति । अंशोऽत इति । ज्ञानत्वेन ज्ञाननि-
वेशादेव तत्करणतायाः पक्षबहिर्भावादिति भावः । लक्षणोपगमे
बाधकमप्याह ज्ञानेति । ज्ञानपदार्थत्वानपायेनेति । ज्ञानकरणस्येति
शेषः तथाच तद्विशेषणस्य ज्ञानकरणव्यावर्तकत्वं नास्तीति भावः ।

एकवाक्यतानभिज्ञपरतया ज्ञानपदप्रयोजनमुक्त्वा तादृशो भ्रान्तः
कट्यां श्रोतुं नार्हतीति मनसि कृत्य तदभिज्ञपरतया तत्प्रयोजनम-
वतारयति प्रवर्त्तकेति । निर्वाच्ययेति । मिथ्यादिमतसिद्धयेति यावत् ।
सा च तदङ्कुरो भूयादितीच्छादिसामग्रीरूपानुव्यवसायविरोधिस-
हिता । अनुव्यवसायपदं ज्ञातताल्लिङ्गकानुमितेरप्युपलक्षकम् । गुरुम-
ते अगृहीतज्ञानाप्रसिद्धिमाह गुरुमते इति । स्वप्रकाशसामग्यपि

क्वचिन्न साध्यघटिकेत्याशङ्कते नचेति । नान्यदेति । मिश्राणामदृश-
सामान्यसम्भवेपि यद्धर्मप्रकारकज्ञानमेव जायते न तु संज्ञानग्रहः
तैः स्वप्रकाश्यानुपगमादिति द्रष्टव्यम् । तादृशो धर्म इति । यद्धर्मप्रकार-
कमित्यनुवर्तते तद्धर्मघटितप्रामाण्यग्रहस्य तत्प्रकारकज्ञानरूप-
धर्मिसमानकालोत्पत्तिकत्वं ब्रुवन्नाह तद्धर्मिति । भाविन्यतीते वा
तद्धर्मप्रकारकग्रहे भ्रमत्वग्रहस्थले तदप्रामाण्याग्राहकतज्ज्ञानग्रा-
हकसामग्री प्रसिद्धैवेत्यालोच्य तत्त्यागः । तद्धर्मघटितभ्रमत्वग्रहः
तत्प्रकारकज्ञानोत्तरः अन्यथा भ्रमत्वस्यैवासिद्धेः । अत्राप्रामाण्यं
प्रामाण्यविरोधीति वक्ष्यते । एवञ्च तद्धर्मप्रकारकज्ञानानुत्तरं
प्रामाण्यविरोधिग्रहसामग्रीं सम्भाव्य निराकरोति वर्त्तमाने-
ति । लौकिकत्वनियमकसन्निकर्षादिघटितसामान्यां ज्ञानत्वादि-
विपरीतविषयिताप्रयोजकतत्तद्दोषसंवलनमप्रसिद्धमिति वक्तुं वर्त्त-
मानपदम् । माध्यमिकनैय्याधिकमतेपि तादृशसामग्र्यास्तथावि-
धदोषसंवलनं नास्ति किमु मीमांसकमते इति वक्तुमग्रे
सर्वपदम् । विपरीतं तदभावतद्वद्भेदौ । अग्रिमोत्तरस्याप्रामाणिक-
त्वशङ्कोच्छिन्नये शङ्कितुः समतं दृष्टान्तं प्रथमतो दर्शयति यथे-
ति । दार्ष्टान्तिके सविषयकत्वापादानं चान्यथेत्याद्यग्रिमगुक्तिलापन-
र्थम् । दोष इति । दोषस्य प्रमाविरोधित्वात्सप्रकारकत्वग्रहविरोधित्वं
तद्विशेषणम् । तत्प्रकारकग्रहप्रतिबन्धकत्यन्तन्तु विरुणाद्वि च सामा-
न्याभावबोधोपि सामान्यघटितविशेषवत्तानुद्धिमिति न्यायात् । गुरु-
णामेव तादृशसामान्यस्त्वित्यत आह अन्यथेति । निर्विषयकत्वे-
त्युपलक्षणं निष्प्रकारकत्वादीनाम् परन्तु तत्रैवाशङ्क्यमानतया
तदनुपादानम् । यदि गुरुमते विषयो भासते तदा प्रकारो न भा-
सते इति वक्तुमनर्हमित्याशयः ।

* तदङ्कुरप्रकारप्रकारकज्ञानसमवेतमादायैव साध्यसत्त्वमित्यत-
स्तदङ्कुरप्रकारकज्ञानमन्तरेणापीति । ज्ञानद्वयमपि तदङ्कुरविशे-
ष्यकमिति भावः । गुरुमते इच्छाव्यधिकरणप्रकारिका अस्ति ।
उपस्थित्येत्यस्य सम्भवे इत्यननुन्वयः । नियमत इति । अ-
नियमे त्वप्रामाण्याग्राहकसाध्यघटकसामग्री प्रसिद्धा स्यात् ।
साकाङ्क्षत्वं धर्मिविशेषणम् । आकाङ्क्षा च धर्मधर्मिणोर्विशे-
षणविशेष्यभावः । असंसर्गग्रहकालीनधर्मधर्मिसमूहालम्बनस्य

वास्तवधर्मधर्मिभावापन्नाविशेष्यविशेषणाविषयकस्य विशिष्टज्ञान-
कार्यकारित्ववारणाय तादृशाकाङ्क्षानिरूपकस्यैव तत्कार्यकारित्वमुपे-
यत इति सामान्यलक्षणायां निर्दोषपुरुषाधिगृह्यमाणासंसर्गकशु-
क्तिरजतत्वादिविषयकज्ञानद्वयस्य न भ्रमत्वमिति स्वयं वक्तव्यम्
तथा च साकाङ्क्षत्वकथनं भ्रमत्वनिर्वाहकासंसर्गग्रहलाभायेति
बोध्यम् । ग्राह्यं तद्वति तत्प्रकारकत्वम् । न च गुरुणां तादृशभ्रमस्य
प्रामाण्यावगाहित्वेपि तत्सामान्याः कथं प्रामाण्याग्राहकत्वम् । अग्नि-
मयत्तुकारमते प्रामाण्यविरोधित्वस्य प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकग्रहविष-
यत्वरूपत्वात् । न च दीधितिकृन्मते तत्प्रामाण्यावच्छेदकावच्छेदेन
तद्वद्बुद्धिभिन्नत्वरूपं प्रामाण्यविरोधित्वं तद्वदग्राहकत्वमप्रामाण्याग्रा-
हकत्वम् तथा च तदङ्कुरप्रकारकज्ञाने यद्वच्छेदेन प्रामाण्यं तद-
वच्छेदेन भ्रमत्वस्यासत्त्वादेव विरोधित्वमनपवादमिति वाच्यम्
तन्मते प्रामाण्यग्राहकत्वेन ज्ञानग्रहकत्वेन मदाभिमतसिद्धिभिन्नत्व-
रूपतत्सत्त्वात् ।

प्रतियोगितया प्रामाण्यविषयकतायाः ईश्वरज्ञानविषयत्वादाह
निर्वाच्येति । अंशतः प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ते पटज्ञानादिप्रामाण्ये । वै-
शिष्ट्यं सामानाधिकरण्यम् । अत्र पक्षे ज्ञानपदासत्त्वे साध्यस्थज्ञानपदं
स्वाश्रयमात्रपरम् तत्सत्त्वे तु स्वाश्रयज्ञानपरमिति । अगत्या माप-
दार्थपरित्यागादिति मतेपि ज्ञानपदस्य ज्ञानार्थत्वात् । घटिततये-
त्यतितुच्छत्वे हेतुः । पक्षनिष्ठेति । न च न्यायमते घटत्वप्रकारिता-
निष्ठे तादृशग्राह्यत्वे कथं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वम् पक्षावृत्तित्वे त-
त्तात्पर्यात् तस्यापि बाधतया तद्व्याप्यवत्स्वतुस्त्वस्य प्रतिरोध-
त्वाच्च । अप्रसिद्धिर्बाधश्चेति । तथा च विधिनिषेधाभिप्रायो वाकारः
सिद्धान्तेपि सङ्गत एवेति भावः । द्वितीयपक्षे प्रतियोगिमत्त्वस्य बाध-
सिद्धसाधनादिकमेवेति सिद्धेः समूहालम्बनरूपत्वात् । आदिना उ-
द्देश्यासिद्धिपरिग्रहः । ज्ञानग्राहकसमग्रीत्वेन प्रार्थामकज्ञानग्रहज-
नकसामान्याः साध्ये अनन्तर्भावात् यथासान्निवेशे न वैयर्थ्य-
मिति ज्ञानग्रहत्वव्यापकत्वात्तादृशजन्यग्रहत्वव्यापकत्वस्यान्यत्वादि-
त्यर्थः । इदं तु चिन्त्यम् । स्वाश्रयज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहत्वसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वं न प्रतियोगितावच्छेदकं
स्वाश्रयज्ञानग्रहत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वं

स्य लघुनस्तत्समनियतत्वात् । तथा च तद्वच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावाऽप्रसिद्ध एव । न च गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्व-
मतमङ्गीकृत्येदमिति वाच्यम् तथासति ज्ञानग्राहकसामग्री-
त्वव्यापकेत्यत्र सामग्रीत्वनिवेशवैयर्थ्याभिधानस्यासङ्गतिः उक्ती-
त्या अखण्डाभावघटकतासम्भवादिति । अत्राहुः । गुरुधर्मस्य प्रति-
योगितानवच्छेदकत्वमते तादृशसामग्रीजन्यग्रहत्वेन निवेशे त-
न्निष्ठाभावप्रतियोगिता विशिष्यां पादाय तत्तदनवच्छेदकत्वकूटस्य
साध्यत्वेऽवैयर्थ्यम् तादृशज्ञानग्रहत्वेनैव प्रवेशे तु सामान्याभाव एवै-
को लभ्यते इति साध्यभेदानिर्वाहः । नचैवमाभासासङ्गतिः ज्ञानग्रहो-
त्पत्तिप्रयोजकतावच्छेकरूपव्यापकतायाऽविशिष्य प्रतियोगिताघटि-
ताया निवेशसम्भवादिति वाच्यम् तदाभासस्य तादृशप्रयोजकत्वव्या-
पकतानिवेशेनैवोपपत्तावनुचितगौरवपरत्वात् तत्प्रामाण्याविषयक-
त्वेन ज्ञानविषयकत्वेन भट्टमतसिद्धभिन्नो ज्ञानविषयको यावान् ग्रह
इत्यादिना दीर्घातकृतव सामग्रीजन्यग्रहत्वेन निवेशेऽनुचितगौ-
रवस्याभिधानायतया इदानीमवैयर्थ्योक्तेरिति । तत्तज्ज्ञानव्याक्ति-
विषयितावच्छिन्नेति भिन्नत्वे हेतुगर्भविशेषणम् ।

विशिष्टस्य प्रामाण्यविषयित्वस्य व्यापकतायां विषयितानिष्ठत्वं
न प्रविष्टमित्याशयेनोद्देश्यासिद्धिमाह गुरुमते इति । ननु मिश्रादिमते
ज्ञानग्रहे प्रामाण्याधिकरणत्वं दुर्वारम् घटमहं जानामीत्येवतदाकारात्-
तत्र विषयितांशे घटत्वविशिष्टस्य भानात् । न च तत्र घटविशेष्य-
कत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वभाने प्रकारितानिरूपकस्येव विशेष्य-
तानिरूपकस्य जानातुरर्थि स्वरूपतो भानम् अन्यथा न्यायमते व्यव-
सायो घटत्वप्रकारको घटविशेष्यकश्चेत्यनुव्यवसाये प्रामाण्याधिक-
रणतापत्तेः इष्टापत्तौ प्रामाण्ये मीमांसकसाध्यनिर्वाहापत्तिरिति
वाच्यम् एवमपि प्रामाण्यस्य घटत्वविशिष्टागर्भत्वात्तदधिकरण-
ताया दुर्वारत्वात् प्रामाण्यस्य घटत्वविशिष्टागर्भत्वाद्घटादेः स्वरू-
पतो भानं मानाभावाच्च । सत्यम् मिश्रादिमते घटांशे घटत्वाभानेपि
प्रामाण्यरूपेणैव ज्ञानभानोपगमात् न्यायमते विशेष्यितांशे पुरो-
वर्त्तित्वादिना घटस्य भानेन प्रामाण्याधिकरणताया उक्त्यसम्भवात् ।
अथवा इतरविशेषणतानापन्नविषयाविशेष्यितागर्भं प्रामाण्यं पक्ष-
स्तद्वत्ता च न गुरुभिन्नमते इत्याशयेन गुरुपदम् एतच्च तादृशग्रहत्व-

व्यापकविषयिताप्रतियोगित्वमिति लिखनस्वरसाद्गुरुणां विषयितासाधनमप्यत्रैवेत्याशयेन । यदि चानुमानान्तरेण ज्ञानग्रहेत्यंशेनैव वा व्यवसाये गुरुणामपि विषयितासिद्धिसम्भवः । किंवा मिश्रादीनां प्राथमिकज्ञानग्रहे विषयितामादायैव निरूपितत्वसम्बन्धेन अधिकरणताविषयित्वयोर्निरूपकताभेदाद्विजातीयनिरूपितत्वसम्बन्धेन वाऽप्रामाण्यविशिष्टस्त्वात्तदनुराधेन ताद्विवक्षणे गुरुणामप्यनायासत उद्देश्यसिद्धिरित्यतो दूषणान्तरमाह तादृशग्रहेति । न च साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगितायामाध्यतानिष्ठार्थां निरूपितत्वसम्बन्धेनावच्छेदकत्वमित्यनुमानखण्डलिखनवद्विषयितानिष्ठायास्तादृशग्रहनिष्ठाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वमित्युक्तावपि प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तैर्विषयितात्वान्तर्भावेन वाच्यतया गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन केवलविषयस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकतया विषयविशिष्टविषयितात्वावच्छिन्नभावाप्रसिद्धरिति वाच्यम् अधिकरणनाविषयितयोर्निरूपकत्वस्य भिन्नजातीयतया प्रतियोगिताया विषयितानिष्ठत्वस्य निरूपकत्वविशेषनिवेशार्थत्वात् तु उपलक्षणतया तन्निवेद्यावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रकारतया साध्यघटकता प्रयोजनाभावात् ।

विशेषणान्तर्भावेनेत्यस्य विशेषणे विशेष्ये चेत्यर्थः । किंवा विशेषणावच्छेदेन विशेष्ये इत्यर्थः । आद्यं दूषयति अनुमानादिति । द्वितीयं शङ्कते नचेति । तादृशेति । घटत्वप्रकारत्वघटविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वनिष्ठसमुदायत्वस्यैव तादृशावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् तत्समुदायनिरूपिताखण्डविषयित्वान्वा एव न्यायमतेऽनङ्गीकारात् । एतेन विशिष्टानतिरिक्तत्वेन । केवलघटत्वप्रकारकत्वानिरूपित्वाविशिष्टविषयितात्वे व्यापकतावच्छेदकताया न्यायमतसिद्धत्वेनावच्छिन्नान्तर्विशिष्टनिरूपितत्वविशिष्टविषयितात्वे तत्सन्धनेऽपि सिद्धसाधनात् घटत्वप्रकारकत्वस्य वस्तुतोऽवच्छिन्नत्वाश्रयत्वात् । नवेति । अत्र प्रामाण्यं पक्षप्रामाण्यमिति द्वितीयान्तपाठे पक्षीकृत्येत्यनुवर्त्तते । विधौ बाधवात्स्थाय प्रामाण्यविषयतानिवेशः । न्यायमते अप्रसिद्धिवारणाय घटत्वाविषयितानिवेशः व्यापके व्यर्थविशेषणत्वस्यादूषणत्वात् । न्यायमते घटत्वप्रकारकत्वविषयितात्वे व्यापकतावच्छेदकत्वस्य निर्विवादतया विशिष्टानति-

रिक्ततया विशिष्टप्रामाण्यविषयितात्वेऽपि नादित्यन्यतरानुधावने सिद्धसाधनमिति भावः । शरीरविशेषादेरप्रामाण्यादाह शरीरेन्द्रियादेः । गुरुमतेति । गुरुमते स्वप्रकाशे ज्ञाने सर्वत्रैव जीवात्मनः प्रकाशात्तादृशयावद्ग्राह्यत्वप्रसिद्धेरात्मत्वे सत्त्वात् ज्ञाततेत्यादि । गुरूणां स्वसिद्धव्यवसायात्मकज्ञानग्रहादन्यैव भट्टमतसिद्धज्ञाततालिङ्गकानुमितिस्वीकारप्रसङ्गादिति । एवं मिश्राणामपि । एकरूपेणेति । यद्रूपेण ज्ञानग्राहकत्वाभ्युपगमो भट्टस्य तद्रूपेण तस्य । प्रामाण्याग्राहकत्वाभ्युपगमस्तद्रूपावच्छिन्नाभिन्नत्वं सामग्रीविशेषणम् तथाच ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्रीत्वंन ज्ञानग्राहकत्वाभ्युपगमो भट्टस्य तेन ज्ञानग्राहकत्वाभ्युपगमो भट्टस्य तेन प्रामाण्याग्राहकत्वाभ्युपगमो न भट्टस्य व्यवसायादिसामग्र्यत्वेन तदभ्युपगमो भट्टस्य तेन ज्ञानग्राहकत्वाभ्युपगमो न तस्येति भावः । शब्दाजन्येति । तथाच तादृशयोग्यताज्ञानसाधारणसमुदायत्वं न कार्यताज्ञानग्राहकतावच्छेदकत्वेन भट्टाभ्युपगममिति भावः । सामग्रीनिवेशपक्षे व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकतद्भिन्नत्वाङ्गीकारेणैवोपपत्तेः, कथञ्चिदिति । नैयायिकादीति । आदीति । आदिना भट्टादिपरिग्रहः । गुणाभिन्नमिति । न च तद्वति तत्प्रकारकत्वाग्राहकत्वोपादानेपि घटत्वप्रकारकत्वमात्रेण ज्ञानग्राहकसामग्रीव्यावर्तनाज्ज्ञानत्वे प्रसिद्धिसम्भवाज्ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वविवक्षावैयर्थ्यशङ्काऽवतरत्येवेति वाच्यम् तद्वति तत्प्रकारकत्वमात्रेण ज्ञानग्रहे ज्ञानत्याभानुसम्भवात् । नैयायिकमतसिद्धप्रथमिकज्ञानग्राहकसामग्र्याश्च ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतासिद्धतया साध्यघटकत्वेन परतस्त्वसाधनसम्भवात् । तथा चेति । घटत्वप्रकारतामात्रे रङ्गज्ञानग्राहकसामग्र्या न प्रत्यक्षसामग्रीत्वं ज्ञानत्वभावप्रसङ्गात् । अन्यसामग्र्यास्तु भट्टमतसिद्धत्वात्तेन वारणादिति भावः । प्रमापदोपस्थापितप्रामाण्यस्य शाब्दबोधविषयत्वस्यापि सम्भवादाह विशेषैरिति । घटत्वज्ञानं सविशेष्यकमित्यादिभिरित्यर्थः । तावतैवेति । यथाश्रुततदप्रामाण्याग्राहकत्वनिवेशपक्षे घटत्वप्रकारकमात्रेण घटविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वमात्रेण च ज्ञानग्रहस्य साध्यघटकतया बाधः

स्यादिति ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वपर्यन्तविवक्षाऽऽवश्यकीति ज्ञानत्वे विधिप्रसिद्धिः स्यात् कथितविशेषणोपादानपक्षे च तादृशज्ञानग्रहयोः साध्याघटकतया बाधस्यैवासत्त्वात्तद्विवक्षैवैवार्थम् । नापि ज्ञानत्वे विधिप्रसिद्धिसम्पादनार्थं तदिति सुवचम् । तद्विवक्षणेपि घटत्वादौ विधिप्रसिद्धिसम्भवादिति भावः । ननु ग्राह्यत्वं पुरोवर्तिविशेष्यकत्वानिष्ठधर्मितावच्छेदकताकमेव साध्यमिति सिद्धान्तात् घटत्वादौ विधिप्रसिद्धिरस्ति । किञ्च तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वाग्राहकत्वघटितकथितविशेषणोपादाने ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वाविवक्षणेपि ज्ञानत्वे प्रसिद्धे दीधितिकृतां ज्ञानत्वविशिष्टेत्यादिलिखनस्यानवधानमूलकत्वप्रसङ्ग इत्यत आह वस्तुनस्त्विति । स्वतोऽग्राह्यतया प्राथमिकज्ञानग्रहाविषयतया । बाधादिति । अथ तादृशप्रामाण्यत्वविशिष्टं प्रामाण्यत्वाश्रयमेवेति कथमेतत् ? अनुव्यवसायादौ स्वरूपतो ज्ञानत्वभावेन तत्र स्वतोऽग्राह्यत्वानपायात् अनुमानात्पक्षतावच्छेदके साध्यसिद्धेर्दूषितत्वादिति चेन्न तद्वति तत्प्रकारकत्वविशिष्टजातिप्रतियोगिकविषयितासाधारणरूपेणापि प्रामाण्यविषयितायास्तादृशग्रहत्वव्यापकतासम्भवादर्थान्तरस्य पटत्वप्रकारकज्ञानत्वविषयित्वे अनुव्यवसायादिसामग्रीजन्यग्रहत्वाव्यापकत्वात्सिद्धसाधनस्य च वारणाय प्रामाण्यत्वावच्छिन्नग्राह्यत्वं विवक्षणीयम् । तत्र बाधभयेन ज्ञानत्वं न प्रवेद्यमित्याशयात् । न चैवं न्यायमते साध्याप्रसिद्धिरुक्तैवेति वाच्यम् तादृशव्यापकतायां घटविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वत्वावच्छिन्नविषयित्वावृत्तित्वसाधनेऽपि नैयायिकानां कृतकृत्यत्वात् मीमांसकसाध्ये वा तत्र तादृशविषयितावृत्तित्वमेवेति न कोपि दोषः । अथवा तादृशग्रहनिष्ठाभाषप्रतियोगितायां विशिष्टप्रामाण्यविषयितात्वानवच्छिन्नस्य मीमांसकसाध्यतयाऽभिधानात्तत्परमेवेदम् । वस्तुनस्तु विशिष्टशुद्धयोरभेदाद्घटत्वप्रकारकत्वविशिष्टज्ञानत्वविषयितात्वेन व्यापकतामादाय सिद्धसाधनवारणाय विशिष्टप्रामाण्यत्वे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वसाधनमपि मीमांसकाभिप्रेतम् । न्यायमते शुद्धघटत्वप्रकारकत्वस्यैव पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वत्वस्य वा प्रकारकतावच्छेदकत्वात् सिद्धसाधनम् । पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वे साध्ये एतत् । यदि तु पुरोवर्तिविशेष्यक-

त्वत्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वं साध्यते तदपि न क्षतिः पुरोव-
 र्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नीयत्वविशिष्टीयविषयिताया अव्यापकत्वे तु
 धर्मितावच्छेदकप्रकारभावापन्नघटविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकार-
 कत्वपुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वोभयत्रैव तत्साधनान्न सिद्ध-
 साधनम् । तथाविधतद्वतितत्प्रकारकत्वस्त्वज्ञानत्वत्वयोस्तत्साध-
 ने तु बाध इति । वस्तुनस्तु गुर्वादिमते तादृशसामग्रीजन्य-
 ग्रहे ज्ञानत्वत्वाभावेन पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयित्वाभावसत्त्वा-
 द्बाधः उभयाभावादिकमादाव व्यापकताभङ्गवारणाय स्वविषयि-
 तात्वावच्छेदेन व्यापकतायाः साध्यघटकत्वात्, प्रामाण्यविषयि-
 तात्वस्य चानुगतत्वात् । धर्मितावच्छेदकप्रकारभावापन्नस्वरूपतो
 ज्ञानत्वतद्वति तत्प्रकारकत्वोभयं प्रामाण्यम् तद्ग्राहिका च तद्वति
 तत्प्रकारकगुणाभिन्नं ज्ञानमिति शाब्दसामग्रीति तद्ग्राह्या बाधा-
 सम्भवाज्ज्ञानत्वत्वस्य परतो ग्राह्यत्वानुधावनमिति सकलग्रन्थ-
 सङ्गतिः । तद्वति तत्प्रकारकगुणाभिन्नमित्यादावेतद्ग्राह्या बाधा-
 सत्त्वादाह तथाचेति । प्रामाण्यत्वेन पक्षतापक्षे यथाश्रुतार्थत्व-
 माविष्कर्तुं तद्वतीत्यादि दीर्घाभिधानम् । अगत्येति । न च तद्वति त-
 त्प्रकारकत्वविशिष्टत्वेन रूपेण ज्ञानत्वस्य विशिष्टप्रामाण्यघटकता नि-
 र्वहेत् ज्ञानत्वत्वाप्रवेशादिति प्रमापदार्थत्यागोऽनुचित इति वाच्यम्
 ज्ञानत्वे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्वति तत्प्रकारकत्वस्यानिवि-
 ष्टत्वात् ज्ञानत्वानवच्छिन्नविशेषणतापन्नप्रमापदार्थतावच्छेदकस्य
 पक्षत्वमित्यत्र तत्तात्पर्यम् । अग्राहकत्वेनेत्यभिधातव्ये ग्राहकत्वेत्य-
 भिधानमाहुरित्यस्वरस्य ननु विरोधित्वं तज्ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञान-
 विषयत्वं तच्चाग्रे दूषणीयमतो व्याचष्टे तत्प्रामाण्येति । तत्प्रा-
 माण्यावच्छेदकावच्छिन्नं यत्तत्प्रामाण्याधिकरणवृत्तित्वं तदभावः
 तेन प्रमात्वामावृत्तमन्वनिष्प्रकारकत्वाद्यनुगततत्प्रामाण्यावच्छेदक-
 तापर्याप्त्याधिकरणपर्याप्तावच्छेदकताकत्वमवच्छिन्नत्वान्तार्थः तेन
 जातित्ववति जातित्वप्रकारत्वादिनिष्प्रकारकत्वयोर्घटत्वरूपैकावच्छेदेन
 इति सत्त्वेपि न क्षतिः जातित्वविशिष्टे प्रामाण्यावच्छेदकतायाः
 स्वरूपतो घटत्वे निष्प्रकारकत्वावच्छेदकतायाश्चोपगमात् । अथ
 वृत्तितार्था तत्प्रामाण्याधिकरणीयत्वं किमर्थम् । शृणु पटत्वेन पटा-
 वगाहिप्रमात्मके पटत्वेन घटस्य घटत्वेन च पटस्यावगाहिनि

पटावच्छेदेन घटत्वप्रकारके भ्रमे घटत्वप्रकारकत्वाभावस्य प्रामा-
 ण्याभावस्य च घटावच्छेदेन वृत्तितया प्रामाण्यविरोधितापत्ति-
 रतस्तदावश्यकम् । पटत्वगर्भप्रामाण्यवद्वृत्तित्वात्तत्र तत्पदं
 च । तत्रैव पटस्य पटत्वघटितप्राप्ताण्यावच्छेदकतया घटत्व-
 घटितभ्रमत्वादेस्तद्विरोधित्वानुपपत्तिरतः प्रथमतत्पदम् । केवलभ्रम-
 निष्ठभ्रमत्वाद्यधिकरणताया उभयाभाववत्त्वाद्भ्रमत्वादेः प्रामाण्यवि-
 रोधित्वापत्तिस्तादृशभ्रमत्वाद्यधिकरणता न कचिदापि प्रमायां
 तादृशभ्रमत्वादौ तदापत्तिरिति प्रमाणिष्ठेति । प्रमापदमपि तत्प्रा-
 माण्याश्रयपरम् अन्यथा पटत्वादिगर्भप्रामाण्याश्रयनिष्ठप्रकृतभ्रम-
 त्वाद्यधिकरणतायास्तादृशोभयाभाववत्त्वाद्भ्रमत्वादेः प्रामाण्यावि-
 रोधित्वापत्तेः । एवं भ्रमानात्मकप्रमानिष्ठप्रमात्वाधिकरणतापि न नि-
 रवच्छिन्ना तत्र प्रकारावच्छेदेन प्रमात्वाभावसत्त्वेन तस्या
 विशेष्यावाच्छिन्नत्वादतो निरवच्छिन्नत्वमात्रं विहायोभयाभावनि-
 वेशः । एवञ्च घटत्वादेरपि प्रामाण्यविरोधित्वं सम्पद्यते । यद्यपि
 तत्प्रमात्वभिन्नत्वे सति निरवच्छिन्नप्रमानिष्ठाधिकरणताकान्यत्वं
 प्रमात्वविरोधित्वं सुवचम् घटत्वादिना घटपटादिविषयकज्ञाने भ्र-
 मत्वाधिकरणतायाः प्रमानिष्ठत्वादोष इति निरवच्छिन्नत्व-
 निवेशः । प्रमापदं च प्रकृतप्रामाण्याश्रयपरम् तेन पटत्वादिप्रमा-
 निष्ठप्रकृतप्रमात्वाभावाधिकरणताया निरवच्छिन्नत्वेपि न दोषः । स-
 मूहालम्बनप्रमायामपि उक्तीत्या घटावच्छेदेनैव प्रमात्वाधि-
 करणतासत्त्वात्प्रमात्वस्यापि तद्विरोधितापत्तिरतः सत्यन्तम् । तथा-
 पि घटविशेष्यकत्वं घटावच्छेदेन नतु घटत्वावच्छेदेनेति प्रत्य-
 यात्तदधिकरणताया अवच्छिन्नतया तस्य प्रमात्वविरोधितापत्ति-
 रतस्तत्यागः । सिद्धान्ते च तदधिकरणतायामुभयाभावसत्त्वान्न
 दोषः । यद्घटविशेष्यकत्वाधिकरणताप्रमाभ्रमोभयसमूहालम्बन एव
 तत्र तस्यास्तदभावाधिकरणतावदव्याप्यवृत्तितयाऽवच्छिन्नत्वात्त-
 द्घटविशेष्यकत्वस्य प्रमात्वविरोधितापत्तिरिति वा तत्याग इति
 शिवम् । घटमहं जानामीति ज्ञानत्वाविषयकग्रहसामग्या एव सा-
 ध्यघटकत्वे त्वाह पुर इति । वस्तुतः पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वाव-
 च्छिन्ने ज्ञानत्ववैशिष्ट्यग्राहकसामग्याः साध्येऽन्तर्भाव्यतयो वाञ्छ-
 द्यप्रदर्शनाय तदुभयोपादानम् । पृथगेव तदुभयभेदनिवेशान्न दोष

इति चेदकृत्यकल्पनापत्तेः ।

सिद्धान्तोपरि शङ्कते नचेति । ननु भवतु मिश्रमते लौकिकविषयतायाः प्रतिबध्यतानवच्छेदकतयोपपत्तिः गुरुमते व्यवसायोत्पादकसामग्रीकाले ज्ञानत्वाद्यवच्छेदेन तद्वति तत्प्रकारकत्वाभावज्ञानसत्त्वे व्यवसायात्मकज्ञानत्वज्ञानस्य भट्टमते ज्ञातताल्लङ्गकानुमितिसामग्रीकाले तज्ज्ञानसत्त्वे तादृशानुमितिरूपज्ञानत्वग्रहस्य च लौकिकान्यप्रामाण्यविषयिताविरहतया नोपपत्तिः लौकिकप्रामाण्यभावप्रयोजिकायाः मनःसंयुक्तात्मसमवेतविशेषणताया व्यवसायानुदयेन गुरुणामसत्त्वादनुमितौ सन्निकर्षस्यान्यथासिद्धेश्चेत्याशङ्क्यामाह मिश्रातिरिक्तेति । यादृशस्थले प्रामाण्यस्य मिश्राणां भानमभानं वा तादृशस्थले गुरुणां भट्टानां च तद्भानाभाने । यादृशश्च प्रयोजकं लौकिकप्रामाण्यविषयित्वे मिश्रैरुपेयम्, गुरुभिर्भट्टैरपि तत्समं तत्र प्रयोजकमुपेयम् अन्यथा फलसाम्यानुपपत्तेः । एवं च यदि मिश्रस्य लौकिकत्वं लौकिकसन्निकर्षाधीनत्वं तदा गुरोर्व्यवसायसामग्न्यधीनत्वं भट्टस्य च ज्ञाततापरामर्शाधीनत्वम् यन्मि श्राणां विषयताविशेषत्वरूपम् तदा गुरुणां भट्टानां च तदेवेति । स्वप्रकाश्यादिकं पुनर्यथामतं विशेषः विषयनिरूप्यत्वपर्यादोषबृंहितायां सामग्न्यलौकिकप्रामाण्यभानसामग्रीतुल्यतेति मिश्रादिष्वप्ययामप्युक्तम् । भ्रमत्वंति । ग्राह्यप्रमात्वाभावग्रहकाले चानुव्यवसायादेर्लौकिकप्रामाण्यावगाहिता नेत्याशयः । भ्रमत्वादिग्रहकाले इत्यादिपदघटितपाठः क्वचित् स च प्रमात्वाभाव ऐन्द्रियकः भ्रमत्वमतीन्द्रियमिति मतेऽशुद्धः । यदि चेत्यादिनाक्तं बाधवारणमेवाङ्गीकृत्य तदप्रामाण्याग्राहकत्वस्य कृत्यमाह भ्रमेति । अनुभवानुरोधेन धर्मितावच्छेदकं लौकिकत्वादिकं वा निवेद्यासाधारणधर्मविशेषज्ञाने दोषघटितसामग्न्या दोषस्य वा विरोधित्वमुपेयमिति भावः । साधारणस्येदं रजतमिति ज्ञाने भानादसाधारणेति । अपि शंखः पीत इत्यादौ पुरोवर्तित्वशङ्कत्वंयोः साधारणत्वेप्येतच्छङ्कन्वभानाद्विशेषेति । दोषघटितारोपसामग्न्या एव इह प्रतिबन्धकत्वमित्यस्य फलमाहं अविरोधीति । तथाच भवतां ज्ञानत्वादिभेदनिवेशे विशेषणपूरणापत्तिरिति भावः । अतीन्द्रियतयेति । रजतज्ञान-

वानहमिति भ्रमानुव्यवसाये तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपभ्र-
मत्वं न प्रत्यक्षम् तदभावरूपविशेषणग्राहकसामग्रीविरहात् ।
तथाचेति । न केवलं दोषघटितसामग्या एव प्रमात्वलौकिकज्ञान-
विरोधिता किन्तु साक्षात्कारित्वग्रहजनिकाया एवेत्यर्थः । यादृशे-
ति । पीतः शङ्ख इत्यादौ श्वेत्यादिलौकिकभानवाग्णाय साक्षात्का-
रिताग्रहप्रयोजकदोषविशेषघटितसामग्या एव लौकिकप्रत्यक्षसा-
मग्यपेक्षणबलवत्त्वस्य “सत्प्रतिपक्षे साक्षात्कारिणि भ्रमे” इति पङ्क्तौ
च दीधितिकारैर्वक्तव्यत्वादिति भावः । संशयति । शुक्तित्वादि-
धर्मितावच्छेदककरजतत्वादिसंशयवारणाय लौकिकसन्निकर्षादिव
दोषविशेषाश्च कोपि संशयः तस्य विपरीतभानविरोधित्वादिति
दोषसामान्यस्यैवासाधारणधर्मभानविरोधिज्वमास्थेयमिति भावः ।
एवं विपर्ययजनकदोषेपि । अत्र मीमांसकानां प्रामाण्यसंशयानुरो-
धेन संशयजनकदोषस्य प्रमात्वलौकिकभानविरोधित्वमावश्यकम्
स च दोषः प्रमात्वलौकिकभानं स्वोत्पत्तिसमयेपि प्रतिबध्नाति
अन्यथा तेषां प्रमात्वनिश्चयनैयत्यप्रसङ्गेन तत्संशयोच्छेदापाता-
दिति । विपर्ययेति शुक्तित्वादिधर्मितावच्छेदककरजतत्वादिविपर्य-
यवारणाय । अत्र भ्रमत्वग्राहकसामग्याः प्रमात्वग्राहकत्वे न कापि
क्षतिः भावद्वयकोटिकज्ञानस्य संशयत्वाभावात् भ्रमत्वस्य स्वतो-
ऽविरोधित्वाच्च । वस्तुतस्तु स्मर्यमाणारोप एव दोषः असाधारण-
धर्मज्ञानविरोधी न त्वनुभूयमानारोपो तदानीं शुक्तीरजतमिति ज्ञान-
स्येष्टत्वादित्याशयेनाह अस्तुवेति । प्रमात्वघटकप्रकारिताविशेष्यत-
योरिव भ्रमत्वघटकतदुभयस्यानुपस्थित्यैव प्रकारत्वेपि तदंशे घट-
घटत्वयोरिव घटत्वतदभावयोरपि उपनीतभानं वाच्यम् तत्रानाहार्य-
भ्रमे तदभावज्ञानासम्भवाद्भ्रमत्वाग्रहेपि आहार्येण तदभावाधिकर-
णरूपविशेषणज्ञानसम्पादनात्तथाविधिविशेषणज्ञानसम्पादकसाम-
ग्रीवशाद्वा मनःसंयुक्तात्मसमवेतविशेषतासन्निकर्षेणाहार्यं भ्रमत्वलौ-
किकप्रत्यक्षमङ्गीकुरुते वस्तुतास्त्विति । तथा च भ्रमत्वभ्रमजनकदोषः
साक्षात्कारित्वग्रहप्रयोजकः सम्भवत्येवेति भावः । तद्विशेष्यकज्ञा-
नेति । पुरोवर्तिविशेष्यकज्ञानेत्यर्थः । प्रमापदेन तद्वति तत्प्रकारकज्ञा-
नत्वं लभ्यत इत्युक्त्या तथाविधज्ञानवृत्तितत्प्रकारकत्वलोभः तेन
ज्ञानेत्यस्य त्यागेपि न क्षतिः । तद्विशेष्यकत्वेति । प्राज्ञतायां पुरोव-

तिविशेष्यकत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकताकत्वं विशेषणम् तेन निर्धर्मि-
तावच्छेदककप्रामाण्यभानसामग्या न साध्यघटकत्वम् । घटत्वादि-
कमिति । घटत्वाद्युपैक्षैव तादृशविशेषणनिवेशव्यञ्जिकेति भावः ।
अनियमादिति । ज्ञानत्वमावस्थ पुरोवर्तिविशेष्यकत्वमात्रस्य एकत्र
द्वयमितिरोत्या तदुभयस्य वा भानसम्भवादिनि भावः । तदिति ।
पुरोवर्तिविशेष्यकत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतानिरूपितसमवायसम्ब-
न्धावच्छिन्नज्ञानत्वनिष्ठप्रकरताप्रयोजकत्वेनैकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्य-
ग्राहकसामग्या एवेत्यर्थः । साक्षादिति । प्रमात्वनिश्चयत्वव्यापक-
प्रतिबन्धकताकत्वमर्थः । न च प्रमात्वनिश्चयप्रतिबन्धकत्वमेव
सम्यक् घटत्वादिमत्ताज्ञानं प्रति घटत्वाभावावच्छेदेन गृहीतप्रमा-
त्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् घटत्वादेः सङ्ग्रहापातात् । वस्तुतस्तु प्रमा-
त्वज्ञानं प्रति तद्भावावच्छेदकाविधर्मदर्शनतया घटत्वादिज्ञानस्य
प्रतिबन्धकत्वेपि तद्रूपावच्छिन्नत्वस्यैव साक्षात्पदलभ्यतया घटत्वा-
दिवारणं कार्यम् । एतेन प्रमात्वव्यापकाभावेऽस्यापग्रिहापत्तिः त-
ज्ज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयाप्रतिषेधत्वादिति समाहितम् । उक्तयुक्तेति ।
अत्र प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकतायां यदि ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वं नि-
वेद्यते तदा आरोपसामग्याः भ्रमत्वारोपविषयनिष्ठासाधारणधर्म-
लौकिकभानविरोधितामतेपि न भ्रमत्वापरिग्रहः भ्रमत्वविषयितान-
वच्छिन्नत्वज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वोभयाभावस्यैव तेनोक्तत्वात् ।
प्रमात्वव्यापकाभाववत्ताज्ञानस्य व्याप्त्यनुगमग्रन्थे ज्ञानवैशिष्ट्यान-
वच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वव्यञ्जनादिति द्रष्टव्यम् । निष्प्रकारत्वादेः स-
कलप्रामाण्यविरोधिञ्चोपै व्यवसायांशे तज्ज्ञानस्य प्राङ्निराकरणादाह
तादृशेति । प्रमात्वस्य सामान्यघटितविशेषतया निष्प्रकारकत्वादेः
तद्विरोधत्वम् प्रतिबन्धकताघटितविरोधित्वस्य दीधितितात्पर्यं प्रो-
क्तदूषणासङ्गतिः आरोपसामग्या आरोपविषये असाधारणधर्म-
लौकिकभानविरोधितया भ्रमत्वापरिग्रहप्रसङ्गश्चेत्यत आह प्रमा-
त्वेति । मीमांसकैर्निर्विकल्पकानुपगमान्निष्प्रकारकत्वस्य ज्ञा-
नवृत्तित्वार्थमव्याप्यत्वमाह घटद्युति । निष्प्रकारकत्वादीत्यादिपद-
प्राज्ञामुह तत्सम्बन्धेति । तदीयत्वम् । पक्षघटकज्ञानीयत्वम् । नि-
ष्प्रकारकत्वादेः सकलप्रामाण्याविरोधितयेति ।

अथैवमपि घटत्वादेः कथं त्यागः ? अथ मिथैस्तदप्रामाण्याप्रा-

हकत्वं प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकज्ञानाजनकत्वमेवोपेयं न तु ग्रन्थकारो-
क्तम् तथासति यत्र वास्तवे घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वे घटत्वाभा-
ववति घटत्वप्रकारकत्वमारोपितं न तु ज्ञानेऽप्रामाण्यम् तत्र तथावि-
धवास्तवभ्रमत्वाग्राहकतया तत्सामग्रीसङ्ग्रेहेण बाधापत्तेरिति चेन्न
भ्रमत्वज्ञानस्यापि प्रमात्वाभावग्रहाविशिष्टस्यैव प्रमात्वग्रहप्रतिबन्ध-
कतया तादृशप्रहासमवहितभ्रमत्वारोपसामान्या ज्ञानग्राहिकया
दोषघटिततया प्रामाण्याग्रहेण बाधापत्तेः । अथैतद्भयेन प्रामाण्य-
ग्रहप्रतिबन्धकज्ञानविषयविषयकग्रहजनकसामान्यसमयहितत्वम-
प्रामाण्याग्राहकत्वं वदामः । एवञ्च केवलभ्रमत्वज्ञानस्याप्रतिबन्ध-
कत्वेपि भ्रमत्वावच्छेदेन प्रमात्वाभावग्रहाविशिष्टकालान्त-
रीणप्रतिबन्धकज्ञानविषयभ्रमत्वविषयकत्वेन तत्सामग्रीसहित-
सामग्र्याः साध्याघटकत्वाच्च दोषः । प्रतिबन्धकग्रहविषयवि-
षयकत्वं च यत्प्रकारकत्वेन प्रामाण्यग्रहविरोधिताज्ञानांशे तत्प्र-
कारकत्वम् तेन घटत्वाभावघटीत्यादिभ्रमत्वज्ञानप्रामा-
ण्यग्रहं प्रति या तादृशभ्रमत्वघटितप्रामाण्यग्रहस्य प्रतिब-
न्धकता तदवच्छेदककोटिप्रविष्टप्रकारताश्रयघटत्वाभावादिग्रा-
हकत्वेपि न तत्सामग्र्या असङ्ग्रह इति चेन्न एवमपि तद्वद्विशे-
ष्यकत्वावच्छिन्नस्य तत्प्रकारकत्वस्य तदभाधवद्विशेष्यकत्वा-
वच्छिन्नत्वेन या प्रकारता तस्या अपि प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकतया प्रामाण्यग्रहमात्रस्यैव तादृशप्रकारताश्रयप्रकारकतया
अप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् । न च यद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारता
प्रतिबन्धकतावच्छेदिका ज्ञानांशे तद्धर्मवैच्छिन्नप्रकारकग्रहनिवे-
शाज्ञायं दोष इति वाच्यम् । यत्र तद्वति तदभावारोपरूपः तद्व-
द्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वावगाही तदभाववति तत्प्र-
कारकमिदमिति ग्रहस्तत्र तदभावविशिष्टतद्वतोऽप्रसिद्ध्या तद्व-
घटितप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्याश्रयाप्रसिद्धेयसच्छेदेनोपादानास-
म्भवात्तत्स्थलीयसामग्रीमादाय बाधापत्तेः । तस्मात् मिश्राणाम-
पि एकावच्छेदेनैकत्रावर्तमानत्वमेव विरोधित्वम् तच्च घटत्वादि-
साधारणमिति चेत्सत्यम् यदूपावच्छिन्नस्य प्रमात्वेन सहानव-
स्थानं तदूपावच्छिन्नाप्रकारकत्वं न तत् उक्तदोषात् । किन्तु
प्रकृतप्रामाण्यमाने नियमतो यत्र यद्भासते तदंशे तद्विरोध्यवगाही

ग्रह एवाप्रामाण्यग्रहपदार्थः । विरोधश्च सहानवस्थानम् तावतैव च दर्शितसकलारोपसामग्रीव्यावृत्तिः । एवञ्च यदि प्रकृतप्रामाण्यभागे नियमतो यद्यद्भासते तद्विरोधित्वं तद्व्यवहारस्त्वभावरूपं निवेद्य तद्व्यवहारित्वं निवेद्यते तदा घटत्वस्य धारणासम्भवात्तदुपेक्षा घटत्वाभावनिरूपकारत्वादिसङ्ग्रहश्च । भ्रमत्वज्ञानस्य तु नासङ्ग्रहः तत्र विशेष्यतानिरूपके घटत्वाभावरूपविरोधिविषयकत्वादित्याशयः । तदीयप्रामाण्यविरोधिज्ञानवृत्तिधर्माग्राहकत्वपक्षे घटत्वनिरासे वा उक्तदोषः । निष्प्रकारकत्वघटितप्रामाण्यपक्षके साध्यानिर्वाहः । लुप्तेति । अत्र प्रकृतप्रामाण्यभागे नियमतो यत्र यद्भासते तदंशे तद्विरोधव्यवहारित्वमप्रामाण्यग्राहकत्वमिति मिश्रटिप्पणीमते तत्प्रामाण्यवच्छेदकानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावविशिष्टप्रामाण्यघटकतत्तदधिकरणनिष्ठाधिकरणताकान्यत्वं तत्प्रामाण्यविरोधित्वम् घटत्वाभावाधिकरणता न प्रामाण्यघटके घटरूपेऽधिकरणे, घटत्वाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नाधिकरणता च न तादृशघटत्वप्रकारकत्वरूपाधिकरणे इति तयोरनवच्छिन्नत्वेन, एवं भ्रमत्वाद्यधिकरणता तत्घटकप्रमारूपाधिकरणे तदुभयवस्येवेति तेषां प्रामाण्यविरोधित्वम् । एवं प्रामाण्यविरोधित्वं निरुच्य तत्तदंशे तदग्राहकत्वं निवेद्यम् । दीधितिटीप्पणीमते च यादृशदोषेणाप्रामाण्यघटकघटे घटत्वाभावां घटत्वप्रकारकत्वे तद्विरोधव्यकत्वानवच्छिन्नत्वम् आरोप्यते तादृशदोषवशाद्वाधकाभावात्तत्र विशिष्टभ्रमत्वस्याप्यारोप उपेतव्य इति दीधितिकाराणां तत्पदं यथाश्रुतमेव सम्यक् । यदपि च घटपटयोर्घटाविति व्यवसाये घटमहं जानामीति प्रत्यक्षसामग्री घटांशे प्रामाण्यग्राहकतयाऽवश्यं साध्यघटिका वाच्या तस्याश्च पटांशे घटत्वघटितभ्रमत्वारोपजनकतया तदनुपपत्तिः तद्व्यवसायांशे एव भ्रमत्वग्राहकत्वादिति प्रकृतप्रामाण्यावच्छेदकयत्किञ्चिदंशावच्छिन्नत्वावगाहितया प्रकृतप्रामाण्यविरोधिग्रहाजनकत्वपर्यन्तं लब्धव्यमिति तत्पदमंशपरमिति मिश्राणां भाषणम् । तदप्यनुपादेयम् तादृशज्ञानप्रयाः साध्याघटकत्वेऽप्यक्षतेः असङ्कीर्णव्यवसायघटितसामग्रया एव साध्यघटकतया स्वतस्त्वनिराहसम्भवादिति परैरपरिशीलितः पन्थाः ।

जनकत्वेन ग्रहनिवेशं दूषयति एतेनेति । व्यवहारजनकत्वं यदि

शक्तिभ्रमाद्यजन्यतज्जन्यबोधसमानाकारकत्वगर्भं तदाप्याह अप्रमा-
शब्देनेति । जनकत्वेन ग्रहनिवेशमतमाह केचिन्निश्चिति । स्वतन्त्रेति ।
स्वातन्त्र्यं च नेतरविशेषणत्वं किन्त्वनुभवविशेषणत्वम् । सचेत्या-
दिलिखनबीजमाह एतेनेति । तदप्रामाण्याग्राहकपदस्याप्रामाण्य-
निरूपिततद्विषयताकाग्रहार्थकत्वेनेत्यर्थः । समवधानविवक्षाबीजम-
नुपपत्तेरित्यन्तम् । स्वयं तद्विशेष्यकाप्रामाण्यप्रकारकग्रहस्य गुरुमते-
ऽप्रसिध्याऽप्रामाण्यसाकाङ्क्षतद्विशेष्यकग्रहपरत्वेन तदप्रामाण्यग्रह-
पक्षं व्याख्यातम् । मिश्रास्तु असंसर्गाग्रहघटिताप्रामाण्यग्रहान्तार्थपर-
त्वेनेति विशेषः उपस्थितज्ञानरूपधर्मिनिष्ठतत्संसर्गावच्छिन्ना-
भावप्रतियोगितया तदाऽगृह्यमाणस्वतन्त्राप्रामाण्येत्याद्यर्थः । स्वा-
तन्त्र्यमप्रामाण्यस्य कालश्च गृह्यमाणत्वाभावस्य विशेषणम् । अनु-
पादेयत्वे गौरवं बीजं नत्वसम्भव इत्याशयेनाह मिश्रमतेचेति ।
समवहितत्वं तद्वत्क्षणद्वयवृत्तित्वम् स्वप्रतियोगित्वस्ववृत्तिप्रतियो-
गिकध्वंसवत्त्वोभयसम्बन्धेन ध्वंसवदन्यत्वं क्षणद्वयानुगमकम् । तद्व-
त्क्षणवृत्तित्वं तु न समवहितत्वमित्याह कमिकेति ।

विशेष्यांशे इति द्वितीयप्रकारेऽन्वयि, स्वविशेष्यनिष्ठवै-
शिष्ट्यप्रतियोगितावगाहीत्यर्थः । एतन्मते विशिष्यताप्रकारते
वैशिष्ट्यानुयोगित्वप्रतियोगित्वे न तु विषयत्वे । उक्तप्र-
कारेण संसर्गविषयताद्वारा पुरोवर्तिनिष्ठस्वविषयतानिरूपितघट-
त्वात्मकप्रकारनिष्ठप्रतियोगितावगाहित्वरूपेण । एतन्मते धर्मि-
निष्ठप्रकारवैशिष्ट्यविषयकत्वं प्रमात्वम् आपातत इति प्र-
तियोगितायां संसर्गविषयता स्वविषयत्वमनुपादाय पुरोवर्तिनि-
ष्ठत्वप्रकारकमिदमिति ज्ञानेन प्रामाण्याग्रहाद्धातदावस्थ-
मनापाद्य दीधितिकृतां प्रकारतालक्षणदूषणमयुक्तमित्याशङ्कते यद्य-
पीति । सकलघटघटत्वतत्सम्बन्धविषयताप्रकारतादि । विलक्षणे-
ति । घटत्वावच्छिन्नप्रकारावच्छिन्नविशेष्यतारूपप्रकारावच्छिन्ना-
वच्छिन्नत्वरूपप्रकारावच्छिन्नधर्मितावच्छेदकीभूतघटत्वप्रकारिता-
त्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताया असत्त्वादित्यर्थः । उक्तप्रामाण्यस्य
न पक्षेतर्यभिमानमुपगम्याप्याह एवमिति । प्रामाण्ये-
ति । धर्मिनिष्ठप्रकारवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपेत्यादि । न तत्प्रती-
कार इति । तावताप्युक्तज्ञानेन सत्त्वाग्रहेण सदैवैशिष्ट्यगर्भ-

प्रामाण्याग्रहेण बाधस्य दुर्वारत्वादिति भावः ।

सत्त्वस्योपलक्षणत्वेऽपि तादृशस्य पक्षतामेव दूषयति एवंयदीति । तादृशस्य एतद्वैशिष्ट्यधर्मिणि प्रतियोगित्वावगाहित्वात्मनः । प्रामाण्यग्रहादिति । घटत्वप्रकारकमिदं ज्ञानमिति प्राथमिकज्ञानग्राहकसामान्या साध्यप्रवेशेन प्रकारताघटकतया धर्मिणि प्रकारवैशिष्ट्यावभाषापि गाहित्वं प्रामाण्यं पक्ष इत्युपेत्य दीधितिकृद्दूषणं सङ्गमयति तथाप्येति । तन्नेत्यस्य संसर्गान्वयित्वखण्डनं मम कृतमित्याशङ्क्यामाहेदन्त्वादिनेति । अनुव्यवसायेन प्राथमिकज्ञानग्रहेण । न्यायमते प्रथमतो घटे घटत्वप्रकारकमिति ज्ञानग्रहासत्त्वेऽपि पुरोवर्त्तिनि घटत्वप्रकारकमिति ग्रहोपगमादिति भावः । प्रामाण्यग्रहस्वतस्त्वं प्रामाण्यविषयितायां ज्ञानग्रहत्वव्यापकत्वम् । इति मन्वान इति । अभिमानश्चायं न दुर्घटः परेण तादृशस्य प्रामाण्यत्वेऽपि । वस्तुनोऽन्यादृशस्यैव तथात्वेन तदनौचित्यात् । विशेष्ये इति । एवञ्चेदन्त्वादिना भासमानविशेष्यांशे घटत्वप्रकारकत्वस्य प्राथमिकज्ञानग्रहे भानेऽपि नोक्तप्रामाण्यभानमित्याशयः । वस्तुतस्तु न्यायनये घटत्वादिना भासमानविशेष्यांशे घटत्वप्रकारकत्वमेवानुव्यवसायेन न गृह्यते प्रमात्वं च तदेव न तु पुरोवर्त्तिनि घटत्वप्रकारकत्वादिकम् अत एव दाहसमर्थयन्निद्वत्त्वप्रकारकत्वं हंतूकरिष्यते इत्यादिकमित्यादिना प्रामाण्यघटकतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकत्वविवक्षणे घटज्ञानं गुण इति शाब्दसामग्रीसङ्ग्रहापत्तिर्ग्राह्या । उपनीतेति । ज्ञातो घट इत्यादिः । ज्ञानधर्मिकेति । न च पर्वतो बहुयभावधानिति ज्ञानाभावस्य वह्निभानप्रयोजकत्ववत्, ज्ञानं विषयतासम्बन्धावच्छिन्नघटाभाववदिति ज्ञानाभावस्य घटविषयताप्रयोजकत्वमेव न तु ज्ञानभानप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् ज्ञानभाननिरूपितघटभानप्रयोजकत्वे पुच्छलज्ञानभानप्रयोजकत्वात् विनिगमनाविरहेण घटभाननिरूपितज्ञानभानं प्रत्यपि प्रयोजकत्वाच्च ।

तत्प्रयोजकेति । कारणकलापसामग्रीप्रयोजिकेति भावः । स्वतन्त्राप्रामाण्योपस्थितेति । अस्या प्रामाण्यभानप्रतिबन्धकत्वात् ज्ञानकरणेऽपि घटज्ञानादिसाध्यकानुमित्यादिसामान्या अपि सङ्ग्रहापत्तिर्वक्ष्यत इति भावः । धर्मिघटज्ञानं स्वरूपसम्बन्धरूपप्रयोजकतानिवेशं निराकृत्यान्यादृशतन्निवेशं निराकरोति फलो-

पधानरूपेति । एकैकेति । यद्यद्रूपेण कारणानां सामग्रीघटकत्वं तेन तेन रूपेणाभयभानोपधानमिति विवक्षया घटपदज्ञानत्वज्ञानपदज्ञानत्वादिना सामग्रीघटकतावच्छेदकरूपेणाभयभानप्रयोजकत्वाभावाद्धारणमित्यर्थः । घटज्ञानत्वादिनेति । परकीयघटज्ञानोत्पत्तावपि सन्निकर्षाद्यसत्त्वे घटज्ञानानुव्ययसायासत्त्वेन फलोपधानरूपप्रयोजकत्वासम्भवादिति भावः । यद्यपीति । कारणतावच्छेदकीभूतभानस्य कार्यतावच्छेदकीभूतभाने प्रयोजकत्वं पृथक्कार्यकारणभावोऽपेक्षित इत्याशयः । एककार्यकारणभावेऽप्यवच्छेदकीभूतभानभेदेन तद्व्युत्पादयति तथापीति । यत्र परामर्शो व्यापकत्वादिना घटादिरव्यापको भातः यत्र शक्तिग्रहे गोत्वादिनाऽशक्यो नातस्तत्र प्रयोजकबुभिक्षवारणाय विषयतायाः प्रयोजकत्वं सूचयति व्यापकत्वमित्यादिना । सास्नादरपीति । आकृतौ पृथक् शक्तिः, जातिग्रहे नाकृतिर्भासते किन्तु पिष्टमय्यो गाव इत्यादावेवेत्याशयः । नन्वव्यापकस्य घटादेराप्यवह्नित्वादिनाऽनुमितां भानं सर्वसिद्धामिति व्याचष्टे व्यापकतयेति । धर्मितावच्छेदकीयप्रकारतान्यत्वप्रकारतात्वयोः प्रयोजनं स्फुटम् । जातिमान् गोपदार्थ इति ज्ञानस्य स्वरूपतो गोत्वशाब्दबोधहेतुनापत्तिरतः स्वरूपत इति । तस्यैव जातित्वेन गोत्वशाब्दबोधहेतुनापत्तिरतः स्वरूपत इति । तदवच्छेदेनेति । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वगर्भम् । गौरस्त्रीत्यादौ द्रव्यं गोपदशक्यमित्यादिग्रहाद्द्रव्यमस्तीति शाब्दबोधः स्यादत इदमुक्तम् गोपदशक्यतायां द्रव्यत्वानवच्छिन्नत्वाच्च दोषः । तत्रैव गोत्वावच्छिन्नगोपदशक्यताभानाद्गौरस्तीति शाब्दबोधः स्यादतः तद्धर्मितेति । गोत्ववाचकता गोत्वप्रकारिताविषयकभगवत्सङ्केतविषयता । गोविशेषितेति । गोधर्मितावच्छेदकत्वस्य विशेषणतायां लाभाय । गोत्वांश इति । गौर्गोपदबोद्धव्य इति शक्तौ बोधनिष्ठाविषयितांशे निरूपकतासम्बन्धेन विशेषणतापन्नो गवादिधर्मस्तन्निष्ठशक्तिविषयताया अवच्छेदकत्वस्य गोत्वे सत्त्वादिति भावः । इतरांशेति । प्रकारितांशे विशेषणतया विषयत्वस्य प्रकारितावृत्तिविषयतानिरूपितविषयतारूपत्वादिति भावः । धर्ममांश इति । अन्यथा संसर्गोत्तरविषयभानस्य शक्तिधीनियम्यत्वमङ्गापत्तेः । लक्षणानर्धनसंसर्गतान्यविषयतायाः स्वांशे ज्ञानसङ्केतप्रयो-

ज्यतानियम इति मनसि कृत्य शङ्कते नन्विति । नन्विति । यथा संयोगविप्रयोगादिकं एकतरार्थबोधनियामकम् तथैवाधुनिकसङ्केतोपीति भावः ।

विशेषणांशोपीति । सङ्केतविशेषणान्यविशेषणराहित्यमेव स्वरूपतो भानमित्याशयः । गोत्वस्येति । विशेषणतयेति तृतीयालभ्यस्य तदवच्छेद्यत्वस्य बोद्धव्यत्वेन्विनेपि गोत्वेनैव सङ्केतविषयत्वादिति भावः । पदेति उक्ताधुनिकसङ्केतग्रहाध्रनिशाब्धबाधे गोत्वस्याभानेन तस्य तत्सङ्केतविषयत्वेपि बोधविषयतावच्छेदकत्वेन तद्विषयता नास्तीति भावः । सङ्केतस्याजानिकत्वाधुनिकत्वाभ्यां वैलक्षण्यादाधुनिके तत्र विशेषणांशे वाच्यत्वभानं प्रयोजकमास्तां न त्वाजानिके इति वक्तुं शक्यत्वेऽपि आपाततो ज्ञानसङ्केतप्रयोज्यतामङ्गीकरोति भस्त्वेवमिति । विशेषणतया वाच्यत्वं बोधविषयतावच्छेदकत्वेन भगवत्सङ्केतविषयत्वम् विशेष्यतया वाच्यत्वं बोधविषयत्वेन तादृशसङ्केतविषयत्वम् न्यायमते प्राथमिकज्ञानग्रहे प्रामाण्यस्य लौकिकभानासम्भवात्तत्र तदलौकिकभानं दर्शयति विशेष्यतेति । दीधितिकृतमग्रेऽनुव्यवसायस्य प्रामाण्यभानेऽसामर्थ्यव्युत्पादनं तल्लौकिकभानाभिप्रायमिति न तद्विरोधः । घटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन साध्यत्वे व्यभिचारभयेन घटत्वप्रकारकत्वं ज्ञाततारूपलिङ्गविशेषणम् । ज्ञाततारूपलिङ्गकत्वं किं ज्ञातताविशेषलिङ्गकत्वं किं वा ज्ञाततासामान्यलिङ्गकत्वम् ? तत्राद्यं निराकृत्य द्वितीयं कूषयिष्यते ज्ञानतामात्रेत्यादिना, अत आद्यं विवृणोति लिङ्गविशेषावगाहीति । घटत्वप्रकारकज्ञाततावगाहीत्यर्थः । व्यभिचारादिनेति । घटत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वादेर्लिङ्गस्य विषयविशिष्टज्ञानव्याप्यत्वेन परामर्शस्थले इति शेषः । आदिनात्मनि विषयविशिष्टज्ञानानुमितिं प्रति ज्ञाततारूपलिङ्गासिद्धिपरिग्रहः । ज्ञाततासामान्यस्य लिङ्गत्वे घटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन साध्यत्वं न संभवति व्यभिचारादतः शुद्धेति । शुद्धज्ञानसाध्यकज्ञाततापरामर्शद्विषयावच्छिन्नज्ञानानुमितेस्वीकृतारं मिश्रमाक्षेप्तुं बलपदम् इतरबाधलाघूतज्ञानाभ्यां विना व्यापकतानवच्छेदकरूपेण साध्यभानासम्भवेन कुतो बलं भवेदिति भावः ।

साध्यभावावबुद्धित्वरूपव्याप्तेः प्रायशः साधनभेदो तत्रैक एव

कार्यकारणभावः तथा च शुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नोपपत्तादृशव्याप्यवगा-
हिपरामर्शो यदच्छाविषयत्वादिलिङ्गकेषु विषयोपरक्तज्ञानानुमिति-
त्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वासम्भवाच्छुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नोपपत्तादृश-
व्याप्यवगाहिज्ञानतापरामर्शस्यापि तज्जन्यतावच्छेदकत्वं न घटते
इत्यालोच्यते स्वव्यापकेति । कथञ्चिन्कार्यतावच्छेदकभेदमुपेत्य
कारणानन्तर्यं निवेश्य घटत्वप्रकारकावशिष्टज्ञानतेच्छादिपरामर्शम-
धिकृत्येदमिति तु नार्थः । तथा सति कार्यतावच्छेदके विषयविष-
यितानिवेशासम्भवात् ज्ञानादिभानप्रयोजकता व्यापकत्वादिना
विषयिताया एव स्यात् अत एव ज्ञानतापरामर्शो कार्यतावच्छेदकमाह
तथाचेति । यद्वा शुद्धज्ञानव्याप्यवगाहिना लिङ्गान्तरपरामर्शात्का-
लान्तरीणज्ञानतापरामर्शाच्च शुद्धज्ञानानुमितिनिर्वाहाय कारणता-
पर्यन्तं निवेशः तत्र विषयविषयितानिवेशाभावेऽपि न क्षतिः । एवं
च तादृशज्ञानतापरामर्शस्य कार्यतावच्छेदकं दर्शयति तथाचेति । व-
स्तुतस्तु ज्ञानतासामान्यपरामर्शस्येव घटत्वप्रकारकज्ञानतेच्छा-
दिपरामर्शानामपि विषयोपरक्तज्ञानानुमितित्वस्य कार्यताव-
च्छेदकत्वे व्यभिचारः तत्रानायत्याऽन्यपरामर्शानां कारणानन्तर्य-
मेव तद्वारकम् ज्ञानतासामान्यपरामर्शस्य त्वन्यदित्याशयेनाह त-
थाचेति । विषयोपरक्तेति । एतेन व्यभिचारोद्धारान्न कारणाव्यवहि-
तोत्तरत्वनिवेशः अन्यपरामर्शं च न कार्यतावच्छेदके विषयविष-
यितानिवेश इति सूचितम् । विषयोपरक्तज्ञानं व्याप्यत्वेन ज्ञानताप-
रामर्शस्तु भट्टेर्नोपपत्ते तादृशारोपस्याप्रामाणिकत्वादिति न त-
मादाय व्यभिचारः शङ्क्यः । तत्कालनैवच्छिन्नज्ञानान्यत्वमनु-
मितिकारणतावच्छेदकम् तेन कालान्तरे शुद्धज्ञानव्याप्यत्वेन ज्ञान-
तापरामर्शाच्च विषयोपरक्तज्ञानानुमित्यापत्तिः । शुद्धज्ञान-
त्वावच्छिन्नव्याप्यत्वेन ज्ञानतासामान्यपरामर्शघटितमामग्री
भट्टमते साध्यघटिका तादृशपरामर्शस्यैव तत्र व्यापकताव-
च्छेदकत्वेन विषयस्याभावेनानायत्या ज्ञानविषयोभयभासक-
त्वात् । एवं च न विभिन्नप्रयोजनं वक्तुं शक्यम् शुद्धज्ञानत्वावच्छि-
न्नलिङ्गांतरपरामर्शाद्विषयोपरक्तज्ञानानुमितेः केनाप्यनुगमनान्तर्ह-
वच्छेदायैवकारः शुद्धज्ञानव्याप्यत्वेन कालान्तरीणज्ञानतापराम-
र्शाद्विषयोपरक्तज्ञानानुमितिवारणार्थमाह कालविशेषस्येति ।

तस्य तत्तत्कालानवच्छिन्नज्ञानान्यत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वम-
 प्रामाणिकमित्याशयेन प्रकारान्तरस्यादूषकत्वन्यायेन । यत्तु का-
 लान्तरीणज्ञाततापरामर्शस्थले विषयोपरकज्ञानानुमितिवारणार्थं
 व्यवसायोत्तरतृतीयक्षणस्यैव स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिव्यवसायव-
 सासम्बन्धेन क्षणत्वेन हेतुतेति । तन्न ज्ञातताप्रत्यक्षद्वितीयक्षणे
 व्याभिचारस्मरणधिलम्बेनानुमित्यनुत्पादेन तदनन्तरक्षणे व्या-
 प्तिस्मृत्या तदुत्तरमेवानुमितेः स्वीकारेण व्यभिचारात् । अत्र शु-
 द्धज्ञानव्याप्यतया ज्ञाततापरामर्शस्य शुद्धज्ञानानुमितौ एकैव
 हेतुता विषयोपरकज्ञानानुमितौ व्यवसायस्य हेतुत्वान्तरम् उ-
 क्तस्थले च व्यवसायानन्तरतृतीयक्षणे व्यवसायान्तरं स्वीकृ-
 त्योपपत्तिः । व्यवसायत्वेन शुद्धज्ञानस्यैव भानं न विषयोपर-
 कस्येति मतान्तरसाधारण्येनाह ज्ञानस्येति । ऐन्द्रियकताया ए-
 वेति । तावता भट्टानां स्वमतहानापत्तिरित्युपहासः मिश्राणां मत
 एव न च निर्भरः न भट्टमते इति व्यञ्जनात् । वस्तुतस्तु ज्ञाना-
 तीन्द्रियतावादिनां भट्टानामनायस्या गौरवस्य सोढत्वेन विशे-
 षणोपपत्तिर्भवतीति बोध्यम् अन्यत्र तदादेश्च विशेषरूपेणोपस्था-
 पकत्वमित्यादिपङ्क्त्यादौ । ग्रन्थलभ्यमिति । स्वरूपसम्बन्धात्मकं प्र-
 युक्तत्वं शतशो दूषितम् इदानीं व्यापकरूपं तद्दूष्यते इति भावः ।
 अथात्र वदन्तीत्यादिकल्पः ॥ मिश्रानुयायिनां एतादृशवि-
 शेषणोपरि सामग्रीविशेषासङ्गहात्मकं दूषणमुद्धरति गुरुमते घट-
 त्ववतीति । योग्यतयेति । तस्या घटव्यवसाययोग्यत्वात् । परामर्शो
 घटज्ञानसाध्यकं तदुद्भूयतेति । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगि-
 ताकभेदानुपगमात् । स्वरूपयोग्यतेति । अनुपहितस्य जनकताव-
 च्छेदकस्यैव स्वरूपयोग्यतावच्छेदकतया वारणायसामग्रीवृत्तिस-
 मुदायत्वस्य ज्ञानग्रहजनकतावच्छेदकत्वादित्यर्थः । ज्ञायमानलि-
 ङ्गादिविधयेति । अयं घटः प्रमाकालानैतज्ज्ञानवान्धटपदज्ञानादि-
 त्यर्थः । तादृशसामग्या इति । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिता-
 काभावानुपगमेनाग्राहकत्वासम्भवादिति भावः । लिङ्गज्ञानस्यैवानु-
 मापकत्वेऽप्याह वस्तुत इति । लाघवादिति । तावतापि ज्ञायमान-
 लिङ्गादिविधयेत्यादिक्रमेणोक्तदोषस्य वारणसम्भवादिति भावः ।
 व्यवसायादीति । आदिना अनुव्यवसायादिपरिग्रहः । प्रामाण्यविष-

यकज्ञानभानप्रयोजकत्वोक्तावुक्तदोषनिवृत्तिमाशङ्क्याह तादृशज्ञानानुमिताविति । मतत्रये दोषमुक्त्वा लिङ्गज्ञानस्यैव ज्ञानभानप्रयोजकतेति तदुद्धारमालोच्य मिश्रमते दोषमाह अनुव्यवसायेति । तन्मते भट्टमते शाब्दबोधे केवलार्थस्यापि करणत्वात् । असिद्धिकाले इत्यनेन तादृशपरोक्षसामग्रीभिन्नत्वासिद्धिरुक्ता । उक्तसामग्रीसिद्धावर्पीत्यनेन ज्ञातताया असिद्ध्या परोक्षसामग्न्या अव्यसिद्धिर्व्याज्जिता । ननु प्रामाण्यग्राहकान्तराभावाज्ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्न्याः प्रामाण्यग्राहकत्वासिद्धिमुद्भूत्यैव साध्यं सिद्ध्येदित्यपरमनुकूलमित्याशङ्क्य तस्यास्तदसिद्धयुद्धारो न प्रकृते सम्भवति प्रामाण्यग्राहकतया तन्मतसिद्धत्वमेवेति न भट्टस्योद्देश्यासिद्धिरिति भावः ।

आपश्यत इति नान्वयः ते प्राग्धातोरित्यनुशासनात् इमनिजपि न सम्भवति समासे श्वेतिमरूपमिति व्यासे श्वेतिमानं रूपमिति प्रयोगात् तस्मादारूपमिति छेदः । ते प्राग्धातोरित्यत्र गत्यादिसंज्ञानां प्रागेव प्रयोगोऽतथाभूतानां तु व्यवहितोपीतिमते नानुपत्तिगन्धोपि । अत एव वारुणरीपदविशकमथाविश्वप्रयोगः तथा च प्रकृतेऽप्यापश्यत इत्यन्वयः साधुः । हेष्वाशब्दं च शृण्वतः खुरविक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीरित्यादिपदार्थः अश्वत्वस्य धावनस्य चानुमानिकत्वलाभाय क्रमेण हेष्वाखुरविक्षेपध्वन्योराकर्षणमुक्तम् । यद्वा श्वेतरूपदर्शने हेष्वाशब्दश्रवणेन गवादिद्रव्यासंसर्गनिश्चये दृश्यताम् ? श्वेतत्वमश्वसंसर्गं विनानुपपन्नमिति धीरश्वत्वस्य भास्विना खुरविक्षेपशब्दश्रवणे च खुरविक्षेपशब्द उपलभ्यमानः धावनकर्तृत्वं विनाऽनुपपन्न इति धीर्धावनस्य श्वेतरूपस्याश्वान्यद्रव्यवृत्तित्वबाधधीसहिताऽधावद्द्रव्यवृत्तित्वबाधधीसहिता च द्रव्यवृत्तित्वधीरश्वत्वावनोभयमालिकेति केचत् । श्वेतोऽश्वो धावतीति ज्ञानं न प्रत्यक्षम् अश्वत्वादिद्रव्यनिष्ठजातव्यञ्जकाभावात् नाप्यनुमितिः श्वेतत्वव्याप्त्यग्रहान् नाप्युपनीतभानं चाश्रुषत्वप्रयोजकाश्वेन्द्रियसन्निकर्षविनाशात् बहिर्विषये मनसोऽसामर्थ्यात् । हेष्वादेरूपदत्वाच्च न पदं करणमित्यनायत्यार्थरावकरणमित्यभिप्रायः मानसोपनीतभाने तदिति ग्रन्थकृत्स्वरसः । कार्यान्वितशक्तिवादे च प्रथममयं श्वे-

तोऽवो हेषावत्त्वादित्यनुमानं ततोऽयं श्वेतोऽश्वो धावति खुरविक्षे-
पशब्दविशेषवत्त्वादित्यपरम् । यत्त्वयं श्वेतो धावदश्वः हेषावत्त्वे
सति खुरविक्षेपशब्दवत्त्वादिति तत्र तथासति श्वेतोऽश्वो धाव-
तीत्याकारानुपपत्तेरिति मूलम् । पदजन्येति । घटादिध्वनिमाकर्णय-
तः घटमालोचयतः ज्ञानविषयः घटः पतित इत्यन्वयबोधः । मिश्रा-
दिमतासिद्धयेति । तन्मते आकर्णतालोचनयोरन्वयबोधं प्रत्यजनक-
त्वात् । पदार्थोपस्थितिः प्रकृते घटज्ञानयोरुपस्थितिः । तुल्येति ।
ज्ञानविषयो घटः पतित इति ज्ञानस्य मिश्रेणापि मानसोपनीतत्वे-
नोपगमात् अन्वयबोधत्वेन तेषामुपपत्तिविरहात् ।

दर्शितानुव्यवसायं यत्रचेत्यादिना विवरीतुं घटज्ञानवान् अहं
पटज्ञानवांश्चेति ज्ञानभ्रमेण शङ्कत न चेति । तादृशस्यापीति । पुनः सं-
युक्तसमवायरूपलौकिकसन्निकर्षस्य भट्टमतेऽहेतुत्वात् । उपनीतेति ।
उपनयसन्निकर्षोभयघटितसामग्न्या भट्टमते नान्वयबोधसामग्रीत्वं
सन्निकर्षप्रवेशात् । पटज्ञानेति । पटज्ञानं शाब्दयामीत्यर्थः । घटादि-
ज्ञानस्येच्छादेवेति क्रमेणान्वयः । अनयोरविद्यमानत्वे सामग्रीद्वय-
स्यापि अन्वयबोधसामग्रीत्वमिति तद्विद्यमानत्वानुधावनम् । तत्र
पूरितविशेषणानुपादाने प्रथमदोषः भट्टमतसिद्धभिन्नत्वरूपविशे-
षणानुपादाने द्वितीयदोष इति विशेषणद्वयप्रवेशेपीत्यर्थः । मुख्येति ।
मानसत्वनियम इत्युक्तम् । कथञ्चिदिति । घटज्ञानवत्सोहं पटज्ञानव-
दिति ज्ञाने प्रायशोऽहं न स इति ज्ञानेऽपि कथञ्चित्स्वात्मनि परात्मा-
संसर्गाग्रहरूपं कारणमुपेत्येत्यर्थः । मुख्यविशेष्यताया इति । अथैवमी-
दृशरीत्या घटज्ञानवत्परात्मविशिष्टपटज्ञानवत्स्वात्मज्ञानस्य परात्मनो
मुख्यविशेष्यत्वाभावेन वारणेऽपि कथं पटज्ञानवत्स्वात्मविशिष्टघट-
ज्ञानवत्परात्ममुख्यविशेष्यकमानससामग्रीवारणं तादृशसामग्न्याः
पटज्ञानलौकिकप्रत्यक्षजनकतया भट्टैरनुपगमादिति चेन्न ज्ञानान्तर-
विशेष्यतापन्नत्वस्य साक्षात्परम्परया वा ज्ञानान्तरविशेष्यता-
नापन्नत्वरूपत्वात् । यद्वा ज्ञानान्तरविशेष्यतानापन्नात्मनिष्ठमु-
ख्यविशेष्यतायाः संमानाधिकरणो यस्तन्निरूपितस्वाश्रयवृ-
त्तिप्रकाशताकग्रहः स एव विचक्षणीयः स्वात्मनिष्ठतादृश-
ग्रहस्य परात्मानिष्ठविशेष्यतासामानाधिकरण्याभावाच्च दोषः ।
यत्त्वेवं सति भट्टाचार्याणां मुख्यत्वनिवेश आपातत एव घटज्ञा-

नघत्परात्मविशिष्टपटज्ञानघत्स्वात्मग्रहस्यापि विशेष्यताया आ-
श्रये स्वात्मनि तन्निरूपितस्वाश्रयवृत्तिप्रकारताकग्रहविरहादिति ।
तत्तुच्छम् । उपनीतघटज्ञानसमानाधिकरणपटज्ञानस्वादिना आ-
त्मनि ज्ञानसामानाधिकरण्यघटकत्वेनात्मनो विशेष्यतया तन्निर-
रूपितस्वाश्रयवृत्तिप्रकारताकग्रहस्य तद्वृत्तित्वेन मुख्यत्वस्याव-
श्यकत्वात् । यस्तुतो जागरे नियमतः स्वात्मनि विजातीयमनःसं-
योगासत्त्वेनाऽनुव्यवसायस्य स्वात्ममुख्यविशेष्यकत्वाच्च पूर्वप-
क्षावतार इति ।

नन्वेवं योग्यतायाः शाब्दबोधभानोपगमोपि बाध-
वात्पणसम्भवात्समाधानासङ्गतिरित्यत आह यथाविवक्षणेत्विति ।
ज्ञाततादीतीति गर्हितत्वमादृत्य । ननु मिश्रमतासिद्धत्वं दातुं शक्य-
त एव व्यवसायानन्तरज्ञाततालङ्घकज्ञानानुमितेर्विषयविशिष्ट-
ज्ञानानुमितिरूपाया ज्ञानप्रत्यक्षत्वेन मिश्रमतेपि प्रामाण्यग्राहक-
त्वात् तदनुत्तरशुद्धज्ञानानुमितेश्च मिश्राणां ज्ञानविषयतालङ्घ-
कानुमितित्वेन तत्सामग्न्याः प्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन
च मिश्रमतसिद्धत्वादित्यत आह यथाश्रुतेति । तथाच मिश्रमतासि-
द्धत्वनिवेशे आयासः स चेह नास्तीति भट्टमतासिद्धत्वं सम्य-
गिति भावः । विषयेति हेतुगर्भम् । विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमतो ज्ञानवि-
त्तिवेद्यो विषय इति व्याप्तीत्यर्थः । विषयभाने तद्गर्भप्रामाण्यस्य न
भानमित्याशङ्काव्युदासाय विषयभानं साधितम् । तत्रेति । साक्षा-
त्कार इति व्याख्यानात्प्रामाण्यस्य लौकिकभानं फलितम् । सन्निक-
र्षापेक्षया दोषप्राबल्यमालम्ब्याह यदि चेति । अभ्यासदशायामिष्टाप-
त्तेराह । अनभ्यासेति । व्यवसायगर्भतद्ज्ञानसामग्न्या बलवत्त्वात् ।
तुल्येति । प्रामाण्यभासिका सामग्री लौकिकसन्निकर्षगर्भा अ-
प्रामाण्यभासिका च दोषगर्भेति तुल्यत्वम् । लौकिकसामग्न्यपेक्ष-
या दोषविशेषस्य प्राबल्ये विप्रकृते दोषविशेषानुपगमोऽऽनुपदं
व्युत्पादयिष्यते । धर्मिज्ञानस्येति । तदात्मकप्रामाण्यनिश्चयव्याव-
र्त्तनाय । तदनुरोधेन औत्तरकालिकप्रामाण्यसंशयानुरोधेन । तत्र
अनुव्यवसाये, अन्यथाऽनुव्यवसायस्य प्रामाण्यानिश्चयत्वेन प्रति-
बन्धकतया ततः प्रामाण्यसंशयो न स्यादिति भावः । अ-
प्रामाण्येति । अत्रापि तस्मिन् प्रामाण्याविरोध्यग्राहकत्वमर्थः ।

अमत्वप्रमाभावयोरनुगमः तादृशेति । अनुपस्थिततयाऽनुव्यव-
सायस्याप्रामाण्यावगाहित्वासम्भवेन सामग्यास्तदग्राहकत्वा-
कत्वादिति भावः । ननु धर्मिनाशे धर्मिभानं न स्यात्त-
द्भासकसन्निकर्षाभावात्त आह । तज्जनितेति । प्रामाण्यविषयकस्म-
रणरूपत्वे प्रामाण्यसंशयो न स्यादतः प्रामाण्याविषयकेति । मीमां-
सकानां धर्मिज्ञानाकारणत्वस्योक्तत्वादाह । तदुपनोतेति । इत्येवेति ।
मिश्रभट्टाभ्यामिति शेषः । पूर्वकल्पं निरस्यति । एतेनेति । नत्विति ।
अन्यथा इदंत्वादिविशिष्टविशेष्यकत्वादेर्ग्रहापत्तिः ।

अनुव्यवसायात्पूर्वमप्रामाण्योपास्थितौ दोषविशेषवशात् प्रामाण्य-
भानम् । लौकिकसामग्रीतोपि दोषविशेषबलवत्त्वस्य सत्प्रतिपक्षादौ
षक्त्यत्वादिति शङ्कते पित्तादीति । अपीतत्वादेरिति । लौकिकसन्नि-
कर्षस्य दौर्बल्यप्रापकम् आहार्येति । आहार्यभ्रमत्वस्य लौकिकताया
व्यवस्थापनात् । प्रकारेति । विपरीतानुगमाय विरुद्धपदं तादृशधर्मा-
नवच्छित्त्वेन विशेष्यता विवक्षणीयेत्यर्थः । अग्राहकत्वान्तं व्याख्याय
पश्चाज्ज्ञानग्राहकत्वोपादानप्रयोजनकथने बीजमाह । एवमिति ।
तद्विशेषणेति । ज्ञातताप्रत्यक्षसामग्याः प्रामाण्याग्राहकत्वेन ग्राह-
कत्वेन च भट्टमतसिद्धतया वारणात् । मिश्रादीति । घटादिग्राहक-
सामग्याः मिश्रमतांसिद्धत्वोक्तावपि सङ्गृह्यसम्भवेन तथोक्तैव
ज्ञानग्राहकत्वप्रवेशस्य सुवचतया भट्टमतसिद्धत्वपर्यन्तं व्यर्थं
स्यादिति भावः । सति च ज्ञानग्राहकत्वे मिश्रमतांसिद्धत्वोक्तौ
ज्ञानजन्यज्ञाततावान् घट इति ज्ञातताप्रत्यक्षसामग्रीसङ्ग्रहेण भट्टमते
बाधो दर्शितः । तन्मतसिद्धतेति । तथाच मिश्रमतसिद्धाभिन्न-
त्वोक्तावपि भट्टमतेन बाध इति भावः । गुरुणेति । गुरुमतसि-
द्धाभिन्नत्वोक्तौ अनुमितिसामग्रीमादाय भट्टमते बाधासम्भवेपि प्र-
त्यक्षसामग्यनुधावनं मिश्रमतसिद्धाभिन्नत्वोक्तावपि बाधं
वक्तुम् । ज्ञाततारूपेति । मिश्राणां ज्ञातताज्ञानस्यैव सामग्रीघटकता
न तु ज्ञातताया इति भावः । असङ्ग्रहादिति । प्रामाण्याग्राहकत्वेन
ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धत्वाद् । ज्ञानविषयो घट इत्यादिशा-
ब्दानुमितिसामग्रीणामसङ्ग्रहेपि न क्षतिरित्यादि प्राक्सिद्धा-
न्तितत्वेन पटज्ञानकालीनो घट इति शाब्दादिसङ्ग्रहापातो
व्यर्थ एवेति न शङ्क्यम् घटादिपदस्य वस्तुविशेषोपलक्षणतया त-

प्रत्यक्षाप्रसिद्धेः ज्ञानान्तराविषयकशाब्दबोधाद्यप्रसिद्धेश्चोक्तशा-
 ब्दबोधमादायैव तत्प्रामाण्ये साध्यसत्ताया वाच्यत्वात् पटज्ञा-
 नविषयो घट इति शाब्दात्मकव्यवसायसामग्र्याः सङ्ग्रहस्य भ-
 द्रेनेत्यादिपक्षौ दर्शनीयतया स्वाश्रयज्ञानविषयघटशाब्दबोधाद्य-
 सङ्ग्रहनैयत्यस्य व्यक्तत्वाच्च । मिश्रमतेति । मिश्रमते लौकिकसन्नि-
 कर्षविगमेपि व्यवसायोपनीतघटत्वभानादिति भावः । वैकल्पि-
 कतेति । विशेष्यतात्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य बाधग्रहस्य तद्धर्मि-
 तावच्छेदकतद्वत्ताज्ञानं प्रति विरोधित्वादिति भावः । ज्ञाने इति ।
 ज्ञाने विषयबोधग्रहो विषयविशिष्टज्ञानभानं निवर्त्तयेत् विषयतया
 तद्बाधग्रहश्च प्रामाण्यभानमित्याशयः । समाहेतमिति । सर्वमते
 ज्ञानत्वविषयतद्वति तत्प्रकारकत्वानामेकत्र द्वयमितिरीत्यैव भानोप-
 गमादिति भावः । उक्तव्यवसायेति । न चैवं विषयविशेषपरतया
 प्राक् तत्प्रवेशावश्यकत्वविरोधः तादृशविषये मानाभावात् तत्प्रा-
 माण्यं वा पक्षाद्बाधभावमिति भावः । तदपीतिपक्षे ज्ञानत्वप्रकार-
 कत्वगर्भत्वामव सविषयकवृत्तिजातिप्रकारकत्वागर्भत्वं देयम् विशि-
 ष्यपक्षत्वे च तन्नोपक्षकार्यमित्यर्थः । शब्दाजन्येति । कारणाकारण-
 साधारणतादृशसामग्रीत्वस्य भट्टमतेऽतिप्रसक्तत्वेन ज्ञानग्रहोप-
 धायकतानवच्छेदकत्वादिति भावः । शाब्दबोधव्यक्तिविशेषमादाय
 सङ्गमयति यत्कालोनेति । पदजन्यत्वेन गृहीतज्ञानोपस्थितिघ-
 टितसामग्रीत्वात् पदाजन्यज्ञानोपस्थितिघटितसामग्रीवृत्तिसमु-
 दायत्वमन्यदित्यावेदयितुं यत्कालीनेत्यादि । तादृशसमुदायत्वं ज्ञा-
 नग्रहोपधायकतावच्छेदकमिति न भट्टस्य ज्ञानं पदाजन्यज्ञानोप-
 स्थितौ ज्ञानग्रहोपधायकत्वाज्ञानात्तत्प्रतिबन्धकस्य तत्र ज्ञानग्रहा-
 नुपधायकत्वज्ञानस्यैव सत्वादित्यर्थः । विशेषदर्शनम् एतत्कालीन-
 कास्यसाधनताज्ञानोपस्थितिः पदाजन्यतया न ज्ञानग्रहोपधायि-
 केति बाधदर्शनम् । तादृशेति । यत्समुदायत्वस्योक्तप्रकारेण तदीया-
 भ्युपगमे भानभावस्तस्यैव कालान्तरे तदीयाभ्युपगमे भानमिति
 न बाध इत्याशयः । अत एव यत्कालीन-तत्कालीनेति उप-
 लक्षणम् । प्रकारान्तरेणापि बाधं निरस्यति उक्तेति । तदृशायाम् उ-
 क्तविशेषदर्शनदशायाम् । व्यवसायेत्यनुव्यवसायोपलक्षणम् । सामा-
 न्यत इति । ज्ञानभासकसामग्री स्थानन्तरोत्पन्नज्ञानविषयकग्रहोपधा-

यिकेत्यभ्युपगमेत्यर्थः । गुरुणां सिसाधयिषिताया एव सामग्र्याः नै-
 र्यायिकानामनथात्वे परतस्त्वासिद्धिराधारादित्यालोच्य न्याय-
 मते चेत्युक्तम् । तस्मात् व्यवसायसामग्र्या दुःसङ्ग्रहत्वान् । येन रूपे-
 ण स्वाश्रयग्रहोपधायकतावच्छेदकता दर्शिता तस्य निरुक्तभट्टा-
 भ्युपगमविषयतानवच्छेदकत्वमाह पदजन्येति । तादृशयोग्यताज्ञान-
 स्येति । पदाजन्ययोग्यताज्ञानस्येत्यर्थः । योग्यताविषयकशाब्दबोधे
 अर्थावाधरूपयोग्यताज्ञानस्त्वेन तादृशयोग्यताज्ञानकारणत्वस्य भट्टे-
 नोपगमात् । अत्र यादृशशाब्दबोधे न तदनुप्रवेशस्तादृशसामग्री
 भट्टमतसिद्धाभिप्रायि न स्वाश्रयग्रहोत्पत्तिप्रयोजिकेति सूचयित्वा या-
 दृशशाब्दबोधे न तदनुप्रवेशस्तादृशसामग्री व्यावर्त्तयितुं नियतपद-
 मित्याशयेन तादृशसामग्रीं स्फुटयति पदजन्येति । तथाच तादृश-
 शाब्दबोधसामग्र्या भट्टमतसिद्धत्वादेव व्यावृत्तिरिति भावः । का-
 मनाविशिष्टस्येति । तत्र कामनावत् स्वधर्मिकंष्टसाधनताज्ञानोपयो-
 गित्ववत् स्वधर्मिककार्यताबोधोपयोगित्ववत् स्वर्गकामकयागः
 कार्य इति बोधः । इष्टेति । यागे साक्षादिष्टसाधनत्वं बाधितम् इष्टसा-
 धनत्वपूर्वोपस्थित्यधीनबोधविषय इति भावः । इतरेति । भट्टरपि
 यद्धर्मविपरीतवद्यद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकयद्धर्मावच्छिन्नाभावग्रहस्य त-
 द्धर्मवत्तद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकतत्प्रकारकशाब्दबोधहेतुत्वोपगमात् ।
 ईदृशकार्यकारणभावबलैरेव पदानुपस्थिततदर्थस्य भानात् तथा
 च भट्टमतसिद्धत्वादेव न बाध इति भावः । अर्थाध्याहारेति । यत्कि-
 ञ्चिदेकपदाधीनपदार्थोपस्थितिपदानधीनापरपदार्थोपस्थितिद्वयघ-
 टितिसामग्र्या गुरुमते शब्दबोधजनकत्वादिति भावः । स्पष्टीकृतं
 चैतत्तदासत्तिमूलटिप्पण्यम् । यद्यदिति वीष्णासमुदायप्रसिद्धये ।
 गुरुमते इति । व्यवसायानुव्यवसायसामग्रीघटकानां भट्टमते ज्ञान-
 ग्राहकत्वाभावाज्ज्ञानं गुण इत्यादिशाब्दबोधसामग्रीघटककारण-
 निष्ठरूपाणामेव यच्छब्देन धर्त्तव्यत्वादिति भावः । गुरुमतसिद्धता
 दृशसामग्रीपर्याप्तज्ञानग्राहकतावच्छेदकरूपस्य भट्टमते ज्ञानग्राहक-
 तानवच्छेदकत्वादुक्तविवक्षायामपि यद्यद्वूपशब्देन ज्ञानं गुण इति
 शाब्दबोधकारणगततच्छून्यकारणान्तर्भावेण पर्याप्तत्वं दुर्वारमि-
 त्याशङ्कावाराणायानिवेशादित्यन्तम् । तथाच पदजन्यकाम्यसाधन-
 ताज्ञानोपस्थितिघटितसामग्र्यां सत्यां भट्टमते तादृशशाब्दबोधो-

व्याप्तादृशसामग्रीत्वमेव यद्यद्द्रूपवाच्छिन्नेत्यादिकमेण भट्टमतसिद्धम् तत्तद्रूपशून्यं च गुरुमतेऽव्याहृतज्ञानग्राहकं शाब्दसामग्रीघट-
ककारणमिति न सोऽर्थः । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्थाकार-
णत्वेऽप्याह वस्तुत इति । तात्पर्यादिति । काम्यसाधनताज्ञानप्रकारक-
पाकप्रतीतिजनकत्वेनेच्छाप्रकारकपाकपदज्ञानम् आदिना अर्था-
वाधरूपयोग्यताज्ञानं पाकः काम्यसाधनताज्ञानयोग्य इत्याकारं
ग्राह्यम् तत्तद्रूपशून्यकारणपर्याप्तत्वमुपेक्ष्य तदन्तर्भावेण पर्याप्तत्वप्र-
योजनमाह ज्ञाततेति । भट्टमतेपीति । विशेषणतावच्छेदकप्रकारक-
निर्णयत्वेन वस्तुतोरथावाधरूपयोग्यताज्ञानत्वेनेति शेषः । तात्पर्या-
सत्त्वे इति । तात्पर्यसत्त्वे गुरुमतेपि योग्यताज्ञानस्य पृथक्कारणत्वे
मानाभावाद्भट्टमतासिद्धकारणं गुरुमते नैवास्तीति तत्सामग्रीवार-
णम् । पूर्ववत् ज्ञानवानात्मेत्यादौ गुरुमते सामान्यतोभट्टाभ्यु-
पगमविषयत्वाद्वाधवारणमाशङ्क्य निराकरोति ज्ञानेति । व्यावृत्ते-
ति । ज्ञानभासकसामग्र्यविषयकत्वं विशेषणमित्यर्थः । तद्व्यक्तिभि-
न्नत्वमित्येके । शब्दान्यत्वं मास्त्वत्याशयेन समाधानान्तरमाह व-
स्तुतास्त्विति । परोक्षत्वमात्रप्रवेशे ज्ञानविषयकपरोक्षत्वनिवेशे च
दोषं दर्शयन्नेव निरुक्तज्ञानांशं परोक्षत्वमावश्यकमित्याह एवञ्चेति ।
रूपेति । मनःसंयुक्तसमवायजन्यं घटं जानामीति ज्ञानं गुण इत्यनु-
मितिवारणपि तादृशोपनतिमानावरणात् । अनेनैव दीधत्युक्तेनैव ।
दर्शितप्रयास इति । योग्यताया शाब्दबोधाप्रवेशः अध्याहृतज्ञान-
ग्राहकशाब्दसामग्रीवारकविवक्षाविशेषश्चेत्यर्थः । एवमिति । आ-
दिना घटज्ञानवानात्मा घटज्ञानवानिन्यादर्शहः । अनेनापीति । अपि-
ना ज्ञानान्तरविशेषणतापञ्जातावशेषणस्य वेकालिकग्रहः । एतेन
एतन्मते घटज्ञानं गुण इत्यादिशाब्दबोधसामग्रीवारणाय भट्टमत-
सिद्धभिन्नत्वसत्त्वेन एतद्विशेषणगुरुत्वमालोच्यास्माभिर्लघुसामग्री-
पक्षसङ्कोचेन । अप्रामाण्यग्राहकसामग्रीग्राह्याश्रयकान्यत्वनिवर्शन
प्रथमविप्रतिपत्त्यभिप्रायेण तद्द्रूपणमिति चेत्तदाप्याह एकस्यैवेति ।
व्याख्यानस्यैव विरोधवारकत्वादाह एवमिति । उभयत्रचेति । तद्व-
ति तत्प्रकारकत्वाश्रयेच्छाग्राहकेण प्रामाण्यग्रहात्तत्प्रवेशः तादृश-
च्छालांकिकप्रत्यक्षसामग्र्या प्रामाण्यग्रहे तु न तत्प्रवेश इति व्य-
क्तम् । अत्यन्तायोग्यवच्छेदेति । अप्रात्वन्तपदार्थस्यान्वायितावच्छे-

दकव्यापकत्वस्यायोगपदार्थं समभिव्याहृतक्रियासम्बन्धाभावेना-
न्वयः । नीले सरोजं भवत्येवेत्यादौ नीलभवनसम्बन्धाभावे अन्वयि-
तावच्छेदकीभूतसरोजत्वव्यापकत्वबाधात् । नापि तद्व्यवच्छेदे तद-
न्वयः नीलभवनसम्बन्धाभावाव्यवच्छेदेऽपि तद्बाधात् । किन्त्वयोगे-
ऽन्यन्तपदार्थस्य व्यवच्छेदः स चान्वयितावच्छेदकाव्यापकत्वरूपः ।
नचैवमपि नीलभवनसम्बन्धाभावस्य सरोजत्वाव्यापकत्वं सरोज-
त्वाधिकरणे क्वचित्तद्व्यवच्छेदसत्त्वं एवेति अत्राप्ययोगव्यवच्छेद एव
पर्यवसानमिति वाच्यम् तथापि अन्वयितावच्छेदकसामानाधिकर-
ण्येनैव तदन्वयपर्यवसानात्तत्रैवात्यन्तायोगव्यवच्छेद इति परिभाष्यते
न त्वयोगव्यवच्छेद इति विशेषः । नीलेन सरोजेन भूयत एवेत्यादौ
च यथा सरोजत्वसामानाधिकरण्येनैव नीलभवनायोगव्यवच्छेदो
बुद्ध्यते तद्वत्स्वाश्रयग्राहकेण गृह्यत एवेत्यादौ स्वाश्रयविषयकग्रह-
त्वसामानाधिकरण्येनैव प्रामाण्यविषयित्वायोगव्यवच्छेदः प्रामाण्य-
विषयितापर्यवसानः प्रतीयेत तथा च विधौ सिद्धसाधनादिरित्यर्थः ।
अत्यन्तायोगव्यवच्छेदप्रत्ययं निराकरोति ज्ञानमिति । एवञ्चेति । वि-
शेष्ये कर्मणि आख्यातार्थायोगव्यवच्छेदमानासम्भवे चेत्यर्थः । विशे-
षणीभूते कर्त्तरि क्रियाकर्तृत्वायोगव्यवच्छेदप्रत्ययस्थले चायोगे वि-
शेषणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं क्रियाकर्तृत्वान्वयि तद्व्यवच्छेदपर्यव-
सानमाह प्रकृतेपीति । नन्वेवकारस्य तादृशार्थे शक्तिविरहात्कथं
तद्वोध इत्यत आह तद्वोध इति । एवकारस्याभावव्यवच्छेदयोः क्षण्ड-
शक्तिः निष्ठत्वप्रतियोगित्वे संसर्गः अभावप्रतियोगित्वाभावे लक्षणा
चेत्याभिप्रायः । बाधार्थभावघटितत्वं भिन्नत्वे हेतुगर्भविशेषणम् ।
ज्ञानानुमित्यादिः ज्ञानवानिच्छावत्त्वादित्यादौ । तत्प्रत्यक्षं ज्ञातो घट
इति घटस्य ज्ञाततेति वा । अनाभिमतसिद्धिबदभिमतसिद्धिरप्यर्था-
न्तरमित्याह अर्थान्तरमित्यादि । नन्वन्यथाख्यातानुपगमेन कथं पर-
तत्त्वाभ्युपगम आपाद्यः । एवं ज्ञानं गुणइत्यादि ओदनसाधनताज्ञान-
विषयपाक ओदनकामकर्तृव्यताबोधविषय इत्यादिप्रामाण्याविषय-
कज्ञानान्युपादाय तत्सामान्यग्राह्य इत्यभ्युपगम्येत्यर्थः । तस्माद्
गुरुणां मते परतत्त्वाभावादेव न केनापि रूपेण तदभ्युपगमसम्भवः
नापि बोधोऽन्यथाख्यातिसामान्याः साध्याघटकत्वादिति ।

अर्थान्तरस्येति । अनुव्यवसायसामग्रीमादायोक्तपरतत्त्व

सत्त्वेन चारितार्थ्याद्गुरुणा समं विवादे प्राथमिकज्ञानग्राहकसाम-
गम्याः प्रामाण्याग्राहकांसिद्धिरित्यर्थः । न्यायमतेऽनुव्यवसायसा-
मगम्यां गुरुमतासिद्धत्वं शङ्कते यदि चेति । अस्त्येवेति । न्यायमते इति
शेषः । गुरोरिति । तावता ज्ञानप्रत्यक्षसामग्रीत्वं धर्मितावच्छेदकीकृ-
त्य प्रामाण्यग्राहकतानिश्चयेन गुरानिष्टेन प्रतिबन्धादनुव्यवसायसाम-
गम्यां तेन रूपेण प्रामाण्याग्राहकत्वनिश्चयो न्यायमतेन गुरोः सम्भ-
वतीत्यर्थः । ज्ञानप्रत्यक्षात्पादकसामग्रीत्वेनाभ्युपादानासम्भवेऽपि
कालघटितकारणपर्याप्तसमुदायत्वेन तदुपादानसम्भवादनुव्यवसाय-
सामग्रीवारणं शङ्कते । यदीति । विशेष्यवृत्तेः केनापि रूपेणाभावान-
ङ्गीकारादिति भावः । शङ्कायाः सर्वथा तुच्छत्ववारणाय ज्ञानसामग्री-
त्वादिनेति । आदिना ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वग्रहः । इदानीमभ्युपगमे
धर्मितावच्छेदकं निवेश्य शङ्कां सङ्गमयति यदि चेति । सा-
मग्रीत्वादिनित्यादिना प्रामाण्याविषयकसविषयकजनकसामग्रीत्व-
ग्रहः । एकतरेति । धर्मिज्ञानोत्पादकसामग्रीत्वस्य धर्मिज्ञान-
घटिततया बोध्यस्मरणोत्पादकसामग्रीत्वस्य बाध्यस्मरणघटिततया
सत्त्वेन ज्ञानं गुण इत्यादिशाब्दबोधव्याक्तमेव तज्ज्ञानपदेनोपा-
दाय तदुत्पादकसामग्रीत्वेनोभयमतसिद्धान्यत्वादित्यर्थः । अन्यथा-
ख्यातिव्यक्त्युत्पादकसामग्रीत्वं च गुरुमतेऽसिद्धमेवेति भावः । व्य-
वसायतया स्वीकृतज्ञानग्रहव्यक्तीति । इयं तज्ज्ञानव्याक्तपदार्थ
इति सूचनाय व्यक्तिपदम् तथाच न्यायमतेऽनुव्यवसायसामग्र्याः
प्रामाण्याग्राहकत्वेन गुरुमतासिद्धत्वमनपवादमिति भावः ।

अत्र मिश्रेण समं विवादे आहत्य नैयायिकानामुद्देश्यं सिद्धत्येव
नत्वेतावता त्रिभिर्विवादे तेषामाहत्य तत्सिद्धिरावश्यकी । भट्टेन समं
विवादे ज्ञाततालङ्घकानुमितिसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वस्य दुःसा-
धनत्वात् न्यायमते तादृशसामग्र्या एवाप्रसिद्धेः तस्यां ज्ञानविषयता-
लिङ्गकत्वमुपगम्य तत्साधने ज्ञातनीयां विवादपर्यवसानापत्तेः । एवं
च गुरुणा समं विवादे साध्याघटकीभूताया व्यवसायसामग्र्याः
प्रामाण्याग्राहकत्वासिद्धावपि न क्षतिः सर्वथोद्देश्यासिद्धिविरहादि-
त्याशयेन समाधत्ते अनुव्यवसायेति । यावदनुव्यवसायसामग्र्याः
प्रामाण्यग्राहकत्वे साधनीये यत्किञ्चित्सामग्र्यास्तदग्राहकत्वस्य
विरोधित्वादिति भावः । तर्हि गुरुणा समं विवादे नैयायिकानां स-

वैधोद्देश्यं न सिद्ध्येदित्यत आह ज्ञानस्येति । न्यायमते व्यवसा-
यानुव्यवसायसंभेदव्यवस्थाप्यज्ञानस्य स्वविषयकत्वखण्डनेन
व्यवसायसामग्र्याः साध्यघटकज्ञानग्राहकत्वखण्डनादेव प्रामाण्य-
ग्राहकत्वरूपोद्देश्यसिद्धिरिति भावः । एवं भट्टेन समं विवादे ज्ञात-
तारूपपदार्थान्तरमस्तु मा वाऽनुमितिसामग्रीतल्लिङ्गकालस्थानि-
कवस्त्वन्तरलिङ्गका वा सर्वापि साध्यघटिकाऽस्तु ज्ञानस्याती-
न्द्रियतां निराकृत्य प्राथमिकज्ञानग्राहकग्राह्यतानिराकरणादुद्देश्य-
सिद्धिर्बोद्ध्या । घञ्जलेपायितत्वादिति । भट्टमतसिद्धभिन्नसन्निवेशोपीदं
विशिष्टज्ञानसामग्र्या इति विशेषणज्ञानस्थाकारणतया गुरुभिरुप-
नीतमानुपगमात् । एतन्मते इति । पूर्वमतेऽन्वयबोधसामग्रीत्वेन
भट्टमतसिद्धत्वात् । सकल्लेति । ज्ञानघानिच्छाया इत्यादौ । तत्तद्व-
ग्रहेति । तज्ज्ञानोत्पादकसामग्रीत्वेनाधिकरणाद्यात्मकाभावगर्भकार-
णानां प्रामाण्याग्राहकत्वादित्यर्थः । ज्ञानमिति । अन्यथाख्याति-
मादाय तज्ज्ञानव्यक्त्युत्पादकसामग्रीत्वमप्रसिद्धम् धर्मिज्ञानबोध्य-
स्मरणैकतरव्यक्तिमुपादाय तत्प्रसिद्धावपि क्वचिदन्यथाख्यातिसाम-
ग्र्यां गुरुमतसिद्धभिन्नत्वमित्येकसत्त्वेपि द्वयं नास्तीतिन्यायेन म-
तत्रयसिद्धान्यत्वमित्यर्थः । इत्यादिकमिति । उक्तरीत्या भट्टमते कथ-
ञ्चिज्ज्ञानग्राहकपदसार्थक्यम् गुर्वादिमते संपूर्णं व्यर्थम् । पूर्वमते च
घटादिसामग्रीवारणाय ग्राहकपदसार्थक्यं ज्ञानपदं तु भट्टानुग्रहाये-
ति । एवं ज्ञानजन्याज्ञाततेति प्रत्यक्षमादाय साधवारणाय पूर्वोक्त-
विशेषणानुधावने च न्यायमतसिद्धत्वघटितविशेषणं व्यर्थमित्यस्या-
दिना परिग्रहः । श्रीरस्तु ॥

हरिचरणसरोजे हृदये पूजनीये

विविधवसुसमाजस्तान् प्रमाणाशिशस्य ।

मणिघृणिसुसमीक्षाकाशिकावर्णमन्त्रै-

र्ममहरपरिपाटीपुष्पपूजां तनोमि ॥ १ ॥

इति श्रीरङ्गनाथसूत्रिभूनुमारायणानुजस्य कृष्णभट्टस्य स्वतस्त्व-
प्रथमविप्रतिपत्तिगादाधरीकाशिकौकृतिः (१) सम्पूर्णा ॥

(१) अतः परं प्रत्यक्षगादाधर्याः प्रामाण्यवादस्य कालीशङ्कर्याख्यं
क्रोडपत्रं यथोपलब्धं प्रकाश्यते ।

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

प्रामाण्यवादगांदाधरीक्रोडपत्रम् ।

न च यस्य संशयव्यतिरेकनिश्चयौ प्रवृत्तिप्रतिबन्धकौ तन्नि-
श्चयस्तद्धेतुरनुमितौ व्याप्तेरिवेति मूलम् । यस्य संशयव्यतिरेक-
निश्चयौ—यद्यतिरेकसंशयनिश्चयौ इति शिरोमणिः । अत्र परेत्वि-
त्यादिना घटस्य संशय इत्यादौ स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपित-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन विषयि-
ताविशिष्टविषयिताशालिज्ञानं संशयपदार्थः चरमविषयिताया-
मेव पण्यर्थस्य निरूपकत्वस्य निरूप्यत्वस्य वाऽन्वय इत्युक्तम्
भट्टाचार्येण ।

ननु प्रथमविषयितायां पण्यर्थस्यान्वयः कथं न कृत इति । न-
च प्रथमविषयितायामन्वये एकदेशान्वयप्रसङ्गः, द्वितीयायामन्वये
तु न तथा विषयिताविशिष्टविषयिताज्ञानोभयस्य संशयपदार्थत्वादि-
ति वाच्यम् चेन्नस्य पुत्र इत्यादिवत् सप्रतियोगिकपदार्थतावच्छे-
दकेनेतरान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् पदार्थतावच्छेदकजात्या सहैवेतरा-
न्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् इति चेन्न प्रथमविषयितायां पण्यर्थान्वयं
घटं सन्देहीतिशाब्दबोधस्य घटत्वावच्छिन्नविषयिताशालिज्ञाना-
भावप्रकारक-घटं न जानामीत्याकारकानिश्चयप्रतिबध्यतानुपपत्ते-
रिति ध्येयम् ।

केचित्तु प्रथमविषयितायामन्वये घटसंशयो न घटीय इति व्य-
वहारस्य प्रामाण्यापत्तिः । चरमविषयितायां घटीयत्वाभावेनोक्तव्य-
वहारस्य घटीयत्वाभाववत् तादृशविषयिताशालित्वादित्याहुः । तन्न
तादृशव्यवहारस्य संशयधार्मिकघटाविषयितावदन्यत्वबोधकतया प्रा-
माण्यापत्तेरयोगात् अन्यथा चरमविषयितायामन्वयेऽपि घटसंश-
यो न घटाभावीय इत्यादिव्यवहारस्याप्रामाण्येन तस्य प्रामाण्या-
पत्तेर्दुरुद्धरत्वादिति ध्येयम् ॥ १ ॥

अथ निरुक्तविषयिताविशिष्टविषयिताशालिज्ञानस्य संशयपदा-

र्थत्वे भूतलं घटवन्नवेत्यादिसंशयस्य भूतलसंशयत्वापत्तेः ता-
दृशविषयिताविशिष्टभूतलविषयिताज्ञत्वादिति । न च प्रकारितावि-
शिष्टप्रकारिताशालिज्ञानत्वमेव संशयत्वम् प्रकारितायाश्च भूतल-
निरूपितत्वाभावाज्ज्ञातपत्तिरिति वाच्यम् वायौ रूपं नवेत्यादिसंशय-
स्य रूपसंशयत्वानुपपत्तेः असमानप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे
वायुवृत्तित्वसंशयत्वापत्तेश्चेति चेन्न प्रागुक्तोभयसम्बन्धेन-एवं स्वा-
वच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नस्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
त्व-एतद्वितयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टविषयिताशालिज्ञानस्य सं-
शयपदार्थत्वान्नानुपपत्तिः । अथवा स्वनिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्य-
धिकरणधर्मपर्याप्तावच्छेदताकविषयित्वावच्छिन्नं यत् स्वं तदन्यत्व-
स्य चरमविषयितायां निवेशान्न भूतलं घटवन्नवेत्यादिसंशयस्य
भूतलसंशयत्वापत्तिः संशये उभयकोटितानिरूपितविशेष्यताद्वयस्यो-
पगमेन भूतलविषयितायां तादृशान्यत्वविरहात् न वा वायौ रूपं
नवेत्यादिसंशयस्य रूपसंशयत्वानुपपत्तिः रूपविषयितायां तादृशा-
न्यत्वसत्त्वादिति ध्येयम् ॥ २ ॥

तेन व्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकता लभ्यत इति शिरोमणिः ।
व्यतिरेकज्ञानत्वेनेति तृतीयार्थोऽनतिरिक्तवृत्तित्वं नतु स्वरूपसम्ब-
न्धरूपम् तथासति ग्राह्याभावज्ञानत्वस्य ग्राह्यज्ञानप्रतियन्धकताव-
च्छेदकग्राह्याभावनिश्चयत्वघटकत्वेन ग्राह्यनिश्चयस्य च ग्राह्यज्ञानाहे-
तुतया ग्राह्यविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । पर्याप्तिनिवेशे
च तदर्थपर्यालोचने लाघवासम्भवादित्युक्तम् भट्टाचार्येण ।

अथ यद्यतिरेकघटकीभूताखण्डधर्मप्रकारेण पदार्थान्तरावगाहि-
भ्रमस्य प्रतिबन्धकत्वानुरोधेन परस्परपक्षेपावगाहिविषयिताशालि-
ज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् तथाच यद्यातिरेकग्रहत्वपर्याप्ताव-
च्छेदकताकप्रतिबन्धकत्वमेवासिद्धम् कुतोऽवच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशे
लाघवगौरवविवेचनमिति । न च यत्र विषयविशेषेऽनुमितेरित-
रसामग्रीसमवधानकाले व्याप्तिघटरूपपदार्थांशे भ्रमात्मकव्याप्यादि-
व्यतिरेकज्ञानं कस्यापि न जातम् तत्र विशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकता
कल्प्यते लाघवादिति तत्रैव पर्याप्तिनिवेशसम्भव इति वाच्यम्
तादृशविषयस्य प्रामाणिकत्वे पर्याप्तिघटितनियमस्य सम्भवेऽनतिरि-
क्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वघटितनियमस्वीकारस्यानौचित्यात् । नन्वा-

वच्छेदकतायाः प्रत्येकपर्याप्तिनिवेशेऽप्रसिद्धभ्रमस्थलविशेषे विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारणासम्भवात्तदतिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वे सति तद्वचच्छिन्नत्वत्वरूपं पर्याप्तिनिवेश्या तथाच तद्वेष्ययाऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशेन गौरवमिति वाच्यम् व्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया अपि व्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञानत्वातिरिक्तप्रामाण्यज्ञानाभावादिनाऽवच्छेदान् दृष्टान्तसिद्ध्याद्यापत्तेः । अनतिरिक्तवृत्तित्वस्यापि स्वव्यापकतत्कत्वपर्यवसन्नतया व्यापकताघटकाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकत्वेन व्यापकत्वमनिवेश्य पर्याप्तिनिवेशलाघवानवकाशस्यासम्भवदुक्तिकावाच्य इति चेत् ।

अत्र केचित् यद्धर्मावच्छिन्नव्यतिरेकज्ञानत्वे प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशस्य भ्रमसाधारणप्रतिबन्धकत्वानुरोधेनाशक्यत्वेऽपि वक्ष्यमाणरीत्यैव पर्याप्तिनिवेशयितुं शक्ये तादृशनिवेश एव लाघवासम्भवः । तथाहि अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टयद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वव्यापकतादृशविषयत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकत्वोपलक्षितविषयिताशालिज्ञानत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतैव निवेश्यते । तथाच पर्याप्तिनिवेशे स्फुटतरगौरवम् जनकतायां निरुक्तविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकतानिवेशात् व्याप्त्यभावविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकधर्मान्तरप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदककतिपयविषयतानां व्याप्त्यभावप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्वेऽपि न क्षतिः । तादृशजनकतायां निरुक्तविषयित्वावच्छिन्नत्वनिवेशाच्च निरुक्तविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकजनकतावच्छेदकीभूतानामुदासीनज्ञानीयव्याप्तिघटकपदार्थविषयितानां व्याप्त्यभावज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्वेऽपि न क्षतिः । वस्तुतस्तु निरुक्तजनकतावच्छेदकविषयिताज्ञानत्वोभयपर्याप्ताभावनिष्ठावच्छेदकताभिन्नसाक्षादवच्छेदकताकप्रतिबन्धकत्वमेव विवक्षणीयम् । तथाच भ्रमप्रमासाधारणव्याप्त्यभावज्ञानीयविषयतानां निरुक्तजनकतावच्छेदकत्वेन तादृशविषयिताज्ञानत्वे उभयस्मिन् अभावनिष्ठावच्छेदकताभिन्नाया अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायाः पर्याप्तत्वादानुमितौ दृष्टान्तत्वनिर्वाहः । ईदृशी-

त्या पक्षे साधनत्वनिर्वाहोऽपि बोध्यः । साक्षादवच्छेदकतायामभाव-
निष्ठावच्छेदकताभेदनिवेशादनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ अ-
प्रामाण्यनिश्चयाभावादीनां निवेशोऽपि न दर्शितरीत्या पर्याप्तिनिवे-
शासम्भवः । न च विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारः ग्राह्याभावनिश्चयत्वाव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपिताया अभावनिष्ठावच्छेदकताभिन्नसाक्षा-
दवच्छेदकताया निरुक्तविषयताज्ञानत्वोभयस्मिन् पर्याप्तत्वादिति
वाच्यम् विरोधिकोऽद्यप्रकारकत्वातिरिक्ताभावनिष्ठावच्छेदकताभेदस्य
विवक्षणीयतया विरोधिकोऽद्यप्रकारकत्वातिरिक्ताभावनिष्ठावच्छेदक-
ताभिन्नत्वस्य विरोधिकोऽद्यप्रकारकत्वनिष्ठावच्छेदकतायां सत्त्वेन
तत्साधारणावच्छेदकत्वस्य निरुक्तविषयताज्ञानत्वोभयपर्याप्तत्वात्
विशिष्टबुद्धौ व्यभिचाराभावात् । एतेनाप्रामाण्यनिश्चयाभावविशिष्ट-
निरुक्तविषयताशालिज्ञानत्ववच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव साम-
ञ्जस्ये पर्याप्तिनिवेशस्यासङ्गतिः । विशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेद-
ककोटौ अप्रामाण्यनिश्चयाभावनिवेशेन तद्व्यतिर्धर्मावच्छिन्नप्रतिब-
न्धकत्वाभावोऽव विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारासम्भवेन तन्मात्रप्रयोजन-
कस्य पर्याप्तिनिवेशस्यानर्थक्यादित्यपि परास्तम् । अनतिरिक्तवृत्ति-
त्वनिवेशापेक्षया पर्याप्तिनिवेशस्य निरुक्तजनकतावच्छेदकविषयतायां
स्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छेदकतानिवेशोऽपि लाघवासम्भवादित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । यद्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकत्वेन प्रतिबन्धकत्वमनिवे-
द्य यद्यतिरेकनिश्चयत्वव्यापकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वेन प्र-
तिबन्धकतानिवेशस्यापि शिरोवेष्टनेन नासिक्तास्पर्शतुल्यत्वात् ।
यद्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकतानिवेशस्योभयत्रैव स्ताम्यादिति ध्येयम् ।

नव्यास्तु यद्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नत्वपदेन यद्धर्मावच्छिन्नप्रति-
योगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नप्रकारता-
निरूपितधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिग्रहत्वावच्छिन्नत्व-
मेव विवक्षणीयम् । साध्याभूतजन्यत्वमपि तद्धर्मावच्छिन्नकार-
णताशालिज्ञानश्चयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितं ग्राह्यम् नातो धर्मभे-
दमादाय दोषः । न चैवमपि तादृशमह्यातिरेकग्रहत्वव्याप्यवच्छेदक-
ताकत्वस्य प्रतिबन्धकतायां निवेशापेक्षया गुरुतरव्यापकतानिवेशो-
ऽनुचित इति वाच्यम् अप्रामाण्यज्ञानाभावादेरपि अनुमित्यादिनिरूपि-
तव्याप्यभावज्ञानादिनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रविष्टतया त-

प्रतिबन्धकतायामपि तादृशग्रहत्वपर्याप्तावच्छेदकत्वस्य विशिष्टधी-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेऽपि तस्याभावरूपतया अभावाद्भूतितादृ-
शग्रहत्वपर्याप्तावच्छेदकत्वस्य विशिष्टधीप्रतिबन्धकतायामपि सत्त्वेन
विशिष्टव्यभिचारप्रसङ्गात् । विरोधिप्रकारत्वाभावातिरिक्ताभा-
वावृत्त्यवच्छेदकतायाः पर्याप्तिनिवेशे चाभावद्वयघटिततादृशव्य-
तिरेकग्रहनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वनिवेशापेक्ष-
याऽभावत्रयघाटितनिरुक्तावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणयद्व्यतिरेकग्र-
हत्वकत्वस्य प्रतिबन्धकताविशेषणत्वे लाघवानवकाशः । एतेन
व्यापकताघटकाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटावपि पर्याप्तिनिवेश-
स्यावश्यकतया व्यापकतानिवेशापेक्षया पर्याप्तिनिवेशे लाघवा-
नवकाशोऽसम्भवदुक्तिक इति प्राग् यदुक्तं तदपि प्रत्युक्तम् ।
निरुक्तपर्याप्तिघटकाभावत्रयप्रतियोगितावच्छेदककोटावपि पर्याप्ति-
निवेशस्यावश्यकत्वादित्याहुः ।

एतदपि प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ तत्तद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकता-
कप्रतियोगितासम्बन्धावगाहित्वनिवेशमतानुसारेण संसर्गांशे भ्र-
मानभ्युपगमेन च यथाकथञ्चित् सङ्गच्छते प्रतिबन्धकतावच्छेदक-
कोटौ प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवे-
शमते प्रतियोगितासम्बन्धेन व्याप्तिप्रकारकस्य व्याप्तिघटकपदार्थांशे
भ्रमात्मकव्याप्त्यभावज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतयाऽखण्डव्याप्तित्वाव-
च्छिन्नप्रकारतायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन यद्धर्मपदेन
व्याप्तिव्यवस्थेयं धर्तुमशक्यतया दृष्टान्तासिद्ध्यादिप्रसङ्गात् । एवं संस-
र्गांशे भ्रमोपगमे व्याप्तिव्यावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंसर्गघटकव्याप्तिघट-
कपदार्थांशे भ्रमात्मकतादृशप्रतियोगित्वसम्बन्धावगादिव्याप्त्यभाव-
ज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वेन वास्तवव्याप्तिव्यावच्छिन्नप्रतियोगिता-
संसर्गतावगाहितायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया यद्धर्मपदेन व्या-
प्तिव्यावस्थापदानासम्भवेन तदोपपत्तिप्रसङ्गाच्चेत्यवधेयम् ।

कोचित्तु अप्रसिद्धभ्रमस्थले उक्तीत्याऽभावत्रयघटितपर्याप्ति
निवेश्य वास्तवव्यतिरेकग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशोऽपि
सम्यक् तत्र च व्यापकतानिवेशापेक्षया लाघवानवकाश इत्यभि-
प्रायेण ग्रन्थं सङ्गमयन्ति ॥ ३ ॥

अथ तथापि विरोधिप्रकारकत्वाभावाविष्टावच्छेदकत्वानिरूपक-

यद्वातिरेकग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वनिवेशेनैव विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारणं सम्भवति विरोध्यप्रकारकयद्वातिरेकप्रकारकग्रहत्वरूपनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां विरोधिप्रकारकत्वाभावनिरूपकत्वसत्त्वेन तस्या हेत्वघटकत्वात् इति किं गुरुतरव्यापकतानिवेशेनेति चेन्न निश्चयत्वं हि केषाञ्चिन्मते विरोधिप्रकारकत्वानवच्छिन्नतदभावप्रकारिताशालिङ्गानत्वरूपम्, केषाञ्चिन्मते विरोधिप्रकारकत्वानवच्छिन्नतदभावप्रकारकत्वावच्छिन्नकिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वरूपम्, केषाञ्चित् विरोध्यप्रकारकतदभावप्रकारकज्ञानस्वरूपमित्यादिनानामतानुसारेण विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारणाय विरोधिप्रकारित्वावच्छिन्नाभावनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकयदभावप्रकारितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका विरोधिप्रकारत्वावच्छिन्नाभावनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपककिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका च सती विरोधिप्रकारकत्वाभावनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपिका या यद्वातिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता तन्निवशापेक्षया यद्वातिरेकग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिवेशस्यैव लघुत्वादिति ध्येयम् ॥ ४ ॥

अथ यद्वातिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिवेशेऽपि तादृशव्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञाने यद्धर्मावच्छिन्नांशे यद्धर्मावच्छिन्नत्वं भासते तद्धर्मावच्छिन्नांशे तद्धर्मावच्छिन्नव्यतिरेकावगाहि-अभावो हेत्वसमानाधिकरण-इत्यादिज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकताया अपि व्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकतया व्याप्त्यादिनिश्चयाजन्ये अभावो हेत्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञाने व्यभिचारो दुर्वार इति । न च यद्वातिरेकज्ञानत्वसमनियतप्रतिबन्धकतानिवेशाभावं दोष इति वाच्यम् प्रतिबन्धकताया भ्रमसाधारणत्वात्तादृशसमनयत्याप्रसिद्धेः । न चाभावाद्यंशे हेतुसमानाधिकरण्यादिसंशयात्मकव्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञाने उक्तप्रतिबन्धकत्वाभावाभ्रयमाशङ्केति वाच्यम् प्रतियोगिावशेषिताभावज्ञानस्य विशिष्टवशिष्टावगाहितानियमे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयजन्यतादृशज्ञानाप्रसिद्धेः । न च स्वव्यापकत्वस्वभिन्नत्वोभयसम्बन्धेन यद्वातिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्धकतावदन्ययद्वातिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्धकता निवेशनीया व्याप्त्यादिव्यतिरेकवद्वेत्वादिमान् देश इत्यादिज्ञानीयतादृशहेत्वभावज्ञानप्रतिबन्धक-

तावदन्यत्वं व्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामपि नास्तीति भेदप्रतियोगिकुक्षिनिक्षिप्तप्रतिबन्धकतायां यद्व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकतानिवेशः । यदि च विशेष्यताप्रकारतानां विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येन प्रतिबन्धकता नानैव तथाच व्याप्त्यादिव्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामपि न तादृशप्रतिबन्धकतावदन्यत्वमिति दृष्टान्तासिद्ध्यादिप्रसङ्ग इत्युच्यते तदा स्वव्यापकत्वस्वानधिकरणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन तादृशप्रतिबन्धकतावदन्यत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् एवमपि व्याप्त्यादिव्यतिरेकवद्वेतुमत्वाद्यभावग्रहत्वव्यापकीभूतव्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहत्वव्यापकतावदन्यतादृशप्रतिबन्धकताकानुमित्यादौ व्याप्त्यादिव्यतिरेकवद्वेत्यादिनिश्चयाजन्ये व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् व्याप्त्यादिव्यतिरेकवद्वेतुव्यतिरेकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायास्तादृशसंशयावृत्तित्वेन तादृशहेतुव्यतिरेकग्रहत्वव्यापकत्वाभावेन स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वात् । यद्व्यतिरेकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतावदन्ययद्व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्धकतां निवेश्यांस्तव्यभिचारवारणेऽपि व्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धकतायां व्याप्त्यादिव्यतिरेकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावद्वेन तादृशप्रतिबन्धकत्ववदन्यत्वाभावाददृष्टान्तासिद्ध्यादिप्रसङ्गः । न च यद्व्यतिरेकग्रहत्वव्यापकयद्व्यतिरेकविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वमेव निवेशनीयम् तथाचाभावो हेत्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां व्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहत्वव्यापकत्वेऽपि तादृशविषयित्वावच्छिन्नत्वाभावादेव न व्यभिचार इति वाच्यम् अभायो हेत्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकतायाम् 'एकत्र द्वयमिति' रीत्या हेतुसमानाधिकरण्यत्वव्याप्ताभावत्वोभयावच्छिन्नप्रकारताकाभावविशेष्यकज्ञानीयतादृशप्रकारत्वावच्छिन्नत्वस्यापि सत्त्वेन व्यभिचारस्य दुर्वारत्वादिति ।

मैवम् यद्व्यतिरेकग्रहत्वाव्यापकयद्व्यतिरेकत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्व्यतिरेकवच्छिन्नविशेष्यताशालिग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकं यत्तद्व्यतिरेकप्रकारतानिरूपितयद्व्यतिरेकवच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकताकमिति समुदितार्थस्य विवक्षणात् तथाचाभावो हेत्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकताया व्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहत्वाव्यापकत्वविरहेण व्युदासः । अनु-

मित्यादिनिरूपितधूमादिनिष्ठव्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धकताया व्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहत्वाव्यापकत्वेन सङ्ग्रहश्च प्रति-योगितासम्बन्धेन व्याप्त्यभाववान् भाव इत्यादिज्ञाननिरूपित-व्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धकतामादाय व्यभिचारवा-रणाय यद्ग्रहत्वाव्यापकत्वमपहाय यद्व्यतिरेकग्रहत्वाव्यापकत्वनिवे-शः । न च तथापि व्याप्त्यादिप्रकारकगुणकर्मन्यत्वविशिष्टहेत्वा-दिविशेष्यकनिश्चयाजन्ये उक्तप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावति गुणकर्मन्यत्वाभाववत् सत्त्वमित्यादिज्ञाने व्यभिचारो दुर्वार इति वाच्यम् विशेष्यतावच्छेदकत्वेन यद्धर्मस्य निवेशस्तद्धर्मविशिष्ट-ग्रहत्वाव्यापकत्वस्यापि प्रतिबन्धकतायां निवेशनीयत्वादिति ध्येयम् ।

केचित्तु यदभावावगाहिताप्रयुक्तयद्व्यतिरेकग्रहत्वव्यापकप्रति-बन्धकतानिवेशान्न प्रागुक्तदोषावकाश इत्याहुः ।

यत्तु व्याप्तिशरीरेऽप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितयद्व्यतिरेकग्रहत्व-व्यापकतानिवेशेनैवाभावो हेत्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञाने व्यभि-चारवारणसम्भवः । हेतुसमानाधिकरण्याद्यंशेऽप्रामाण्यसंशयास्क-न्दितव्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहस्योक्तविशिष्टधीप्रतिबन्धकत्वाभावेन व्यापकत्वाभावात् ग्राह्याभावनिश्चयस्याप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्ट-त्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् इति यथाश्रुतमेव सम्यगिति ।

तन्न संशयसाधारणप्रतिबन्धकतास्थलेऽप्रामाण्यनिश्चयाभाव-स्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकत्वस्यावश्यकत्वेऽपि प्रकृतव्याप्ति-शरीरेऽप्रामाण्यनिश्चयाभावमपेक्ष्य लाघवेनाप्रामाण्यज्ञानाभावस्य सामान्यनिरुक्तिपत्रिकोक्तयुक्त्याऽभावविशिष्टन्यत्वस्य वा निवेशौ-चित्यात् । उक्तदोषवारणाय गुरुतरनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावनिवे-शसम्भवेऽपि ग्राह्याभावनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय घटा-दिविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारकानतिरिक्तरूपावच्छेदकत्वनिवेशवै-फल्यपक्षेऽप्राप्रामाण्यनिश्चयाभावस्य ग्राह्याभावनिश्चयप्रतिबन्धक-तावच्छेदकाघटकतया स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतानिवेशस्यैव सम्यक्त्वादिति ध्येयम् ॥ ५ ॥

इदं पुनरिहावधेयम् । अप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टयद्व्यतिरेकग्रह-त्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशापेक्षयाऽप्रामाण्यनिश्च-याभावविशिष्टयद्व्यतिरेकग्रहत्वस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्व-

निवेश एव लाघवावबुधितः । निश्चयत्वस्य स्वव्यापकतत्त्वत्वरूपान-
तिरिक्तवृत्तित्वापेक्षया लघुशरीरत्वात् तावतैव च बाधप्रतिबन्धक-
तामादाय घटादिविशिष्टबुद्धौ, एवं विशेषणान्तरादानेऽपि अभावो
हेत्वसमानाधिकरण इत्यादिज्ञाने च व्यभिचारानवकाशः तत्तत्प्रतिब-
न्धकताया अप्रामाण्यनिश्चयाभावविशिष्टव्याप्त्यादिव्यतिरेकग्रहत्वा-
नवच्छिन्नत्वात् इति तत्कथमुपेक्षितमिति चेदत्राहुः ।

निश्चयत्वस्य मतभेदेन भिन्नतायाः प्रागेवोक्ततया एकमतलिङ्ग-
निश्चयत्वावच्छिन्नाभावनिवेशे मतान्तरासङ्गः । एवमप्रामाण्यज्ञान-
स्यानुगमेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदककोटौ यद्यनुगतरूपे-
णाप्रामाण्यनिश्चयाभावो न निवेश्यते किन्तु तत्तद्व्याक्तत्वावच्छिन्ना-
भावा एव गत्यन्तराभावात्तदाऽप्रामाण्यनिश्चयसामान्याभावस्य
प्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया दृष्टान्तासिद्धादिप्रसङ्गः । तत्तदप्रामाण्य-
ज्ञानाभावस्य व्याप्तिघटकत्वे च बाधादिप्रतिबन्धकतामादाय विशि-
ष्टबुद्धौ व्यभिचारतादवस्थयम् तत्तदप्रामाण्यनिश्चयाभावस्य बाधप्र-
तिबन्धकतायामप्यवच्छेदकत्वादिति ध्येयम् । नच तथापि यद्यति-
रेकसंशयवृत्तिप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव बाधादिप्रतिबन्धकताधारण-
सम्भवात् यद्यतिरेकग्रहत्वव्यापकतानिवेशनमफलमिति वाच्यम्
पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन घटादिनिश्चयात्मकपर्वतत्वावच्छेदेन
घटादिकोटिकपर्वतत्वसामानाधिकरण्येन घटाभावादिकोटिकसंश-
यवृत्तिप्रतिबन्धकताके पर्वताद्यवच्छेदेन घटाभावाविबोधकव्यभि-
चारवारकतया व्यापकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादिति ध्येयम् ॥ ६ ॥

अथ धूमत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकव्याप्त्यादिव्यतिरेकत्वावच्छिन्न-
प्रकारताकज्ञानस्य जातित्वादिना धूमत्वाद्यवगाहिजातिमान् व्या-
प्त्यभाववानित्याद्यप्रतिबन्धकज्ञानसाधारणत्वात् सर्वत्रैव प्रतिबन्ध-
कतायां व्यापकत्वं सम्भवतीति चेन्न स्वावच्छेदकीभूतविषयताशा-
लियद्यतिरेकग्रहत्वव्यापकताया विवक्षितत्वात् स्वपदं प्रतिबन्धक-
तापरम् । संशयेऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतासत्त्वात् न बाधा-
दिप्रतिबन्धकतामादाय विशिष्टबुद्धौ व्यभिचारः । वस्तुतस्तु यद्य-
तिरेकप्रकारतायावच्छिन्नस्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकताभ्यमुख्यविशे-
ष्यतानिरूपितयद्भावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिग्रहत्वव्यापकतायाः
स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मितावच्छेदकताख्यप्रकारताभिन्नमुख्य-

विशेष्यतानिरूपितयद्भावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिप्रहृत्यव्यापक-
प्रतिबन्धकताया वा निवेश एव कार्यः । तेन व्याप्त्यभावावगाहिता-
प्रयुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशालिघटादिव्यतिरेकज्ञानत्व —
व्यापकतादृशप्रतिबन्धकताकानुमितौ घटादिनिश्चयाजन्यत्वेन व्य-
भिचारः । प्रथमकल्पे स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायां घटादिव्यति-
रेकप्रकारतात्वावच्छिन्नत्वाभावात् द्वितीयकल्पेऽपि धर्मितावच्छे-
दकतास्यप्रकारताभिन्नघटादिव्यतिरेकप्रकारतायां स्वप्रतिबन्धक-
तावच्छेदकत्वाभावात् इति । अवच्छेदकत्वव्यतिरेकप्रकारतात्वाव-
च्छिन्नावच्छेदकताकव्याप्त्यभावावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताकानु-
मितौ अवच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नाजन्यत्वात् व्यभिचारवार-
णाय मुख्यविशेष्यतानिरूपितत्वं यद्भावत्वावच्छिन्नप्रकारताविशे-
षणमिति कृतं पल्लवितेन ॥ ७ ॥

मिश्रमते स्वप्रतिबन्धकताशालियत्संशयव्यतिरेकनिश्चयप्रतिब-
ध्यत्वस्य हेतुत्वमुक्तम् । अत्र घटादिविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारणाय
यत्संशयोपादानम् । यत्पदेन व्यभिचारमादायाव्यभिचारविशिष्ट-
बुद्धौ व्यभिचारवारणाय यद्व्यतिरेकनिश्चयोपादानम् । यत्पदेनाव्य-
भिचारमादाय तद्विशिष्टबुद्धौ तत्संशयप्रतिबध्यत्वस्य तद्व्यतिरेक-
निश्चयप्रतिबध्यत्वस्य च सत्त्वाद्बुद्धिर्भेद इति तद्वारणाय यत्संश-
यव्यतिरेकनिश्चयवारभावत्वप्रकारतानैयत्यविशेषणं वैकल्पिकमि-
त्युक्तम् । तत्र मेयत्वादिना व्याप्त्यान्तरावगाहिपक्षधर्मत्वाभावविष-
यकनिश्चयेऽनुमितिप्रतिबन्धके व्याप्त्यभावत्वादिप्रकारकत्वाभावात्
दृष्टान्तासिद्ध्यादिवारणाय व्यतिरेकनिश्चये यद्भावप्रकारतानैयत्य-
निवेशकल्प एव स्वप्रतिबन्धकतायां यद्भावत्वावगाहिताप्रयुक्तत्वं नि-
वेशितं भट्टाचार्येण ।

तस्यायमभिप्रायः । संशयपदेन यद्भावावच्छिन्नप्रकारताशाले-
संशयविवक्षणेऽपि दृष्टान्तासिद्ध्यादिवारणसम्भवः । यद्व्यतिरेकनि-
श्चयपदेन यद्व्यतिरेकत्वावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयविवक्षणे तु निश्चये
यद्भावत्वप्रकारतानैयत्यनिवेशं व्यभिचारविशिष्टबुद्धौ व्यभिचा-
रवारणासम्भव इति यद्व्यतिरेकनिश्चये यद्भावत्वप्रकारतानैयत्यनि-
वेशकल्प एव यद्भावत्वावगाहिताप्रयुक्तनिवेशनमिति । अथ संशये
यद्भावत्वप्रकारतानैयत्यनिवेशकल्पे स्वरूपसम्बन्धेन व्याप्तित्वेन

रूपेण व्याप्यगगाहिप्रतियोगितासम्बन्धेनाभावांशे व्याप्तित्वेन घटा-
द्यधगाहिसंशये यदभावत्वप्रकारतानैयत्यविरहेण दृष्टान्तासिद्धिः ।
एवंरीत्या प्रामाण्यसंशयविशेषे प्रामाण्याभावत्वप्रकारतानैयत्यविर-
हेण स्वरूपासिद्धिश्चेति । न च यत्संशयपदेन यन्निरूपितप्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नकोटिकसंशयस्य विवक्षणाश्लोक्तदोषः व्याप्य-
भावत्वस्यैव व्याप्तिनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतयोक्तसंशयस्य
वास्तव्यव्याप्यभावत्वावच्छिन्नाकोटिकत्वात् इति वाच्यम् एवमपि
व्याप्तिमानाधेयत्वाभाववान् वा धूम इत्याकारकसंशये इदं ज्ञानं प्रा-
माण्यत्वप्रकारित्वाभाववद्वा इत्याकारकसंशये च व्याप्यभाववत्त्वा-
दिप्रकारकत्वाभावेनोक्तदोषतादवस्थयाधाधेयत्वाभावत्वादेरपि व्या-
प्यादिनिरूपितप्रतियोगिभावच्छेदकत्वादिति चेन्न यदभावत्वप्रकार-
तानैयत्यपदेन यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतात्वव्यापकीभूतरूपपर्याप्ताव-
च्छेदकताकनिरूपकताकाभावत्वावच्छिन्नावच्छेदकतानात्मकविष-
यतानैयत्यस्य यद्रूपावच्छिन्नसंशये विवक्षितत्वात् । व्याप्तित्वाव-
च्छिन्नप्रकारतात्वव्यापकं भ्रमज्ञानीयनिरूप्यनिरूपकभावापन्नव्या-
प्तिप्रकारताकत्वमाधेयत्वत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वञ्चेति तदवच्छिन्न-
निरूपकताकाभावत्वावच्छिन्नविषयतानैयत्यमुक्तसंशयेऽक्षतमेवेति
पर्याप्तिनिवेशात् अव्यभिचारत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वव्यापकीभूतशु-
द्धप्रकारतात्वावच्छिन्ननिरूपकतामादाय न व्यभिचारः । अवच्छेदक-
तानात्मकविषयतानिवेशादव्यभिचारत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वव्याप-
कीभूताभावत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्ननिरूपकतामादायाभाव-
साध्यकस्थलेऽव्यभिचारविशिष्टबुद्धौ न व्यभिचारः । एतेन प्रतियो-
गिताया अभावविशेषणीभूतव्याप्तिघटकपदार्थांशे भ्रमरूपव्याप्तिसं-
शये व्याप्यभावत्वप्रकारतात्वविरहेण दृष्टान्तासिद्धिरपि निरस्ता ।
वास्तव्यव्याप्तित्वावच्छिन्नप्रकारतात्वव्यापकभ्रमप्रमासाधारणनिरूप्य-
निरूपकभावापन्नप्रकारतात्वमादाय दृष्टान्तासिद्धिवारणादिति ॥ ८ ॥

अथ व्यतिरेकनिश्चये यदभावत्वप्रकारतानैयत्यनिवेशपक्षे स्व-
प्रतिबन्धकतायां यदभावावगाहिताप्रयुक्तत्वानिवेशेऽपि पक्षधर्म-
त्वाभावेन व्याप्यभाववगाहिनिश्चयमादाय दृष्टान्तासिद्धितादव-
स्थयम् । न च यदभावावगाहित्वपदेन यन्निरूपितप्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नावगाहिताविवक्षणान्नोक्तदोष इति वाच्यम् पक्षध-

मत्वाभावत्वस्यापि व्याप्तिनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतयोक्तदो-
षतादवस्थ्यात् । पर्वतो वह्निमानिति विशिष्टबुद्धौ वह्निमदवृत्तिध-
र्मवस्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया बहुधाधिकरणावृत्ति—आधेय-
त्वाभाववान् बहुधाधिकरणावृत्तिवह्निमानाधिकरण्यभाववान्
वा पर्वत इत्यादिनिश्चये व्याप्तिनिरूपितप्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छिन्नआधगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशालिनि यदभावत्वप्रका-
रतानैतद्विरहेणासिद्धितादवस्थाष्टेति चेन्न यदभावभावगाहि-
तापदेन यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तिगद्रूपाध्वनिरूपि-
तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नआधगाहित्वस्य विवक्षितत्वात् ।
तथाचाव्यभिचारत्वस्य यद्रूपपदेनोपादानस्थले व्यभिचाराभा-
वायगाहित्वमिष व्यभिचारावगाहित्वमपि तादृशमतो नाव्यभिचा-
रनिश्चये व्यभिचारः । पक्षधर्मत्वाभावेन व्याप्त्यभावाधगाहिनि-
श्चयप्राप्त्यासिद्धिवारणाय ह्यस्यन्तम् प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणम्
तद्व्यक्तिपदेन व्याप्त्यभावमात्राय बहुधाधिकरणावृत्तितद्व्यक्तिमानिति
निश्चयासिद्धिवारणाय यन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वविशेष-
णमिति ध्येयम् ॥ ९ ॥

ननु यत्संशय इत्यादेर्यत्संशयनिष्ठप्रतिबन्धकतार्थकत्वे वि-
भिन्नधर्मितावच्छेदकभूतलाद्यंशे घटाभावनिश्चयात्मकपर्वतादि-
विशेष्यकघटसंशयनिष्ठप्रतिबन्धकताके घटविशिष्टबुद्धौ व्यभिचा-
रः । एवं सामानाधिकरण्येन घटाभावनिश्चयात्मकसामानाधिकर-
ण्येन घटकोटिकावच्छेदकावच्छेदेन घटाभावकोटिकसंशयनिष्ठप्र-
तिबन्धकताकेऽवच्छेदकावच्छेदेन घटविशिष्टबुद्धौ व्यभिचार इति
चेन्न किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नकोटिता-
शालिसंशयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य विव-
क्षितत्वात् । नचैवं सत्यपि व्यभिचारनिश्चये व्यभिचारवारणायो-
पात्तस्य यदभावत्वप्रकारतानैतद्विशेषणस्य वैयर्थ्यम् सर्वासा-
मेव व्यभिचारनिश्चयप्रतिबन्धकतानामव्यभिचारि न वा व्यभि-
चारि नवत्यादिसंशयवृत्तिविभिन्नरूपावच्छिन्नानां चालनीन्यायेन
तादृशसंशयत्वव्यापकत्वादिति वाच्यम् स्वावच्छिन्नप्रतिषेधतानि-
रूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन ज्ञा-
नीयविषयताविशिष्टयद्रूपावच्छिन्ननिरूपितविषयतारूपसंशयत्ववि-

शिष्टप्रतिबन्धकत्वस्य विवक्षितत्वात् । संशयत्ववैशिष्ट्यञ्च व्याप-
कतासम्बन्धेन तथा चाव्यभिचारि नवा व्यभिचारिनवत्यादि-
संशयीयविषयभेदेन संशयत्वस्य भिन्नतया प्रतिबन्धकत्वस्य भिन्न-
त्वेऽपि व्यापकतासम्बन्धेन तादृशसंशयत्ववैशिष्ट्यमक्षतमेव । नच
यद्भावत्वप्रकारतानैयत्यविशेषणसार्थक्यार्थमेतादृशविषयाऽनुचि-
तेति वाच्यम् धूमो वह्निव्याप्यो नवा वह्निव्याप्तिमानाधेयत्वाभाववान्
वा इत्यकारकसंशयसाधारणैकप्रतिबन्धकत्वाभावेनानुमित्यादिप्रति-
बन्धकतानामपि तादृशसंशयत्वाव्यापकत्वेन दृष्टान्तासिद्ध्यादिवा-
रणायैवैतादृशविषयाया आवश्यकत्वादिति ध्येयम् ॥ १० ॥

अथ तथापि घटाभाववद्भूतलकालीनपटवान्न वा पर्वत इ-
त्यादिसंशयत्वस्य व्यापकतासम्बन्धेन घटादिवैशिष्ट्यबुद्धिप्रतिब-
न्धकतायां सत्त्वात्तादृशविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारः । एवं घटाभावव-
द्भूतलकालीनपटवान्न वा पर्वत इत्यादिसंशयत्वविशिष्टप्रतिबन्धके
च घटविशिष्टबुद्धौ व्यभिचार इति । मैवम् । तादृशसंशयत्व-
विशिष्टप्रतिबन्धकतायां तादृशसंशयनिरूपितविशेष्यतावच्छेदक-
विशिष्टविषयकानिश्चयत्वाव्यापकत्वस्य तादृशसंशयनिरूपितप्रका-
रतावच्छेदकविशिष्टविषयकानिश्चयत्वाव्यापकत्वस्य च विशेषणतो-
पगमेन तद्दोषधारणादिति ध्येयम् ॥ ११ ॥

अथ तथापि धूमो व्याप्यः अव्यभिचाराभाववाञ्छेत्यादि स-
मूहालम्बनबुद्धौ व्यभिचारसंशयप्रतिबन्धत्वस्य व्यभिचारव्य-
तिरेकनिश्चयप्रतिबन्धत्वस्य च सत्त्वाद्वाव्यभिचार इति चेन्न संशय-
प्रतिबन्धतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वे सति यद्व्यतिरेकनिश्चय-
प्रतिबन्धतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वस्य हेतुताया विवक्षि-
तत्वादिति । वस्तुतस्तु निश्चयीयविषयताया अभिन्नत्वमते स्वप्र-
तिबन्धकतायां यत्संशयत्वघटकविषयित्वावच्छिन्नत्वनिवेशेनै-
वोपपत्तौ संशयत्वव्यापकत्वपर्यन्तमपि न निवेशनीयमिति सुधी-
भिरवधेयम् ॥ १२ ॥

अत्र च यद्भावावगाहिताप्रयुक्तस्वप्रतिबन्धकताशालियव्यतिरे-
कज्ञाने यद्भावत्वप्रकारतानैयत्यनिवेशेनैव सामञ्जस्ये निश्चयत्वघट-
कयत्तद्भावाप्रकारकत्वदलम्, यद्भावत्वप्रकारतानियतयद्भावा-
वगाहिताप्रयुक्तस्वप्रतिबन्धकताकत्वस्यैव सम्यक्त्वे व्यतिरेकनिश्चयो-

पादानमेव वा किमर्थमिति चिन्त्यम् ।

एतत्कल्पे व्याप्तिमद्भेदादिकोटिकसंशयस्य प्रामाणिकत्वे तत्र व्याप्त्यभावव्यप्रकारतानैयत्यधिरहेणासिद्धितादवस्थ्यमतः कल्पा-
न्तरमाह यदभावत्वाप्रकारकज्ञाननिष्ठयदभावावगाहिताप्रयुक्त इत्या-
दि । कल्पान्तरमाह स्वप्रतिबन्धकतानवच्छेदकयदभावत्वानव-
च्छिन्नयदभावावगाहितासामान्यकत्वे सतीति वा वक्तव्यमिति ।

अथात्र घटादिव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबन्धघटादिविशिष्टज्ञाने घटा-
द्यभावत्वानवच्छिन्नघटाद्यभावविषयतासामान्यान्तर्गताया अभाव-
घानित्यादिनिश्चयकालीनाभावघानित्यादिनिश्चयायाभावत्वाद्यच्छिन्न-
विषयितायाः स्वप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वधिरहेण सत्यन्ताभावेन
व्यभिचाराप्रसक्त्या तद्वारकयत्संशयप्रतिबन्धत्वदलं व्यर्थमिति । एवं
व्यभिचाराभावत्वानवच्छिन्नव्यभिचाराभावविषयितासामान्यान्तर्ग-
ताया अभावघान् व्यभिचारवानिति—निश्चयकालीनाभावघानिति—
निश्चयायाभावत्वाद्यच्छिन्नविषयिताया अव्यभिचारधीप्रतिबन्धकता-
नवच्छेदकत्वधिरहेण व्यभिचारज्ञाने व्यभिचाराधारकव्यतिरेकनिश्च-
यप्रतिबन्धत्वदलमपि व्यर्थमिति । न च स्वप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवै-
शिष्ट्यानवच्छिन्नत्वानिवेशान्न दोष इति वाच्यम् पथमपि प्रतियो-
गितासम्बन्धेन घटाभावांशे घटत्वेन पदार्थान्तरावगाहिभ्रमीयघ-
टाभावविषयताया एवं व्यभिचारत्वेनाव्यभिचारपदवृत्तित्वेन वा
व्यभिचारावगाहिभ्रमीयव्यभिचारविषयितायास्तादृशविषयितासा-
मान्यान्तर्गतायाः स्वप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वधिरहेण तदोषताद-
वस्थ्यात् । न च यदभावत्वानवच्छिन्नयदभावविषयितायां भ्रमा-
न्यवृत्तित्वमपि निवेद्यमिति वाच्यम् तथापि घटवदवृत्तित्वेन
घटाभावावगाहिघटवदवृत्तिमानिति—निश्चयायघटाभावविषयता-
यास्तादृशविषयितासामान्यान्तर्गताया घटवत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकता-
नवच्छेदकत्वधिरहेण यत्संशयप्रतिबन्धत्वदलवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात्
भ्रमात्मकाव्यभिचारनिश्चये व्यभिचारापत्तेश्चेति ।

मैवम् स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकतानवच्छेदकयदभावत्वानव-
च्छिन्नविषयितानिष्ठयन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकाद्यच्छिन्नत्वसा-
मान्यकत्वस्य सत्यन्तेन विवक्षणादेव सामञ्जस्यात् । तथा
च व्याप्त्यभावत्वानवच्छिन्नविषयितानिष्ठस्य व्याप्तिनिरूपित-

प्रतियोगितावच्छेदकीभूततत्तद्व्यक्तभावत्वावच्छिन्नत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया दृष्टान्तासिद्धिविरहः । एवञ्च घटाभावत्वानवच्छिन्नविषयितानिष्ठघटनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकीभूततत्तद्व्यक्तभावत्वावच्छिन्नत्वस्य घटविशिष्टधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकतया घटादिविशिष्टज्ञाने व्यभिचारधारणाय यत्संशयप्रतिबन्धत्वदलसार्थक्यमिति । स्वप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वमपि, देयम् तेन द्रव्याभाववान् घटाभाववानिति-निश्चयकालीनद्रव्याभाववद्भूतलमिति-निश्चयीयघटाभावत्वानवच्छिन्नाविषयितानिष्ठस्य घटनिरूपितप्रतियागितावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वाभावत्वावच्छिन्नत्वस्य घटविशिष्टधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेऽपि नोक्तदोषतादवस्थम् । अव्यभिचाराभावत्वानवच्छिन्ना या पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टाव्यभिचाराभावत्वावच्छिन्नविषयिता तन्निष्ठस्याव्यभिचारनिरूपितप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्याव्यभिचारस्याभावत्वावच्छिन्नत्वस्याव्यभिचारधीप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया अव्यभिचारज्ञाने व्यभिचार इत्यतः सामान्यपदम् । तथाच सात निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वसामान्यान्तर्गतव्यभिचारविषयितानिष्ठव्यभिचारत्वावच्छिन्नत्वस्यातथात्वात् न व्यभिचारः । न च व्याप्तिमद्वृत्तिधर्मवृत्तानिश्चयस्य व्याप्त्यभावावच्छेदकत्वेन गृहीतधर्मवृत्तानिश्चयस्य चानुभवासिद्धत्वेनानुमित्यप्रतिबन्धकतया दृष्टान्तासिद्धाद्यवारकस्योक्तविवक्षणस्य प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वाविशेषणस्य च विशिष्टबुद्धौ अतृप्तसङ्गसम्पादकस्य प्रक्षालनाद्धीत्यादिन्यायेन वैयर्थ्यमिति वाच्यम् अखण्डाभाववटकतया सार्थक्यसम्भवेन प्रक्षालनाद्धीति न्यायानवकाशात् ।

वस्तुतस्तु साध्यवद्वृत्तित्वेन व्याप्त्यभाववृत्तानिश्चयस्याधेयत्वाभाववान् साध्याभाववानिति निश्चयकालीनाधेयत्वाभाववृत्तानिश्चयस्य चानुमित्यप्रतिबन्धकतया दृष्टान्तासिद्धिरतस्तद्वारणयोक्तविवक्षणमावश्यकमेवेति । एवं ग्राह्याभावानवगाहितयापि यदभाविज्ञानस्य यत्र प्रतिबन्धकता तत्र तदभावावच्छेदकत्वेन गृहीतधर्मवत्त्वतद्वद्वृत्तिधर्मवत्त्वयोर्ज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वमिति प्रार्थनमते आवश्यकमेव । अत एवानुमितिमात्रप्र-

तिबन्धकर्तानिबेद्य व्यभिचारादौ हेत्वाभासलक्षणसमन्वयकृत्प्राची-
नाः तद्याप्येपि हेत्वाभासलक्षणं सङ्गमयन्ति । एवञ्चाधे-
यत्वाभाववान् व्याप्त्यभाववानिति—निश्चयकालीनाधेयत्वाभा-
ववत्ताज्ञानीयाया व्याप्तिमदवृत्तित्वेन व्याप्त्यभाववत्ताज्ञानीया-
याश्च व्याप्त्यभावत्वावच्छिन्नविषययिताया अनुमितिप्रतिब-
न्धकतावच्छेदकत्वेन दृष्टान्तासिद्धिरतः प्रतिबन्धकतायां ज्ञान-
वैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वविशेषणस्योक्तविवक्षणस्य च सार्थक्यमित्यपि
केचित् । तन्न पक्षधर्मत्वाभाववान् हेतुरितं ज्ञानीयव्याप्त्यभावत्वा-
नवच्छिन्नविषययितानिष्ठस्य व्याप्तिनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकीभूत-
पक्षधर्मत्वाभावत्वावच्छिन्नत्वस्यानुमितिनिरूपितज्ञानवैशिष्ट्यानव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया दृष्टान्तासिद्ध्यापत्तेः । यदभावत्वा-
नवच्छिन्नविषययितायां यदभावीयत्यनिवेशेऽपि पक्षधर्मत्वाभावत्वेन
व्याप्त्यभाववगाहिज्ञानीयविषयितामादायोक्तदोषापत्तेरिति ध्येयम् ।

इदन्तु बोध्यम् । यद्रूपावच्छिन्नयत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभायत्वानवच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्ति-
यद्रूपाश्रयनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नविषययितासामान्ये
स्वनिरूपितज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वं वि-
वक्षणीयम् नातः पूर्वोक्तदोषाणामवकाशः । न च व्याप्ति-
त्वावच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वानवच्छिन्न-
व्याप्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तिव्याप्तिव्याश्रयनिरूपितप्र-
तियोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नविषयित्वाप्रसिद्धा यत्पदेन
व्याप्तेरुपादानुमशक्यतया दृष्टान्तासिद्धिः एवेतित्या स्वरूपा-
सिद्धिश्चेति वाच्यम् सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
वत्वावच्छिन्नविषययिताया एव तादृश्याः प्रसिद्धत्वादिति पक्ष-
धर्मत्वाभावत्वेन व्याप्त्यभावज्ञानीयपक्षधर्मत्वाभावत्वावच्छिन्न-
विषययिताया अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया दृष्टान्तासिद्धि-
रतो वृत्त्यन्तं प्रतियोगिताविशेषणम् ॥ व्याप्तिमदवृत्तित्वेन
व्याप्त्यभावविषयतामादाय दृष्टान्तासिद्धिरतो यद्रूपाश्रयनिरूपि-
तत्वं तद्विशेषणम् । साध्याभावावच्छेदकत्वेन गृहीतसम्बन्धा-
न्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्त्यभावविषयितामादाय दृष्टान्ता-
सिद्धिधारणाय प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवे-

शः । निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छित्तवश्च तादृशप्रतियोगिताव-
च्छेदकमात्रावच्छिन्नत्वरूपं बोध्यम् नातः साध्यवदवृत्तित्वेन व्याप्ति-
मदवृत्तित्वेन वा घटितसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्त्यभा-
वत्वोभयत्वावच्छिन्नविषयितामादाय दृष्टान्तासिद्धिः । एवं द्विती-
यकल्पेऽपि यदभावत्वाप्रकारकज्ञाननिष्ठयदभाववगाहितापदेन
निरुक्तविषयित्वमेव विवक्षणीयम् अतस्तत्कल्पे नोक्तदोषाणामवकाश
इति ध्येयम् ।

अत्रेदं चिन्त्यते । यत्पदेनाव्यभिचारमुपादायाव्यभिचारनिश्चये
व्यभिचारवारणाय पृथक् सत्यन्तनिवेशकल्पद्वये अव्यभिचा-
रनिश्चये व्यभिचारवारकयद्व्यतिरेकनिश्चयोपादानमनर्थकम्
निश्चयत्वघटकएकार्थमपहाय यद्व्यतिरेकज्ञानसामान्यप्रतिबध्य-
त्वनिवेशेनैव यत्पदेन व्यभिचारमादायाव्यभिचारनिश्चये
व्यभिचारवारणसम्भवात् । एवञ्च यत्पदेन घटादिकमादाय घटा-
दिविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारवारकयत्संशयप्रतिबध्यत्वदलमनर्थकम्
घटादिविशिष्टबुद्धौ घटादिव्यतिरेकसामान्यप्रतिबध्यत्वादेव व्य-
भिचारानवकाशादिति सुधीभिर्विभावनीयम् ॥

अथवा यन्निश्चयविरहविशिष्टस्य यद्धर्मिकव्यतिरेकज्ञानस्या-
भावो यद्विशेष्यकयत्प्रकारकयजातीयकार्यतानियताव्यवहितपूर्वव-
र्ती तद्धर्मिकतन्निश्चयस्ताद्विशेष्यकतत्प्रकारतजातीयकार्यजनक
इति समुदितार्थः । व्याप्त्यभावसंशयद्वितीयक्षणात्पञ्चव्याप्तिनिश्चया-
द्यत्र तदनन्तरक्षणेऽनुमितिस्तत्र तत्पूर्वक्षणे विशेषणाभावाद्विशि-
ष्टाभावोऽक्षत एवेति न, दृष्टान्तासिद्धिरिति भट्टाचार्येणोक्तम् । यत्र
प्रामाण्यनिश्चयो नास्ति किन्तु इष्टसाधनताज्ञानान्यधर्मिकप्रामा-
ण्यव्यतिरेकज्ञानमस्ति तत्र प्रामाण्यनिश्चयविरहविशिष्टस्य तद्व्यति-
रेकज्ञानस्याभावे प्रवृत्तेर्नियताव्यवहितपूर्ववर्तित्वाभावात् स्वरूपासि-
द्धिरतो यद्व्यतिरेकज्ञाने यद्धर्मिकत्वनिवेशः । एवं प्रामाण्यनि-
श्चयविरहविशिष्टस्येष्टसाधनताज्ञानधर्मिकान्यप्रकारकज्ञानस्याभावस्य
प्रवृत्तिनियताव्यवहितपूर्ववर्तित्वभावात्तदोषः स्यादतो यद्व्यतिरेक-
प्रकारकत्वनिवेशः । अथात्र यन्निश्चयविरहविशिष्टे इत्युक्तावपि
दृष्टान्तासिद्धिर्दुर्वारा धूमहेतौ व्याप्त्यभावज्ञानकालीनालो-
कादिहेतुकव्याप्तिनियमात्, यत्र पर्वताविशेष्यकबहुयन्तामितिस्त-

अ व्याप्तिनिश्चयविरहविशिष्टस्य धूमधर्मिकव्याप्तिव्यतिरेकज्ञानस्याभावे पर्वतविशेष्यकवह्निप्रकारकानुमितिनियताव्यवहितपूर्ववर्ति-
त्वाभावात् । न च प्रयोजनावरहेण यन्निश्चये यद्धर्मिकनिश्चयत्वा-
निवेशादुक्तस्थले आलोकादिधर्मिकव्याप्तिनिश्चयसत्त्वे व्याप्तिनि-
श्चयविरहरूपविशेषणाभावादेव विशिष्टाभावोऽनुमितिपूर्वक्षणेऽक्ष-
त एवेति वाच्यम् हेतुभेदेन व्याप्तेर्विभिन्नतया धूमालोका-
दिनानाहेतुकानुमितौ एकव्याप्त्यसत्त्वेन धूमहेतुकव्याप्त्यस-
त्त्वेन यत्पदेन धूमहेतुकव्याप्तेरुपादेयतया तन्निश्चयविरहरूपविशेष-
णाभावस्योक्तस्थलीयानुमितिपूर्वक्षणे सत्त्वात् । अत एव हेतुभेदे-
अभिन्नसाध्यव्यभिचारितसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरेवानुमितिप्रयो-
जिकेत्युक्तावपि न निरासः । साध्याव्यभिचारितसामानाधिकर-
ण्यरूपव्याप्तेरपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धभेदेन भिन्नतया संयो-
गसम्बन्धावच्छिन्नतादृशव्याप्तिव्यतिरेकप्रकारकधूमविशेष्यकज्ञाना-
नन्तरोत्पन्नसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नतादृशव्याप्तिज्ञानात् यत्र
वह्न्यनुमितिस्तत्र यत्पदेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नतादृशव्याप्तेरुपा-
दाने दृष्टान्तासिद्धिर्तावदस्थ्यात् इति । न च यन्निश्चयविरहविशिष्टस्य
यद्धर्मिकव्यतिरेकज्ञानस्याभावाऽव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तन्नि-
श्चयविशिष्टस्य तादृशसम्बन्धेन तद्व्यतिरेकज्ञानविशिष्टान्यस्य वा
यद्विशेष्यकयत्प्रकारकयज्जातीयकार्यस्य नियताव्यवहितपूर्ववर्ति-
ति विवक्षणाशोक्तदोष इत्युक्तस्थलीयानुमितौ व्याप्तिनिश्चयविशिष्टत्वा-
भावात् धूमहेतुकव्याप्तिव्यतिरेकज्ञानविशिष्टत्वाच्चेति वाच्यम् एवं
सति घटादिनिश्चयविरहविशिष्टस्य घटादिव्यतिरेकज्ञानस्याभावेपि
अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन घटादिनिश्चयविशिष्टस्य तादृशसम्ब-
न्धेन घटादिव्यतिरेकज्ञानविशिष्टान्यस्य घटादिप्रकारकज्ञानस्य नि-
यताव्यवहितपूर्ववर्ति-त्त्वसत्त्वेन व्यभिचारापत्तेः । द्वितीयकल्पे यन्नि-
श्चयविरहविशिष्टस्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । व्याप्त्यभावसंशयद्वितीय-
क्षणात्पन्नव्याप्तिनिश्चयाद्यत्र तदनन्तरक्षणेऽनुमितिस्तत्रत्यानुमितौ
अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन व्याप्तिव्यतिरेकज्ञानविशिष्टान्यत्वाभावा-
देव दृष्टान्तासिद्ध्यनवकाशादिति विभावनीयम् । पत्रिका समुदिता ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

प्रामाण्यवादगादाधरीक्रोडपत्रम् ॥

॥ श्रीगुरुः शरणम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितम्

अनुमानगादांधरीक्रोडपत्रम् ।

शिष्यावधानं च व्याप्तिविशिष्टेत्यादिप्रकृतशब्दस्य विशिष्य शु-
श्रूषा अनुमाननिरूपणत्वेन सामान्यतस्तादृशशब्दे प्रमाणतत्त्वप्र-
तिपादकज्ञानविषयत्वावगतावपि विशिष्य तादृशशब्दे बुभुत्सि-
तार्थप्रतिपादकत्वाग्रहेण विशिष्य शुश्रूषा न सम्भर्वात इति अनु-
मानमिदानीं निरूप्यते इति प्रतिज्ञाय तादृशनिरूपणे च प्रकृतशब्दे-
ऽनुमानविषयकत्वग्रहेण विशिष्यबुभुत्सितप्रमाणतत्त्वप्रतिपादकत्व-
प्रहात् विशिष्य शुश्रूषा निर्वहतीति प्रतिज्ञायाः शिष्यावधान-
फलकत्वम् ।

अस्यायमभिप्रायः । विशिष्य शुश्रूषा तादृशानुपूर्व्यव-
च्छिन्नश्रवणेच्छा, सा च प्रमाणतत्त्वप्रतिपत्तिरूपेष्टसाधनताज्ञा-
नात् भवतीति प्रकृतस्थले यदनुमाननिरूपणं भवति तत्प्रमाण-
तत्त्वप्रतिपत्तिजनकज्ञानविषयो भवतीति व्याप्त्या अनुमाननिरूपण-
त्वरूपसामान्यधर्मपुरस्कारेण तादृशशब्दे प्रमाणतत्त्वप्रतिपत्तिरूपे-
ष्टसाधनताज्ञानविषयत्वावगमेऽपि तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नशब्दश्रवणे-
च्छा न सम्भवतीति तादृशशब्देऽनुमाननिरूपणत्वसन्देहेन प्रमाण-
तत्त्वप्रतिपादकत्वरूपव्यापकधर्मस्य सन्देहात् तादृशेष्टप्रयोजकत्वानि-
श्चयात् प्रतिज्ञायाञ्च सत्यं मत्कर्तव्यप्रकृतशब्देऽनुमानविषयकत्वग्रहेण
तादृशव्यापकधर्मप्रहात् तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नश्रवणेच्छा जायत इति
केचित् । परेतु प्रमाणतत्त्वमत्र विविच्यत इति प्रतिज्ञया सा-
मान्यतस्तादृशशब्दे प्रमाणतत्त्वप्रतिपत्तिजनकज्ञानविषयत्वावगमे-
ऽपि अनुमानतत्त्वप्रतिपत्तिरूपविशेषफलार्थिनां प्रकृतशब्दे शुश्रू-

या न सम्भवतीत्यनुमानं निरूप्यत इति प्रतिज्ञायां सत्याश्च प्रकृत-
निरूपणेऽनुमानविषयकत्वग्रहेण अनुमानज्ञानजनकज्ञानविषयत्वा-
द्यगमात् विशेषफलार्थिनां तादृशश्रवणेच्छा भवतीति प्रतिज्ञा-
या भाष्यकत्वम् । इत्थञ्च विशिष्य तादृशशब्दे बुभुत्सितेत्यादौ
विशिष्येत्यस्य बुभुत्सितेत्यादौ अन्वय इति वदन्ति ॥ १ ॥

स्वनिरूपितकार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कार्याधिकरणे तत्कार्यो-
पधायकव्यापाराव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन स्वावच्छेदकसम्बन्धेन
वर्तते यत् तद्वृत्तित्वविशिष्टं यत् कारणत्वं तत्करणत्वम् ।

नचैवं चक्षुरादेः संयोगादिव्यापारसम्बन्धेन कारणत्वानुप-
पत्तिः तादृशसंयोगरूपव्यापाराव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन संयोगा-
दिसम्बन्धेनावर्तमानत्वात् इति चेन्न सामान्यतश्चाश्रुषत्वावच्छि-
न्नं प्रति स्वजनकादृष्टवत्त्वसम्बन्धेन चक्षुरादेः कारणत्वं व्यापार-
स्य विशेषतः कारणत्वादेवातिप्रसङ्गभङ्गात् ॥ २ ॥

तदभिधानानन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो ह्यर्थः
तन्निरूपितसङ्गतिः ।

शब्दप्रयोगात्मकाभिधाने गुरोः कण्ठताद्व्यभिघातः कारणम् ।
तत्र च कण्ठक्रिया, तत्र कण्ठक्रियाप्रवृत्तिः, तत्र च वाक्येच्छा वा-
क्यसाधनताज्ञानं च, वाक्येच्छायाञ्च वाक्यार्थबुबोधयिषा वाक्या-
र्थज्ञानसाधनताज्ञानञ्च, वाक्यार्थबुबोधयिषायाञ्च शिष्यायवाक्या-
र्थबोधे गुरोरासिद्धत्वज्ञानम्, तादृशासिद्धत्वज्ञाने असिद्धत्वव्या-
प्येच्छाविषयत्वज्ञानं, तज्ज्ञाने च प्रश्नवाक्यज्ञानं, प्रश्नवाक्यज्ञाने च
प्रश्नवाक्यप्रयोगः, प्रश्नवाक्यप्रयोगे च जिज्ञासाप्रत्यक्षम् जिज्ञासा-
प्रत्यक्षे च जिज्ञासा कारणम् इति जिज्ञासाया अनन्तराभिधानप्रयो-
जकता बोध्या ॥ ३ ॥

अथ प्रत्यक्षोपजीवकं किमिति जिज्ञासा यथा प्रत्यक्षनिरूपणा-
नन्तरानुमानाभिधानप्रयोजिका तथाऽनुमानाभिधानानन्तरोपमा-
नाभिधानप्रयोजिका परम्परया अनुमानज्ञानसम्पादनेन तस्यामपि
प्रयोजकत्वादिति प्रत्यक्षोपजीवकत्वस्यानुमाननिरूपितसङ्गतिरिति
पत्तिरिति चेन्न जिज्ञासामद्वारीकृत्य जिज्ञासायाः प्रयोजकत्व-
निवेशात् । प्रकृते चापमानाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाद्वारैश्च तादृश-
जिज्ञासाया उपमानाभिधानप्रयोजकत्वात् । अथ तथापि घट-

पटनिरूपणानन्तरं घटसम्बन्धज्ञानात् यत्र दण्डो निरूपितः तत्र दण्डधर्मस्य पटनिरूपितसङ्कतित्वापत्तिरिति चेन्न तदभिधानप्रयोज्यत्वस्य तदभिधानानन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासायां निवेश्यत्वात् ।

अत्रेदं बोध्यम् । जिज्ञासामद्वारीकृत्य इत्यादि विशेषणमफलम् प्रत्यक्षोपजीवकं किमिति जिज्ञासाया अनुमानाभिधानप्रयोज्यत्वाभावेनवानुमाननिरूपितप्रसङ्गत्वापादनस्य प्रत्यक्षोपजीवकत्वेऽसम्भवात् । न च जिज्ञासायां तदभिधानप्रयोज्यत्वं निवेश्यमित्यादिपाठः प्रामादिक इति वाच्यम् तथा सति उक्तस्थले दण्डनिष्ठधर्मस्य पटसङ्कतित्वेऽनुभवीविरोधात् तस्याः प्रसङ्गसङ्कतित्वे प्रत्यक्षोपजीवकत्वस्यापि अनुमाननिरूपितत्वे को दोष इति तद्वारकविशेषणमफलम् तस्माज्जिज्ञासायां तदभिधानप्रयोज्यत्वनिवेशे जिज्ञासामद्वारीकृत्य इति विशेषणं नास्त्येवेति ।

अत्र केचित् यथाऽनुमानं निरूपितं तदनन्तरमनुमानकरणं किमिति जिज्ञासा तदनन्तरं कार्यत्वेन विशेषानुमानाजिज्ञासा तदनन्तरं तन्निरूपितम् । तत्र प्रत्यक्षकार्यत्वस्यानुमाननिरूपितसङ्कतित्वापत्तिवारणाय जिज्ञासामद्वारीकृत्य इति विशेषणमिष्टमिति प्रलपन्ति । तदसत् तत्रानुमानाभिधानानन्तराभिधानप्रयोजकत्वाभावाद्विशेषजिज्ञासाया इति ॥ ४ ॥

व्याप्तिवैशिष्ट्यविशेषितव्याप्तिविशिष्टाभिन्नत्वोपलक्षितपक्षधर्मप्रतियोगिकत्वाविशिष्टसम्बन्धविषयताकज्ञानजन्यत्वस्य विवक्षणेऽपि लक्षणवाक्यजन्यबोधे वैशिष्ट्यांशे व्याप्तेः सम्बन्धोऽपि भासते इति वैशिष्ट्यविषयतायां व्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नत्वमपि भासते एवं सम्बन्धांशे प्रतियोगिकत्वस्य सम्बन्धभानात् तदवच्छिन्नत्वमपि भासते उक्तनियमात् एवञ्च तत्सम्बन्धावच्छिन्नाविषयताविरहेण परामर्शस्यासङ्ग्रह इति चेन्न यस्य सम्बन्धो यत्र भासते तदीयसम्बन्धावच्छिन्नत्वं तन्निष्ठविषयतायां भासत एवेति नियमस्याप्रामाणिकत्वात् घटं जानातीति शाब्दबोधे घटादिविषयतायां घटत्वसमवायावच्छिन्नत्वभानाननियमात्, अत एव गुरुमेतं विशिष्टबुद्धौ विशेषणसम्बन्धभानानभ्युपगमे घटविषयतायां समवायावच्छिन्नत्वविरहेऽपि तादृशशब्देन घटत्वाविशिष्टविषयकज्ञानलाभः परन्तु यत्र यद्विशेषणतया भासते तदवच्छिन्नत्वं तन्निष्ठविषयतायां भासत एवेति नि-

यमः । एवञ्च व्याप्तिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवैशिष्ट्यानिष्ठावच्छे-
दकतानिरूपकप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकसम्बन्धविषय-
ताकज्ञानजन्यत्वं तादृशवाक्यलभ्यमिति नानुपपत्तिरिति ॥ ५ ॥

व्याप्तिविशिष्टस्यासौ पक्षधर्मश्चेति कर्मधारयोत्तरतत्प्रत्य-
येन व्याप्तिवैशिष्ट्यसमानाधिकरणपक्षधर्मतालाभः । तत्र तत्-
प्रत्ययस्याधेयत्वविशिष्टमर्थः । प्रकृतार्थतावच्छेदकताघटकप्र-
तियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वञ्च । प्रतियोगितानिरूपकत्वमे-
व । तदेकदेशप्रतियोगितायाञ्च पक्षधर्मपदार्थस्य प्रतियोगिता-
सम्बन्धेन पक्षानुयोगिकसम्बन्धविशिष्टस्यान्वयः । तादृशपक्षधर्मे
न व्याप्तिविशिष्टस्याभेदेनान्वयः व्याप्तिविशिष्टस्याभेदेनान्वये पार-
तन्त्येण व्याप्तिविशिष्टस्याप्यन्वयः । एवञ्चाभेदसम्बन्धेन व्याप्ति-
विशिष्टोपलक्षितव्याप्तिवैशिष्ट्यविशेषितपक्षधर्मत्वोपलक्षितधर्मनि-
ष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वसम्बन्धावगाहिताशालिवोधजन्यत्वमर्थः ।
एतन्मते सम्बन्धस्यापि विशिष्टबुद्धौ भानाङ्गीकारात् वह्निव्या-
प्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञाने व्याप्तेः सम्बन्धतया भासमानस्य
स्वरूपस्यानुयोगित्वं भासते हेतौ, तथा तत्प्रतियोगिकत्वमपि संयो-
गे भासत इति तादृशपरामर्शस्य व्याप्तिवैशिष्ट्यानुयोगिधूम-
प्रतियोगिकसंयोगावगाहित्वमक्षतम् । न च तादृशधूमप्रतियोगि-
कत्वस्य सम्बन्धोऽपि तादृशशाब्दविषयीभूतवाक्यार्थ इति तदव-
गाहिज्ञानलाभेन परामर्शासङ्गहस्तत्र संयोगांशे धूमप्रतियोगिकत्व-
स्य संसर्गतया भानेऽपि तत्सम्बन्धभानास्वीकारादिति वाच्यम्
तद्विशिष्टविषयकत्वपदेन तदवच्छिन्नविषयताकत्वलाभेन तादृशधू-
मप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नविषयताकत्वलाभात् । तादृशधूमप्रति-
योगिकसंयोगस्य विषयतायामन्वये पारतन्त्येणावच्छिन्नसम्बन्धे-
न तादृशप्रतियोगिकत्वस्याप्यन्वयात् । एवञ्च विशेषणत्वं तादृश-
शाब्दबोधविषयीभूतविषयतावच्छेदकतया भासमानत्वम् । इत्थञ्च
व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षधर्मत्वस्य धर्मांशे उपलक्षणत्वमपि तादृश-
बोधविषयतावच्छेदकतयाऽभासमानत्वमेवेति व्याप्तिविशिष्टस्या-
भेदानवगाहिपरामर्शस्य सङ्गहः । न च व्याप्तिवैशिष्ट्ये
इत्यत्र वैशिष्ट्यांशे व्याप्तेः शाब्दबोधे भाने व्याप्तिसम्बन्धो भासते
इति परामर्शे च स्वरूपांशे व्याप्तिप्रतियोगिकत्वभानेऽपि तत्सम्ब-

मधाभानात् असङ्ग इति वाक्यम् व्याप्तिसम्बन्धसम्बन्धांशे बो-
धविषयतावच्छेदकत्वाभावेन सामञ्जस्यात् । एतच्चापाततः
शाब्दबोधविषयपरामर्शविषयांशे विशेषणस्य व्याप्त्यादेः पार-
तन्त्येण विषयतायां स्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवैशिष्ट्यनिष्ठाव-
च्छेदकतानिरूपकधूमनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपक-
त्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकताकत्वसम्बन्धनोन्वयादभिमतपरामर्श-
लाभादनुपपत्त्यनवतारः । स्वयमेव तादृशप्रतियोगिकत्वस्य वि-
शेषणत्वविषयतायां प्रकारास्तरेण विशेषणत्वनिरूपणासम्भवा-
त् । उपलक्षणस्य तु तादृशपारतन्त्येणानन्वयात् । अत्र च
व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वपदेन कीदृशशाब्दबोध इति
चेत् व्याप्तिविशिष्टविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपि-
ताभेदसंसर्गविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयतानिरूपिता या वि-
षयता पक्षधर्मनिष्ठा व्याप्तिविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्ववि-
षयतानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयतानिरूपि-
तवैशिष्ट्यविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसम्बन्ध-
विषयतानिरूपितानुयोगिकत्वविषयतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ना
तन्निरूपितप्रकारतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसम्बन्ध-
विषयतानिरूपितानुयोगिकत्वविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषय-
तानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयतानिरूपितस-
म्बन्धविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसम्बन्धविष-
यतानिरूपितानुयोगित्वविषयतानिरूपितवगाहित्थीया या वि-
षयता व्याप्तिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवैशिष्ट्यनिष्ठावच्छेदकता-
निरूपकधर्मनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकतानि-
रूपकनिरूपकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसंसर्गविषयतानिरूपिता
तन्निरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपि-
तानुयोगिकत्वविषयतानिरूपितज्ञानविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्व-
विषयतानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयतानिरू-
पितजन्यत्वविषयताशाली शाब्दबोधः ॥

धर्मिविशेष्यतानिष्ठं यद्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं
तन्निरूपितं यन्निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वं तन्निरूपिता-
वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूपवत्त्वेन निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानीयप्र-

कारतालाभात् साध्यव्याप्यवान् पक्ष इति ज्ञानसङ्ग्रहान्नाध्या-
मिः । इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारग्रहे भ्रमप्रमासाधारण-
व्याप्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावत्त्वेन प्रतिबन्धकतया तादृश-
व्याप्तिप्रकारतात्वस्य तथाविधप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदक-
रूपस्य सङ्ग्रहः ।

अत्रेदं बोध्यम् । इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानिष्ठं
यत् भ्रमप्रमासाधारणं व्याप्तिप्रकारतात्वं तत्र निर्धर्मितानिवच्छेदक-
कव्याप्तिज्ञानीयप्रकारतासाधारणं यच्च निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानीयं
तच्च न तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकमिति कथमुभयानु-
गमः । न च तादृशव्याप्तिप्रकारतात्वमेकमेवेति वाच्यम् धूमत्वावच्छि-
न्नविषयतानिरूपिताधिकरणत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधेयत्वाव-
च्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रतियोगि-
तात्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नविषयतानि-
रूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकविषयता-
निरूपितधार्मिकविषयतानिरूपिताधिकरणविषयतानिरूपितवृत्तित्ववि-
षयतानिरूपितधूमत्वविषयतात्वपर्यवसन्नस्य तादृशरूपस्य वि-
लक्षणविषयतानिरूपितत्वघटितत्वेन भिन्नत्वात् इदन्त्वावच्छि-
न्नविशेष्यतायां निरूपितत्वसम्बन्धेन यद्विशेषणं प्रकारत्वं तत्र वि-
शेषणं यत् तादृशप्रकारतात्वं तदेवानुगमाक्रान्तम् तच्च न निर्धर्मि-
तावच्छेदककज्ञानीयप्रकारतायामिति न तत्सङ्ग्रह इति चेत् ।

अत्र केचित् । तादृशव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
तावच्छेदकरूपवत्प्रकारत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतावच्छेदकरू-
पत्वेन तादृशरूपानुगमः । तथा च 'तादृशव्याप्तिविशिष्टवै-
शिष्ट्यबुद्धिम्प्रति तादृशव्याप्तिप्रकारताकज्ञानत्वावच्छिन्नजनक-
तामादायैव तादृशरूपसङ्ग्रह इति न कोपि दोष इति वदन्ति । प-
रन्त्वेतादृशाभिप्रायस्य भट्टाचार्यीयत्वे सन्दर्भविरोधः व्यभिचार-
ज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन व्याप्तिप्रकारतां नि-
वेद्य तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन तादृशव्यभि-
चारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपवत्त्वेन प्रकारत्वेन
प्रकारतां निवेद्य तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपत्वेन नि-
वेद्यशस्यानुचितत्वात् ।

वस्तुतः अप्रतिबन्धकज्ञानवृत्तित्वेऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्ववन्
प्रतिबन्धकतावच्छेदकतानवच्छेदकवृत्तित्वेऽपि तादृशानुगतव्याप्ति-
प्रकारतात्वस्य तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदक-
त्वमक्षतमेति तादृशव्याप्तिप्रकारतात्वस्यानुगतरूपेण निरूपितत्व-
त्वेन घटितस्यानुगतस्य लाभान्नानुगम इति एवंविधैव रीतिरवय-
वग्रन्थे पञ्चमविषयतांघटितकल्पे इति न तत्र प्रतिबन्धकतानुसरण-
प्रयास इति ध्येयम् ।

अधिकरणं धूमायं वृत्तिरधिकरणीया अवच्छेदकत्वं प्रतियो-
गित्वीयम् इत्यादिरांत्या व्याप्तिघटकतावत्पदार्थज्ञानवारणाय वि-
लक्षणावप्यताशालित्वेन ज्ञाननिवेशः । अत्र चैकविशेष्यतापन्न-
स्यापरविशेषणतापन्नस्य वस्तुनो विशेष्यत्वप्रकारत्वयोरवच्छे-
द्यावच्छेदकभावो वैलक्षण्यम् नतु तयोरभेद इत्येकमतम् । तथा
च धूमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधिकरणत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वा-
वच्छिन्नाधिकरणत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधेयत्वत्वावच्छिन्नवि-
शेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारतेत्यादिरीत्या निवेशनीया । परेतु धूमत्वा-
वच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधिकरणप्रकारतानिरूपिताधेयत्वप्रकारते-
त्यादिविषयतानिवेशो लाघवेन तादृशविशेष्यत्वप्रकारत्वयोरभे-
दात् । न चैतन्मते पुरुषाभाववान् दण्ड इति ज्ञानकालेऽपि रक्तद-
ण्डवत्पुरुषवान् देश इति ज्ञानानुपपत्तिः पुरुषप्रकारतानिरू-
पितदण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः तादृशबाधज्ञानप्रतिबन्धतावच्छे-
दकविषयतारूपायास्तत्र सत्त्वादिति वाच्यम् पुरुषत्वावच्छिन्नप्रकार-
तात्वावच्छिन्ननिरूपकत्वादण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यताया एव पुरुषा-
भाववान् दण्ड इति ज्ञानप्रतिबन्धतावच्छेदकत्वात् । उक्तज्ञाने
च दण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः पुरुषत्वावच्छिन्नप्रकारतानि-
रूपितत्वेऽपि प्रकारतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वाभावात् ।
एथैतन्मते तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्ननिरूपिकताक-
तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिबुद्धित्वेन प्रतिबन्धकत्वे महागौर-
वम् । पूर्वमते तु तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्न-
विशेष्यतानिरूपकबुद्धित्वेन प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पने लाघ-
वंम् उक्तज्ञाने पुरुषत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्न-
विशेष्यताविरहात् न तादृशबाधप्रतिबन्धत्वापत्तिः । न

चैवमपि धूमविशिष्टधर्मिविशिष्टधर्मिविशिष्टधर्मिविशिष्टवान् देश
इत्यादि बहुविधान्तरा निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानस्य बाधप्रतिबध्य-
तया तदवच्छेदकशरीरे गौरवम् पूर्वमते दुष्परिहरमिति वा-
च्यम् तथापि तत्तद्वस्तुप्रकारकतत्तद्वस्तुविशेष्यकज्ञानोत्तरं त-
त्तद्वस्तुप्रकारकस्मरणे तत्तद्वस्तुविशेष्यकस्मरणं च तत्तद्वस्तुप्रका-
रकतत्तद्वस्तुविशेष्यकसंस्काराणां कारणतया तत्र विपरीतस्म-
रणवारणाय तत्तद्वस्तुप्रकारतात्वावच्छिन्नानिरूपिततत्तद्वस्तुविशेष्य-
ताकसंस्कारत्वेन हेतुतायाः कल्प्यतया परमते महागौरवात् । वस्तु-
तस्तु पूर्वमतेऽपि तत्रधूमत्वनिष्ठावच्छेदकताकावच्छेदकताकचर-
मप्रकारताकज्ञानत्वेन प्रतिबध्यत्वादिकल्पनाल्लाघवमप्यस्तीति इ-
त्यलं पल्लवितेन ॥

यत्तु व्याप्यविशिष्टधर्मिविशेष्यकत्वं विशेषदर्शनजन्यताव-
च्छेदकं बाधाभावजन्यतावच्छेदकञ्च तादृशधर्म्यविशेष्यकत्वम्
अतो नाव्यवहितोत्तरत्वानिवेशप्रयुक्ताननुगम इति । तन्मन्दम् । त-
थापि करावच्छेदेन पुरुषत्वग्रहविशिष्टकरादिग्रहोत्तरकालीने करा-
दिमानयं पुरुष इति प्रत्यक्षे बाधज्ञानाभावस्य व्यभिचारापत्तेर्विना-
ऽव्यवहितोत्तरत्वानिवेशनं वारयितुमशक्यत्वात् । करावच्छिन्नाविशे-
ष्यकत्वस्यापि बाधाभावजन्यतावच्छेदके निवेशे करादिग्रहशून्यका-
लीनकरादिमानयमिति ज्ञानस्य बाधकालेप्यापत्तेः तादृशज्ञानस्य
बाधाभावजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् ।

अत्रेदमवधेयम् । पुरुषत्वावच्छेदकत्वेन गृह्यमाणधर्मावच्छिन्ना-
विशेष्यकत्वं यदि बाधाभावजन्यतावच्छेदकं तदा नोक्तदोषः ।
अथ किमिदं पुरुषत्वावच्छेदकत्वेन गृह्यमाणधर्मावच्छिन्नाविशेष्य-
कत्वम् ? यदि करावच्छेदेन पुरुषत्वग्रहविशिष्टकरावच्छिन्नाविशेष्य-
कान्यत्वम् तदा करादिमान् पुरुषः करादिर्मांशायं पुरुष इति
समूहालम्बनं यस्य जातं तादृशज्ञानस्य बाधोत्तरमापत्तिः ता-
दृशज्ञानस्य बाधाभावजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् । यदि
च करावच्छेदेन पुरुषत्ववत्त्वग्रहविशिष्टकरप्रकारकनिश्चयानुत्तरत्वं
बाधाभावजन्यतावच्छेदकम् तदा अव्यवधाननिवेशादननुगम इति
चेन्न बाधग्रहकालीनो यः करावच्छेदेन पुरुषत्वनिश्चयस्तद्वि-
शिष्टकरप्रकारकनिश्चयविशिष्टकरावच्छिन्नधर्मिकपुरुषत्वप्रकारकप्र-

त्यक्षं प्रति करावच्छेदेन पुरुषत्ववत्त्वग्रहविशिष्टकरप्रकारकनि-
श्चयो हेतुस्तादृशविशिष्टप्रत्यक्षान्यबुद्धिम्प्रति बाधनिश्चयाभावो
हेतुरिति तादृशहेतुविरहेणैव बाधोत्तरं तादृशसमूहालम्ब-
नग्रहोत्पत्तिकालीनविशिष्टप्रत्यक्षापादनासम्भवात् । न च
तथापि बाधग्रहकालीनत्वं यदि बाधाधिकरणकालवृत्तित्वं तदा
स्थूलकालमादायाव्यवर्तकम् याद तादृशक्षणवृत्तित्वं तदा क्षण-
त्वसाध्यस्वपदार्थनिवेशेऽननुगम इति वाच्यम् बाधवैशिष्ट्याव-
च्छेदेन बाधाधिकरणकालवृत्तित्वस्य विवक्षणाद्बाधासमानकाली-
नस्य बाधवैशिष्ट्यावच्छेदेन बाधाधिकरणवृत्तित्वानभ्युपगमा-
दिति दिक् ।

लौकिकविषयतासम्बन्धेन तद्व्यक्तिप्रत्यक्षे तद्व्यक्तित्वादिना
हेतुत्वानङ्गीकारे तत्तद्व्यक्तिभासकसामान्यवेलक्षण्येन तद्घटग-
ततद्रूपाभावेऽपि ज्ञानबलात् घटान्तरमात्रसन्निकर्षेऽपि तद्रूप-
वत्तथा तद्घटस्य प्रत्यक्षापत्तिरिति तादृशविंशेशकारणता-
दरः । एवं च तद्व्यक्तिलौकिकविषयताप्रयोजकसामग्री तद्व्य-
क्तिवृत्तित्वावच्छिन्ना तद्व्यक्तिभासिका इति सामग्रीभेदः ।
अदृष्टभावनादिप्रत्यक्षवारणाय तेषां तादात्म्येन प्रतिबन्धकता इति
भट्टाचार्यमतम् । अत्रदमालोचनीयम् । तद्व्यक्तिलौकिकप्रत्यक्षे तद्व्य-
क्तेरीदृशकार्यकारणभावे मानाभावः । तद्व्यक्तित्वसमानाधिकरणलौ-
किकविषयत्वे लौकिकसन्निकर्षरूपसामान्यास्तद्व्यक्तित्वसमानाधि-
करणप्रयोजकत्वस्वीकारेणैवान्यसन्निकर्षं तद्व्यक्तिमानासम्भवात् ।
अत एव चैत्रनिर्मितघनूत्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वाप्रवेशेऽपि ता-
दृशधर्मसमानाधिकरणलौकिकविषयत्वोपपत्तिः । यच्चादृष्टादेः प्र-
तिबन्धकत्वं कल्पितम् तन्न सम्यक् तत्तद्व्यक्तिरूपविशेषसामग्रीवि-
रहादिति । परन्त्वितरयावद्विशेषबाधस्य नियामकत्वे महत्वादा-
वपि कारणत्वानुपपत्तिः तत्रोक्तरीत्या परमाण्वादेः प्रत्यक्षवार-
णसम्भवादिति ॥

व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगर्भहनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतानिरू-
पितजन्यताशालिज्ञानत्वरूपानुमितिलक्षणं विशिष्टस्मरणादावति-
व्याप्तिवारणायान्वृतम् । अत्र व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वं
बहिर्व्याप्यधूमः पर्वतवान् बहिर्व्याप्यधूमे पर्वत इति ज्ञानवार-

णाय वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतः वह्निव्याप्यधूमः पर्वत इति ज्ञान-
सङ्ग्रहाय च भट्टाचार्येण परिष्कृतम् । तथाहि पक्षतावच्छे-
दकावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधारत्वाविषयतानिरूपिताधेयत्वाविष-
यतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालनिश्चयत्वेन हेतु-
त्वम् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यत्राधेयतानिरूपिताधारतैव
सम्बन्धः वह्निव्याप्यधूमः पर्वते इत्यत्राधारतानिरूपिताधेयत्वमेव
सम्बन्धः उक्तज्ञानद्वये तद्वपरीत्यमिति तयोर्द्व्युदासः । अत्र निश्चयत्वं
पक्षाभावविषयत्वानिरूपितव्याप्यत्वाविषयतानिरूपिताधेयत्वविषय-
तानिरूपिताधारत्वविषयतानिरूपितव्याप्याभावनिष्ठविषयत्वानिरू-
पितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालित्वं तदुभयवैशिष्ट्याव-
गाहिनिश्चयत्वम् तेन पर्वतां वह्निव्याप्यधूमपान्न वा वह्निव्याप्यो धूमः
पर्वते न वति संशयद्वयवारणमिति । तत्राप्रामाण्यज्ञानस्य ज्ञानत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिकत्वेनाभाववैशिष्ट्यं व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतायां
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतायाश्च निवेशनीयम् । ज्ञानत्वावच्छि-
न्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धश्च स्वविशेष्यज्ञाननिरूपितस्वी-
यप्रकारत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारता-
वत्त्वम् । स्वीयविशेष्यतात्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिताभावनिष्ठप्रकारता-
निरूपितप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नविषय-
तायां तदप्रामाण्यज्ञानमादाय प्रकारतात्वेन द्वितीयरूपः । परामर्शध-
र्मिकाप्रामाण्यज्ञानसत्त्वे तु तत्तत्सम्बन्धेन तादृशविषयतायां ज्ञानस-
त्त्वात् तदसत्त्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताभावसत्त्वादिति न एक
विधाप्रामाण्यज्ञानसत्त्वादपरप्रामाण्यज्ञानमभ्याय दोष इति बोध्यम् ।
सम्बन्धशरीरे चरमभागे प्रकारतानिवेशे वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत
इति ज्ञानात् इदं ज्ञानं पर्वताभाववति पर्वतप्रकारकमिति ज्ञानात्क-
न्दितादनुमित्यापत्तेः । तत्रोक्तद्वितीयसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदका-
वच्छिन्नविषयतायामेतदप्रामाण्यज्ञानरूपज्ञानसत्त्वेन तदसङ्गहात् ।
प्रकारत्वं निवेशे च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतायां प्रकारता-
त्वविरहात् घटितसम्बन्धेन सामान्याभावसत्त्वे बाधकाभावात् ।

अत्रेयमनुपपत्तिः । वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यत्र वह्निव्याप्यधू-
माधेयताधारतायाः सर्वोपगमं एतज्ज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तिः आधेयता-
निरूपिताधारताया धूमप्रतियोगित्वाभावेन च प्रतियोगिकसम्बन्धा-

मनुयोगिनिष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्तन्निष्ठतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकार-
त्वादिति । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधारत्वाविष-
यतानिरूपिताधेयताविषयतानिरूपितपर्वतविषयताया उभयत्रैवास-
म्भवादिति चेन्न आधेयतानिरूपितत्वविषयतानिरूपितव्याप्यत्वाव-
च्छिन्नविषयताकनिश्चयत्वेन पक्षलिङ्गविशेष्यकपरामर्शसङ्ग्रहः पक्षो-
व्याप्यवानित्यत्वादौ आधेयत्वनिरूपिताधारत्वं संसर्गः । व्याप्यः
पक्ष इत्यादौ आधारतानिरूपिताधेयत्वं संसर्गः, पर्वतवान्धूम इत्या-
दौ तु पर्वतविषयता नाधारतानिरूपिता विषयता इति तज्ज्ञानव्यु-
दासः । एवं धूमे पर्वत इत्यत्रापि तदुभयक्रमेण पर्वतधूमयोराधारत्व-
लाभात् । अथ व्याप्यवान्पर्वत इत्यादौ आधेयत्वस्य व्याप्यप्रति-
योगिभावेन तद्विषयताया व्याप्यव्यापकभावाभ्यानुगमः । यदि च
वृत्ति-आधेयनिरूपिताधारत्वमेव संसर्गः तत्र वृत्तित्वे व्याप्यप्रति-
योगिकत्वमस्त्येवेति व्याप्यविषयतानिरूपिताधेयत्वविषयतेत्यादिरी-
त्यानुगम इत्युच्यते तदापि पर्वते व्याप्य इत्यसङ्ग्रहभयेन वृत्त्याधेय-
ताविषयतानिरूपिताधेयत्वस्य संसर्गतया पर्वतविषयतानिरूपिताधे-
यत्वविषयतानिरूपिताधेयत्वविषयतेत्यादिक्रमणैव निरूप्यनिरूपक-
भाव इत्युभयपरामर्शस्यैव सङ्ग्रहः । व्याप्यविषयतानिरूपिताधेयत्वस्य
संसर्गविषयतानिरूपिताधारत्वनिरूपितत्वविषयतानिरूपिताधेयता-
विषयतानिरूपितपर्वतविषयताया उभयत्रैवासम्भवादिति चेन्न आ-
धेयतानिरूपिताधारत्वं बह्विव्याप्यवान्पर्वत इत्यत्र सम्बन्धः । तत्रा-
धेयत्वस्य संसर्ग आधेयत्वं तस्य व्याप्यप्रतियोगितया तद्वृत्तिआ-
धेयत्वस्य तत्सम्बन्धप्रतियोगित्वम् । एवं पर्वते व्याप्य इत्यादावपि
आधारताधेयत्वं संसर्ग इति नानुपपत्तिः । अत एव पुत्रादिकृतगया-
श्राद्धादिस्थले पितृनिष्ठेष्टकल्पने इष्टं प्रति श्राद्धस्य उद्देश्यता-
सम्बन्धेन पुत्रादिनिष्ठादृष्टकल्पने स्वर्गं अदृष्टस्य स्वजनकार्यो-
द्देश्यत्वसम्बन्धेन इति गौरवमशङ्क्यम् तत्राप्युद्देश्यतैव पुत्रादिनि-
ष्ठादृष्टस्य सम्बन्धः । तत्सम्बन्धना च स्वजनककर्मत्वस्येति । उभय-
त्रोद्देश्यत्वसम्बन्ध इति मैथुगनाद्येन अपूर्ववादे तुल्यमभिहितम् ॥

रक्तदण्डवानिति विशिष्टबुद्धौ रक्तत्वदण्डत्वपर्याप्तप्रकारताशा-
लित्वं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमिति मते रक्तत्वाभाववान् पुरुष
इत्यादिज्ञानप्रतिषेधतावारणाय इतरविशेषणतानवच्छिन्नत्वं भट्टा-

चार्येण निवेशितम् तन्न सम्यक् पुरुषेतरनिष्ठविशेष्यता-
निरूपितरक्तत्वप्रकारत्वावच्छिन्नप्रकारतामादाय रक्तदण्डवानित्य-
स्य दण्डाभावनिश्चयप्रतिबध्यतया सङ्ग्रहापत्तेः । न च यद्रू-
पावच्छिन्नाभाववत्ताबुद्धिः प्रतिबन्धिका तद्रूपावच्छिन्नेतरनिष्ठवि-
शेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वेन प्राते-
बध्यता विवक्षणीयेति वाच्यम् प्रमेयाभाववान् घट इत्या-
दिभ्रमस्यासङ्ग्रहात् । न च प्रकारतावच्छेदकधर्मेतरधर्मावच्छि-
न्नाविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नत्वं निवेद्यमिति वाच्यम्
दण्डवत्तदण्डवत् घटवानित्यस्यासङ्ग्रहात् । न च तादृशविशे-
ष्यतायां स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकार-
त्वानवच्छिन्नत्वमपि निवेद्यमिति वाच्यम् दण्डवद्दण्डवान्दण्ड
इत्यस्यासङ्ग्रहापत्तेः । यद्वा इतरविशेषणत्वानवच्छिन्नत्वमितरनि-
ष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नत्वमुच्यते तदा द्वयोरेक-
मिति रीत्या दण्डवद्घटांशे रक्तत्वप्रकारकज्ञानस्य रक्तत्वाभाव-
निश्चयाप्रतिबध्यत्वम् । एवं दण्डवद्घटवद्दण्डवानिति ज्ञानस्य
प्रतिबध्यत्वं स्यात् दण्डेतरघटादिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वा-
नवच्छिन्नत्वात् ।

केचित्तु इतरविशेषणत्वानवच्छिन्नत्वं स्वेतरनिष्ठविशेष्य-
त्वानवच्छिन्नत्वमित्यत्र रक्तत्वाभाववानिति ज्ञानस्य प्रतिबध्य-
त्वं न रक्तदण्डवानिति ज्ञानस्य तत्र रक्तत्वप्रकारतायां रक्त-
वद्यत् दण्डादिकं तन्निष्ठविशेष्यत्वानवच्छिन्नत्वात् । न च दण्ड-
वान् रक्तपुरुष इत्यादिज्ञाने दण्डसामान्याभावविषयकज्ञानस्या-
प्रतिबध्यत्वं स्वेतरनिष्ठविशेष्यतायां स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपित-
त्वस्य विशेषणीयत्वात् । न च दण्डवत्तदण्डवद्दण्डवान् पुरुष
इत्यादि ज्ञानस्यपि न प्रतिबध्यत्वम् घटनिष्ठविशेष्यतायां दण्डप्र-
कारतानिरूपितत्वादिति वाच्यम् इतरनिष्ठविशेष्यतायां स्वनि-
ष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नत्वस्यापि विशेषणीयत्वात्
घटनिष्ठविशेष्यतायां दण्डविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वावच्छिन्न-
त्वस्य सत्त्वात् । न च दण्डवद्घटवद्दण्डवान्पुरुष इति पुरुषांशे
एकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञाने दण्डसामान्याभाववत्त्वज्ञानप्रतिब-
ध्यत्वं न स्यात् दण्डनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नव-

दृष्टविशेष्यतानवच्छिन्नत्वस्य दण्डनिष्ठप्रकारतायामसत्त्वादिति वाच्यम् । एकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञाने प्रकारताद्वयस्य परस्परावच्छेद्यावच्छेदकभावे मानाभावात् । न च यन्निष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदिका तन्निष्ठेतरविशेषणतानवच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारतानिरूपेतावश्यतावत्त्वेन तदभाववत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वानुपपत्तिरिति ध्येयम् ।

अथानुमानाप्रामाण्यवादिचार्याकमते अत्र स्वावच्छिन्नोत्पादकसामग्रीव्यापकव्यभिचारप्रकारकज्ञानसामग्रीकज्ञानवृत्तिधर्मस्वरूपहेतुमत्वात् हेत्वंशे व्यभिचारप्रकारत्वाभावसामानाधिकरण्यसत्त्वेन साध्यासत्त्वाच्च तद्विवक्षणे न कोपि दोष इति भट्टाचार्येणोक्तम् । अथात्र यत्राभावः पर्वतावृत्तिविशेषणतया हेतुः पर्वताभिन्नत्वं साध्यम् तत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन हेतौ अभावरूपे व्यभिचारप्रकारत्वे नैयत्यम् नैयायिकमतसिद्धव्याप्तिनिश्चयस्यापि इति सिद्धसाधनमतः प्रकृतहेत्वंशे स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारप्रकारकत्वं तथासति स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारप्रकारकत्वमेवोच्यताम् प्रकृतहेत्वंश इत्यभिधानेन । नच पर्वतो वह्निमान् वह्निमान् वह्निमदवृत्तिधर्मश्चन्यत्वादित्यत्र स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारप्रकारकत्वानियमात् सिद्धसाधनवारणाय प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नार्थत्वनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यम् यत्र व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वं पक्षः तत्र स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारप्रकारकत्वाभावसामानाधिकरण्यं नैयायिकसम्मतं व्याप्तिप्रकाराभ्यधर्मिकज्ञानेपि व्याप्तिज्ञानसत्त्वात् स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारप्रकारकत्वाभावसत्त्वाच्चेति सिद्धसाधननिराकरणादिति हेत्वंशे इत्यभिधानमिति ध्येयम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तषागीशविरचितं

सङ्गत्यनुमितिकोडपत्रम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करासिद्धान्तवागीशविरचितं

व्याप्तिपञ्चकक्रोडपत्रम् ।

साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्येति । अत्र च साध्या-
भावः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः । तेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकद्रव्यत्वाभावस्य कालिकेन साध्यतायां विशेषणतावि-
शेषसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावमादाय महाकालत्वादित्यादौ ना-
व्याप्तिरिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

ननु बन्धिमान्धूमादौ अव्याप्तिभियां साध्याभावाधिकरणतायां
साध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवे-
शादुक्तस्थले समवायस्यातथात्वान्नाव्याप्तिसङ्गमनमिति । नच
सम्बन्धघटकसाध्यवत्तायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वा-
प्रवेशेन तत्रत्याव्याप्तिदानसङ्गतिः समवायस्य विशेषणतासम्ब-
न्धेन साध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकत्वा-
दिति वाच्यम् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभा-
वस्य कालिकेन साध्यतायां महाकालत्वादिवेतावव्याप्तिवारणाय
तस्यावश्यनिवेद्यत्वादित्यस्वरसो न श्रद्धेयः साध्यनिरूपिताव-
च्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वम् तेनैव सम्बन्धेन सा-
ध्याभावाधिकरणत्वमिति कल्पाभिप्रायेणैव सङ्गतिरिति । यस्तु
द्रव्यत्वस्यापि द्रव्यत्वाभावाभावत्वेन स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तित्वमते
प्रथमकल्पेपि तत्राव्याप्तिसङ्गतिरिति । तच्चिन्त्यम् ॥ १ ॥

साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वमित्यस्य गादाधर्यां तादृश-
तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकयत्सम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वमभा-
वस्य तत्सम्बन्धेन तद्वद्वृत्तित्वस्यैव विवक्षितत्वादिति साध्यवद्भिन्न-
वृत्तिताघटको यः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत् यत्किञ्चि-
त्साध्यनिरूपितत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन
साध्यवद्भिन्नवृत्तिसाध्याभाववान् यः तद्वृत्तित्वमर्थः । तथा च

कालिकसम्बन्धस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वाघटकत्वात् न तेन सम्बन्धेन साध्याभाववत्तामादाय प्रमेयवान् कालत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भावः ।

अथैवमपि यत्र पृथिवीत्वविशिष्टस्य प्रमेयस्य स्वरूपसम्बन्धेन साध्यता पृथिवीत्वादिकं हेतुः तत्र स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपृथिवीत्वविशिष्टप्रमेयाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावस्तस्यापि प्रमेयतया साध्यान्तर्गतस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमतः स्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकालिकसम्बन्धेन साध्याभावस्य साध्यवद्भिन्नजन्यजलादौ हेतुमति च वृत्तेरव्याप्तिः । न च साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वाघटकीभूतयत्साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन तत्साध्यवद्भिन्नवृत्तिः साध्याभाववानयं तदवृत्तित्वमित्येव विवक्षितम् तथा चोक्तस्थले तादृशाभावरूपप्रमेयस्य केवलान्वयितया तद्भिन्नत्वाप्रसिद्धिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्तयत्किञ्चित्साध्यपदेन धर्तुमशक्यतया तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकालिकसम्बन्धस्य लक्षणाघटकत्वात् तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वविवक्षया निष्प्रयोजनत्वापत्तेः । यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वविवक्षणे समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य कालिकसम्बन्धेन योऽभावस्तस्यापि केवलान्वयितया तद्भिन्नत्वाप्रसिद्धेः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्साध्यवत्त्वस्य च विवक्षणे च तत्सम्बन्धेन तदधिकरणाप्रसिद्धेः तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धस्य लक्षणघटकतया तेन सम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभाववत्त्वमादाय समवायेन प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽव्याप्त्यभावात् घटत्वविशिष्टव्याप्यत्ववान् घटत्वादित्यादावव्याप्तेश्च तत्र तत्साध्यवद्भिन्नत्वाप्रसिद्धेः । यत्तु तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवत्त्वावच्छिन्नवृत्तितानियामकेन तत्सम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वं विवक्षणीयम् तथाचोक्तस्थले कालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने नित्ये तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तत्सम्बन्धस्य लक्षणाघटकत्वात् नाव्याप्तिरिति । तदतीव तुच्छम् । षष्ठिमान्धूमादित्यादौ तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन साध्यवत्त्वाप्रसिद्ध्याऽसम्भवापत्तेः । कालिकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन जलान्यः

त्वादिविशिष्टप्रमेयस्य कालिकसम्बन्धेन साध्यतायां तत्पृथिवीत्वे
घटत्वादौ तथाप्यव्याप्यापत्तः तत्र जलान्यत्वविशिष्टप्रमेयत्वाव-
च्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य कालिकसम्ब-
न्धेन योऽभावस्तस्यापि प्रमेयतया साध्यान्तर्गतस्य प्रतियोगितावच्छे-
दककालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने जले तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वप्रसि-
द्ध्या तस्यापि लक्षणघटकतया तेन सम्बन्धेन साध्याभावस्य हेतुमति
जन्यपृथिव्यादौ च तत्सत्त्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्व-
विवक्षया निष्प्रयोजनत्वापत्तेश्च । समवायसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्न-
साध्यकद्रव्यत्वादिप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिहेतौ कालिकसम्बन्धेन
साध्यवद्भिन्ने तेन सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वाप्रसिद्ध्या तस्य लक्षणाघटकत्वात्
तेन सम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभाववत्त्वमादायाव्याप्त्यसम्भवात् ।
न च साध्यवन्मात्रवृत्तिसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्याभाववत्त्वविवक्षणात् नोक्ताव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशाभावी-
यकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य नित्यवृत्तेरैक्येऽपि कालहेताभि-
न्नतया उक्तस्थलेऽव्याप्त्यसम्भवेऽपि क्रियाजन्यत्वविशिष्टप्रमेयत्व-
वान् पृथिवीत्वादिन्यादावव्याप्यभ्यस्तथाप्यनुद्धारात् तत्र नित्य-
मात्रस्यैव साध्यवत्त्वात् अव्याप्यवृत्तेरभावस्य लाघवेन वैलक्षण्यात् ।
अथपि स्वाभावात्मकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्तयावत्सा-
ध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वं
विवक्षणीयम् स्वाभावात्मकत्वनिवेशात् समवायसम्बन्धेन मेय-
साध्यकस्थले समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभाव-
निष्ठप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्तयावन्नि-
रूपितत्वविरहेऽपि स्वाभावात्मकतादृश्यावत्साध्यनिरूपितत्वाक्षत-
तया न तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिः । न च तस्यापि यावत्साध्या-
प्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् तादृश्यावत्साध्यनिरूपित-
प्रतियोगितापदेन तादृशसाध्यत्वव्यापकानुयोगितानिरूपितप्रतियो-
गिताया एव विवक्षितत्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्ति-
मत्त्वाविवक्षायां स्वाभावात्मकसाध्यत्वव्यापकानुयोगितानिरू-
पितप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यमिति तन्निवेशः ।
आकाशाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
स्य स्वरूपेण साध्यतायामाकाशत्वादिहेतौ स्वाभावात्मकता-

दृशाभावरूपसाध्यत्वव्यापकानुयोगितानिरूपितं यथा स्वनिष्ठं प्रति-
योगित्वं तथा साध्यायकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
वनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वमपि इत्यतस्तदवच्छेदक-
स्वरूपसम्बन्धेन हेतुमत आकाशाभावात्मकसाध्याभावमादायाव्या-
प्यतेषारकतया स्वनिष्ठत्वमपि सार्थकम् तथा च पृथिवीत्वविशिष्ट-
प्रमेयवान् पृथिवीत्वादित्यादौ तादृशाभावस्य कालिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नाभावस्वरूपानुयोगितायास्तादृशप्रमेयात्मकसाध्यत्वस्य प्रमे-
यान्तरवृत्तेर्व्यापकत्वविरहात् तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदककालि-
कसम्बन्धस्य लक्षणाघटकतया तेन सम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभाव-
वत्त्वेऽपि नाव्याप्तिरिति तदप्यनादेयमिति जलाद्यष्टकान्यत्वरूपपृथि-
वीमात्रवृत्तितादृशप्रमेयेणैव पृथिवीमात्रस्य तादृशाभावत्वसिद्धौ
गौरवात् प्रमेयमात्रस्य तादृशाभावत्वकल्पनात् । तादृशाभावीयका-
लिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे तथात्वकल्पने पृथिवीति
अधिकरणत्वोल्लेखितादृशप्रतीत्यसम्भवेऽपि आधेयत्वोल्लेखिप्रतीत्या-
पस्यां तस्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकत्वेन जन्यनित्यसाधारणप्रमेयानात्म-
कतया पृथिवीमात्रस्य तादृशाभावकत्वानिर्वाहकत्वेन च तादृशाभा-
वस्य तथात्वकल्पनासम्भवाच्च तादृशाभावात्मकसाध्यात्मव्यापका-
नुयोगितानिरूपितप्रतियोगित्वाप्रसिद्धा तत्राव्याप्तितादवस्थ्यात् ।
साध्यवद्भिन्नवृत्तिताघटकसम्बन्धेन सार्द्धं साध्याभाववत्त्वघटकसम्ब-
न्धस्यैक्यविवक्षया निष्प्रयोजनकत्वापत्तेश्च कालिकसम्बन्धेन प्रमेय-
साध्यककालत्वादित्येतौ कालिकसम्बन्धस्य प्रमेयान्तरवृत्तितादृश-
साध्याभावात्मकसाध्यत्वव्यापकानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितान-
वच्छेदकतया तेन सम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभावमादायाव्याप्य-
सम्भवात् । साध्यांशे यत्किञ्चित्स्वनिवेशस्याप्रामाणिकत्वापत्त्या न्यु-
नतापाताच्च । एतेन स्वरूपकसाध्याभावात्मकसाध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धेन वृत्तिमत्साध्यकान्यप्रतियोगिकत्वमेव तादृशप्रतियोगिता-
पदेन विवक्षणीयम् समवायेन प्रमेयसाध्यकस्थले तादृशप्रमेयाभाव-
निष्ठाया विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि तादृ-
शाभावीयकालिकसम्बन्धाभावादिरूपसाध्यानिरूपितत्वेन तादृशप्र-
तियोगिकत्वादव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्ये वृत्तिम-
त्वम् एतच्चोक्तस्थले तादृशाभावनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-

गिताया अपि तदीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावात्मकतादृशसाध्य-
निरूपितत्वेन लक्षणाघटकत्वान्नाव्याप्तिरिति परास्तम् । पृथिवीत्व-
विशिष्टप्रमेयत्ववान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तेस्तथाप्यनुद्धाराच्च
तादृशाभावनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि तदीय-
कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावात्मकतादृशसाध्यानिरूपितत्वेन लक्ष-
णाघटकत्वादिति चेत् ।

अत्रोच्यते साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्प्रतियोगिक-
साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितापदेन साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धातिरिक्तसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्साध्यप्रतियोगि-
कसम्बन्धान्यसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्भिन्ननिष्ठाधिकरणतानिरूप-
कतानवच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगित्वत्वस्यैव विध-
क्षितत्वात् । समवायेन साध्यके साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
तिरिक्तप्रमेयप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धावच्छिन्नतादृशाधिकर-
णत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेर्वारणाय साध्यतावच्छेदकवृत्तित्वं निवेशि-
तम् । तथा तादृशसम्बन्धातिरिक्ततादृशसम्बन्धेन वृत्तिमत्प्र-
मेयप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धावच्छिन्न साध्यवद्भिन्ननिष्ठं स्व-
रूपसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वमेव तत्र प्रसिद्धम् तन्निरूपकतानव-
च्छेदकं सत्तानिष्ठानुयोगित्वमेव नतु तादृशाभावीयकालिकसम्बन्धा-
वच्छिन्नाभावत्वरूपानुयोगित्वं तस्य साध्यवद्भिन्ननिष्ठातादृशाधिकर-
णतानिरूपकतावच्छेदकत्वात् अतस्तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेद-
ककालिकसम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभावमादायापि न तत्राव्याप्तिः ।
एवञ्च पृथिवीत्वविशिष्टप्रमेयवान् पृथिवीत्वादित्यादौ तादृशप्रमेया-
भावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वरूपानुयोगितायाः साध्यव-
द्भिन्ननिष्ठातादृशसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत-
या तन्निरूपितकालिकसम्बन्धस्य लक्षणाघटकत्वात्तेन सम्बन्धेन हे-
तुमतः साध्याभाववत्त्वमादाय नाव्याप्तिः । न च प्रतियोगितायां
स्वनिष्ठत्वनिवेशनमनर्थकमाकाशाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छि-
न्नाभावत्वरूपानुयोगितायाः साध्यवद्भिन्ननिष्ठातादृशाधिकरणतानिरूप-
कतानवच्छेदकत्वविरहात् तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूप-
सम्बन्धस्य लक्षणाघटकत्वात् आकाशाभावीयकालिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नाभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन साध्यतायां आकाशत्वादिहेताव-

ध्याप्त्यसम्भवात् इति वाच्यम् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावीयस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताया एव पारमार्थिकतया तादृशाभावत्वावच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताया एवाप्रसिद्धा तादृशानुयोगितायास्तादृशाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकत्वस्याक्षतत्वात् । अन्यथाकाशादावाप आकाशाभावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावो नास्तीति प्रतीत्यापत्तिः अत्रापि स्वरूपसम्बन्धेनाकाशाभावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावात्मकस्य तादृशाभावस्य सत्त्वात् । तदभ्युपगमाप कपालेपि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावा नास्तीत्यापत्तेः अत्रापि समवायसम्बन्धेन घटस्वरूपस्य तादृशाभावस्य सत्त्वात् । आकाशाभावत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य कालिकसम्बन्धेन योऽभावस्तस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्याकाशाभावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्वरूपत्वे आकाशाभावस्य केवलान्वयितया तादृशस्वरूपसम्बन्धेन कालेऽसत्त्वात् तादृशानुयोगितायास्तन्निष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्यात्यन्तमसम्भाविततया साध्यवद्भिन्ननिष्ठाधिकरणतानवच्छेदकमहाकालान्यत्वविशिष्टनित्यत्वाभावत्वरूपानुयोगितानिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभावत्वमादायाव्याप्तिवारकतया तत्सार्थक्योपपादनेऽपि प्रतियोगितायां साध्यनिरूपितत्वनिवेशनेनापि तादृशसम्बन्धवारणसम्भवात् ।

वस्तुतः साध्यवद्भिन्ननिष्ठायाः साध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्व-आकाशाभावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावीयत्व-उभयाभावविशिष्टायाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्साध्यप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धायास्तादृशनित्यत्वाभावनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताया एव निरूपकतावच्छेदकत्वात् उक्तानुयोगिता लक्षणघटिकैव नास्ति कुतस्तामादायाव्याप्तिः । न च यत्र कालिकसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नस्य साध्यता कालत्वादिकं हेतुः सत्राव्याप्तिः वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिकादिसम्बन्धेन वृत्तिमतया साध्यतावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धस्यैव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन

वृत्तिमत्प्रमेयप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धतया तत्सम्बन्धावच्छि-
न्नस्य तत्सम्बन्धेन तादृशसाध्यवद्भिन्ननिष्ठाधिकरणत्वस्याप्रसिद्धे-
रिति वाच्यम् तादात्म्यातिरिक्तवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायां
सद्धेतावव्याप्तिवारणाय सम्बन्धित्वनिवेशस्यावश्यकतया साध्यताव-
च्छेदककालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नावृत्तिगगनादिनिष्ठायास्तादृ-
शसम्बन्धानुयोगिताया गगनादितादात्म्यानुयोगिताया एव प्रसिद्धेः
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्भिन्ननिष्ठाधिकरणतानिरू-
पकत्वानवच्छेदकत्वस्यानुयोगितायां निवेशं सत्तावान् द्रव्यत्वप्रका-
रकप्रमाविशेष्यत्वादित्यादावव्याप्तिः स्यादतस्तदुपेक्षितम् । यद्वा
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृ-
त्तिमत्तत्किञ्चित्साध्यनिरूपितत्वोभयाभाववत्साध्यवद्भिन्ननिष्ठं यद्-
धिकरणत्वं तन्निरूपकानुयोगितानिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगित्वमेव ता-
दृशप्रतियोगितापदेन विवक्षणीयम् तथा च कालिकसम्बन्धेन
प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले गगनादिनिष्ठातादात्म्यसम्बन्धावच्छि-
न्नसम्बन्धित्वमेव तादृशं प्रसिद्धम् एवञ्च विशेषरूपेण संसर्गतान-
भ्युपगमेपि न क्षतिरित्यवधेयम् । न च तथापि वृत्त्यनियामकसम्ब-
न्धेन साध्यतायां सद्धेतावव्याप्तिवारणाय वृत्तिनियामकसम्बन्धेन
प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यावश्यं विवक्षणीयतया विषयताया अपि
प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् यत्र नित्यज्ञानान्यत्वविशिष्टप्रमेयस्य
स्वरूपसम्बन्धेन साध्यता जलत्वादिकं हेतुस्तत्राव्याप्तिर्दुर्बारा ।
एवं तादृशप्रमेयाभावस्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावत्वरूपानुयोगितायाः साध्यवद्भिन्ननित्यज्ञाननिष्ठस्वरूपसम्बन्धा-
वच्छिन्नतादृशधिकरणतानवच्छेदकतया तन्निरूपिततादृशाभाव-
निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकविषयितासम्बन्धस्यापि लक्षणघटकतया
तेन सम्बन्धेन साध्याभावस्यापि साध्यवद्भिन्ननित्यज्ञाने जन्य-
ज्ञानादौ सत्त्वादिति वाच्यम् वृत्तिनियामकसम्बन्धेन व्याप्य-
नभ्युपगन्तुमतमवलम्ब्यैव तत्परिष्कारादिति तन्मते वृत्त्यनियामक-
सम्बन्धस्यापि प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । तदभ्युपगन्तुमते तु
तादृशसाध्यकानुमानस्य केवलान्वयिसाध्यकसमशीलतया तादृश-
साध्यकाव्याप्तेरिष्टत्वात् । नस्तुतस्तु साध्यवद्भिन्ननिष्ठतादृशाधिक-
रणतानवच्छेदकत्वसाध्यवत्तत्किञ्चित्श्रद्धाक्तिनिष्ठसाध्यतावच्छेदकस-

सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानवच्छेदकत्वोभयाभाववत्त्वे सति सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणसाध्यवत्त्यत्किञ्चि-
त्कान्यत्वे सति किञ्चिद्व्यक्त्यसम्बन्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वे सति
साध्यवद्भिन्ननिष्ठतादृशाधिकरणतानवच्छेदिका याऽनुयोगिता तन्नि-
रूपितप्रतियोगित्वमेव तादृशप्रतियोगितापदेन विवक्षणीयम् । तथा
च नित्यज्ञानान्यत्वविशिष्टप्रमेयाभावस्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभावस्वरूपानुयोगितायां साध्यवद्भ्यक्तीभूतेच्छानिष्ठ-
तादृशाधिकरणतानवच्छेदकत्वस्य साध्यवद्भिन्ननित्यज्ञाननिष्ठतादृ-
शाधिकरणतानवच्छेदकत्वस्य च द्वयोः सत्त्वेन स्वावच्छिन्नान-
धिकरणसाध्यवद्यत्किञ्चिद्व्यक्तिकान्यत्वसत्त्वेन तस्य लक्षणघटकत्वा-
त् नोक्ताव्याप्त्यवकाश इति । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्यवद्यत्किञ्चिद्व्यक्तिकसम्बन्धविशिष्टसामान्यकत्वे सति साध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वीयस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकसाध्यवद्भिन्नसम्बन्धत्वाभावात् स्वविशिष्टान्यसामा-
न्यकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवद्य-
त्किञ्चिद्व्यक्तिकान्यत्वे सति साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वं साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्यकसाध्यवद्भिन्नवृत्तिसाध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धाथान्यत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगित्व-
किञ्चित्साध्यनिरूपितत्वोभयाभाववन्स्वावच्छिन्नसम्बन्धिताकभिन्ना वा
याऽनुयोगिता तन्निरूपितप्रतियोगित्वमेव तादृशप्रतियोगितापदेन
विवक्षितमिति निष्कर्ष इत्यवधेयम् ॥ २ ॥

वस्तुतः साध्याभाववति चेत्त्युक्तत्वा साध्याभावो वा साध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः इत्युक्तौ साध्याभावो वै-
त्यनेन सह साध्याभाववति साकल्यविशेषणस्यापि सान्निध्येन वै-
कल्पिकसंशयः स्यात् स च न वै रक्षितः अतस्साध्याभाववति
चेत्त्युक्तमिति गदाधरभट्टाचार्याः । अत्र हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ना-
भावनिवेशापेक्षया प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिक-
रणाभावे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वनिवेशनं यद्यपि गुरु
तथापि यथा सन्निवेशे न वैयर्थ्यम् । नच साध्याभाववत्सकल-
निष्ठहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणताकाभावप्रतियोगि-
त्वापेक्षया हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-

ज्ञानधिकरणत्वं साध्याभाववतः तद्धर्मवत्त्वरूपस्य तदपेक्षयाऽपि लाघवमिति वाच्यम् तथा सति व्याप्तेः प्रतियोगित्वरूपतानुपपत्तेः ॥३॥

हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तहेतुप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वमिति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अत्रेदं बोध्यम् । समवायेन सत्तासाध्यकसंयोगेन प्रमेयहेतुकेऽव्याप्तिर्हेतुतावच्छेदकसंयोगातिरिक्तहेतुप्रतियोगिकसम्बन्धान्यः संयोग एव तेन सम्बन्धेन जात्यादिनिरूपितवृत्तित्वाप्रसिद्धिरिति । न च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानहेतुप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धेन वृत्तित्वं विवक्षणीयम् तथा च तत्र तादृशसम्बन्धः कालिकसंयोगादिरिव न तु स्वरूपात्मकस्तस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तत्वेऽपि तादृशहेतुप्रतियोगिकत्वाभावादिति स्वरूपसम्बन्धोऽपि तदन्यः तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वप्रसिद्धेर्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् तथा सति सविषयकसाध्यकविषयित्वसम्बन्धेन प्रमेयहेतुकेऽप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् सकलसम्बन्धानामेव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानहेतुप्रतियोगिकत्वात् । न च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वं विवक्षितमिति वाच्यम् तावतापि सत्ताभाववान् प्रमेयादित्यादौ साध्यत्वाधिकरणनिरूपिततादृशोभयाभाववद्धेतुतावच्छेदकधर्मान्यधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वस्य हेतौ सत्त्वादव्याप्तितादवस्थ्यात् । अत्राच्यते तादृशोभयाभाववद्वृत्तितानवच्छेदकवत्त्वमेव व्याप्तिरेति ध्येयम् ॥ ४ ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

व्याप्तिपञ्चकगादाधरीक्रोडपत्रम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

सिंहव्याघ्रलक्षणकोडपत्रम् ।

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वानधिकरणत्वमित्य-
त्राधिकरणताद्वयमनतिप्रयोजनैकमिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अत्रेयमाशङ्का वह्निमान्धूमादित्यादौ साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपक-
वृत्तित्वाभावरूपव्याप्तिरव्याप्तिका साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकधूम-
त्वावच्छिन्ननिरूपितवृत्तित्वसत्त्वात् । अधिकरणतानिवेशे साध्य-
निष्ठाधेयत्वानिरूपकवृत्ति—अधिकरणतानिरूपितवृत्तित्वाभावविव-
क्षयाऽव्याप्तिवारणात् साध्याधिकरणतापदसार्थक्यमिति ।

अत्रोच्यते । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतावत्त्वसम्बन्धे-
न साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकवदन्यत्वमित्यर्थकरणादधिकरणताद्वय-
मनतिप्रयोजनकमित्याशयः ॥ १ ॥

यत्तु हेतुपदं हेतुतापरमिति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयो-
गिनो यदधिकरणं तदनवच्छिन्ना या अधिकरणता तद्भिन्नं यत्साध्यव-
वृत्तित्वाभावाधिकरणत्वादिकं तद्भिन्नत्वमर्थः तथा च धूमविशेषे म-
ह्निमत्स्वावयवावच्छेदेन वह्निमत्संयुक्तत्वाभावाधिकरणत्वसत्त्वेपि ता-
दृशाधिकरणत्वस्य निरुक्ताधिकरणत्वभिन्नत्वाभावात् वह्निमान्धूमा-
दित्यादौ नाव्याप्तिरिति भावः । एवञ्चेति । तथा च कालविधया पर्वतस्य
धूमवन्निष्ठवह्निमत्संयुक्तत्वाभावाधिकरणतावच्छेदकत्वसत्त्वेपि ता-
दृशावच्छेदकहेतुतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहात्
तत्राव्याप्तिरिति भावः । नचैवं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य
स्वानुयोग्याधिकरणतायां निवेशनमफलम् यतो वह्निमान्धूमादित्यादौ
धूमनिष्ठस्वावयवावच्छेदवह्निसंयुक्तत्वाभावाधिकरणत्वस्य स्वानु-
योगिनो यदधिकरणं धूमावयवादि तदभिन्नतया स्वपदेनोपादातुमश-
क्यत्वात् तादृशं यत्स्वं व्याप्यवृत्तद्रव्यत्वाधिकरणत्वं तद्भिन्नत्वात्
तद्भिन्नत्वस्य च हेतौ विरहात् अव्याप्तिवारणरूपं यत्प्रयोजनं तच्च

न सम्भवति धूमनिष्ठाधिकरणत्वस्य स्वानुयोगिनो यदधिकरणं धूमावयवादि तन्निष्ठसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकता-
वच्छेद्यत्वात् । न च स्वानुयोगि यदधिकरणं तन्निष्ठहेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वानिरूपकं यत्तदन्यत्वस्य साध्यवद्वृ-
त्तित्वाभावाप्रसिद्धा वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारकतया तत्सा-
र्थक्यसम्भव इति वह्निमद्वृत्तिघटादित्यादौ तु तादृशाधि-
करणत्वस्य प्रसिद्धेः । तादृशघटाद्यधिकरणीभूतत्वनिष्ठसंयोगसम्ब-
न्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वनिरूपकतायाः गगनाद्यप्रसिद्धा च तादृशस्य
स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वादिति वाच्यम् वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन
हेतुतायां मैत्रत्ववान्धूमादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय स्वानुयोगिनो
यत्सम्बन्धि तन्निष्ठहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वा-
निरूपकत्वस्यावश्यकतया सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय
तत्सार्थक्यसम्भवात् अन्यथा गगनादेरपि स्वास्मिन्नपि सम्बन्धित्व-
स्य प्रसिद्धाऽव्याप्त्यापत्तेः । अथ स्वविषयकं घटादित्यादौ विषय-
तासम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिः प्रकृतहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
स्वानुयोगिनो यदधिकरणं तन्निष्ठतादृशसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदक-
त्वानिरूपकं यद्यधिकरणत्वं तदन्यसाध्याभाववद्वृत्तित्वाधिकर-
णत्वाप्रसिद्धा विषयितासम्बन्धेन वस्तुमात्रस्यैव सम्बन्धत्वात् ।
नच निजमतेष्वेतद्दोषस्याप्यावश्यकत्वमिति वाच्यम् हेतुपदस्य हे-
तुभिन्नत्वानुयोगितत्वेतत्तद्वेतुपरतया विषयितासम्बन्धेन सम्बन्धि यत्
तत्तद्घटविषयकं यज्ज्ञानं तदवच्छेद्यविषयकत्वात् सम्बन्धत्वा-
भावाधिकरणत्वस्य तत्तज्ज्ञानत्वादेरेव प्रसिद्धेः । न च वृत्त्यनि-
यामकसम्बन्धेन तदनभ्युपगमन्तुमत एव तत्तल्लक्षणकरणात् तत्रा-
व्याप्तिर्न क्षतिकरीति वाच्यम् यतस्तन्मत एव परिष्कारः । अन्यथा
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयोग्यधिकरणत्वविवक्षया निष्प्रयो-
जनकत्वापत्तेः । नच हेतुनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयो-
गिनो यदधिकरणं तदनवच्छिन्नत्वमेव विवक्षणीयम् तथाचोक्तस्थ-
ले पटादेरेव तादृशाधिकरणत्वं 'घटानिरूपितविषयितासम्बन्धेन
सम्बन्धित्वाप्रसिद्धा पटादिनिष्ठाधिकरणत्वस्य स्वपदेन धर्तुम-
शक्यत्वात् अतो न तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् प्रमेयहेतुकस्थले तथा
व्याप्तिरनुद्धारात् । प्रमेयनिरूपितविषयितासम्बन्धेन वृत्तिपदार्था-

प्रसिद्धा हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
स्वानुयोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यदधिकरणं तदनवच्छेद्यावि-
लक्षणन्तु न सत् तावतापि तत्रातिव्याप्तितादवस्थात् सर्वेषां
प्रमेयानां तादृशसाध्यवद्भूतित्वाभावाधिकरणतावत्वात् । नचैतद्दोषो-
ऽप्येतन्मते इष्ट एवेति वाच्यम् अव्याप्तिसम्भव तां विहाय वक्ष्यमा-
णाव्याप्त्यसङ्गतिमात्रानुधावनेन न्यूनता इति चेदत्रकेचित् । हेतुता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वनिवेशे हेतुतावच्छेदकसम्ब-
न्धेन स्वानुयोग्यधिकरणत्वं न विवक्षणीयम् तावतैव तात्पर्यात्
एवञ्च वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्याप्तेरनभ्युपगमेऽपि न क्षतिः ।
साध्यवद्भूतित्वाभावस्यैव विवक्षणीयतया तत्सम्बन्धेन वृत्तित्वा-
प्रसिद्धाऽत्रैव वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यकहेतावतिव्याप्तिविर-
हात् तथा च विषयताया वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धमादाया-
व्याप्तिरेव नास्तीति का व्याप्तिरिति इत्याहुः ॥ २ ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सिंह-

व्याघ्रगादाधरीक्रोडपत्रम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

व्यधिकरणगांदाधरीक्रोडपत्रम् ।

ॐ नमः शिवाय । हेतुसमानाधिकरणाभावविशिष्टानुयोगिता-
व्याप्यधर्मवत्त्वम् । अभाववैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्वस्वसमानाधिकरण-
भेदप्रतियोगितानवच्छेदकवृत्तित्वविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन । अवच्छे-
दकत्वञ्च निरूपकतासम्बन्धेन वृत्तित्ववैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपकवृत्त्य-
धिकरणताविशिष्टप्रतियोगितानिरूपकत्वस्वावच्छेदकत्वोभयसम्ब-
न्धेन । अधिकरणतावैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकत्वस्वावच्छेदकताघटक-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेनाभयवा अभावविशिष्टानुयोगिता-
व्याप्यधर्मवत्त्वम् । अभाववैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्वस्वाधिकरणहत्वधिक-
रणवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकवृत्तित्वविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन ।
शेषं पूर्ववत् । व्याप्यत्वं तदभाववद्वृत्तित्वम् अत्र वृत्तित्वं स्वावच्छि-
न्नाधिकरणवृत्त्यभावीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक-
प्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यम् । अथवा साध्यव्याप-
कतावच्छेदकप्रतियोगिताकहेत्वधिकरणवृत्तियत्किञ्चिद्भाववृत्ति-
तावच्छेदकान्यहेतुतावच्छेदकवत्त्वमेव व्याप्तिः । वृत्तिता च स्वाव-
च्छिन्नाधिकरणवृत्त्यभावादिशानुयोगितावत्त्वसम्बन्धेन । अनुयो-
गितायामभाववैशिष्ट्यञ्च* पूर्ववत् ।

कोचित्तु हेत्वधिकरणवृत्तिसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगि-
ताकाभावत्वव्यापकाभाववत्त्वकत्वम् । अभाववत्त्वञ्च स्वविशि-
ष्टाधिकरणतावृत्तित्वस्वतादात्म्योभयसम्बन्धेन । अधिकरणतायां
स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितप्रतियोगितावत्त्व-स्वविशिष्टहेतुव्यापकत्वो-
भयसम्बन्धेन । स्वनिरूपितप्रतियोगितावत्त्वञ्च स्वावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नत्वस्वाभयनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । हेतौ स्ववैशिष्ट्यञ्च
सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन । नच तथापि व्यापकतावच्छेदकप्रतियो-
गितायां व्यापकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वालाभ इति वाच्यम् स्वा-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वावच्छेदकत्व-स्वसामानाधिकरण्यै-

तच्चिन्त्यसम्बन्धेन साध्यव्यक्तिष्ठाभावीयप्रतियोगिताविशिष्टान्यप्रति-
योगिताया एव व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितापदेन विवक्षितत्वा-
दित्याहुर्गिति ॥

जगदीशभट्टाचार्यस्य तु अभावविशिष्टानुयोगितावदन्यावृत्ति-
हेतुतावच्छेदकवत्त्वमेव व्याप्तिः । अभाववैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्व-स्वा-
धिकरणवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकवृत्तिस्ववत्त्वाभयसम्बन्धेन ।
वृत्तितावत्त्वञ्च स्वनिरूपकवृत्त्यधिकरणताविशिष्टप्रतियोगितानिरूपि-
तत्त्वावच्छेदकत्वाभयसम्बन्धेन । अधिकरणतावैशिष्ट्यञ्च स्वानव-
च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयत्किञ्चित्साध्याधिकरणनिरूपितवृत्तितावि-
शिष्टान्यत्वसम्बन्धावाच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वस्वनिरूप-
कतावच्छेदकत्वाभयसम्बन्धेन । वृत्तितावैशिष्ट्यञ्च स्वानवच्छे-
दकत्वसम्बन्धेन ।

ननु सर्वत्र द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमादायैव
तल्लक्षणसम्भवात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानुपगमेपि क्षतिवि-
रहेण तादृशाभावखण्डनं मूलकृताऽकिञ्चित्कर्मतो लक्षणान्तर-
माह हेतुसमानाधिकरणस्येति चक्रवर्त्तिद्वितीयलक्षणावतरणं
भट्टाचार्याणां न सङ्गच्छते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायैवा-
ऽव्याप्तिवारकसाध्यानिष्ठत्वादिविशेषणघटिततल्लक्षणस्य व्यर्थविशे-
षणघटितत्वसूचनायैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य खण्डित-
त्वात् । अत्र कंचित्हेत्वधिकरणवृत्तित्वं यादृशप्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नप्रकारताशालि-
ज्ञानं प्रति येन सम्बन्धेन स्वप्रकारकज्ञानं विरोधि तत्सम्बन्धावच्छि-
न्नम् साध्यतावच्छेदकप्रकृतप्रतियोगितावच्छेदकानिरिक्तानवच्छिन्न-
प्रकारताशालिज्ञानं प्रातयेन सम्बन्धेन स्वप्रकारकं ज्ञानं विरोधि तत्स-
म्बन्धावच्छिन्नं वा ग्राह्यम् । तत्र च प्रथमकल्पे गौरवेण द्वितीयकल्प
एव भट्टाचार्यस्य निर्भरस्तत्र कल्पे 'साध्यप्रतियोगिताकत्वं न निवि-
ष्टम् किन्तु तादृशसम्बन्धलाभाय साध्यण्डम् तथाच तत्कल्प एव
द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमादायैव लक्षणसम्बन्ध-
सम्भवात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानुपगमेऽपि न क्षतिः ।
यदि च साध्यतावच्छेदकप्रकृतप्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तधर्मान-
वच्छिन्नप्रकारताशालिग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्ध-

निवेशस्तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभ्युपगम एव सङ्गच्छते
अन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवत्ताज्ञानविरोधतावच्छेदक-
सम्बन्धनिवेशस्यैव युक्तत्वादिति सूक्ष्ममीक्ष्यते तदाऽव्याप्यवारक-
तादृशसम्बन्धनिवेशस्य वैयर्थ्यमेव प्रथमकल्पपरित्यागे बीजमिति ।
न च द्वितीयकल्पे दोषमस्य गौरवमवागत्या स्वीकार्यम् न च
तदेव गौरवं लक्षणान्तरकरणे बीजमत्रापि तदपरिहारादिति वाच्यम्
बहिर्वेन बहिर्घटोभयं नास्तीति प्रत्ययस्य बहिर्व्यमात्रेऽवच्छेदकत्वा-
बलम्बनमते तादृशाभावमादीयाव्याप्तेरेव प्रथमलक्षणपरित्यागे
बीजत्वादिति । न च तादृशोभयाभावप्रतियोगिताया व्यासञ्ज्यवृत्ति-
तया साध्यतावच्छेदकपर्याप्तत्वप्रतियोगितायाः साध्यपदेन लाभाज्ञा-
व्याप्तिरिति वाच्यम् न तथापि बहिर्वेन ताण्यघटान्यतरज्ञास्तीति प्रती-
तिभिर्ज्ञाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायाव्याप्तेर्दुर्वारत्वादित्याहुः
तच्छिन्त्यम् । यत्तु अखण्डाभावघटकतया साध्यपदसार्थक्यम् । न च
द्वितीयकल्पेपि सामानाधिकरण्यपदस्याखण्डाभावघटकतया सार्थ-
क्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभ्युपगमे क्षतिविरहेण प्रतियोग्यवृ-
त्तिश्चेत्यादिग्रन्थानुत्थितिरिति वाच्यम् अखण्डाभावघटकतया सा-
र्थक्यस्य उभयत्र तुल्यत्वेपि साध्यपदव्यावर्तनीयो व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावं विना न सम्भवतीति साध्यसामानाधिकरण्येनेत्यस्य
व्यावर्तनयिश्च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विनापि सम्भवतीति
द्वितीयकल्पे तत्स्वीकारस्यावश्यकत्वादिति तत्र परमार्थविवेचनया
साध्यपदसामानाधिकरण्यपदयोर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायैव
व्यावृत्तिस्तत्र साध्यपदस्य यदि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं वि-
नाप्युपपत्तिस्तदाऽपि सामानाधिकरण्यपदस्यापि तथोपपत्तिसम्भवे
व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभ्युपगमस्यानावश्यकत्वात् ।

परेतु समनियताभावयोरनैक्य एव प्रथमलक्षणमन्यथा बहिर्वेन
घटाभावस्यापि साध्यप्रतियोगिकतयाऽव्याप्तिरिति समनियताभाव-
क्यमते द्वितीयलक्षणमिति यत् भट्टाचार्येणोक्तं तत्रैव तस्यैव निर्भर
इति वदन्ति । तदत्यन्तमसत् । कल्पद्वयस्थले प्रथमकल्पे निर्भरस्य
ग्रन्थकारीयरीतिविरुद्धत्वात् । द्वितीयकल्पस्य मतद्वयसाधारणतया
तस्यैव निर्भरस्योचितत्वाच्च ।

केचित्तु अखण्डाभावघटकतया साध्यपदसार्थक्यम् द्वितीय-

कल्पे च गुरुधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेऽखण्डाभावघटकतयापि न सामानाधिकरण्यदलस्य सार्थक्यमत एव द्वितीयकल्प एव प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थस्योत्थितिरित्याहुरिति ।

यादृशप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतः साध्यवृत्तितथाविधप्रतियोगितायाश्चाप्रसिद्धा न पूर्वोक्तलक्षणे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं निवेशितमिति । ननु तद्रूपघटोभयाभावीयप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूततादृशोभयत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्याप्रसिद्धा तत्प्रतियोगिताया लक्षणघटकत्वेपि रूपघटोभयाभावीयप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूततादृशोभयत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य कपालादौ प्रसिद्धा तदीयसाध्यनिष्ठतादृशप्रतियोगित्वस्य प्रसिद्धेः कथं न प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं प्रथमलक्षणे निवेशितम् । न च रूपघटोभयं नास्तीति प्रतीतिस्तु घटमात्र एव प्रतियोगित्वमवगाह्य इति वाच्यम् घटवति कपाले पाकदशायां रूपाभावाद्युभयाभावसत्त्वेन तादृशोभयं नास्तीति प्रतीतिविषयत्वस्य घटमात्रप्रतियोगिकाभावे कल्पयितुमशक्यत्वात् घटाभ्यत्वविशिष्टसत्त्वरूपोभयं नास्तीति प्रतीतिविषयत्वस्य विशिष्टसत्त्वाभावे कल्पयितुमशक्यत्वाच्च तथासति वाच्यत्वादावपि तथा प्रतीतिर्न स्यादिति । नच बह्वित्वेन बाह्यघटोभयं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावमादाय प्रथमलक्षणेऽव्याप्तेर्वारणाय, साध्यमात्रनिष्ठत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशनीयतया बह्विमान्धूमादित्यादौ साध्यमात्रप्रतियोगिकाभावसत्त्वेऽपि उक्तस्थले साध्यमात्रनिष्ठनिरुक्तप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति वाच्यम् सर्वत्र द्वित्वावच्छिन्नाभावमादाय इत्याभासविरोधादुक्तस्थल एव साध्यमात्रप्रतियोगिकोभयाभावाप्रसिद्धिः । न च गगनं शब्दादित्यादौ तादात्म्येन साध्यतायां घटगगनोभयत्वावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूततादृशोभयत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धा द्रव्यघटोभयं नेति प्रतीतिविषयाभूताभावस्य घटमात्रप्रतियोगिकतया निरुक्तप्रतियोगित्वाप्रसिद्धा प्रथमलक्षणे प्रतियोगिव्यधिकरण्यं न निवेशयितुमशक्यमिति वाच्यम् गुणत्वेन द्रव्यघटोभयाभावीयप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूतोभयत्वावच्छि-

ज्ञानधिकरणत्वस्य गगने प्रसिद्धतया तदीयप्रतियोगिताया एव निरुक्तप्रतियोगितात्वात् गगनाद्यतिरिक्तानि कानिचिद्द्रव्याणि गुणांश्चावगाहमानं यज्ज्ञानं विषयतया तत्तदभावोभयं नेति प्रतीतिविषयभेदस्य तज्ज्ञानमात्रप्रतियोगिकत्वं द्रव्यमात्रप्रतियोगिकत्वं वा कल्पयितुं न शक्यते गगने गुणादौ तादृशप्रतीत्यनुपपत्तेः तज्ज्ञानवद्द्रव्यमात्रप्रतियोगितायामतथात्वस्य भट्टाचार्यसम्मतत्वात् अन्यथा घटभिन्नत्वेन धूमघटान्यतराभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सामान्यरूपेण विशेषाभावानभ्युपगन्ना स्वीकारस्यासङ्गतत्वापत्तेः तथाच तदीयाभावप्रतियोगिताया अपि तादृशत्वाच्च ।

अत्र केनचिदेवमुच्यते तथाहि सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितान विशेषधर्मावच्छिन्नस्य सम्बन्ध इत्यत्र किंनियामकम् न हि यद्धर्मावच्छिन्ना या प्रतियोगिता सा तद्धर्मावच्छिन्नस्यैव सम्बन्ध इति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिना वक्तुं शक्यते । न च सामान्यधर्मावच्छिन्नस्य विशेषाभावापत्तिरेव नियामिका इति वाच्यम् सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया विशेषधर्मावच्छिन्नसंसर्गतात्वेऽपि विशेषधर्मव्यभिचारितायामापत्यभावात् तत्तद्धर्मं तत्प्रतियोगितारूपत्वमेव तत्प्रतियोगितायास्तद्धर्मावच्छिन्नसंसर्गतानियामकं वाच्यम् तथाच गगनं शब्दादित्यादौ गुणत्वेन द्रव्यघटोभयं नेति प्रतीतिसिद्धभेदीयप्रतियोगिता द्रव्यात्मिकैवेति न तूभयात्मिका तत्संसर्गावच्छिन्नप्रमीयप्रकारतावच्छेदकत्वं द्रव्यत्वस्यैव तद्वच्छिन्नाधिकरणतया गगनस्य न तज्ज्ञेदमादाय निरुक्ततत्प्रतियोगित्वाप्रसिद्धिर्न वा निरुक्तज्ञानवद्द्रव्योभयाभावमादायापि साध्यनिष्ठप्रतियोगित्वप्रसिद्धिः तत्प्रतियोगितायास्तादृशज्ञानवद्द्रव्यमात्र एव सत्त्वात् घटभिन्नत्वेन धूमघटान्यतराभावस्थले धूममात्रनिष्ठप्रतियोगिताकत्वस्यानुभवविरुद्धतया उभयत्र प्रतियोगितास्वीकारः उक्तभेदस्थले तादृशज्ञानवद्द्रव्यमात्रप्रतियोगिकत्वस्य कल्पने तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतोभयत्वधर्मितावच्छेदकीभूतप्रत्येकधर्मावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायाम्ब्याहृतमेवेति ।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेकस्यैव सामानाधिकरणसाध्याभावत्वकत्वं व्याप्तिरिति दीधितिः । अत्र च मते विशिष्टाभावः परस्परवैशिष्ट्याभावः उभयाभावः परस्परया द्वि-

त्वाभावः इति विशिष्टाभावादिर्न साध्यप्रतियोगिक इति वाच्यं
 हेयत्वादित्यादौ न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विना लक्ष-
 णोपपत्तिः । संयोगी सत्त्वादित्यादौ गुणावृत्तित्वावच्छिन्नाभावे सा-
 ध्यसामानाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्त्यभावात् । अत्र च विशिष्टस-
 त्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तिः विशिष्टसत्त्वाभावस्य गुणावृत्तित्वाव-
 च्छिन्नाभावस्य च लक्षणाघटकत्वात् विशिष्टसत्तायां गुणावृत्ति-
 त्वसत्त्वात् । न च विशिष्टसत्तायां गुणावृत्तित्वमङ्गीकृत्यैतल्लक्षणमतो
 नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् तथासति घटवृत्तित्वाविशिष्टवाच्यत्वादेरपि
 तुल्ययुक्त्या घटावृत्तितया तदवच्छिन्नाभावमादाय विनैव व्यधिक-
 रणधर्मावच्छिन्नाभावं लक्षणसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थासङ्ग-
 तिः । न च प्रकृतसाध्यनिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्या-
 भावः प्रवेश्य इति तादृशसम्बन्धेन गुणावृत्तित्वमङ्गीकृत्य भवत्येव ना-
 तिव्याप्तिरिति वाच्यम् संयोगप्रतियोगिकत्वाविशिष्टसमवायेन संयो-
 गस्य साध्यतायां सत्ताहेतावतिव्याप्तेः तत्र तादृशसम्बन्धेन गुणावृत्ति-
 त्वावच्छिन्नाभावेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यात् । न च विशेषणतास-
 म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाव एव लक्षणघटक इति सर्वत्र
 व्यभिचारिणि व्यभिचारिस्थलावृत्तित्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्या-
 प्तिवारणसम्भवादिति वाच्यम् महाकालभेदवान् घटगगनसंयोगादि-
 त्यादावतिव्याप्तेः । तत्र स्वरूपसम्बन्धेन साध्याभावस्य व्य-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव हेतुसमानाधिकरणत्वात्तस्य च
 साध्यसमानाधिकरणत्वात् । न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
 वच्छिन्नसाध्याभावस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावद्वयव्यापक-
 साध्यसामानाधिकरण्यविधक्षणाज्जातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । घट-
 वृत्तित्वविशिष्टगगनाभावस्य साध्यत्वे व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति-
 रिति चेन्न साध्यवन्निरूपितविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकसाध्याभावस्यैव लक्षणे निवेश्यतया कुत्राप्यदोषात् परन्तु
 विशेषणरूपेण संसर्गताभ्युपगममपत्तिरिति किन्तु तत्स्वीकारे-
 न दोषः अपितु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावनिवेशे-
 ऽपि न क्षतिः । विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावपि द्रव्यत्वत्वेन
 प्रमेयाभावस्य प्रमेयमात्रप्रतियोगितामतेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवः ।
 एवमन्यत्रापि वाच्यम् हेयत्वादित्यादौ घटत्वेन प्रमेयसामान्याभा-

वस्यापि यत्किञ्चित्प्रतियोगिव्यधिकरणावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया सिद्धान्तिभिस्तदनङ्गीकारेण प्रतियोग्यवृत्तिश्चत्यादिग्रन्थसङ्गतिः । एवं द्रव्यत्वत्वेन द्रव्यत्वसत्त्वान्यतराभावोऽपि भट्टाचार्यसम्मत इति तमादायाप्यतिव्याप्तिधारणम् । एवमन्यत्रापि ।

सार्वभौममतलक्षणे साध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यवद्द्रव्यभावभिन्नत्वम् अभावे निवृत्तं भट्टाचार्येण । अत्रेयमाशङ्का बह्व्यादिरूपसाध्यगगनोभयाभावस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया साध्यवद्भूतितया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं तद्भेदविरहाद्वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः । न च प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितसाध्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्य निरुक्तोभयत्वेऽपि विरहान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वनिवेशे सत्तावान् जानेरित्यादौ सत्ताद्रव्यत्वोभयाभावादीनादायोक्तदोषतादवस्थ्यादिति । अत एव साध्यतावच्छेदकसमानयतत्वमप्यकिञ्चित्करम् । न च साध्यवद्भूतितावच्छेदकत्वं वृत्तितावच्छेदकधर्मे निवेश्यम् तन्नैवोभयाभाववारणं सम्भवतीति वाच्यम् वृत्तितावच्छेदकत्वविशेषणनैव गगनत्वावच्छिन्नप्रमेयसामान्याभाववारणसंभवेन समानाधिकरणधर्मे साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशेषणवैयर्थ्यापातात् ।

अत्र केचित् साध्यवद्भूतितानवच्छेदकव्यासज्यवृत्तिधर्मातिरिक्तत्वस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणधर्मे विशेषणान्न साध्यगगनोभयाभावमादायोक्तदोषप्रसक्तिः तादृशोभयत्वस्य साध्यवद्भूतितानवच्छेदकव्यासज्यवृत्तिधर्मत्वात् । न च साध्यवद्भूतितानवच्छेदकातिरिक्तत्वमेव विशेषणं दीयताम् तादृशवृत्तितानवच्छेदकव्यासज्यवृत्तिधर्मातिरिक्तत्वविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम् अखण्डाभावघटकतया सार्थक्यात् अतएव दीधितौ प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्यापकनारक्षणाय भेदप्रतियोगिसाध्यवद्भूतित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणधर्मे साध्यनिष्ठत्वमपहाय साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशेषणमपि सङ्गच्छते । न च साध्यवद्भूतितानवच्छेदकव्यासज्यवृत्तिधर्मातिरिक्तसाध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यवद्द्रव्यभावप्रसिद्धिस्तु बह्निमान् धूमादित्यादौ तार्णातार्णोभयाभावमादायैव सम्भवति त-

थापि नत्तद्रूपवान् तत्तद्रसादित्यादौ तादृशाभावोऽप्रसिद्ध एवेति वाच्यम् समानाधिकरणसम्बन्धनिवेशपक्षे विषयितासम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावमादायैव प्रसिद्धः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशपक्षे तु यद्यपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावः न साध्याधिकरणे निरवच्छिन्नवृत्तिकस्तथापि साध्यवद्वृत्तितानवच्छेदकत्वस्थले वृत्तितानवच्छेदकत्वं निवेद्य रूपघटाभयाभावमादायैव प्रसिद्धिः कार्येत्याहुः ।

तन्मन्दम् । तादात्म्यसम्बन्धेन गगनसाध्यकस्थले गगनवृत्तितादृशोभयाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः । न च गगनघटोभयत्वस्य वृत्तितानवच्छेदकत्वेऽपि द्रव्यघटोभयत्वस्य वृत्तितावच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभाव एव प्रसिद्ध इति वाच्यम् उभयत्वस्यैकमात्रावृत्तित्वनियमात् एकमात्रावृत्तिधर्मावच्छिन्नस्य क्वचिदपि तादात्म्यसम्बन्धेनासत्त्वात् उभयत्वस्य तादात्म्यसम्बन्धानवच्छेदकत्वात् । न चोभयत्वातिरिक्तगगनत्वव्यापकधर्मावच्छिन्नभेदस्य गगने सत्त्वादुभयत्वावच्छिन्नाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभिन्नत्वात् वृत्तितानवच्छेदकव्यापक्यवृत्तिधर्मातिरिक्तत्वविशेषणासत्त्वेऽपि कथञ्चिदपि तत्र लक्षणं सङ्गमयितुं शक्यम् तस्मात् तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्यत्वं न स्वीकार्यमिति वाच्यम् तादृशातिरिक्तत्वविशेषणासत्त्वे प्रसिद्धस्योभयाभावस्य भेदोऽवश्यं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे स्वीकार्यः उभयभेदस्य व्याप्यवृत्तित्वात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य च व्याप्यवृत्तित्वात् एकयानुपपत्तेः ।

परेतु साध्यवद्वृत्तितावच्छेदकत्वसाध्यतावच्छेदकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितत्वोभयाभाववत्त्वं साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगितानिरूपितानुयोगतायां विवक्षणीयम् अतो न पूर्वोक्तदोषः । साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वनिवेशो चाखण्डाभावघटकतया सार्थक्यम् अन्यथा व्यापकत्वं परित्यज्य सामानाधिकरण्यनिवेशे प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वनिवेशवैयर्थ्यापत्तेः । न च द्रव्यत्वघटत्वाभयाभाववान् घटान्द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वनिष्ठोभयाभावाभावत्वात्मकानुयोगितायां साध्यवद्वृत्तितावच्छेदकत्वाभावेन उभयाभावसत्त्वात् द्रव्यत्वात्मकाभावमादायाव्याप्तिरिति वाच्यम् साध्याभावत्वे-

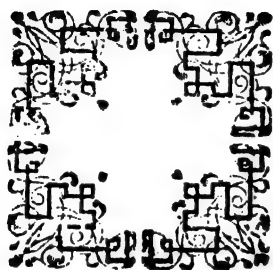
नाधिकरणताविवक्षया द्रव्यत्वघटत्वोभयाभावाभावत्वेनाधिकरण-
त्वस्य द्रव्यत्वाधिकरणेऽपि द्रव्यत्वघटत्वोभयाभाववति पटादाव-
सत्त्वात् अव्याप्तिविरहादिति वदन्ति ।

उत्तानास्तु साध्यवद्वृत्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभि-
न्नत्वमित्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नसाध्यतावच्छेदक-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्त्यभावभिन्नत्वमेव तात्पर्या-
र्थः । अतो न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासङ्ग्रह इति । तच्चिन्त्यम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
व्यधिकरणगादाधरीकोडपत्रम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशयिरचितं

सिद्धान्तलक्षणक्रोडपत्रम् ।

ॐ नमः शिष्याय । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदका ये ये धर्माः प्रत्येकं तत्तद्धर्मावच्छिन्नभेदकूटसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति मिश्रमनम् । न चानवच्छेदकानुसरणमफलम् तादृशी या या प्रतियोगिता तत्तदवच्छिन्नभेदकूटानवेशादेवोपपत्तेरिति वाच्यम् । उभयाभावादिकमादायतिप्रसङ्गात् । एवमपि सत्ताद्येकव्यक्तिसाध्यकं विशिष्टाभावादिकमादायाव्याप्तिरतः तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणत्वे गौरवमिति तदुपेक्ष्य तदविषयकप्रतीतिविषयत्वं तद्विन्नत्वं वा साध्यतावच्छेदके विशेषणं दत्तमिति उपाध्यायमतमवलम्ब्य दीधितिकृता व्याख्यातम् । यत्तु मिश्रमते तद्वटकालीनवह्निमान्धूमादित्यादौ घटत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकत्वं न घटकालीनवह्नित्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतेरिति तत्राव्याप्तिरेव दोषः कथं गौरवाभिधानमिति । तत्तुच्छम् तद्धर्मावच्छिन्नविषयताभिन्नविषयतावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणत्वेनाव्याप्त्यभावात् ॥ १ ॥

अत्र महानसीयवह्णभावप्रतियोगितामादायाव्याप्तिवारणाय पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतानिष्ठावच्छेदकताकभेदो निवेद्यः एको न द्वाविति वत् वह्नित्वं महानसीयवह्णभावप्रतियोगितावच्छेदकं नेति प्रतीतेः तादृशभेदसत्त्वात् । न च प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन सम्बन्धभेदेन चावच्छेदकताभेदेन तत्तदवच्छेदकतायाः पर्याप्तिरपि वह्नित्वत्वावच्छेदेन वर्तत एवेति कथमुप्याप्त्युद्धार इति वाच्यम् । तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतात्वेन या पर्याप्तिः सैव निवेद्या तादृशधर्मावच्छिन्नावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदो वर्तत एव वह्नित्व इति दोषाभावात् । न च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाव-

च्छेदकताककिञ्चिद्वेदानिवेशे धूमवान् वह्निरित्यादौ घटाभावप्रतियोगितामादायातिव्याप्तिस्तादृशभेदकूटनिवेशे च दुर्ज्ञेयत्वम् । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदनिवेशे च तादृशावच्छेदकसाधारणसमुदायत्वमेव तादृशधर्मपर्याप्त्यवच्छेदकमिति धूमत्वत्वावच्छेदेन तादृशभेदो वर्तत एवेति अतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वे यद्धर्मावच्छेदेन पर्याप्तिस्तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतासाधारणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वेनापि तदवच्छेदेन पर्याप्तिः स्वाक्रियते इमौ घटपटौ इति वत् इमौ द्वौ इति सामान्यद्वित्वत्वावच्छिन्नपर्याप्तिः द्वित्वविशेषावच्छेदेन वर्तत इत्यनुपपत्तेरभावात् । तथा च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकभेद एवानुगतो निवेशनीयः इति न दुर्ज्ञेयत्वम् । न च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदो वह्नित्वत्वावच्छेदेन वर्तत इति कथमव्याप्त्युद्धार इति वाच्यम् वह्नित्वं समवायेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति प्रतीतेरभावात् समवायसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्यापि वह्नित्वत्वावच्छेदेनाङ्गीकारात् साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य निवेशसम्भवाच्च ।

परेतु हेतुसमानाधिकरणाभावीयत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छेदकताकभेदकूटवत्त्वम् तादृशभेदत्वव्यापकम् तच्च तादृशभेदत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् तच्चानुगतम्, अदुर्ज्ञेयञ्चेति । तादृशोभयावृत्तिधर्मश्च तत्तत्प्रतियोगितात्वमेव उभयावृत्तिपर्यन्तमुपलक्षणतयाऽनुगमकम् । न चोपलक्षणतयाऽभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ भानासम्भवेन कथं तादृशभेदकूटप्रसिद्धिरिति वाच्यम् प्रतियोगितासंसर्गकबुद्धेरेव तथा नियमात् प्रतियोगितावच्छेदकबुद्धौ तथा नियमाभावात् । अत्र चेदृशप्रतियोगिताकभेदत्ववन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितायाश्च संसर्गविधया निवेश क्षतिविरहात् । तादृशधर्मसमूहस्य तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकघटकतयोपलक्षणत्वोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावत् स्वविशिष्ट-
सम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेतादृशं स्वं साध्यतावच्छे-
दकमित्यनवच्छेदकान्तपारिभाषिकबलादण्डमानित्यादौ तादृशं स्वं
न किमपि दण्डस्वरूपं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकयावदण्डस्य प्रत्येकं कस्य दण्डस्यापि स्वाविशिष्टसम्बन्ध-
निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरह इति परम्परासम्बन्धानुधा-
वनामिति भट्टाचार्येण लिखितम् । तच्च न सम्यक् यादृशं साध्यता-
वच्छेदकं तत्र तादृशमेव स्वपदेन धर्तव्यम् अन्यथा महानसंयित्व-
विशिष्टबलित्वस्य साध्यतावच्छेदकतास्थले व्यभिचारिण्यति-
व्याप्तिः । तथापि दण्डत्वादिरूपेण दण्डस्योपादानसम्भवेन सर्व-
स्यैव दण्डस्य दण्डत्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
सम्भवेनाव्याप्तेरप्याग इति वस्तुनास्त्यत्यादिपाठः प्रामादिक इति
वदन्ति ॥ ३ ॥

तद्वति धूमत्वादिकं वेति द्वितीयपक्षे धूमव्यापकबह्विसमाना-
धिकरणवृत्तिधूमत्ववद्धूमवान् पक्ष इति ज्ञानं हेतुर्न तु स्वरूपतो धूम-
त्वाप्रकारकं धूमत्ववत्त्वान् पक्ष इत्याकारकम् तादृशज्ञानस्य धूमा-
भाववान् पक्ष इत्याकारकधूमत्वत्वाद्यप्रकारकासिद्धिज्ञानाप्रतिबध्य-
त्वात् । एतन्मते हेतुतावच्छेदकवृत्त्यसाधारणधर्मावच्छिन्ने साध्य-
समानाधिकरणावृत्तित्वमेव विरोधो न तु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने
साध्यासामानाधिकरण्यम् प्रदर्शितज्ञानस्य हेतुतावच्छेदकं धर्मिना-
वच्छेदकीकृत्य साध्यसामानाधिकरण्यानवगाहित्वात्तथाविधविरो-
धज्ञानाप्रतिबध्यत्वादिति भट्टाचार्येणोक्तम् । अत्रेयमनुपपत्तिः । नन्वत्र
धूमव्यापकबह्विसमानाधिकरणधूर्मीयवद्धूमवान् पक्ष इत्येतादृशज्ञा-
नस्य कारणत्वोक्तौ हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यसामानाधिकर-
ण्यरूपाविरोधस्य सम्भवात् कथं हेतुतावच्छेदकवृत्त्यसाधारणधर्मा-
वच्छिन्ने साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वं विरोधः कल्प्यते कथं वा
तादृशज्ञानस्य प्रतिबध्यत्वरक्षार्थं जनकीभूतज्ञाने कारणतावच्छेदक-
कोटौ गुरार्धूमवत्त्वस्य प्रवेशः धूमत्वावच्छिन्नधर्मिकतादृशविरोध-
ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञाने प्रतिबध्यत्वसत्त्वात् । अत्र धूमवैशिष्ट्यमाश्रेय-
तासम्बन्धेन । न च व्याप्तिस्वरूपेण व्याप्तिज्ञानं हेतुः तथा च तादृश-
व्याप्तिज्ञानं धूमत्वत्वस्याप्रवेशात् धूमत्वत्वरूपव्याप्तिस्वरूपेण व्याप्ति-

ज्ञानं न सम्भवतीति वाच्यम् आधेयतासम्बन्धेन धूमीयत्वस्यापि व्याप्तिस्वरूपत्वात् ॥ ४ ॥

ननु महानसीयवाह्निभेदवाह्निमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय प्रकृतानुमितिविधेयतावच्छेदकता यादृशरूपावच्छिन्ने पर्याप्ता तादृशरूपावच्छिन्नानुयोगिताकतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदविवक्षणेऽपि रूपवान्पृथिवीत्वादिदित्यादावव्याप्तिः हेतुमन्निष्ठस्य विषयतया रूपत्वादिविशिष्टाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य रूपत्वादावसत्त्वात् । न च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विवक्षणाच्च दोष इति वाच्यम् तथासति पर्याप्तिनिवेशेऽपि साध्यतावच्छेदकताघटकसमवायाद्यवच्छिन्नाया हेतुमन्निष्ठमहानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वविरहेण वाह्नित्वादौ तदवच्छिन्नभेदासत्त्वात् वाह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारणसम्भवादिति चेन्न साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्ना या हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता तन्निरूपकप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य निवर्तनीयत्वात् । तथाच रूपवान् पृथिवीदित्यादौ विषयित्वावच्छिन्नरूपत्वावच्छिन्नतादृशावच्छेदकताया लक्षणाघटकत्वान्नाव्याप्तनं वा वाह्निमान्धूमादित्यादौ तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वसत्त्वेन तदवच्छिन्नभेदस्य वाह्नित्वादौ सत्त्वादव्याप्तिरिति ध्येयम् । न चैवमनुमितिविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकीभूतदण्डत्वावच्छेदेन दण्डादौ हेतुमन्निष्ठाभावीयतादृशप्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदसत्त्वात् दण्डादिसाध्यकं व्याप्तिदानासङ्गातारिति वाच्यम् हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया व्याप्यवृत्तितया दण्डत्वावच्छेदेन तदवच्छिन्नभेदासत्त्वात् । न च यो यदनवच्छेदकः स तदभावावच्छेदक इति नियमात् हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया व्याप्यवृत्तितया दण्डत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकतावच्छेदसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशनियमस्याप्रामाण्यकत्वात् द्रव्यत्वावच्छेदेन दण्डादौ घटजनकत्वाभावप्रसङ्गात् इति । इदमत्रावधेयम् । तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वरूपेण ता-

दशावच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वमुपगम्य अवच्छेदकतायाः पर्याप्तिनिवेशेऽपि न तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नानुगताभावनिवेशनिर्वाहः हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वरूपेण तथाविधत्वोपगमाच्च अनुगताभावनिवेशसम्भवेऽपि धूमवान्वहेरित्यादौ धूमत्वत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्ववच्छिन्नभेदसत्त्वादिप्रसङ्गान् । अत्र केचित् हेतुसमानाधिकरणाभावत्वसामानाधिकरण्योपलक्षितधर्मवन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणभिन्नत्वं वाच्यमतो व्याभिचारिण नातप्रसङ्गः ।

वस्तुतो गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे पारिभाषिकानवच्छेदकत्वं निवेशनीयम् । तच्छरीरे यादृशं स्वं प्रविष्टं तादृशभेदनिवेशं विशिष्टवाह्यत्वादिभेदासत्त्वेन तादृशधर्माविषयकप्रतीतिविषयत्वं निवेशनीयमतः प्रतियोगितावच्छेदकं यादृशयादृशरूपं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्कत्वरूपं तत्तदतिरिक्तवृत्तित्वमेवानवच्छेदकान्तेन विवक्षणीयम् । तथा च सर्वेषामेव दण्डादीनां हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया कस्याश्चिदण्डव्यक्तेन यावत्प्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तवृत्तित्वं स्वस्य स्वातिरिक्तत्वविरहादित्यखण्डधर्मस्य व्यापकतावच्छेदकत्वानुसरणमिति भट्टाचार्येणाशय उपदर्शितः ।

अत्रयमाशङ्का । पारिभाषिकातारक्तत्वनिवेशे महानसीयवह्निभिन्नत्वत्वादिरूपप्रत्येकस्य स्वपक्षेन धर्तव्यतया तादृशस्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपातिरिक्तवृत्तित्वात् । नच स्वपक्षस्य साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवत्त्वमभ्युपेत्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मविशिष्टावच्छिन्नसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्कत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वं निवेश्यम् । तथा च महानसीयवह्निभिन्नत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहाच्च दोष इति वाच्यम् । सर्वस्यैव दण्डत्वावच्छिन्नतत्तदण्डादेर्दण्डत्वावच्छिन्नसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशातिरिक्तवृत्तित्वात् दण्डिमान्दण्डिसंयोगादित्यादावव्याप्त्याशङ्कया अनुत्थितेर्ग्रन्थविरोधापसंभ ।

अत्रेदं समाधानम् साध्यानुयोगिकस्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदक-
ताघटकसम्बन्धेन स्ववैशिष्ट्यं तादृशसम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्ब-
न्धिनाया महानसादेर्विरहात् । न च महानसीयवह्निभिस्तत्त्ववह्नि-
त्वाभयरूपेण महानसीयवह्नेर्मानुमितौ भानात् तस्यापि साध्यतया
तद्गोचतादवस्थमिति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन पर्याप्त्य-
वच्छेदकधर्मविशिष्टानुयोगितावच्छेदकधर्मावाच्छिन्नानुयोगिकसा-
ध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावाच्छिन्नवैशिष्ट्यनिवेशादित्याहुः ।

परेतु महानसीयवह्नित्वादेः प्रत्येकधर्मावाच्छिन्नपर्याप्तिरस्त्येव ।
न चोभयपदेन धर्तुमशक्यतया प्रत्येकमुभयत्वातिरक्तमेव उभ-
यावच्छिन्नविधेयकानुमितिप्रयोजकमित्युभयधर्मावाच्छिन्नविधेयता-
कानुमितिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति वाच्यम् । दण्डत्वावच्छिन्नानु-
मितिषुभयधर्मावाच्छिन्नानुमितेरप्यनपायादित्याहुः ॥ ६ ॥

संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाव सिद्धसाधनवारणाय सम-
वायसम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव निवेशनीयः अन्यसम्बन्धावच्छिन्न-
विशेषाभावकूटस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावव्यभिचारित्वे समवा-
यसम्बन्धावच्छिन्नाभावकूटस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावव्याभचा-
रित्वं तुल्यन्यायेन सम्भाव्यते इति यत्त्वतस्त्वेन प्रतियोगितावच्छे-
दकसम्बन्धनामपि व्याप्त्यन्तर्भावः । अत एव समवायसम्बन्धाव-
च्छिन्नविशेषाभावहंतुना समवायसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगसामान्या-
भावसिद्धिरित्यादिना भट्टाचार्येण समवायसम्बन्धविशेषाभावकू-
टस्य समवायसम्बन्धावाच्छिन्नसामान्याभावस्य व्याभचारित्वस-
म्भावनावारणाय यत्त्वतस्त्वेन सम्बन्धनिवेश इत्युक्तम् ।

अत्रेदमाशङ्क्यते । समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावकूटस्य
समवायसम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावस्य व्यभिचारित्वसम्भवे सा-
मान्याभावव्यभिचारशङ्कैव न जायते इति तद्वारणाय कथं यत्त्वतस्त्वेन
सम्बन्धविशेषणमिति । यथा संयोगाभाववान् संयोगीयत्वावच्छिन्ना-
भाववत्त्वादित्यादौ व्यभिचारशङ्का भवति तथात्रापि समवायत्वा-
दिना सम्बन्धनिवेशे समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावे समवा-
यसम्बन्धावच्छिन्नतादृशसामान्याभावव्याभचारशङ्कोत्पत्तौ बाध-
काभावात् विशेषधर्मनिवेशने यथा विशेषव्याप्तिर्येषानाम् तथा
सम्बन्धविशेषनिवेशेपि विशेषाभावघटिततया विशेषव्याप्तिपर्यव-

सानाच्च ॥ ८ ॥

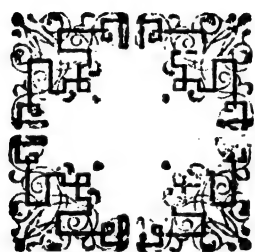
अथ संयोगत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वावच्छिन्नावच्छेदकतासम्बन्धेनाभावस्य हेतुत्वेऽप्रसिद्धिः तादृशप्रतियोगिनावृत्तिप्रतियोगितात्वस्य यत्किञ्चित्सम्बन्धयोग्यत्वावच्छिन्नाभावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगित्वापेक्षया गुरुधर्मतयाऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । तत्र यत्किञ्चित्संयोगाभावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितात्वस्य तादृशतादृशगुरुतराभावत्वसमानाधिकरणप्रतियोगितात्वावृत्तत्वेन स धारणतादृशप्रतियोगितात्वावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगिताया न्यूनवृत्ततया तदवच्छेदकत्वाप्रसक्त्या अनायस्या तादृशगुरुधर्मस्यैवावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् एवमपि तादृशभावद्वयावृत्तिद्वित्वाश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितात्वस्य तादृशप्रतियोगितासमनियततया तस्यैव लघुतया अवच्छेदकत्वप्रसक्त्या तादृशगुरुप्रतियोगितान्वाभावस्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न संयोगत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितात्वसम्बन्धेन संयोगत्वस्यैव तादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वकल्पनेनैवानुपपत्तेरभावात् अत्र गौरवाभावादिति । वस्तुतस्तु संयोगत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितापर्याप्तचनधिकरणत्वमेव हेतुः । आधेयतासम्बन्धेन घटविशिष्टविषयताभेदमादायैव तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वसिद्धिरिति यथाश्रुतमेव सम्यगिति ध्येयम् ॥ ९ ॥

सामान्यमुखीव्याप्तिस्थले उपाधिसाध्ययोः सामान्यव्याप्तिरादरणीया अन्यथा व्यभिचारोन्नायकतया दूषकत्वं न सम्भवति सामान्यमुखीव्याप्तिस्थले उपस्थितौ यावत्साधनसजातीयव्याप्तिग्रहस्यानुमितिहेतुतया विशेषव्याप्त्यादेरुपाधिसजातीयानवच्छिन्नघटीययावच्छिेषाभावाधिकरणत्वात् । प्रकृतसाध्यसजातीयस्य बहुशो व्यापकतागृहीतवत्ताया व्यभिचारितासम्बन्धेन साधनसजातीये कुत्रचित्साध्यसजातीयव्याप्त्यादेरपि न क्षतिरिति ग्रन्थकृतोक्तमिति ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

सिद्धान्तलक्षणगादाधरीकोट्यपन्नम् ।

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

व्याप्त्यनुगममादाधरीक्रोडपत्रम्

न च प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमाना यावन्तो हेतुस-
मानाधिकरणा अभावास्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहो हेतुरिति
शिरामणिः । तत्राज्ञायमानत्वं तत्कालावच्छिन्नतज्ज्ञानविषयत्वाभा-
ववत्त्वम् नतु तत्कालीनतज्ज्ञानस्याविषयत्वं प्रतियोगिसामानाधिक-
रण्यानुपस्थितिदशायां तत्कालीनतज्ज्ञानस्याप्रसिद्ध्याऽनुमित्य-
नुपपत्तिः । न च ज्ञानांशे तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्यकतया यादृ-
शशरीरावच्छिन्नस्य पुंसः कदापि कच्चिदप्यभावे प्रतियोगिसामा-
नाधिकरण्यग्रहो न जातः तस्यानुमित्यनुपपत्तिः तदीयतज्ज्ञाना-
प्रसिद्धेरिति वाच्यम् शरीरविशेषमन्तर्भाव्य तदात्मसमवेतस्वरूप-
तत्पुरुषीयत्वस्य निवेश्यतयाऽप्रसिद्धेरनवकाशादिति भट्टाचार्याः ॥
अथ तत्पुरुषीयप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य घटादौ प्रसिद्ध्या त-
द्विषयत्वाभावस्याभावे सत्त्वात् कथं तत्पुरुषीयानुमित्यनुपपत्तिरि-
न्युक्तमिति । मैवम् घटादिनिष्ठतादृशज्ञानविषयत्वस्याभावोऽभावे
व्याप्यवृत्तिरिति तत्र तत्कालावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरिति केचित् ।

परं तु स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्येनाज्ञायमानत्वमित्यत्र स्वपदं
न तादृशविषयत्वाभावानुयोगिपरम् किन्तु प्रतियोगिपरमेव तथा च
स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानं यद्यत्स्वं तत्कालावच्छे-
देन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन तत्पुरुषीयज्ञानविषयत्वापन्नतत्त-
दन्यत्वमर्थो वाच्यः अन्यथा स्वपदस्यानुयोगिपरत्वे वास्तवस्व-
प्रतियोगिसमानाधिकरणयादृशाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकर-
ण्यग्रहः तत्पुरुषस्य कुत्रापि न जातः तत्पुरुषीयतादृशाभावप्रतियो-
गिसामानाधिकरण्यग्रहाप्रसिद्ध्या स्वपदेन तादृशाभावस्य धर्तु-
मशक्यत्वात्तादृशाभावस्य तादृशाज्ञायमानत्वविरहेण निरुक्तया-
वदनन्तर्गततया साध्यतावच्छेदके प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठ-
तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहे तदन्याभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वग्रहसम्भवादनुमित्यापत्तेः । एवञ्च यत्पुरुषस्य कच्चि-

दप्यभावे स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहां न जातः तदीयानुमि-
तेरनुपपत्तिः सुदृढेवेति ध्येयम् ॥ १ ॥

प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्र-
हविरोधिग्रहविषयत्वेन तेषां तादृशावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वेन
तद्बुद्धीनां वाऽनुगमादिति शिरोमणिः । यद्यप्युक्तव्याभिचारावगा-
हिसमूहालम्बनधाविरोधित्वमतिप्रसक्तम् तथापि तादृशग्रहसा-
मान्यप्रतिबन्धकत्वस्य विवक्षितत्वान्न दोषः । तच्च तादृशालौ-
किकग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यताकत्वमिति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥ अ-
त्रालौकिकपदं परोक्षज्ञानपरमनुमितिपरं वेति अत एव तादृशा-
वच्छेदकतात्वावच्छिन्नविषयतासामान्यावच्छिन्नप्रतिबध्यताप्रवेशे
वक्ष्यमाणगौरवमपि सङ्गच्छते तादृशावच्छेदकतात्वावच्छिन्नविष-
यिताया इच्छाप्रयोज्यत्वसाक्षात्कारत्वानिरूपितत्वनिवेशस्यावश्यक-
त्वादन्यथा तादृशविषयितासामान्यावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्धेः
तादृशग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशे, तु भवन्मतेऽप्यनाहार्यत्वदोषविशेषाज-
न्यत्वनिवेशस्यैवैक्यत्वेन वक्ष्यमाणगौरवमभिधानासङ्गतेः । अत्र च
तादृशविषयितायां साक्षात्कारत्वानिरूपितत्वाद्यनिवेशेऽनुमितीय-
तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशेनैव उभयकल्पसा-
म्यम् तथापि तत्कल्पस्याशङ्क्याऽत्र युक्तत्वात् विषयितायामिच्छा-
प्रयोज्यत्वादिनिवेश एव गौरवमभिहितमिति तु विभावनीयमिति ।

वस्तुतस्तु तादृशग्रहत्वव्यापकत्वमेव निवेद्यम् तेन परोक्षत्वस्य
जातित्वविवादग्रस्तत्वेऽपि न क्षतिः न वा स्थलविशेषेऽनुमित्यप्रसि-
द्धावपि दोषः । व्यापकत्वञ्च तद्वग्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेद-
कत्वम् अवच्छेदकता च स्वावच्छेदकविषयितावत्त्वसम्बन्धेन स्व-
निरूपितप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावत्त्वसम्बन्धेन वा तेन
प्रतिबध्यताया ज्ञानभेदेन भिन्नत्वेऽपि न क्षतिः । स्वं प्रतिबध्यता ।

अथात्र प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकतात्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशेनैव
प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमग्निष्ठवह्न्यभावाभ्यामाभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानधारणसम्भवात् प्रतिबध्यतायां तादृ-
शावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशो व्यर्थ इति चेन्न ता-
दृशप्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वधर्मिकघटादिप्रकारकज्ञानीयधर्मिता-

वच्छेदकताख्यतादृशावच्छेदकतात्वपर्याभावावच्छेदकताप्रकारत्वाव-
च्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिनः तादृशावच्छेदक-
त्ववद्बहिःत्वं घटाभाववदित्याकारकज्ञानादनुमित्यापत्तेः । न च
प्रकारतात्वेन तादृशप्रकारतावच्छेद्यत्वं निवेशनीयमिति वा-
च्यम् घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततादृशाभयधर्मावच्छिन्नविशे-
ष्यत्वावच्छिन्नवह्निवत्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततादृशावच्छेदक-
ताया अपि उक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेनाक्तप्रतिबध्यतायां प्रका-
रतात्वेन तादृशप्रकारत्वावच्छिन्नस्यापेक्षितत्वात् । न च ता-
दृशप्रकारतायां धर्मितावच्छेदकत्वानवच्छिन्नत्वं निवेशनीयमि-
ति वाच्यम् एकत्र द्वयमिति रीत्या जायमाने वह्नित्वे प्रतियोगि-
व्यधिकरणहेतुमन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वघटोभयावगाहिज्ञाने ता-
दृशाभयाभाववत्त्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेन तादृशप्रतिबन्धकताशा-
लितादृशाभयाभाववद्बहिःत्वमिति ज्ञानादनुमित्यापत्तेः । यद्यपि ता-
दृशप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता-
निवेशेऽप्युक्तदोषवारणसम्भवः तथापि तादृशावच्छेदकत्ववद्ब-
हिःत्वमिति—ज्ञानीयतादृशप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालि-
नि तादृशावच्छेदकत्ववद्बहिःत्वमिति ज्ञानेऽतिप्रसङ्गा दुर्वा-
रः । न चाक्तज्ञाने तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतवक्ष्यमाण-
साध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितावच्छेदक-
त्वविषयिताशालित्वाभावादेव नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् वक्ष्यमाण-
रीत्या उक्तज्ञानवारणेऽपि तादृशावच्छेदकत्ववद्घटाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वाभाववद्बहिःत्वमिति ज्ञानस्याशक्यवारणात् । यदि च
तादृशप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितमुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वं प्र-
तिबध्यतायां निवेश्योक्तदोषो वार्यते तदा व्यापकत्वनिवेशापेक्षया
लाघवानवकाश इति । केचित्तु यत्र स्थलविशेष प्रतियोगिव्यधिक-
रणहेतुमन्निष्ठाभावाद्यंशे यत्किञ्चिद्वटपटादिकमवगाह्यैव व्यभिचा-
रज्ञानं जायते न तु तदनवगाह्यं तत्र तादृशावच्छेदकतात्वपर्याभा-
वावच्छेदकताप्रकारत्वाप्रसिद्धेऽनुगमो दुर्घटः स्यात् अतस्तादृश-
प्रवृत्तव्यापकत्वनिवेश इत्याहुः ॥ २ ॥

अत्र तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवह्निवत्त्वमिति ज्ञानवारणाय
तादृशावच्छेदकप्रकारकप्रवृत्तावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिब-

ध्यतानवच्छेदकीभूतविषयित्वावाच्छिन्ननिरुक्तप्रतिबन्धकताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वमुक्तम् भट्टाचार्येण । अत्र तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नमित्यत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धरूपम् । प्रतिबन्धकता च ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्ना तेन तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवह्न्यभावाभ्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाभाववान् तादृशावच्छेदकत्ववच्च वह्नित्वमिति ज्ञानीयज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय व्याप्यवत्ताज्ञाने नतिप्रसङ्गः । न च तथापि तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यप्रतियोगिध्यधिकरणहेतुमग्निष्ठाभावान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वमिति ज्ञानस्य सङ्ग्रहो दुर्धारः तज्ज्ञाननिष्ठायां तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धकताप्रतिबन्धकतायां तादृशावच्छेदकत्वप्रकारताशालिहेतुमग्निष्ठाप्रतियोगिव्याधिकरणवन्ह्यभावान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वमित्याकारकग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धभाववच्छेदकीभूता या तादृशवह्न्यभावाभ्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावविषयिता तदवच्छिन्नत्वस्य सत्त्वादिति वाच्यम् तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतापदेन प्रतियोगिव्याधिकरणहेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकत्वघटितनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव विवक्षितत्वात् । तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकत्वञ्च न तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नमिति ध्येयम् ॥

यस्तु तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतापदेन तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताविवक्षणेनैवोक्तदोषधारणसम्भवेनैतत्कले प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वमनुपादेयमिति । तन्मन्दम् । प्रत्युत व्यापकतानिवेशं गौरवात् वह्निमान् घटवद्वह्नित्वकालीनधूमादित्यादौ घटाभाववद्वह्नित्वमित्यादिज्ञानेऽतिप्रसङ्गाच्च ॥

अथात्र तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदकाभूतावपगित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशं तादृशपदं व्यर्थम् प्रतिबन्धकतायां निरुक्तविषयित्वावच्छिन्नत्वनिवेशेनैव प्रतियोगिव्याधिकरणहेतुमग्निष्ठवह्न्यभावाभ्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानधारणसम्भवादिति । न च प्रति-

बन्धकतायां तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपित-
त्वानिवेशोऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकं बह्वित्वमित्यादिज्ञानस्य वा-
रणायांगः । अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानप्रतियोगिव्यधिकरण-
हेतुमञ्जिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानसाधारणनिश्चयत्वस्य
प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतत्तद्धर्मविशेषाननिवेद्य दुर्गार-
तया तन्निवेद्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वकल्पनस्यावश्यकता योक्तज्ञानस्यापि
निरुक्तविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासत्त्वादिति वाच्यम् उक्तज्ञान-
वारकवक्ष्यमाणसमानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वा-
व्यापकत्वनिवेशेपि तत्प्रतिबध्यतानिरूपितत्वनिवेशेपि तादृशप्रतिब-
ध्यतायां तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशो वैयर्थ्यादिति । न च
व्यापकत्वानिवेशे तादृशावच्छेदकत्वसंशयादप्यनुमित्यापत्तिः संश-
यस्यापि तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरू-
पितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नतादृशाव-
च्छेदकत्वविषयित्वावच्छिन्ना या प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियों-
गिताकतादृशावच्छेदकत्वाभायप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता-
निरूपितप्रतिबन्धकता तच्छालित्वादिति वाच्यम् पक्षविषयतानिरू-
पितहेतुविषयतानिरूपित इत्यादिक्रमेण निरूप्यनिरूपकभावापन्ना या
निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छेदकविषयता तच्छा-
लिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् तादृशावच्छेदकत्वसंशयीय-
साध्यतावच्छेदकविषयताया तत्प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वादिति ।

अत्र केचित् प्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापक-
त्वानिवेशे प्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्ध-
कतामते निरुक्तविषयित्वावच्छिन्ना या प्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छि-
न्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता तच्छालित्वादिति तादृशसं-
शयादनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापक-
तानिवेशे तु ग्राह्यसंशयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रति-
बध्यता न तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापिकेति नोक्तदोषः । न च
प्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदकत्वव्यापकत्वमनिवेश्य ज्ञानत्वाव-
च्छिन्नत्वनिवेशेनैवोक्तदोषवारणं युक्तमिति वाच्यम् प्रकारान्तरस्य
प्रकारान्तरादुपकत्वादित्याहुः ।

यत्तु यत्र यत्साध्यतावच्छेदकधर्मिकप्रतियोगिव्यधिकरणय-

हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकनिश्चयोत्तरं कदाचिदपि तादृशावच्छेदकत्वानुमितिर्न जायते तत्र तादृशानुमितिं प्रति तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् प्रयोजनविरहात् तादृशप्रतिबन्धकतायामिच्छायामप्युतेजकत्वं नास्ति तथा च एतादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबन्धतावच्छेदकीभूता या तादृशावच्छेदकत्वविधेयत्वाव्यविषयता तदवच्छिन्ना तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकता तच्छालिनः प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकम् इत्याकारकज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिरतस्तद्वारणाय तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशः । तन्निवेशे तादृशावच्छेदकत्वविधेयताशाब्दयानुमितित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतायास्तादृशग्रहत्वव्यापकत्वविरहात् तदवच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादायैव नातिप्रसङ्ग इति ।

तन्न समीचीनम् तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबन्धतानिरूपितविषयितानिष्ठावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूपावच्छिन्नविषयितानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतानिवेशेनैवोक्तदोषवारणसम्भवात् । सिद्धिनिरूपितानुमितिनिष्ठप्रतिबन्धतानिरूपितविषयितानिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकीभूताविधेयतात्वघटितधर्मस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकतानवच्छेदकत्वात् प्रकारितात्वघटितधर्मस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् ।

परेतु यत्र स्थलविशेषे व्यभिचारनिश्चयात्मकज्ञानमभावाद्यंशे घटादिकमवगाह्यैव जायते तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमग्निष्ठघटाद्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमित्याकारकज्ञानसङ्ग्रहो दुर्वारस्तादृशप्रतिबन्धकतायां तादृशप्रतिबन्धतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात् तादृशग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशे च तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धतानिरूपितत्वमेव नास्तीति ।

वस्तुतस्तु प्रतिबन्धतायां तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशे प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वतदभाववद्वन्हित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणहेतुमान् पक्ष इत्याकारकज्ञानादनुमित्यापत्तिरशक्यवारणैव निरूपितत्वसम्बन्धावच्छि-

अप्रतियोगिताकवन्हित्वावच्छिन्नाधिकरणाभाववत्तावुद्धिं प्रति
निरूपितत्वसम्बन्धेन तादृशाधिकरणवत्तानिश्चयस्य प्रति-
बन्धकतयोक्तज्ञानेपि तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रति-
बन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या तादृशावच्छे-
दकत्वाभाववद्ब्रह्मत्वविषयता तदवच्छिन्नतादृशाधिकरणाभाव-
वत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकतावत्त्वात् । न च तत्प्रतिबन्धकतायां
तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्य-
तावच्छेदकीभूता या तादृशावच्छेदकत्वाभाववद्ब्रह्मत्वविशेष्यता
तदवच्छिन्नत्वाभावात् तामाद्यातिप्रसङ्गः तादृशाधिकरण-
वत्त्वज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ ब्रह्मत्वप्रकरिताया एव
निवेशितत्वादिति वाच्यम् । शुद्धतादृशाधिकरणवत्ताज्ञानतादृशा-
वच्छेदकत्वतदभाववद्ब्रह्मत्वावच्छिन्नाधिकरणवत्ताज्ञानसाधारणनि-
श्चयन्वस्य प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्यधिकरणतत्तद्धर्मविशेषा-
ननिवेश्य दुर्वचनया तद्विशेष्यशुद्धतादृशाधिकरणवत्तानिश्च-
यत्वेनैव तादृशावच्छेदकत्वाभाववद्ब्रह्मत्वावच्छिन्नाधिकरणवत्तानि-
श्चयत्वेनापि प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वेन तादृशप्रतिबन्धकता-
यामवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नतादृशावच्छेदकत्वाभाववद्ब्रह्मत्वविशे-
ष्यत्वावच्छिन्नत्वस्याक्षतत्वात् । प्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदक-
त्वग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशे च तादृशावच्छेदकब्रह्मत्वमित्याकारकज्ञा-
ने तादृशाधिकरणवत्ताज्ञानीयप्रतिबध्यताविरहादेव तादृशप्रति-
बध्यतायां न तादृशग्रहत्वव्यापकत्वमतो नोक्तातिप्रसङ्ग इति युक्त-
मुत्पश्यामः । न च तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्ध-
कतानिरूपितप्रतिबध्यतावत्त्वे सति तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्व-
व्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालित्वेनानुगमेनापि व्या-
प्यवत्तादिज्ञानवारणसम्भवे प्रतिबन्धकतायां तादृशप्रतिबध्यता-
वच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नत्वपर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति वा-
च्यम् । ब्रह्मत्वं हेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावव्या-
प्यवत् तादृशावच्छेदकभेदवच्च वेत्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तिवार-
णाय प्रतियोगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वाभाववद्ब्रह्मत्वं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकं न वेत्याकारकज्ञानादनुमित्यापत्तिवारणाय च तत्सार्थक्या-

त् उक्तज्ञानस्यापि निरुक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकतावच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्न-
 ताशालित्वात् । तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्न-
 त्वनिवेशे च तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या तादृशावच्छेदक-
 भेदविषयिता उक्तज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां तदवच्छिन्नत्वाभावादेव
 नातिप्रसङ्ग इति ध्येयम् । न च तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिब-
 न्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतस्वावच्छेदकतादृशसाध्य-
 तावच्छेदकीविषयितावत्त्वनिवेशे नोक्तदोषः प्रतिबन्धकतायामुक्तवि-
 शेषणावच्छिन्नत्वमफलम् इति वाच्यम् तादृशप्रतियोगितानवच्छेद-
 कं वह्नित्वमित्याकारकलौकिकदोषविशेषजन्यग्रहस्य सङ्ग्रहप्रस-
 ज्ञात् । न च निरुक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नत्वेन
 तादृशप्रतिबन्धकतायां विशेषणोयत्वेऽपि वह्निमान् घटाभाववदव-
 च्छेदकत्ववत्कालीनधूमोदित्यादौ तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्य-
 घटवद्वह्नित्वमिति ज्ञानादनुमित्यापत्तिरुक्तज्ञाननिष्ठतादृशावच्छेदक-
 त्वग्रहप्रतिबन्धकतायां घटभाववत् अवच्छेदकत्ववदित्याका-
 रकनिश्चयविशिष्टतादृशावच्छेदकत्ववच्च वह्नित्वमित्याकारकनिश्चय-
 त्वावच्छिन्ना या घटवद्वह्नित्वमिति ज्ञानीयप्रतिबन्धकता तन्निरूपित-
 प्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या घटत्वावच्छिन्ना विषयिता तदव-
 च्छिन्नत्वस्य प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वनिश्चयत्वस्य च विरहादेव न तत्प्रतिबन्धकतानिरूपितप्र-
 तिबध्यतावच्छेदकीभूतघटत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धक-
 ताशाल्युक्तज्ञानादनुमित्यापत्तिः । ज्ञानव्यतिष्ठानवच्छिन्नतादृ-
 शावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताव-
 च्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नत्वस्यैव तादृशविषयित्वावच्छिन्नप-
 देन विवक्षितत्वादिति वाच्यम् । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञान-
 नसामान्यघटितविशेषधर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञानसाधारणनिश्चयत्व-
 स्य प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतत्तद्धर्मविशेषाननिवेद्य
 दुर्बलतया तन्निवेशेन पृथक्पृथक्प्रतिबन्धकत्वस्य ग्रन्थकृतैवोक्त-
 त्वेन घटवद्वह्नित्वमिति ज्ञानं प्रति घटाभाववदवच्छेदकत्ववद्व-
 ह्नित्वमित्याकारकनिश्चयत्वेनैव प्रतियोगिव्यधिकरणघटाभावव-
 दवच्छेदकत्ववत्कालीनधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
 कं वह्नित्वमित्याकारकनिश्चयत्वेनापि पृथक्प्रतिबन्धकत्वस्या-

वश्यक्तया तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रयोजनविरहेण घटा-
भाववदवच्छेदकत्ववदित्याकारकनिश्चयवैशिष्ट्यानिवेशादिति । न
च निरुक्तप्रतिबन्धनावच्छेदकाविषयित्वावच्छिन्नत्वपदेन तादृशप्र-
तिबन्धतानवच्छेदकाविषयित्वानवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् नो-
क्तदोषः उक्तज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां तादृशप्रतिबन्धतानवच्छेदकी-
भूतव्याप्यत्वविषयित्वावच्छिन्नत्वामिति वाच्यम् । घटकालीनहेतु-
मग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वमित्यस्यासङ्गहाप-
त्तेः । उक्तरीत्या निश्चयत्वनिवेशानुरोधेन कालीनत्वादिविष-
यित्वस्याप्युक्तज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् तस्य तादृश-
प्रतिबन्धतानवच्छेदकत्वात् ।

अत्र केचित् साधनभेदेन कायकारणभावभेदात् उक्तस्थले
• तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यघटवद्वह्नित्वमित्यादिज्ञाननिष्ठतत्प्र-
तिबन्धकताभिन्नत्वेनापि तादृशप्रतिबन्धकताया विशेषणीयत्वाज्ञो-
क्तातिप्रसङ्गः ।

एतेन भेदवद्वेत्वाधिकरणानिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नि-
त्वमिति ज्ञानसङ्गहापत्तिरित्यपि निरस्तमित्याहुस्तच्चिन्त्यम् ।

वस्तुतस्तु वह्नित्वधर्मिकघटवत्ताबुद्धिम्प्रति घटाभाववदवच्छेदक-
त्ववत्कालीनधूमवग्निप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कप्रकारकवह्नित्वधर्मिकनिश्चयत्वेनैवावश्यं प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यम् ।
घटाभाववदवच्छेदकत्ववत्कालीनधूमवग्निप्रतादृशाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकं वह्नित्वमिति निश्चयधर्मिकघटाभाववति अवच्छेदकत्वव-
ति घटाभावप्रकारकमित्याकारकाप्रामाण्यग्रहकाले स्वतन्त्रघटा-
भाववदवच्छेदकवदिति निश्चयसत्त्वेऽपि तादृशानस्य प्रतिबन्ध-
कत्वानुरोधात् । तथा चानुगतज्ञानवैशिष्ट्यानिच्छिन्नत्वस्य तादृशा-
वच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशान्न दोषः ॥ ३ ॥

तदभावव्याप्यवत्तादिनिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भे, व्याप्ते-
र्धर्मितावच्छेदकीभूतविषयतानिवेशाविरहसम्भवे तु तादृशसा-
ध्यतावच्छेदकनिष्ठविषयितानिरूपिताभावविषयितानिरूपितस्वाव-
च्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविषयतावत्त्वघटितोभयसम्बन्धेन तादृश-
प्रतिबन्धकतायाः कारणतावच्छेदकत्वं स्वकिरणीयं प्रतिबन्धताऽ-
च न निवेशनीया । ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकत्वं च ज्ञानवैशि-

पृथानवच्छिन्नत्वनिवेशेन धारणीयमिति भट्टाचार्याः । न च प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वनिवेशोऽवच्छेदकत्वाभाववत्कालीनधूमादिहेतुकवह्नयादिसाध्यकस्थले तादृशधूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानासंग्रहः तन्निष्ठप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् । तत्प्रतिबन्धकत्वावृत्तिज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वाभावस्य विवक्षितत्वादिति । अथात्र वह्निमान् घटाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्त्वह्नित्वकालीनधूमादित्यादौ घटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानस्य सङ्ग्रहापत्तिः उक्तज्ञानस्यापि तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूततादृशसाध्यतावच्छेदकनिष्ठविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितावच्छेदकत्वविषयताशालित्वमिति चेन्न हेतुतावच्छेदकविशिष्टग्रहत्वाव्यापकत्वेन तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यताया विशेषणीयत्वात् उक्तज्ञानीयप्रतिबध्यता च न हेतुतावच्छेदकविशिष्टग्रहत्वाव्यापिकेति नोक्तदोष इति ध्येयम् ॥ ४ ॥

यदि च साध्यतावच्छेदकस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिग्रहान्नानुमितिस्तदा तादृशावच्छेदकत्वादिग्रहाविरोधित्वमपि निवेशनीयमिति दीधितिः । तदविरोधित्वं च तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वम् । निवेशनीयमिति । अस्य निरुक्तव्याभिचारज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतायामित्यादिः । अभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यता च लौकिकसंनिकर्षाद्यजन्यवह्नित्वत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकसमानाधिकरणाभासप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रकारकग्रहत्वाव्यापकप्रतिबध्यतात्वेन निवेशनीया न तु तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतात्वेन भेदकूटनिवशापत्त्या गौरवात् । प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानामपि पृथग्निष्ठभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहवृत्तितयाऽप्रसिद्धिरतस्तादृशग्रहनिष्ठत्वमपहाय तादृशग्रहत्वव्यापकत्वनिवेश इति भट्टाचार्याः । न च समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वपर्यासावच्छेदकताप्रकारताशालिग्रहवृत्तित्वनिवेशेनैवोपपत्तौ व्यापकतानिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् व्यभिचारग्रहनिष्ठप्रतिबध्यताया वह्नित्वं

हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं समानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकं चेत्याकारकसमूहालम्बनसमानाधिक-
भावप्रतियोगितावच्छेदकतान्वयपर्याप्तावच्छेदकताप्रकारताशालिप्र-
हवृत्तितयाऽप्रसिद्धितादवस्थान् । न चाधिकरणत्वविषयता-
भिन्नविषयतानिरूपितताधिकरणविषयत्वानिरूपकसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहवृत्तित्वनिवेशे उक्तसमूहालम्बनज्ञा-
नमादाय नाप्रसिद्धिरिति धाढ्यम् यादृशस्थलविशेषाधिकरणांश-
ऽन्यावगाहिसमूहालम्बनमेव तादृशज्ञानं जायते तत्र यादृशविषयत्वा-
निरूपकज्ञानाप्रसिद्धेः । एतेन समूहालम्बनाद्यनात्मकसमानाधिक-
रणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमात्रावगाहयत्किञ्चिज्ज्ञानवृत्तिव-
निवेशेनापि सामञ्जस्यं व्यापकतानिवेशो व्यर्थ इत्यपि परास्तम् ।
अथैवमपि अवच्छेदकत्वसामान्याभावात्मकप्रतियोगिव्याधिकरणहे-
तुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्निव्यमित्यादिग्रहासंग्रह इ-
ति चन्न तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यताभिन्नप्रतिबध्यतानिरूपित-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य व्याभचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
विषयतायां विवक्षितत्वादिति ध्येयम् ॥ ५ ॥

यस्तुतस्तु तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धक-
तानवच्छेदकत्वस्य व्यभिचारज्ञानप्रातबन्धकतावच्छेदकविषयितायां
निवेशापेक्षया लाघवात्तादृशग्रहत्वाव्यापकत्वमेव तादृशप्रतिबध्यताय
निवेशनीयम् तावतैवाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्निव्यमित्यादि-
ज्ञानधारणसम्भवात्तदीयप्रतिबध्यतायास्तथाविधग्रहत्वव्यापकत्वा-
दिति भट्टाचार्याः । अथ वह्निमानवच्छेदकत्वाभाववत्कालीनधूमादित्या-
दिव्यापकताज्ञानीयतादृशग्रहत्वाव्यापकप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्ध्या तया-
ऽनुगमो दुर्घटः । अवच्छेदकत्वप्रकारकवह्निव्यविशेष्यकबुद्धित्वावच्छि-
न्नं प्रति अभावावच्छेदेनावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयविशिष्टा-
भावप्रकारकवह्निव्यविशेष्यकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत-
या तत एवोपपत्तौ वह्निव्यविशेष्यकावच्छेदकत्वाभाववद्भावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकतावच्छे-
दकत्वज्ञानस्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वस्याकल्पनादिति ।

अत्र केचित् । समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वा-
व्यापकप्रतिबध्यत्वपदेन तादृशग्रहत्वव्यापकत्वज्ञानवैशिष्ट्यावच्छि-

अप्रतिबन्धकत्वानिरूपितत्वोभयाभाववत्प्रतिबन्धनाविवक्षितत्वात्
 दोषः । उक्तस्थले व्यापकताज्ञानीयप्रतिबन्धतायां तादृशग्रहत्वव्या-
 पकत्वेऽपि ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वानिरूपितत्वविरहा-
 देव निरुक्तोभयाभावसत्त्वात् अभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नि-
 त्वमिति ज्ञानीयप्रतिबन्धतायाञ्च निरुक्तोभयाभावसत्त्वाच्च तादृश-
 ज्ञानादनुमित्यापत्तिः । एतेन हेतुविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपि-
 ताधिकरणविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितेत्यादिक्रमण निरू-
 प्यनिरूपकभावापन्नतादृशावच्छेदकत्वे प्रकारतानिष्ठावच्छेदकता-
 निरूपितप्रतिबन्धतानिवेशेनैव सामञ्जस्यं प्रतिबन्धनायां तादृश-
 व्यापकत्वनिवेशो गौरवग्रस्त इत्यपि समाहितम् । उक्तस्थले तादृश-
 प्रतिबन्धत्वाप्रसिद्ध्या निरुक्तोभयाभावात्प्रतिबन्धतानिवेशस्या-
 वश्यकत्वात् । तादृशग्रहत्वव्यापकत्वाभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन प्र-
 विष्टतया गौरवानवकाशाच्च । न च तथापि तादृशावच्छेदकत्वव्या-
 पकाभाववत्त्वादिज्ञानवारणाय तादृशप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशि-
 ष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिनिवेशिततयोक्तस्थले व्यभिचारज्ञानीय-
 ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्ध्याऽनुगमो दुर्घट एवेति
 वाच्यम् ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धत्वानिरूपितत्वोभयाभाववत्प्र-
 तिबन्धकत्वस्य विवक्षितत्वात् । उक्तस्थले व्यापकताज्ञाननिष्ठ-
 व्यभिचारज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि
 समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्ध-
 त्वानिरूपितत्वविरहादेव तादृशोभयाभावसत्त्वात् । न चैवमभाव-
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यापकाभाववत्तादिज्ञानादनुमित्यापत्तिर्दुर्वा-
 रा तज्ज्ञानीयप्रतिबन्धतायां तज्ज्ञानवृत्तिप्रतिबन्धकतायां च प्रागुक्तो-
 भयाभावसत्त्वादिति वाच्यम् । अगत्याऽभावप्रतियोगितावच्छेदक-
 त्वव्यापकाभाववत्तादिज्ञाननिष्ठतत्प्रतिबन्धकताभिन्नत्वेनापि तादृ-
 शप्रतिबन्धकताया विशेषणत्वादित्याहुः ।

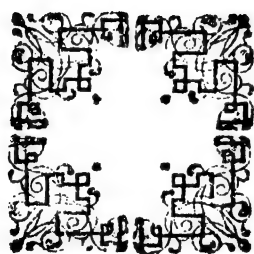
तन्न एवमुक्तस्थलेऽवच्छेदकत्वाभाववदभाववत्कालीनाभावप्र-
 तियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तेः । एतज्ज्ञा-
 नीयप्रतिबन्धतायां प्रागुक्तोभयाभावस्य तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्व-
 व्यापकत्वस्य च सत्त्वात् । न चैतज्ज्ञानवृत्तिप्रतिबन्धकताभिन्नत्वेनापि

तादृशप्रतिबन्धकत्वं निवेशनयिमिति वाच्यम् । तथा सत्येतज्ज्ञान-
वृत्तिप्रतिबन्धकत्वस्य व्यापकताज्ञानसाधारणतया ऐक्येन प्रकृ-
तव्यापकताग्रहस्यासंग्रहापत्तेः । कारणीभूतज्ञानस्य तत्तज्ज्ञानान्य-
त्वेन विशेषणीयत्वे चानन्तभेदनिवेशे गौरवापत्तिरित्यलं पल्लवितेन ॥

ननु अवच्छेदकत्वसामान्याभावेहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वाभांशोभयवद्वह्निवमिति ज्ञानस्यावच्छेदकत्वसा-
मान्याभावानवगाहिज्ञानसाधारणं प्रतिबन्धकत्वं दुर्वचम् । तत्तत्प्र-
कारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्माननिवेश्य निश्चयत्वस्य दुर्व-
चत्वेनाननुगतत्वात् । एवं धर्मितावच्छेदकावच्छेद्यत्वावगाहितादृ-
शोभयवत्ताज्ञानस्यापि अवच्छेदकत्वसामान्याभावानवगाहिज्ञानसा-
धारणावच्छेद्यत्वस्य दुर्वचतया पृथक्प्रतिबन्धकध्रौव्ये अथच्छेदक-
त्ववत्ताबुद्धित्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकं वाच्यम् तथा च तादृश-
प्रतिबध्यत्वे निरुक्तसाधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वग्रहत्वाव्यापकत्वविरहेण तादृशोभयवत्ताज्ञानयोरसङ्ग्रह इति चेन्न
तादृशोभयवत्ताज्ञानेऽवच्छेदकत्वाभावांशेऽप्रामाण्यग्रहकालेऽवच्छे-
दकत्वबुद्ध्युदयेन हेतुसमामाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
बुद्ध्यनुदयेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वबुद्धि-
त्वरूपेणैवावश्यं तादृशोभयवत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबध्यत्वात् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

व्याप्त्यनुगमगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

अथ कालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

पक्षतागादाधरीक्रोडपत्रम् ।

शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितशुद्धसंयोगसंसर्गावच्छिन्नशुद्धवह्निवावच्छिन्नविधेयताकानुमितिं प्रति पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसंयोगसंसर्गावच्छिन्नवह्निवावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशाली संशयः पक्षता । अत्र तादृशनिश्चयत्वे स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वनिवेशे महानसीयवह्निवावच्छिन्नसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेत्यादिसंशयासङ्ग्रहः । एवं वह्निवावच्छिन्नसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमात्रवेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिश्च । अतस्तत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमपहाय व्यापकत्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशनं भट्टाचार्येण कृतम् ।

अथ महानसीयवह्निसाध्यकानुमितौ महानसीयवह्निवावच्छिन्नप्रकारित्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतानिवेशनैवोपपत्तिः महानसीयवह्निवावच्छिन्नप्रकारिताया अपि वह्निवावच्छिन्नप्रकारितात्वेन बह्व्यभाववत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिति तत्र तादृशसंशयस्य नासङ्ग्रहः । एवं शुद्धवह्निवावच्छिन्नविधेयताकानुमितौ तु वह्निवपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारतानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वं न महानसीयवह्निमात्रवेति संशयस्येति न तत्र तस्य सङ्ग्रह इति साध्यतावच्छेदकताप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशनैव सर्वत्र सामञ्जस्यात् इति । एवञ्चाप्रामाण्याज्ञानानास्कन्दितत्वादिनिवेशोपि विफल इति चेत् ।

अत्र केचित् वह्निव्याप्यसाध्यकानुमितौ वह्निव्याप्यधूमात्रवेतिसंशयस्य पक्षतात्वापत्तिः भिन्नविषयकानुमितिसामग्याः प्रत्यक्षप्रतिबन्धकतया वह्निव्याप्यधूमाभावप्रत्यक्षं प्रति बह्व्यनुमितिसामग्याः प्रतिबन्धकत्वे तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ

वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारिताया अपि निवेशेन स्वरूपसम्बन्ध-
रूपावच्छेदकत्वात् । व्यापकत्वप्रवेशं च बाधादिप्रतिबन्ध-
कसमानकालीनवह्निव्याप्यनिश्चयपि तादृशानिश्चयत्वसत्त्वेन तत्र
सामग्रीत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वासत्त्वाच्च तादृशनिश्चयोपि प्रस-
ङ्गः । न च सामग्रीप्रतिबध्यता भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिनै-
वावच्छिन्ना तथा च प्रकृतज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशादेव
नातिप्रसङ्गः इति वाच्यम् लाघवेनानुमित्यन्यज्ञानत्वेनैव तत्प्रतिब-
ध्यतायामवच्छेदात् । यदि च प्रत्यक्षेच्छाकाले ज्ञानान्तरवारणाय-
च्छाविशेषस्योत्तेजकत्वमङ्गीकृत्य विशिष्टप्रत्यक्षादिनैष प्रतिबध्यता
तदा ज्ञानत्वावच्छिन्ननिवेशोप्युपपत्तिरिति ॥

परे तु वह्निमान् महानसीयवह्निमानित्यादिज्ञानकालीनवह्निमत्प-
र्वतविषयकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतया वह्निवपर्याप्तावच्छेदकता-
कप्रकारतानिष्ठप्रतिबन्धकावच्छेदकस्य पर्वतो महानसीयवह्निमान्न-
वेति संशयस्य वह्निसाध्यकस्थले पक्षतात्वापत्तिरतो व्यापकत्वं निवे-
शितम् । यदि च ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकतायां
निवेशादेव नैषः दोषः सम्भवतीति तावताप्यप्रामाण्यज्ञानाना-
स्कन्दितत्वानाहार्यत्वनिश्चयत्वानामनिवेशे लाघवानपायादिति वि-
भाव्यते तदा वह्निसाध्यकस्थले वह्निघटोभयप्रकारकसंशयस्य प-
क्षतात्वापत्तिः उभयाभावज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायामुभय-
त्वानवच्छिन्नायामपि एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निघटवान् इति
ज्ञानीयवह्निप्रकारतायास्सत्त्वेन वह्निवपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारता-
निष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकताकत्वात् । यदि च तादृशसंशयस्य प्र-
तिबन्धकतायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वातिरिक्तप्रकार-
तायाः प्रकारतात्वेनानवाच्छिन्नत्वमपि निवेशनीयमतो न दोष इति
विभाव्यते तदा नैतत्कल्पेपि पर्याप्तिघटितत्वेन बहुलाघवमावह-
तीति सुधीभिर्भाव्यम् ॥ १ ॥

संशयत्वनिरुक्तौ बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतस्वनिष्ठ-
विषयत्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतायां सा-
ध्यवृत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं निवेशितम् भ-
ट्टाचार्येण ॥

अत्र तादृशप्रतिबध्यतायां साध्यवृत्तानिश्चयप्रतिबन्ध-

कतानिरूपितत्वनिवेशे वह्निः पर्वतवृत्तिर्नवेति संशयासङ्ग्रहः । पर्वत-
वृत्तित्वाभावविषयित्वावाच्छिन्नप्रतिबध्यतायाः बाधनिश्चयत्वावच्छि-
न्नप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतपर्वतवृत्तित्वावगाहित्वावच्छिन्नप्रतिब-
न्धकतानिरूपितायाः साध्यवृत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतानिरूपितत्वा-
भाववृत्तादृशसंशये साध्यवृत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वनिवेशे च पर्वतत्वा-
वच्छेदेन वह्नेः साध्यतास्थले पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावं
महानसीयवह्निश्च तदवच्छेदेन महानसीयवह्न्यभावकोटिमवगाह-
मानस्य वह्न्यभाववान्पर्वतः पर्वतो महानसीयवह्निमान्नवेति सं-
शयस्य पक्षतात्वापत्तिः । वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निव्याप्यभा-
वाभाववान्न वा पर्वतः पर्वतो वह्निमान्नवेति समूहालम्बनसंशयस्य
पक्षतात्वापत्तिः । अतः संशयत्वघटकप्रतिबध्यतायां साध्यवृत्ता-
निश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशः । अथ वह्निव्याप्य-
साध्यकस्थले वह्निव्याप्याभाववान् वह्निसामान्याभाववान् वेत्या-
दिसंशयस्य पक्षतात्वापत्तिः तदीयवह्निवावच्छिन्नविषयताया
अपि वह्निव्याप्याभावाभावत्वावाच्छिन्नप्रकारतात्वेन बाधनिश्चयप्र-
तिबध्यतावच्छेदकत्वात् । साध्यवृत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्ना या तादृशसंशयत्वघटकवह्निसामान्याभाववृत्ताबुद्धि-
व्यावच्छिन्नप्रतिबध्यता वह्निवावच्छिन्नप्रकारतात्वेन तन्निरूपि-
तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाच्च । न च स्वनिष्ठविषयतायां
बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकता यदूपावच्छिन्ना तदूपाव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं विवक्षणीयम् । उक्तस्थले
च वह्निव्याप्याभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारितात्वेन बाधनिश्चयप्रति-
बध्यतावच्छेदकत्वं तेन रूपेण वह्निसामान्याभावज्ञानं प्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकमतो नोक्तदोष इति वाच्यम् अभावव्याप्यवानित्या-
दौ अभावव्याप्याभावाभाववान् अभावसामान्याभाववान् वेत्या-
दिसंशयावारणात् तत्राभावत्वावाच्छिन्नप्रकारितात्वेन बाधनिश्च-
यप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावाभावज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदत्वो-
भयसत्त्वात् । न च स्वनिष्ठविषयित्वानिष्ठा या बाधनिश्चयप्रतिबध्यता-
वच्छेदकता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं यदूपावच्छिन्नावच्छे-
दकताकत्वेन कल्पनीयम् । उक्तस्थले चाभावत्वावच्छिन्नप्रकारता-
त्वावच्छिन्ना स्वनिष्ठविषयित्वनिष्ठप्रतिबन्धकता तस्यां बाधनिश्च-

यप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं यदभावव्याप्याभावत्वा-
वच्छिन्नप्रकारितात्वं तदवच्छिन्नत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति वाच्य-
म् तथासति महानसीयवह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान्
वह्निसामान्याभाववान् वेत्यादिसंशयस्यासङ्गहापत्तेः । तत्र बाध-
निश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमहानसीयवह्नित्वाव-
च्छिन्नप्रकारतात्वेन वह्निसामान्याभावग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
त्वाभावादिति चेत् ।

अत्र केचित् वह्निव्याप्याभावाभावात्मकवह्निमान्—वह्नि-
सामान्याभाववान् वेत्यादिसंशयस्य वह्निव्याप्याभावकोटिकत्व-
सम्भवात् तदवच्छिन्नत्वाभावकोटिकसंशयस्य तदभावत्वावच्छि-
न्नकोटिकत्वानङ्गीकारात् । एवञ्च तादृशसंशयस्य पक्षतात्वमिष्टमे-
व । न चैवं वह्निव्याप्यात्मकवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान्नवेति
संशयस्य पक्षतात्वापत्तिरिति वाच्यम् व्याप्यवत्ताग्राहकसामग्री-
काले वह्न्यभावसंशयानङ्गीकारात् व्याप्याभावाप्रकारकव्याप्यवत्त्वा-
ग्रहसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वात् वह्निव्याप्याभाववान्न वा पर्वतः
पर्वतो वह्निमात्रवेति संशयसम्भवेऽपि न तत्रातिप्रसङ्गप्रसक्तिरिति
वदन्ति ।

केचित्तु बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकतानवच्छेदकं यद्य-
च्छेद्यत्वं तदनवच्छिन्नस्वनिष्ठविषयतानिष्ठावच्छेदकताकप्रति-
बन्धकता विशेषणीया वह्निव्याप्याभावाभावात्मकवह्निविषयता-
निष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतायां वह्निव्याप्याभावनिश्चयप्रति-
बध्यतावच्छेदकतानवच्छेदकवह्नित्वत्वावच्छेद्यत्वावच्छिन्नत्वान्न दो-
षः । एवञ्च वह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निसंशयवा-
रणाय साध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्यत्वदलसार्थक्याभावेऽपि पर्वतत्वसा-
मानाधिकरण्येन वह्नेः साध्यतास्थले पर्वतत्वावच्छेदेन वह्निपर्वत-
त्वसामानाधिकरण्येन वन्ध्यभावमवगाहमानस्य पक्षतात्ववारणा-
य तदलसार्थक्यं बोध्यम् । अभावव्याप्यसाध्यकस्थले तु अभा-
वव्याप्याभावाभाववान् अभावसामान्याभाववान्न वेति संशयस्य
पक्षतात्वापत्तिरपि नास्ति शुद्धाभाववानिति ज्ञानीयाभावनिष्ठप्रकार-
तानिष्ठं यदवच्छेद्यत्वं तस्य बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतानव-
च्छेदकतया तदनवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकताकच्छेदकतायां स-

स्वादिति वदन्ति ।

तन्न सत् साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिवेशपर्यन्तस्य वैकल्यापत्तेः । साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वनिवेशेनैव पूर्वस्थले दोषविरहात् । महानसीयवाहसाध्यकस्थले महानसीयवाहिमान् वह्निसामान्याभाववान्न वेत्याकारकसंशयस्य सङ्गहापत्तेश्च वह्निसामान्याभावप्रकारतानिष्ठं यदवच्छेद्यत्वं तस्य बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकतानवच्छेदकतायां तदवच्छिन्नत्वाविरहात् ॥ २ ॥

अथ महानसीयवह्निमत्पर्वतकालीनः पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ पर्वतत्वावच्छेदेन महानसीयवह्निसंशयस्य पक्षतात्वापत्तिः तस्यापि साध्यवत्तानिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकत्वात् । न चोद्देश्यतावच्छेदकातिरिक्तप्रकारतावच्छिन्नत्वं प्रतिबन्धकतायां विशेषणं देयमिति वाच्यम् महानसीयवह्निसामान्याभावपर्वत इत्यादिज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तादृशप्रतिबन्धकत्वस्यापि सत्वादिति चेन्न साध्यतावच्छेदकमात्रावच्छिन्नप्रकारतानिष्ठावच्छेदकताकत्वेन प्रतिबन्धकताविशेषणात् । न चैवं तथानिवशे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशकल्प एव ज्यायान् कृतं व्यापकत्वनिवेशेन गौरवादिति वाच्यम् वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निव्याप्यधूमवान् नवन्ति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिरिति ॥ ३ ॥

अथ पर्वतो महानसीयवह्न्यभाववानित्यादौ पर्वतो महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेति संशयस्य पक्षतात्वानुपपत्तिरिति । महानसीयवह्निरूपबाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतवह्निसामान्याभावत्वावच्छिन्नविषयताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताया महानसीयवह्न्यभावत्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिपक्षविशेष्यकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नत्वाभावात् । न च तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकाश्रयपर्याप्त्यवच्छेदकत्वमवच्छिन्नत्वान्तेन विवक्षणीयमिति वाच्यम् तथा सति पर्वतीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेति संशयस्यापि अत्र पक्षतात्वापत्तेः । स्वनिष्ठवह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताया महानसीयवह्न्यभावरूपसाध्यवत्तानिश्चय-

प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वघटकवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वा-
वच्छिन्नत्वात् । न च तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतस्वनि-
ष्टप्रकारकत्वावच्छिन्नत्वरूपमेव तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नत्वं वक्तव्यम् उक्तसंशयनिष्ठवह्निसामान्याभावीयनिश्चयप्रतिबध्य-
तायां वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन महानसीयवह्न्यभावरूपसाध्य-
वत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रका-
रतयाप्यवच्छिन्नत्वान्नोक्तसंशयासद्ब्रह्मः, स्वनिष्ठत्वविशेषणादेव प-
र्वतीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेति न सद्ब्रह्म इति वाच्यम्
तथा सत्यपि महानसीयवह्निमत्पर्वतकालीनपर्वतो वह्निमान् इत्यादौ
पर्वतत्वावच्छेदेन कोटिद्वयावगाहिनः पर्वतो महानसीयवह्निमात्र-
वेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तेः । न च पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषय-
कनिश्चयत्वाव्यापकनिरुक्तसाध्यवत्तानिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकता-
विवक्षणाप्रोक्तदोष इति वाच्यम् वह्निमत्पर्वतकालीनपर्वतो वह्नि-
मानित्यादौ पर्वतो वह्निमात्र वेत्यादिसंशयस्य पक्षतात्वानुपपत्तेः ।
उक्तसंशयनिष्ठवह्निमत्तानिश्चयीयप्रतिबध्यतायाः पक्षतावच्छेदक-
विशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतानि-
रूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावात् । न च तादृशसं-
शयः पक्षतैव न साध्यतदभावान्यतरस्मिन् पक्षतावच्छेदकतापर्या-
प्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसम्बन्धावगाहिसंशयस्यैव प्राच्यैः पक्षता-
त्वोपगमादिति वाच्यम् तथा सति नीलपर्वतो वह्निमान् इत्यनु-
मितौ अवच्छेदकावच्छेदेन कोटिद्वयावगाहिनः पर्वतो वह्निमात्रवेति
संशयस्य पक्षतात्वाभावप्रसङ्गोक्त्या तस्य च निरुक्तकारणताव-
च्छेदकाक्रान्तत्वेन ततोऽनुमित्यापत्तेर्वज्रलंघत्वात् । न च निरु-
क्तसाध्वनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतायां साध्यतावच्छेदकपर्या-
प्त्यवच्छेदकताप्रकारत्वावच्छिन्नत्वं निवेद्य निरुक्तमहानसीयव-
ह्निमत्पर्वतघटितपक्षकस्थले निरुक्तसंशयस्य पक्षतात्वं वारणीय-
मिति वाच्यम् एवमपि वह्निघटतत्पर्वतकालीनपर्वतो वह्निमानि-
त्यादौ पर्वतत्वावच्छेदेन कोटिद्वयावगाहिनः सामानाधिकरण्यसम्ब-
न्धेन घटविशिष्टवह्निमात्रवेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिः । सामा-
नाधिकरण्यसम्बन्धेन घटविशिष्टवह्न्यभावरूपवत्तावुद्धिं प्राते एकत्र
द्वयमिति रीत्या वह्निघटोभयवत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया नि-

रुक्पक्षविशेष्यकसाध्यनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतायां साध्यता-
वच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकताप्रकारत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात् नि-
रुक्तसंशयनिष्ठाया निरुक्तप्रतिबन्धकतायाः साध्यनिश्चयत्वव्यापक-
प्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदकावच्छिन्नत्वात् ।

अत्रेदं समाधीयते । पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्या-
पिका साध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयकप्रकृतपक्षविषयकनिश्चयत्व-
व्यापिका च या प्रतिबन्धकता तन्निरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदकीभूत-
प्रकारत्वावच्छिन्नत्वमेव संशयत्वघटकप्रतिबन्धकतायां निवेशनीयम्
महानसीयवह्न्यभावसाध्यकस्थले महानसीयत्वाद्यवच्छिन्नवह्निसा-
मान्याभावकोटिकसंशयस्य साध्यवृत्तानिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेद-
कीभूतमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतायामपि वह्नित्वाव-
च्छिन्नप्रकारतात्वेन वह्निसामान्याभावनिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदक-
त्वसत्त्वान्नासद्ग्रहः महानसीयवह्निमत्पर्वतकालीनः पर्वतो वह्निमानि-
त्यादौ महानसीयवह्निमान्नवेति संशयस्य पक्षतावच्छेदक-
विशिष्टविषयकनिश्चयत्वाव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धता-
वच्छेदकीभूतप्रकारत्वावच्छिन्नत्वस्य स्वनिष्ठविषयत्वघटितधर्माव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धतायामसत्त्वेन सद्ग्रहप्रसङ्गः ।
न च वह्निमत्पर्वतकालीनः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतो वह्निमा-
न्नवेति संशयस्यासद्ग्रह इति वाच्यम् साध्यसाधनभेदेन पक्षतायाः
कारणभावादेतादृशप्रतिबन्धकतायां तादृशस्थले पक्षतावच्छेदक-
विशिष्टपक्षविषयकनिश्चयत्वाव्यापकत्वनिवेशनं निष्प्रयोजनम् प्रकृ-
तसंशयासद्ग्रहस्तु तादृशस्थले तादृशविशेषणाभावादेव समञ्ज-
सः । न चानुगमन्यानुपादेयतया ग्रन्थकृतैव प्रतिपादितत्वात् । न
च वह्निघटवत्पर्वतकालीनः पर्वतो वह्निमानित्यादौ तादृशविशेषण-
दाने घटादिविशिष्टवह्निमान्नवेति संशयसद्ग्रहप्रसङ्गः तादृशविशेष-
णादाने च पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयसद्ग्रहप्रसङ्गः वह्निसामान्या-
भावज्ञानीयप्रतिबन्धकताया अपि पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकनि-
श्चयत्वव्यापकत्वादिति वाच्यम् । अगत्या तत्र साध्यवृत्तानिश्चय-
त्वव्यापकप्रतिबन्धकतायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताभिन्न-
निष्ठप्रकारतात्वावच्छेदकताकान्यत्वं निवेश्य तदोषस्य वारणीयत्वात्
घटादिविशिष्टवह्निमान्नवेति संशयप्रतिबन्धकताया वह्नित्वावच्छि-

अप्रकारताभिन्ननिष्ठघटत्वावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नावच्छेदकताक-
त्वात् तादृशसंशयसङ्ग्रहाप्रसङ्गादिति सङ्क्षेपः ॥ ३ ॥

अथ बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वनिवेशेपि वह्निव्याप्याभा-
वधान् पर्वतो वह्निमानवेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिर्दुर्वारा तादृश-
संशयस्य बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतपर्वतत्वावच्छिन्नाविशे-
ष्यत्वं तस्य वह्निवावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वेन तादृशविशेष्य-
त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यतावत्त्वात् । बाधनिश्चयप्रति-
बध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकं य-
त्स्वनिष्ठविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वं तन्निरूपितप्रतिबध्यत्व-
निवेशेन तदुद्धारणेपि महानसीयवह्निसाध्यकस्थले पर्वतो महान-
सीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा इत्याकारकसंशयस्य प-
क्षतात्वानुपपत्तिः । बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यव-
च्छेदकं यन्महानसीयवह्निवावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वाव-
च्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वं तदवच्छिन्ना-
वच्छेदकताकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वस्य तादृशसंशये-
ऽसत्त्वादिति चेन्न बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकस्वानुष्ठप्रकार-
त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वस्योक्तत्वात् । तथा च
बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकं यत्स्वनिष्ठवह्निव्याप्याभावाभाव-
त्वावच्छिन्नप्रकारत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्व-
स्य तादृशसंशयेऽभावात् । अथ तथापि वह्निव्याप्याभावाभावत्वेन
वह्नित्वेन च वह्नयवगाहि-वह्निव्याप्याभावाभाववह्निमान् वह्निसामा-
न्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयेऽतिव्याप्तिः बाधनिश्चय-
प्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतं यत् स्वनिष्ठवह्निव्याप्याभावाभावत्वाव-
च्छिन्नप्रकारत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यतावत्त्वात् ।
न च बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकं धर्मितावच्छेदकताभिन्नं य-
त्स्वनिष्ठावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्य-
त्वं विवक्षणीयम् तादृशसंशये बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकं य-
त्स्वनिष्ठवह्निव्याप्याभावाभावत्वेन निष्ठावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्न-
प्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यत्वाभावाच्चातिव्याप्तिरिति वाच्यम् त-
च्चातिव्याप्तिवारणेऽपि तावतापि अभावव्याप्यसाध्यकस्थले अभा-
ववान् अभावव्याप्याभावाभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयेऽति-

व्याप्तिर्दुर्वारैव तादृशसंशयस्य बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकी-
भूतं यत्स्वनिष्ठाभावत्तन्निष्ठावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबन्धक-
तानिरूपितप्रतिबध्यतावत्त्वादिति तु विभाषणीयम् ॥

अन्ये तु वह्न्यप्याभावाभाववह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयवारणाय विषयतानिष्ठबाधनिश्चय-
प्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नावच्छेदकतानि-
रूपकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशालित्वं विवक्षणीयम् ।
न च महानसीयवह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान् वह्निसामा-
न्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयासङ्ग्रहापत्तिः बाधनिश्चय-
प्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकं यन्महानसीयवह्नित्वाव-
च्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वं तद-
वच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वस्य
तादृशसंशयेऽभावादिति वाच्यम् महानसीयत्वनिष्ठावच्छेद-
कताभिन्नं सद्बह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नं यदवच्छेदावच्छेदक-
त्वं तदनिरूपकं यद्विषयत्वं तन्निरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयताशा-
लिवुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति महानसीयत्ववह्नित्वपर्याप्तावच्छेदकताक-
प्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्य लाघवानुरोधेन व-
क्तव्यतया तादृशसंशये तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्व-
स्याक्षतत्वात् । नचैवं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोक्तौ क लाघव-
मिति वाच्यम् बह्व्यभावप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धक-
तोक्तौ इदं ज्ञानं महानसीयवह्न्यभाववति महानसीयवह्निप्रकारकं
चत्वरीयवह्न्यभाववति चत्वरीयवह्निप्रकारकमित्याद्यननुगतानन्त-
व्यक्तीनामुत्तेजकत्वापेक्षया तादृशप्रतिबन्धकतायां महानसीयव-
ह्न्यभाववति महानसीयवह्निप्रकारकमित्यनुगताप्रामाण्यज्ञानत्वमा-
त्रावच्छिन्नस्योत्तेजकत्वे मद्गलाघवादित्याहुः ।

तत्र मनोरमम् । तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोक्तमहानसी-
यवह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा
पक्ष इत्याकारकसंशयसङ्ग्रहसञ्चात् तादृशनिश्चयत्वव्यापकप्रति-
बन्धकत्वनिवेशस्य सन्दर्भविरोधापत्तेरिति दिक् ।

केचित्तु बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतानवच्छेदकत्वाव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वनिवेशे तादृशसंशयवार-

णसम्भवः तादृशसंशयस्य बाधनिश्चयप्रतिबध्यतानवच्छेदकं यद्वह्निवनिष्ठावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतायाः सत्त्वादित्याहुः ।

तदसत् साध्यवत्तानिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वस्य तादृशप्रतिबध्यतायां निवेशस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः वह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान्नवेति संशयस्य बाधनिश्चयप्रतिबध्यतानवच्छेदकं यन्महानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावत्त्वेन तद्वारणसम्भवात् महानसीयवह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयापत्तेश्चेति ।

यत्तु बाधनिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतायां स्वनिष्ठविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकस्वनिष्ठविषयत्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वोक्तौ वह्निव्याप्याभाववह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयवारणसम्भवः वह्निव्याप्याभावनिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतायाः स्वनिष्ठविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतं यद्वह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयत्वन्तदवच्छिन्नत्वाभावादिनि ।

तत्तुच्छम् महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयासङ्ग्रहापत्तेः । महानसीयवह्न्यभावनिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतायाः स्वनिष्ठविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतं यत् स्वनिष्ठवह्न्यभावत्वावच्छिन्नाविषयित्वं तदवच्छिन्नत्वाभावात् । न च महानसीयवह्निप्रकारकज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य वह्न्यभावविषयत्वावच्छिन्नत्वसम्भव इति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य वह्न्यभावप्रकारकनिश्चयेऽसत्त्वात् तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वाप्रवेशे महानसीयवह्निसाध्यकस्थले वह्निमान्नवेति संशयस्यासङ्ग्रहापत्तेरितिदिक् ।

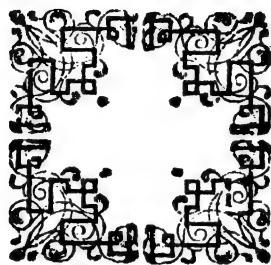
केचित्तु स्वनिष्ठविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतायां साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम् अतो न तादृशसंशयेऽतिव्याप्तिः । न च बाधनिश्चय-

प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं स्वनिष्ठविषयितायामनर्थकमिति वाच्यम् वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निमान् वह्निव्याप्याभावात्मकवह्न्यभाववान् वा पक्ष इत्यादिसंशयवारणाय तन्निवेशस्यावश्यकत्वात् । न च तथापि तादृशनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वनिवेशनमनर्थकमिति वाच्यम् वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निव्याप्याभावाभावात्मकवह्निव्याप्याभाववान् वह्निव्याप्याभावव्याप्यवान् वा पक्ष इत्यादिसंशयवारणाय तन्निवेशादित्याहुः ।

तत्तुच्छम् वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निव्याप्याभावाभाववह्निमान् वह्निव्याप्याभावव्याप्यात्मकवह्न्यभाववान् वा पक्ष इत्याकारकस्य च संशयस्य तथापि वारणासम्भवादिति ध्येयम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
पक्षतागादाधरीक्रोडपत्रम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

परामर्शगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

इदानीमपि विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिकारणतावच्छेदकत्वे मी-
मांसकविप्रतिपत्त्यवतारणेनाप्रामाणिकत्वशङ्कया तदुपपादकप्रमा-
णाकाङ्क्षासम्भवेन तदुपपादकत्वस्य पक्षतानिरूपितसङ्गतित्वमिति
भट्टाचार्येण व्याख्यातम् । तस्यायमाशयः तथा च विशिष्टपरामर्शस्य
कारणतावच्छेदकत्वोपपादकत्वरूपलक्षणोपपादकत्वम् उपोद्धाता-
दिपञ्चकभिन्नत्वसङ्गतित्वरूपप्रसङ्गत्वं सूचितम् । पक्षतानिरूपित-
त्वञ्च तन्निरूपितविषयताकज्ञानानुकूलव्यापारानन्तरार्थकेन तदभि-
धानान्तरेण घटितस्य सङ्गतिसामान्यलक्षणस्य घटकविषयितायां
निरूपितत्वसत्त्वेन विशिष्टसङ्गतावपि तज्ज्ञेयम् ।

केचित्तु पक्षताशरीरप्रविष्टतल्लिङ्गकृत्यस्य तत्परामर्शत्वावच्छि-
न्नकारणताघटितार्थकतया पक्षतोपपादकत्वमित्याहुस्तद्धिन्त्यम् ।

पक्षताशरीरे कारणताप्रवेशस्याप्रामाणिकत्वादव्यवहितोत्तरत्व-
सम्बन्धेन परामर्शविशिष्टस्यैव निवेशादित्याद्युक्तम् ॥ १ ॥

अत्र तादृशप्रमाऽसाधारणकारणत्वं यदि स्मरणावृत्तितादृश-
प्रमावृत्तिकार्यतानिरूपकत्वं तदा स्मृतिजनकसंस्कारवारकप्रमा-
निवेशवैयर्थ्यम् इति गादाधरी ।

नच तादृशस्मरणावृत्तिकार्यतानिरूपकत्वस्य तात्पर्यग्राह-
कतया प्रमापदसार्थक्यमिति वाच्यम् तथात्वेपि प्रमाण-
व्यवहारविषयताप्रयोजकशरीरे 'प्रमाया निवेशासम्भवात् तथा-
चानुभवघटितधर्मस्यैव तादृशविषयताप्रयोजकतायाः सम्प्रदाय-
सिद्धतया तदनुरोधेन मूलकृताऽनुभवार्थकप्रमापदमुपात्तमिति
भावः । न चैतदनुरोधेन प्रमापदमुपात्तमिति वाच्यम् संस्कारस्यैव
वारकतयाऽनतिप्रयोजनकत्वात् वक्ष्यमाणरीत्या निर्वाहेण संस्कार-
वारकत्वसम्प्रदायसिद्धत्वोभयोरेव निष्प्रत्यूहत्वमिति भावः ॥ २ ॥

यदसाधारणमित्यस्य स्वानिरूपितमनस्त्वघटितधर्मावच्छिन्नानिरूपिता या जन्यता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणीभूता या अनुभवानिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकजातिस्तद्वटितधर्मावच्छिन्ना या बहिर्विषयकानुभवानिष्ठकार्यता तन्निरूपकत्वमापादकदलसमुदायोऽर्थो भट्टाचार्येण कृतः ।

तदुपरि शङ्कते । अथ विशिष्टपरामर्शो व्यभिचारः तस्यापि तादृशानुमितित्वरूपजातिघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपकत्वात् । न च परामर्शस्य कार्यतावच्छेदकं नानुमितित्वं किन्त्वव्यवहितोत्तरत्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन परामर्शविशिष्टत्वमेव तस्य तादृशजातित्वाभावाच्च व्यभिचार इति वाच्यम् परामर्शस्यापि अव्यभिचारज्ञानात्मकतयाऽनुमितित्वावच्छिन्नप्रति व्याप्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति कारणस्य कारणतामादाय व्यभिचारतादवस्थ्यात् । न च मनस्त्वेन कारणत्वमिति निष्कृष्टमतानुसारेणैव तदिति वाच्यम् तथा सत्यापाद्यस्य प्रमाणस्य व्यापारवदसाधारणफलोपहितकारणत्वपर्यवसितस्य शरीरे फलोपधायकत्वनिवेशव्यावृत्तेः व्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यात्मकप्रमास्वरूपयोग्यतामादायेष्टापत्तेश्च वारणायानुमित्यनात्मकव्याप्तिस्मरणस्य पक्षत्वानुसरणस्य वैयर्थ्यात् इति चेन्न स्वानिरूपितेत्यस्य स्वावृत्तिविषयत्वाभावमात्रनिरूपितान्यत्वार्थकत्वान्न परामर्शो व्यभिचारः तथाहि स्वावृत्तिविषयता तु केवलव्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नविषयतैव तदभाववान् विशिष्टपरामर्शः तन्मात्रनिरूपितत्वाभाववती व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकानुमितित्वावच्छिन्नकार्यता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमेवानुमितित्वमतो न तादृशजातिमादाय व्यभिचारः । न च शुद्धव्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नविषयतापि परामर्शवृत्तिरिति तद्वाच्यतादवस्थ्यामिति वाच्यम् निरूपकभेदेन विषयताभेदात् ।

केचित्तु तादृशबहिर्विषयकप्रमात्रवृत्तिकार्यतायां प्रत्यक्षवृत्तिव्यनिवेशान्न व्यभिचार इत्याहुः । तन्न अनुमानादिप्रामाण्यस्यासङ्गहापत्तेरिति मनस्त्वघटितधर्मावच्छिन्नानिरूपितत्वदलवैयर्थ्यादिति चेन्न स्वावृत्तिविषयतावदनिरूपितं यत् कार्यत्वं तदन्यकार्यतायाः स्वानिरूपितकार्यतापदेन विवक्षितत्वात् ॥ ३ ॥

“न चानुमितिं प्रति व्याप्यज्ञानमेवानुमितिहेतुलाघवादावश्यकत्वाच्चे-
ति” मूलस्य लाघवादवच्छेदकलाघवात् आवश्यकत्वात् व्याप्यत्व-
च्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्याप्तिज्ञानहेतुताया आवश्यक-
त्वात् । क्वचिदुपजीव्यत्वादित्थाप पाठः । उपजीव्यत्वश्चात्र व्याप्तिज्ञानं
विना यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यास-
म्भवात् । एवञ्च सिद्धे व्याप्तिज्ञाने हेतावतिप्रसङ्गभङ्गाय पक्षधर्मता-
विषयकत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात् न तु कारणान्तरं गौरवा-
दिति भावः” इति दीधिति कृतौ निष्कृष्टोऽर्थः कृतः । तत्र “ननु व्या-
प्तिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे सिद्धेपि व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञान-
त्वरूपपरामर्शत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्या नैयायिकानां ना-
भिमतसिद्धिरित्याशयं पुरयति एवञ्चेति । व्याप्तिज्ञाने व्याप्ति-
ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रसङ्गभङ्गाय पक्षधर्मताज्ञानशून्यकालेऽनुमिति-
वारणाय क्लृप्तकारणतायामेव पक्षधर्मताविषयकत्वमवच्छेदकम-
न्यथानुपपत्त्या कल्प्यते । यद्यपि व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुतायां प-
क्षधर्मताविषयकत्वस्यावच्छेदकत्वोपगमे प्रस्थितमवच्छेदकलाघ-
वादिति तथाप्यतिप्रसङ्गानवतारदशायां व्याप्तिज्ञानत्वस्य लाघवात्
प्रथमतोऽवच्छेदकत्वासिद्धिरुत्तरकालमवच्छेदकामिवृद्धिश्च निष्प्र-
त्युहैवेति” भट्टाचार्येण व्याख्यातः ।

अथानुमितौ व्याप्तिज्ञानत्वं वा पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिप्रकार-
कज्ञानत्वावच्छिन्नकारणत्वञ्च, तादृशावच्छेदकतापर्याप्त्यनवच्छेद-
कवञ्च पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नत्वादिकम्
इत्थञ्च व्याप्तिज्ञानत्वपक्षधर्मताविषयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वावच्छि-
न्नकारणत्वयाभिन्नतया व्याप्तिज्ञानकारणतायां पक्षधर्मताविषयक-
त्वासम्भवात् क्लृप्तव्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताया अवच्छेदका-
मिवृद्धिकल्पनं दीधितिकृतमसङ्गतमेव । न च कारणताया अनति-
रिक्तत्वमतेनेदमिति वाच्यम् । * कल्पनालाघवस्यानतिरिक्तत्वेमते-
ऽसम्भवात्तदभिप्रायवर्णनाशक्यत्वात् ।

अत्रेदं समाधानम् । तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाः
पर्याप्तिसम्बन्धेन व्याप्यवृत्तितया तादृशकारणतावच्छेदकतापर्या-
प्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्व्याप्तिज्ञानत्व-

वत्त्वमेव कारणत्वम् एवञ्च पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिज्ञानत्वाव-
स्थितानुयोगिताकत्वस्याक्षनतया तादृशकारणताभिप्रायेणावच्छे-
दकामिष्टादिकल्पनादिति ॥ ४ ॥

यदसाधारणमित्यादिव्याप्तौ आपाद्यं प्रमाणत्वं प्रमाया असाधा-
रणकारणत्वम् तच्च व्यापारवदसाधारणफलोपहितकारणत्वं व्यापार-
निवेशात् प्रतीकान्तरवत्युपनायकज्ञाने आपाद्यविरहनिर्वाहः असाधा-
रण्यनिवेशादापादके शरीरादिवारकासाधारण्यवशेषणसार्थक्य-
मिति फलोपधाननिवेशात् व्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यात्मकप्रमास्वरूप-
योग्यतामादाय नेष्टापत्तिः अनुमित्युपधायकस्य तस्य पक्षत्वादिति
गादाधरी । तत्र फलोपहितव्यापारवदसाधारणकारणत्वमेवापाद्यद-
लनिष्कर्षार्थः । अथ फलोपहितस्वरूपयोग्यत्वरूपकारणत्वघटितव्या-
पारवत्त्वेनेष्टापत्तेर्दुर्वारत्वात् । न च व्यापारशरीरे फलोपहितत्वनि-
वेशाच्चेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । तावता अनुमित्यनुपधायकव्याप्तिज्ञाने
इष्टापत्तिवारणसम्भवात् पृथक्फलोपहितत्वस्य कारणतांशे निवे-
शवैयर्थ्यादिति ध्येयम् । सामानाधिकरण्यनिवेशाद्धटाकाशवृत्ति-
द्वित्वादौ न तादृशकार्यकारणभावस्य व्यभिचारः । न च तथापि
घटात्मवृत्तिद्वित्वं व्यभिचार इति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यघट-
कतदधिकरणत्वस्य उपलक्षणतया वृत्तित्वस्य विशेषणतया नि-
वेशादुपलक्षणतया निवेशाद्विनश्यदवस्थपरामर्शमादाय न दो-
ष इति ॥ ५ ॥

यदसाधारणं सहकार्यासाद्य मनो बहिर्गोचरां प्रमां जनयति त-
देव हि प्रमाणान्तरमित्यत्र प्रमाणान्तरत्वं तदर्थविशेष्यकतदर्थप्र-
कारकमानसामान्यप्रमाफलोपहितकारणत्वम् । अनुमितिकारण-
त्वमादायेष्टापत्तिवारणाय विशेष्येऽर्थविशेषः कृतः निरुक्तपरामर्श-
कारणत्वमादायेष्टापत्तिवारणाय व्यापारत्वगर्भकारणत्वनिवेशः । न
च मानसामान्योक्तिं विशेषणं व्यर्थम् मानसपरामर्शरूपप्रमामादा-
येष्टापत्तेर्व्यापारनिवेशेनैव वारणाहिति वाच्यम् यत्र व्याप्तिस्मरण-
द्वितीयक्षणे तन्निर्विकल्पकं तदा तदनुव्यवसायात्मकः परामर्शः प-
ञ्चात् वन्ह्यनुमितेस्तत्र व्याप्तिस्मरणे इष्टापत्तिवारणाय तत्सार्थक्यात्
तत्र व्याप्तिस्मरणस्य परामर्शं प्रति निर्विकल्पकद्वारा कारणत्वात्
फलोपधायकत्वाच्च । न च तस्य पक्षबहिर्भाव इति वाच्यम् । तत्राः

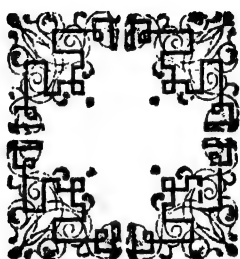
पि गत्यन्तराभावेन व्याप्तिस्मरणं मानसं जनयित्वाऽनुमितिः सम्पादनीयेत्यस्य नैयायिकानुमततया तत्पक्षबाहिर्भावासम्भवात् । नच तथापि फलोपधाने विशेष्येऽर्थ इति वाच्यम् । यत्र व्याप्तिविशिष्टे हेतुमत्तापक्षतापर्याप्तिकृततत्पदस्मरणात्मकव्याप्तिस्मरणं ततो मानसपरामर्शक्रमेणानुमितिस्तत्र व्याप्तिस्मरणस्य तत्पदार्थोपस्थितिद्वारा शब्दात्मकपरामर्शरूपयोग्यतामादायेष्टापत्तिवारणायेत्यादिकं बोध्यम् ।

व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिनिश्चयत्वं व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वाख्यम् अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुरुच्यते मीमांसकेन । अत्र व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिनिश्चयत्वं च व्याप्यतावच्छेदकावच्छेदेन ग्राह्यम् । तेन वह्निव्याप्यं द्रव्यं द्रव्यत्ववान् हृद इत्यादिज्ञानोत्तरं हृदो वह्निमान् इत्याद्यनुमित्यापत्तेः भट्टाचार्यस्य व्याख्यायामियमनुपपत्तिः वह्निव्याप्यं द्रव्यं द्रव्यत्ववानित्यादिज्ञानात् हृदो वह्निमानित्यनुमितेरसम्भवे विषयबाधाभावत्वेन विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रत्यपि हेतुत्वात् कथं तन्निराकरणायावच्छेदकत्वावच्छेदेन तन्निश्चयत्वमूहनीयमिति कविकाव्ये ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं परामर्श-
गादाधरीकोटपत्रम् ।

श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तषागीशविरचितम्

अवयवगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

ॐ कालिकायै नमः । तादृशयत्किञ्चिच्छब्दबोधनिरूपिता
शाब्दज्ञाननिष्ठा या या जनकता तदवच्छेदककोटिप्रविष्टयत्किञ्चि-
ज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकसमुदायत्वं न्यायत्वमिति भ-
ट्टाचार्याः । यत्किञ्चिच्छब्दबोधनिरूपितशब्दज्ञाननिष्ठा या यत्कि-
ञ्चिज्जनकता तदवच्छेदककोटिप्रविष्टप्रतिज्ञाद्येकैकमात्रविषयकज्ञा-
नीयविषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकत्वं प्रतिज्ञाद्येकैकमात्रवृत्तिसमुदा-
यत्वेऽप्यक्षतमिति प्रतिज्ञाद्येकैकावयवेऽतिव्याप्तिः न्यायवृत्तिसमुदा-
यत्वे च तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वासत्त्वान्या-
यमात्रेऽसम्भवो वा स्यादतो या या जनकतानिवेशः । तथाच प्रत्ये-
कवृत्तिसमुदायत्वस्य तावज्जनकतावच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविष-
यताश्रयवस्तुत्वाव्यापकत्वान्न दोषः । ननु कस्या अपि विषयताया-
स्तावज्जनकतावच्छेदकत्वाभावादुक्तलक्षणासंभव इति चेन्न यत्-
किञ्चिच्छब्दबोधनिरूपितशब्दज्ञाननिष्ठजनकतात्वव्यापकयत्किञ्चि-
ज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकसमुदायत्वे तात्पर्यात् । व्याप-
कत्वञ्च स्वनिरूपितविषयत्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेनेति ध्येयम् ।

समानार्थकविभिन्नानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिविषयकज्ञाननिष्ठजनकता-
मादाय व्यापकत्वानुपपत्तिरतः शाब्दबोधसमानानुपूर्वीकनानावा-
क्यविषयतानाममुगतैकरूपेणैव कारणतावच्छेदकत्वात्तादृशय-
त्किञ्चिच्छब्दबोधनिरूपितशब्दज्ञाननिष्ठजनकतात्वव्यापकज्ञानीय-
विषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकत्वं न न्यायवृत्तिसमुदायत्वस्येत्य-
सम्भवादतः शाब्दज्ञाने यत्किञ्चित्त्वं निवेशितम् भट्टाचार्येण ।
न चैवं यत्किञ्चित्स्वनिवेशादननुगम इति वाच्यम् तादृशशाब्दबो-
धविशिष्टज्ञानविशिष्टसमुदायत्वस्य विवक्षितत्वात् । प्रथमवैशि-
ष्ट्यं व्यापकत्वसम्बन्धेन । व्याप्यताघटकसम्बन्धः स्वनिष्ठजन्य-

तानिरूपितशब्दज्ञाननिष्ठजनकतात्वम् । व्याप्यताघटकसम्बन्धश्च
 अनिरूपितविषयतावच्छेदकत्वम् । द्वितीयवैशिष्ट्यमपि व्यापक-
 त्वसम्बन्धेनैव । तत्र व्याप्यत्वं स्वनिरूपितवस्तुनिष्ठविषयतास-
 म्बन्धेन, व्यापकता च स्वरूपसम्बन्धेनेति ध्येयम् ॥ १ ॥

अत्र शब्दज्ञाननिष्ठेत्यनुक्तौ व्याप्यताज्ञानादिकारणतामादाय
 व्यापकताभङ्गेनासम्भवः । न च न्यायविषयकसमूहालम्बनयोग्यता-
 ज्ञानमादाय लक्षणं सङ्गमनीयमिति वाच्यम् यन्न्यायविषयकसमू-
 हालम्बनं न जातं सैत्राव्याप्तरपरिहारत्वात् । नचैवमपि समूहाल-
 म्बनस्थले योग्यतादिविषयकशब्दविषयकसमूहालम्बनज्ञाननिष्ठ-
 कारणतामादाय तद्दोषतादवस्थामिति वाच्यम् शब्दज्ञाननिष्ठ
 इत्यनेन शब्दत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वावच्छि-
 न्नकारणताया विवक्षितत्वात् । नचैवमपि यत्र वस्तुत्वस्य साध्यत्वं
 तत्र न्यायेऽव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । शब्दज्ञाननिष्ठ इत्यत्र नि-
 श्रयत्वावच्छिन्नकारणताया उक्तत्वात् । योग्यताज्ञानस्य संशयसा-
 धारणज्ञानत्वेनैव हेतुतया योग्यताज्ञानकरणताया अन्यथात्वात् ।
 नच तथापि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वस्तुविशिष्टवस्तुसाध्य-
 कस्थले विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्रयत्वावच्छिन्नजनकतामा-
 दायाव्याप्तितादवस्थामिति वाच्यम् शब्दत्वावच्छिन्नजन्यता-
 निरूपितत्वस्यापि जनकतायां निवेशनीयत्वात् ॥ २ ॥

अत्रावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकतालाभाय कोटिप्र-
 विष्टेत्युक्तम् । अन्यथा शब्दज्ञाननिष्ठा तादृशी या या जनकता तद-
 न्तर्गतानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायाः साक्षादवच्छेद-
 कीभूतविषयत्वाप्रसिद्ध्या न्यायमात्रेऽसम्भवापत्तेः । यदि चावच्छेद-
 कतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वं न मन्यते तदा शब्दज्ञाननिष्ठ-
 जनकत्वं विषयत्वावच्छिन्नत्वेन विशेषणियम् इति ज्ञानत्वावच्छि-
 न्नजनकतामादाय न दोषः । अथ तादृशी या या जनकता प्रत्येकं
 तत्तदवच्छेदकविषयतासमानाधिकरणवस्तुसमुदायत्वनिवेशेनैव ए-
 कदेशवृत्तिसमुदायत्वमाहायातिप्रसङ्गवारणसम्भवे व्यर्थं व्यापक-
 त्वनिवेशनामिति आनुपूर्वीप्रकारकज्ञानस्यानुपूर्वीघटकतावद्वस्तुवि-
 षयतानां निरूप्यनिरूपकभाषापक्षानां विशेष्यविशेषणभावे विनि-
 गमकाभावेन प्रत्येकविषयतात्वेनैव कारणतावच्छेदकतया एक-

देशवृत्तिसमुदायत्वस्य तादृशसकलकारणतावच्छेदकविषयतासामानाधिकरण्याभावादिति चेन्न अनन्तसामानाधिकरण्यनिवेशश्चेक्षया व्यापकतानिवेशस्यैव लघुत्वात् । अवच्छेदकतावच्छेदकसाधारण्यवच्छेदकत्वास्वीकारे निरुक्तसकलजनकतान्तर्गताया आनुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायाः पत्वादिनिष्ठनिरूप्यनिरूपकभाषापन्नावच्छेदकत्वावच्छिन्नजनकतायाश्चावच्छेदकीभूतविषयत्वसामानाधिकरण्यस्य न्यायत्वे सत्त्वादसम्भवापत्तेश्च । एतेन तादृशयत्किञ्चिच्छब्दबोधनिरूपितशब्दज्ञाननिष्ठजनकतात्वव्यापकसमुदायत्वमेव न्यायत्वमस्तु व्यापकता च स्वसमानाधिकरणविषयत्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेनेत्युक्तौ अनन्तसामानाधिकरण्यनिवेशकृतगौरवाभावात् द्विधाव्यापकतानिवेशो व्यर्थ इत्यपि परास्तम् । न च वस्तुविषयत्वावच्छिन्ना या या जनकता इत्युक्त्यैव ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायाः पत्वादिनिष्ठावच्छेदकतावच्छिन्नजनकतायाश्च वारणसम्भव इति वाच्यम् एवमपि निरुक्तसकलजनकतान्तर्गताया आनन्तर्यघटकध्वंसत्वादिना वस्त्ववगाहिभ्रमीयवस्तुनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नजनकताया अवच्छेदकीभूतविषयतासामानाधिकरण्यस्य न्यायत्वेऽसत्त्वादव्यासिर्दुर्वारत्वात् । अत एव जात्यवच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्ना या या जनकता इत्युक्तौ आनन्तर्यघटकध्वंसत्वादिना वस्त्ववगाहित्वावच्छिन्नजनकतावारणसम्भव इत्यपि समाहितम् तादृशध्वंसत्वादिना जातिमवगाह्य तादृशजात्युपरागेण वस्तुविषयकज्ञानीयजात्यवच्छिन्नवस्तुनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नजनकतामादायाव्यासितादवस्थ्यात् । न चोक्तभ्रमीयवस्तुविषयत्वावच्छिन्नजनकताया निरुक्तजनकतान्तर्गतत्वेपि तदवच्छेदकीभूता या आनन्तर्यघटकध्वंसत्वादिना न्यायघटकवत्तावगाहिभ्रमीयविषयता तत्सामानाधिकरण्यस्य न्यायत्वे सत्त्वोक्तदोष इति वाच्यम् यत्र ध्वंसत्वादिना न्यायघटकवस्तुभ्रमोऽप्रसिद्धस्तत्राव्यासितादवस्थ्यात् । स्वमते यत्किञ्चिज्ज्ञाने भ्रमान्यत्वविशिषणस्यैव भवतापि निरुक्ता या या जनकता तदवच्छेदकीभूतविषयतायां भ्रमानिरूपितत्वस्यावश्यंवाच्यतया भ्रमज्ञानीयविषयतासामानाधिकरण्यमुपादाय लक्षणगमनसम्भवाच्च । अन्यथा पूर्वपूर्ववस्तुविशिष्टचरमवस्तुत्वपुरस्कारेण न्यायघटकचरमवस्थ-

नवगाहिभ्रमीयविषयतामादाय न्यायघटकचरमवस्थाघटिततद्व-
 टकनस्तुसमुदायन्यायैकदेशेऽतिव्याप्तेस्तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृ-
 त्तित्वानिरूपकत्वस्य न्यायत्वेऽसत्त्वात् अव्याप्तेर्दुर्वारत्वापत्तः ।
 भ्रमानिरूपितवस्तुनिष्ठविषयत्वावच्छिन्ना या या जनकता प्रत्येकं
 तत्तदवच्छेदकीभूतभ्रमानिरूपितविषयतासामानाधिकरण्योक्तौ च
 लाघवानवकाश इति ध्येयम् । तथाऽवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणा-
 वच्छेदकत्वस्वीकारे न्यायघटकयज्ञज्ञाणस्य प्रत्येकमर्थबोधकत्वम् ।
 तत्तज्ज्ञाणघटकैकवस्तुघटितसमुदायत्वस्यापि निरुक्ततावजनक-
 तावच्छेदकविषयतासामाधिकरण्यत्वात्तादृशसमुदायत्वव्यतिरिक्त्यापि
 तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वस्य न्यायत्वे सत्त्वा-
 दसम्भवो वा स्यादतो नोक्तप्रकारः साधीयान् । न च निरुक्ता
 या या जनकता तन्निरूपितत्वसम्बन्धानवच्छिन्नावच्छेदकताश्र-
 यविषयतासामानाधिकरण्योक्तौ नोक्तदोषः, अवच्छेदकतावच्छे-
 दकविषयितायां निरूपितत्वसम्बन्धानवच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावा-
 दिति वाच्यम् तथासति निरुक्तजनकतान्तर्गता या पत्वादिनि-
 ष्टावच्छेदकतावच्छिन्नजनकता तन्निरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धानव-
 च्छिन्नावच्छेदकताश्रयविषयतासामानाधिकरण्यस्य न्यायत्वेऽस-
 त्वादसम्भवापत्तेः । अवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणानवच्छेदक-
 त्वस्वीकारे वस्तुनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नत्वस्य जनकताविशेषणत्वे-
 पि अप्रतीकारादिति ध्येयम् ॥ ३ ॥

अथ यत्किञ्चिच्छब्दबोधनिरूपितजनकतावच्छेदिका यत्कि-
 ञ्चिज्ज्ञानाया वस्तुनिष्ठा या या विषयता प्रत्येकं तत्तत्सामानाधिक-
 रणसमुदायत्वविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये व्यापकतानिवेशो व्यर्थ इति ।
 न चानन्तसामानाधिकरण्यनिवेशो गौरवमिति वाङ्मयम् यत्कि-
 ञ्चिच्छब्दबोधनिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिज्ज्ञानायवस्तु-
 निष्ठविषयतात्वव्यापकसमुदायत्वस्य विवक्षितत्वात् । व्यापकता-
 च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनेति । न च यत्किञ्चित्पदेन प्रतिज्ञाया-
 श्रविषयकज्ञानमादाय प्रतिज्ञायामतिव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृ-
 शशब्दबोधविशिष्टसमुदायत्वस्यैव विवक्षितत्वात् । वैशिष्ट्यञ्च
 व्यापकत्वसम्बन्धेन । अत्र व्याप्यत्वं स्वनिरूपितजनकतावच्छेदक-
 त्वस्वाव्यवहितपूर्ववर्तिज्ञानीयवस्तुनिष्ठविषयतात्वोभयसम्बन्धेन ।

व्यापकता च स्वाश्रयवस्तुवृत्तित्वसम्बन्धेनेति चेत् । अप्राहुः—

यत्र स्थलविशेषे यन्न्यायविषयकज्ञानोत्तरं तादृशबोधो न जायते-
स्तत्राव्याप्तिः तज्ज्ञानीयविषयतायां स्वनिरूपितजनकत्वच्छेद-
कत्वसत्त्वेऽपि स्वाव्यवहितपूर्वज्ञानीयत्वाभावेन तादृशसमुदाय-
स्य शाब्दबोधविशिष्टत्वाभावादित्युक्तप्रकारो न सम्यक् । नच त-
त्रापि तत्रागतिरिति वाच्यम् स्वमते न्यायान्तरजन्यबोधमादायैव
तत्र लक्षणगमनादिति ध्येयम् । नच तादृशी या या जनकता त-
त्तदाश्रयीभूतयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवर्णत्वव्यापकत्वनिवेशेनै-
वोपपत्तौ किमवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वनिवेशेनेति वाच्यम् यादृश-
न्यायविषयकज्ञानं नियताप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितामेव जायते तादृश-
न्यायाव्याप्तिप्रसङ्गात्तादृशसमुदायत्वस्य तादृशशाब्दबोधनिरूपित-
जनकतावज्ज्ञानीयविषयताश्रयवर्णत्वाव्यापकत्वात् । स्वमते चा-
प्रामाण्यज्ञानास्कन्दिताज्ञाने जनकत्वस्यासत्त्वेऽपि जनकतावच्छेद-
कविषयतासत्त्वाव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ ४ ॥

वाक्यान्तरसाधारणसमुदायमादाय वाक्यान्तरसमुदायेऽति-
व्याप्तिवारणाय तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वं निवे-
शितं भट्टाचार्येण । अथात्र निरुक्ता या या जनकता तत्तदवच्छेद-
कीभूतयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्वसमनियतसमुदायत्वनि-
वेशेनैव उपपत्तौ व्यर्थं तादृशन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्व-
निवेशनमिति चेन्न समनियतत्वनिवेशे यत्किञ्चित्पदेन न्यायद्वयवि-
षयकज्ञानमेकन्यायघटकप्रतिज्ञाऽपरन्यायघटकसमुदायविषयकज्ञा-
नञ्चादाय न्यायद्वये एकन्यायघटकप्रतिज्ञाघटितापरन्यायात्मकस-
मुदाये चातिव्याप्त्यापत्तेरिति । यत्र च न्यायद्वयविषयकज्ञानमेव
नियमतो जायते तत्र तादृशन्यायद्वये न्यायत्वमिष्टमेव । एतेन स्वा-
श्रयीभूतयत्किञ्चित्प्रतिज्ञाघटितोत्तरत्वशून्यहेत्वादिवृत्तिर्यद्यत्स्वं
तदन्यत्वनिवेशस्यावश्यकतया । तेनैवोक्तन्यायद्वयादावतिव्याप्तिवा-
रणसम्भवे व्यर्थं न्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वविशेषणम् । यत्किञ्चित्त्व-
निवेशात्प्रतिज्ञाचरमवस्तुहेतूदाहरणोपनयनिगमनप्रतिज्ञावृत्तिसमु-
दायत्ववति नातिव्याप्तिः तादृशसमुदायत्वस्य च स्वाश्रयीभूत-
चरमप्रतिज्ञाव्यवहितोत्तरत्वशून्यहेतुवृत्तित्ववदिति परास्तम् । यत्र
नियमतो न्यायविषयकं ज्ञानं जायते तत्र न्यायद्वयाव्याप्तिभि-

या स्वाश्रयीभूतयात्किञ्चित्प्रतिज्ञाव्यवहितोत्तरत्वशून्यहेत्वादिवृत्ति-
यद्यन्तु तदन्यत्वनिवेशायांगात् । प्रतिज्ञाचरमवस्तुघटितोक्तसमु-
दायवारणन्तु स्वव्याप्यप्रतिज्ञात्वाश्रयाव्यवहितोत्तरत्वशून्यत्वनि-
वेशादेव सम्भवतीति ध्येयम् ॥ ५ ॥

एकैकन्यायघटकं यत्प्रतिज्ञाद्येकैकवाक्यं तत्समुदायातिव्याप्ति-
वारणाय स्वाश्रयीभूतयात्किञ्चित्प्रतिज्ञाव्यवहितोत्तरत्वशून्यहेत्वा-
दिवृत्ति यद्यत्समुदायत्वं तदन्यत्वेन निरुक्तसमुदायत्वं विशेषितं
भट्टाचार्येण । तस्य च स्वाश्रयीभूतप्रतिज्ञाव्यवहितोत्तरत्वशून्य-
त्वानतिरिक्तवृत्ति यद्धेतुत्वं तत्समानाधिकरणं यद्यत्समुदायत्वं तद-
न्यत्वमिति तु निष्कृष्टार्थः । तेन न्यायत्वरूपसमुदायत्वस्य स्वाश्र-
यीभूतप्रतिज्ञाव्यवहितोत्तरत्वशून्यहेतुत्वाश्रयहेतुघटकद्वितीयादि-
वस्तुवृत्तित्वेऽपि नासम्भवः । नन्वेकैकन्यायघटकप्रतिज्ञाद्येकैकवा-
क्यघटितसमुदायत्वस्य स्वव्याप्यचित्त्व-स्वसामानाधिकरणयो-
भयसम्बन्धेन तादृशसमुदायत्वविशिष्टान्यत्वरूपसमुदायत्वनिष्ठ-
न्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वविरहादेवातिव्याप्तिवारणसम्भवे व्यर्थं
स्वाश्रयप्रतिज्ञाव्यवहितोत्तरेत्यादिविशेषणमिति चेत्, अत्राहुः—

स्वसामानाधिकरण्यमपहाय स्वव्यापकत्व-स्वव्याप्यचित्त्वो-
भयसम्बन्धेन तादृशसमुदायत्वविशिष्टान्यत्वरूपमेव न्यूनवृत्तित्वा-
निरूपकत्वं वाच्यम् अन्यथा न्यायत्वरूपसमुदायत्वस्यापि पञ्चन्या-
यघटकप्रतिज्ञादिपञ्चगततादृशसमुदायत्वसामानाधिकरण्यघटित-
न्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वासत्त्वादसम्भवापत्तेः । तथा च पञ्च-
न्यायघटकप्रतिज्ञादिपञ्चगतसमुदायत्वस्यापि व्यापकताघटित-
न्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वस्याक्षततया तादृशसमुदायातिव्याप्तिरतः
स्वाश्रयप्रतिज्ञेत्यादिविशेषणम् । न चासम्भववारणायानिरूपक-
त्वप्रतियोगिकुक्षिनिक्षिप्तसमुदायत्वमेव तादृशभेदकूटवत्त्वेनैव नि-
वेद्यतां तावतैव नानान्यायघटकप्रतिज्ञादिपञ्चगतसमुदायत्वस्य
तादृशभेदकूटवत्त्वविरहेण तन्निष्ठन्यूनवृत्तित्वनिरूपकत्वेऽपि न्यायत्व-
स्य न क्षतिः, न वा नानान्यायघटकप्रतिज्ञादिपञ्चकेऽतिव्याप्तिः ता-
दृशपञ्चगतसमुदायत्वस्य तादृशभेदकूटवत्त्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपक-
त्वादिति किं व्यापकताघटितन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वनिवेशनिबन्ध-
नातिव्याप्तिवारणार्थमनुयोगिनि भेदकूटनिवेशेनेति वाच्यम् प्रति-

योगिनि भेदकूटनिवेशेऽप्यसम्भवभिया न्यूनवृत्तित्वस्य सामानाधिकरण्यघटितत्वध्रौव्ये न्यायत्वासमानाधिकरणसमुदायत्ववति व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिसमुदायेऽतिव्याप्तिवारणायानुयोगिन्यपि तादृशभेदकूटनिवेशस्यावश्यकत्वे लाघवानवकाशात् स्वमते तु व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिपञ्चकेऽतिव्याप्तिवारणाय व्युत्क्रमप्रतिज्ञादिवृत्तिसमुदायत्वभिन्नत्वं स्वतन्त्रमनुपादेयमेवेति ध्येयम् ।

अत्र नञ्द्वयान्तर्भावेन स्वाश्रयीभूतप्रतिज्ञाद्यव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टसमुदायत्वस्यानुयोगिनि स्वत्वानन्तर्भावेनानुगमात् लक्षणघटकता नञ्द्वयान्तर्भावे तु प्रतियोगिनि स्वत्वान्तर्भावाज्ञाननुगम इति ॥ ६ ॥

उचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायत्वमिति शिरोमणिः । मैवम् स्वाश्रयप्रातज्ञाद्यव्यवहितोत्तरत्वशून्यहेत्वादिवृत्ति यद्यत् तदन्यत्वस्य समुदायविशेषणत्वे तात्पर्यात् । व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिपञ्चनिष्ठस्य नानान्यायान्तर्गतप्रतिज्ञादिपञ्चनिष्ठस्य च समुदायत्वस्य तत्तदन्यत्वविरहः प्रातिप्रसङ्गः । एवञ्च घटमानयेत्यादिवाक्यवृत्तिसमुदायत्ववारणाय प्रतिज्ञादिवृत्तित्वरूपं समुदायत्वविशेषणमपि सार्थकमित्यवधेयमिति भट्टाचार्येणोक्तम् । अत्र सन्दर्भविरोधः । तथाहि—एवञ्चेत्यादिग्रन्थेन पूर्वकल्पेऽतिव्याप्तिदोषः विशेष्यदलासार्थक्यञ्चेति दोषद्वयमायातीति भावार्थो न सङ्गच्छते तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपोचितानुपूर्वीकत्वनिवेशेऽपि न्यायघटककतिपयवस्तुसमुदायत्ववारणाय प्रतिज्ञादिपर्याप्त्यवच्छेदकधर्मपञ्चकव्यापकत्वरूपस्य विशेष्यदलस्य सार्थक्यसम्भवात् असम्भवमयेन तादृशानुपूर्वीविशेषावच्छिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेदकवस्तुत्वव्यापकतानिवेशायोगात् । समानानुपूर्वीतावन्यायघटकवस्तूनामेव तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् ।

अत्र केचित् । अवच्छेदकावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वस्याप्रामाणिकत्वे तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमपहाय तादृशानुपूर्वीविशेषप्रकारकनिश्चयत्वसमनियुतकारणतावच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयतानिरूपकत्वमेवोचितानुपूर्वीकत्वं वाच्यम् तथा च तादृशकारणतावच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयतानिरूपकवस्तुत्वव्यापकसमुदायत्वनिवेशेनैव एकदेशवृत्तिसमुदायत्ववारणसम्भवे प्रति-

ज्ञादिपञ्चवृत्तित्वरूपविशेष्यदलवैयर्थ्यसम्भावना भवतीति न एव-
ञ्चेत्यादिग्रन्थविरोध इत्याहुः ।

यत्तु एवञ्च घटमानयेत्यादिवाक्यवृत्तिसमुदायत्ववारणाय घ-
टमानयेत्यादिवाक्यसाधारणप्रतिज्ञादिपञ्चवृत्तिसमुदायत्ववारणाय
च प्रतिज्ञादिवृत्तित्वविशेषणं तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वा-
निरूपकत्वविशेषणं च सार्थकमित्यर्थे एवञ्चेत्यादिग्रन्थस्य तात्पर्य-
मिति । तच्चिन्त्यम् ॥ ७ ॥

अथ प्रतिज्ञात्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकधर्मपञ्चकव्यापकत्वमित्यत्र
प्रतिज्ञात्वादिपञ्चधर्मव्यापकत्वनिवेशेनापि सामंजस्ये किं पर्याप्त्यव-
च्छेदकनिवेशेनेति चेन्न प्रतिज्ञात्वादेः स्वनिष्ठानुमित्यन्यूनानतिरिक्त-
विषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकयत्किञ्चि-
ज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकसमुदायत्ववत्त्वसम्बन्धेन सक-
लप्रतिज्ञादिसाधारणप्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानवत्त्व-
रूपत्वेन कस्यचिदपि न्यायत्वस्य तादृशप्रतिज्ञात्वादिव्यापकत्वाभावे-
नासम्भवमिमां प्रतिज्ञात्वादिधर्मपञ्चकव्यापकतानिवेशायोगात् । नच
सर्वसाधारणप्रतिज्ञात्वस्यैक्येन यत्किञ्चित्प्रतिज्ञादिवृत्तिसमुदायत्व-
स्य तादृशप्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यनवच्छेदकतया तद्वापतादवस्थमिति
वाच्यम् यत्किञ्चित्प्रतिज्ञादावपि प्रतिज्ञात्वादिव्यवहारबलात्तत्समु-
दायत्वस्यापि तादृशप्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वादिति ध्येयम् ।

न चैवमपि प्रतिज्ञात्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकधर्मसामान्यव्यापक-
त्वस्य न्यायत्वेऽसत्त्वात्तादृशधर्मसामान्यव्यापकतानिवेशायोगः,
प्रतिज्ञात्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकतानिवेशे च
तादृशधर्मस्य विषयतात्मकतया विषयतायाश्च वस्तुभेदेन भेदात्
प्रतिज्ञादिघटकीभूतवस्तुवृत्तिपञ्चविषयतामादाय वस्तुपञ्चकेऽति-
व्याप्तितादवस्थमिति वाच्यम् प्रतिज्ञात्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकतावि-
शिष्टसमुदायत्वस्य विवक्षितत्वात् । वैशिष्ट्यञ्च व्यापकतासम्बन्धे-
न, व्याप्यताघटकसम्बन्धश्च स्वनिरूपितपर्याप्तिसम्बन्धेनेति ध्येयम् ।

वस्तुतस्तु प्रतिज्ञात्वादेर्वाक्यभेदेन नानात्वाद्यत्किञ्चित्प्रतिज्ञा-
त्वादिव्यापकत्वमेव निवेशनीयम् यत्किञ्चित्प्रतिज्ञात्वादिव्यापकता-
लाभायैव च पर्याप्त्यवच्छेदक इत्युपादानमपीति न काप्यनुपपत्ति-
रिति ध्येयम् ॥ ८ ॥

वस्तुनस्तुकल्पे तादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वसमनियतकारण-
तावच्छेदकविषयताकत्वरूपं न्यायान्तर्गतत्वं भट्टाचार्येण विवक्षि-
तम् । अथ प्रतिज्ञादिलक्षणेऽपि निरुक्तन्यायान्तर्गतत्वस्य निवेशनी-
यतया न्यायान्तर्गतत्वगर्भप्रतिज्ञादेर्न्यायघटकत्वं कथमन्योन्याश्रय
इति चेत् स्वाविषयकप्रतीत्यविषयन्यायकत्वं न्यायत्वाश्रयत्वं वा
न्यायान्तर्गतत्वमिति यथाश्रुताभिप्रायेण तत्सङ्गतेः । वस्तुतस्त्वित्या-
दिकल्पाभिप्रायेण तत्सङ्गातिस्तु जगदीशपत्रिकोक्तदिशाऽवसेया ।

अथावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वास्वीकारे तादृ-
शानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वसमनियतकारणतावच्छेदकविषयिताक-
त्वरूपन्यायान्तर्गतत्वनिवेशेऽपि विनिगमनाविरहेण हेत्वादि-
विषयतायां तादृशकारणतावच्छेदकत्वं दुर्घटम् । तथाहि
हेतुप्रकारत्वांशे विशेषणीभूतप्रतिज्ञाप्रकारतानिरूपितत्व-उदाहर-
णविशेष्यतानिरूपितत्वोभयस्य कारणतावच्छेदकत्वस्वीकारे व्या-
सज्यवृत्तिकारणतावच्छेदकत्वापत्तिरतः सामानाधिकरण्यसम्ब-
न्धेन प्रतिज्ञाप्रकारतानिरूपितत्वविशिष्टोदाहरणविषयतानिरूपि-
तत्वविशिष्टहेतुप्रकारताशालिनिश्चयत्वादिना कारणता वाच्या
तथा च कारणतावच्छेदककोटौ सामानाधिकरण्यांशस्याधिकस्य
निवेशनमेव विनिगमकमिति चेन्न प्रतिज्ञाप्रकारतानिरूपितहेतु-
प्रकारतानिरूपित-उदाहरणप्रकारतेत्यादिकमेण कार्यकारणभावे
हेतुप्रकारतांशे विशेषणीभूतप्रतिज्ञाप्रकारतानिरूपितत्वहेतुप्रका-
रतात्वांशस्योक्तयुक्त्या कारणतानवच्छेदकत्वेन सामानाधिकर-
ण्यसम्बन्धेन प्रतिज्ञाप्रकारतानिरूपितत्वादिवैशिष्ट्यनिवेशस्यावश्य-
कत्वे उभयत्रैव सामानाधिकरण्यानिवेशे विनिगमकाभावादिति ।

अथ तादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वसमनियतकारणतानिवे-
शेनैव सामञ्जस्ये निश्चयत्वोपादानमनर्थकमिति । न चान्तरा स-
धर्मितावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रका-
रकनिश्चयत्वेनैव कारणतया तादृशज्ञानत्वसमनियतकारणताप्र-
सिद्धिरिति वाच्यम् प्रतिज्ञादिविशिष्टनिगमनत्वरूपानुपूर्वीमत्त्वानि-
त्याकारान्तरा निर्धर्मितावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधकारणताया
एवं तादृशज्ञानत्वसमनियततयाऽप्रसिद्ध्यनवकाशादिति । मैवम्, वि-
शिष्टनिगमनत्वांशे निश्चयत्वानिवेशेऽपि तादृशनिगमनत्वरूपानुपूर्वी-

विशेषणीभूतप्रतिज्ञाद्यंशे निश्चयत्वनिवेशार्थमेव निश्चयपदोपादाना-
दन्यथा विशेषणांश संशयाकारज्ञानसाधारणतादृशानुपूर्वीप्रका-
रकज्ञानत्वसमनियतकारणताया एवाप्रसिद्धापत्तेः । नच तादृशा-
नुपूर्वीविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजन-
कतावच्छेदकविषयताकत्वनिवेशापेक्षया समनैयत्यनिवेशनं गौरव-
प्रस्तमिति वाच्यम् तादृशानुपूर्वीभिन्नवाक्यत्वविशिष्टवैशिष्ट्याव-
गाहिकान्तवावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतामादायोदासीनाऽति-
व्याप्तिर्भिया गौरवस्याकिञ्चित्करत्वात् । न चावच्छेदकतावच्छेद-
कत्वास्वीकारे तादृशबुद्धित्वपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यतानिरूपित-
जनकतानिवेशसम्भवेऽपि मुख्यविशेष्यतानिरूपिततादृशानुपूर्व्य-
वच्छिन्नप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितप्रकारता-
शालबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिवेशान्नोक्तातिव्या-
प्तिरिति वाच्यम् प्रकाराद्यंशे उदासीनवाक्यकालीनप्रकारादि-
घटितानुपूर्वीविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपि-
तजनकतामादायोदासीनेऽतिव्याप्तितादवस्थ्यात् इति तादृशानु-
पूर्वीघटकतत्तद्धर्मभिन्नधर्मावच्छिन्नावधायित्वानवच्छिन्नत्वस्य जन्य-
तायां निवेशापेक्षया तादृशनिश्चयत्वसमनैयत्यनिवेशस्यैव लघुत्वा-
दिति ध्येयम् ॥ ८ ॥

न्यायान्तर्गतत्वे सति प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वमिति शिरोमणिः । प्र-
तिज्ञाद्यन्यतमत्वं प्रतिज्ञादिभेदपञ्चकानुयोगितावच्छेदकं यद्यत्त-
त्तदूपानुयोगिताकभेदप्रातयोगितावच्छेदकत्वे सति प्रतिज्ञात्वाद्य-
वच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तत्तद्धर्माव-
च्छिन्नप्रतियागिताकभेदानुयोगितावच्छेदकधर्मवस्त्वमित्युक्तं भ-
ट्टाचार्येण । अत्र प्रतिज्ञाद्येकदेशवारणाय सत्यन्तम् । प्रतिज्ञाहेतुवा-
रणाय विशेष्यदलम् । अथ प्रतिज्ञाद्येकदेशवारणाय सत्यन्तदले प्रति-
ज्ञादिपञ्चभेदानुयोगितानवच्छेदकत्वविवक्षणंऽपि सामञ्जस्ये कृतं
तादृशगुरुतरनिवेशेनेति चेन्न प्रतिज्ञात्वादेर्धीविशेषविषयात्मक-
तया विषयतायाश्च वस्तुभेदेन भेदात् पत्वादेरिव प्रतिज्ञात्वादेर-
पि प्रतिज्ञादिपञ्चभेदानुयोगितावच्छेदकत्वाभावेनासम्भवापत्तेः
तत्तद्विषयत्वावच्छेदेन प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदसत्त्वात्, स्वमते तु
तादृशभेदपञ्चकानुयोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्र-

तियोगितायाः प्रतिज्ञात्वत्वरूपेण प्रतिज्ञात्वादिनावच्छेदाभास-
म्भव इति ध्येयम् ।

ननु तथापि विशेष्यदले प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नानुयोगिताकभेद-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वविषयस्यापि प्रतिज्ञाहेतुवारणसम्भवे गु-
रुतरविशेष्यदलनिवेशाऽनुचित इति । न च प्रतिज्ञाहेत्वादिघटक-
वस्तुवृत्त्यन्यतमत्वस्य ' प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रति-
योगितावच्छेदकत्वेन तादृशान्यतमत्वमादायातिव्याप्तेवारणार्थ-
मेव गुरुतरनिवेश इति वाच्यम् प्रतिज्ञादपञ्चभेदानुयोगिताव-
च्छेदकपत्वाद्यवच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभा-
वेन सत्यन्तविरहादेव तादृशान्यतमत्ववारणसम्भवादिति चेत् ।

अत्राहुः—प्रतिज्ञात्वस्य पर्वतो वह्निमानित्यानुपूर्वीविषयकज्ञा-
नीयपत्वादिविषयताभिन्नतत्तद्वस्तुविषयतात्मकत्वेन तज्ज्ञानीयप-
त्वादिसाधारणविषयतात्मकसमुदायत्वस्य प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्ना-
नुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया तद्विभक्तत्वस्य प्रतिज्ञा-
त्वादावसत्त्वेनासम्भवापत्तेः । स्वमते तु प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नानु-
योगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकीभूतं यत् तादृशज्ञा-
नीयपत्वासाधारणविषयतात्मात्मकसमुदायत्वत्वं तदवच्छिन्नाव-
च्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदानुयोगितावच्छेदकत्वस्य प्रतिज्ञात्वा-
दौ सत्त्वान्नोक्तदोष इति ध्येयम् ।

केचित्तु प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नानुयोगिकभेदप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वस्योभयभेदमादाय केवलान्वयितया प्रतिज्ञात्वादिकंपि ता-
दृशवच्छेदकत्वसत्त्वेनासम्भवापत्तिः प्रकृते तु तादृशभेदप्रतियो-
गितानिरूपिता या या अवच्छेदकता तत्तन्निरूपकप्रतियोगिताकभे-
दानुयोगितावच्छेदकत्वनिवेशान्न दोषः । एतेन प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छि-
न्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणभिन्नत्वनि-
वेशो न लघ्नीयानित्यपि प्रत्युक्तम् । कस्या अपि पर्याप्तेस्तादृ-
शभेदप्रतियोगितावच्छेदकतान्वावच्छिन्ननिरूपकताकत्वस्यासत्त्वे-
नासिद्धेः । न च तादृशभेदप्रतियोगितानिरूपितप्रतिज्ञात्वाद्य-
वृत्त्यवच्छेदकताशून्यत्वनिवेशान्न दोष इति वाच्यम् तथा सति
प्रतिज्ञात्वाद्यवृत्तिधर्मशून्यत्वमात्रस्यैव सम्यक्त्वे तावत्प्रयासस्य वै-
कल्यापत्तेः, तस्य लक्षणान्तरत्वेनादूषकत्वाच्च । न च तादृशभेद-

प्रतियोगितावच्छेदकताव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेशापेक्षया तत्तद्व्यक्तित्वेन तादृशभेदव्यक्तीनां निवेश एव लघुरिति वाच्यम् अभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वे घटाभावादावपि स्वभेदसत्त्वेन घटाभावादरपि स्वभेदस्वरूपतया तत्तदभावव्यक्तीनां निवेशेनैव विपरीतगौरवात् । प्रकृते तु भेदत्वनिरूपितत्वेन प्रतियोगितानिवेशेनोक्तगौरवानवकाशादित्याहुः ।

अथ सत्यन्तदलघटकस्य प्रतिज्ञादिपञ्चकानुयोगितावच्छेदकं यद्यत्तदवच्छिन्नानुयोगिताकभेदस्य * प्रतिज्ञात्वादिप्रत्येकपञ्चधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकभेदभिन्नत्वविशेषणेनैव प्रातज्ञाहेतुसमुदायवारणसम्भवेन स्वतन्त्रविशेष्यदलनिवेशो व्यर्थ इति चेत् ।

अत्र केचित् प्रतिज्ञाद्यन्यतमशब्दस्य प्रतिज्ञादिभिन्नभिन्नत्ववाचकत्वेन प्रतिज्ञादिभिन्नो भिन्नो यस्मात् स प्रतिज्ञादिभिन्नभिन्नस्तत्त्वं, प्रतिज्ञादिभिन्नो यस्मात् स प्रतिज्ञादिभिन्नस्तद्भिन्नत्वमिति व्युत्पत्तिद्वयेन एकान्यतमशब्दस्य तात्पर्यार्थद्वयकत्वमभिप्रेत्य गुरुतरलक्षणमुक्तम् । न तु स्वातन्त्र्येण विशेषणान्तरमपि । अत एव प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नानुयोगिताका यावन्तो भेदास्तदनुयोगितावच्छेदकत्वं विशेष्यदलार्थः । प्रतिज्ञादिपञ्चभेदत्वसमानाधिकरणानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकपरत्वम्, प्रतिज्ञादिभेदपञ्चकान्यतमप्रतियोगितावच्छेदकरूपवत्त्वमेव वा प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वत्वमिति कथं नोक्तमित्यपि समाहितम् । यथाश्रुतशब्दार्थानुरोधेन गुरुतरलक्षणस्योक्तत्वात् । अन्यलक्षणान्तरत्वेनोक्तलक्षणस्यादूषकत्वाच्चेत्याहुः ॥ ९ ॥

प्रतिज्ञाद्यघटकत्वे सति उभयघटकभागद्वयाघटितत्वमिति शिरोमणिद्वितीयलक्षणे प्रतिज्ञादिपञ्चभेदानुयोगितावच्छेदकत्वमेव प्रतिज्ञादिघटकतानवच्छेदकत्वमिति वस्तुतस्त्वित्यादिना भट्टाचार्येणोक्तम् । न च प्रतिज्ञादिपञ्चभेदत्वसमानाधिकरणानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव प्रतिज्ञादिघटकतानवच्छेदकत्वमिति कथं नोक्तमिति वाच्यम् तथासत्युभयघटकभागद्वयाघटितत्वेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । उभयघटकभागद्वयाघटितत्वमित्यस्य स्वाश्रयवृत्तित्व-स्वानाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन प्रतिज्ञात्वादिमदन्यत्वमिति निष्कर्षः । तेन न्यायद्वयीयप्रतिज्ञाद्वयवृत्तिसमुदायत्वस्य प्रतिज्ञात्वाश्रयप्रतिज्ञात्वानाश्रयोभयवृत्तित्वेपि तादृश-

प्रतिज्ञाद्वये नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ १० ॥

प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकज्ञानपञ्चकान्यतमज्ञान-
जनकवाक्यं तत्त्वमिति शिरोमणिः । अत्र प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्त-
द्विशिष्टार्थविषयकज्ञानपञ्चकस्यान्यतमत्वेन निवेशे प्रतिज्ञाहेतुसमु-
दायादावतिव्याप्तिस्तादृशसमुदायजन्यवोधस्यापि तादृशान्य-
तमबोधान्तर्गतत्वादतः प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयक-
शाब्दत्वपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यतापञ्चकस्यान्यतमत्वेन निवेशः
कृतः भट्टाचार्येण । न च केवलप्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यविशिष्टार्थविषय-
कज्ञानव्यक्तीस्तत्तद्व्यक्तित्वेनोपादाय तादृशज्ञानपञ्चकस्यान्यतम-
त्वेन निवेश एव सामञ्जस्ये जन्यतानामन्यतमत्वेन निवेशो व्यर्थ-
इति वाच्यम् तथासति प्रतिज्ञाद्यर्थमात्रविषयकज्ञानजनके प्रतिज्ञा-
द्येकदेशोऽतिव्याप्तेः विभिन्नानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिजन्यज्ञानानामेको-
पादानेऽन्यानुपूर्वीकप्रतिज्ञादावव्याप्तेश्च प्रत्येकदेशेऽप्येकोपादाने चा-
न्यतमत्वशरीरे गौरवात् । स्वमते च प्रतिज्ञाद्यर्थविषयकशाब्द-
त्वावच्छिन्नजन्यतात्वेनानुगतरूपेण लिखितजन्यतानामेवान्यत-
मत्वप्रतियोगिकुक्षिनिविष्टत्वेन उक्तगौरवानवकाशादिति ध्येयम् ॥

अथैवं तादृशशाब्दत्वपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यतानिवेशोऽस-
म्भवः । अन्यानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिजन्यज्ञाने व्यभिचारवारणाय त-
त्तदानुपूर्वीप्रकारकज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वादेरपि जन्यतावच्छेदक-
घटकत्वात् । न च यत्किञ्चिज्ज्ञानोत्तरत्वसहिततत्तदर्थविषयक-
शाब्दत्वपर्याप्तावच्छेदकत्वनिवेशे नोक्तदोष इति वाच्यम् तावता-
पि तत्तद्वस्तुविषयताया अपि जन्यतावच्छेदकघटकतया तदनन्त-
र्भावेन पर्याप्तिनिवेशासम्भवादिति चेत्,

अत्र केचित्—यादृशयादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयकज्ञानाव्य-
वहितोत्तरत्वं प्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकघटकं तादृशयत्किञ्चि-
दानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयकज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वसहिततत्तदर्थविषय-
कशाब्दत्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वनिवेशाश्लोकदोष इत्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नभेदेनान्यतमत्वशरीरे
गौरवस्यावश्यकत्वे एकदेशातिव्याप्तिभिंगा प्रतिज्ञार्थमात्रविषय-
ज्ञानव्यक्तीनामन्यतमत्वेन निवेशासम्भवेऽपि जनकतायामन्यतम-
त्वनिवेशस्यैवोचितत्वादिति ।

अत्र धूमः—तत्तदर्थविषयकशाब्दत्वातिरिक्तनिष्ठाव्यवहितो-
त्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितत्वस्य जन्यतायां नि-
वेशान्नानुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥ ११ ॥

पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ प्रतिज्ञाहेतुविषयकसमूहालम्बन-
ज्ञानमादाय प्रतिज्ञाहेतुसमुदायेऽतिव्याप्तिवारणार्थं यत्किञ्चिज्ज्ञाने
तथाविधजनकताद्वयशून्यत्वं निवेशितम् । तत्र च हेत्वर्थप्रति-
पादकभागघटितप्रतिज्ञाविशेषेऽव्याप्तिमशङ्क्य व्याप्यव्यापकभा-
वानापन्नतथाविधजनकताद्वयशून्यत्वं निवेशितं भट्टाचार्येण ।

अत्रेयमाशङ्क्य । निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताभेदेन जनक-
ताया नानात्वात् पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाविषयकज्ञानेपि त-
थाविधजनकताद्वयसत्त्वादसम्भव एव स्यात् कथं प्रतिज्ञाविशेषे-
ऽव्याप्तिरुक्तं चेन्न स्वाभाववद्भूतित्व-स्वसामानाधिकरण्योभयस-
म्बन्धेन तथाविधजनकताविशिष्टजनकताशून्यत्वस्य विवक्षित-
त्वात् । सामानाधिकरण्यञ्च विशेषणविधया निवेद्यम् नोपलक्ष-
णतया तेन प्रतिज्ञाहेत्वादिविषयकसमूहालम्बनान्तर्भावेन प्रतिज्ञा-
ज्ञानीयजनकत्वहेतुज्ञानीयजनकत्वयोः सामानाधिकरण्येऽपि नो-
क्तदोषतादवस्थयम् ।

अथवा तथाविधजनकताद्वयशून्यत्वेत्यस्य तथाविध-
जन्यताद्वयशून्यत्वमित्यर्थकरणाश्लासम्भवः । शून्यत्वप्रतियां-
गित्वञ्च स्वनिरूपितजनकतावच्छेदकविषयतावत्त्व-स्वनिरूपित-
जनकतानवच्छेदकविषयितावत्त्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नम् । एतच्चाव-
च्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वशब्दोपेत्य, तदनभ्युपग-
म्य तु उक्तसम्बन्धघटकस्वनिरूपितजनकता इत्यत्र स्वावच्छेदकध-
र्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकता निवेशनीयेति ध्येयम् ॥ १२ ॥

अथ किमिदं व्याप्यव्यापकभावानापन्नतथाविधजनकताद्वय-
शून्यत्वम् ? न तावत् व्याप्यत्वव्यापकत्वान्यतरसम्बन्धेन तादृशज-
नकताविशिष्टान्यजनकताशून्यत्वं जनकताया विषयतासमसंख्या-
कत्वे जनकताविशिष्टान्यजनकत्वस्यैवाप्रसिद्धेः । न च स्वसामाना-
धिकरणाभावप्रतियोगित्वे सति स्वव्याप्यत्व-स्वाभाववद्भूतित्वे सति
स्वव्यापकत्वान्यतरसम्बन्धेन जनकतावैशिष्ट्यनिवेशान्नाप्रसिद्धि-
रिति वाच्यम् पर्वतो धूमादालोककालीनवह्निमान् धूमादित्यादौ ता-

वता जनकताविशिष्टाभ्यतथाविधजनकत्वाप्रसिद्धेरिति चेदब्राहुः—
 व्याप्यव्यापकभावानापन्नत्वं परस्परव्यभिचारित्वन्तथा च स्वा-
 भाववृत्तित्व-स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्व-स्वसामीनाधि-
 करण्यैतद्व्रितयसम्बन्धेन तथाविधजनकताविशिष्टतथाविधजन-
 कताशून्यत्वं, स्वव्याप्यत्वस्वव्यापकत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्न-
 स्वनिष्ठावच्छेदकताकमेवत्व-स्वसमानाधिकरणयोभयसम्बन्धेन
 जनकताविशिष्टतथाविधजनकताशून्यत्वं वा समुदितार्थः । सा-
 मानाधिकरण्यञ्च विशेषणविधया निवेद्य नातः समूहालम्बना-
 न्तर्भावेन सामानाधिकरण्यमादाय दोषः ।

अथवा स्वाश्रयत्व-स्वविशिष्टजनकताश्रयत्वोभयसम्बन्धा-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकतथाविधजनकताशून्यत्वमेवार्थः । सम्ब-
 न्धघटकस्ववैशिष्ट्यञ्च प्रागुक्तस्वनिष्ठावच्छेदकताकमेवत्वस-
 म्बन्धेन इति न काप्यनुपपत्तिः ।

अत्रकलो धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिप्रतिज्ञा-
 हेतुसमुदायातिव्याप्तिस्तदुभयविषयकज्ञाने तादृशजनकताद्वयशू-
 न्यत्वादतो वस्तुतस्त्वित्यादिना स्वानवच्छेदकविषयताविशिष्ट-
 तादृशजनकतानाश्रयत्वं ज्ञाने विशेषणं देयमिति कल्पान्तरमुक्तं मट्टा-
 चार्येण । अत्र चान्यतमजम्यतानिरूपितयादृशजनकतावच्छेदकी-
 भूतविषयताश्रयवस्तुसमुदायत्वमादाय लक्षणं सङ्गमनीयम् । स्वपदं
 तादृशजनकतापरमन्वया प्रतिज्ञाविषयकज्ञानेऽपि हेत्वर्थविषयकबु-
 द्धित्वाद्यवच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकप्रतिज्ञात्वाद्यच्छि-
 न्नविषयताश्रयतादृशजनकताश्रयत्वसत्त्वेनासम्भवापत्तेः । तथा
 च यत्रावयवे लक्षणं सङ्गमनीयम् तदवयवविषयकज्ञानत्वाव-
 च्छिन्नजनकतैव स्वपदेन धर्तव्या इति नानुपपत्तिः । अत एव स्व-
 पदेन प्रतिज्ञासहकारेण हेतुजन्यबोधीयजनकतामादाय प्रतिज्ञाहेतु-
 समुदायातिव्याप्तिवारणाय तत्तदर्थविषयकशब्दत्वपर्याप्तवच्छेद-
 कताकत्वनिवेशनमपि सफलम् । न चैवमपि प्रतिज्ञादिविषयकज्ञानी-
 यत्वादिप्रकारतानिरूपितनिरवच्छिन्नविषयताव्यक्तीनां जनकता-
 नवच्छेदकतयाऽसम्भवापत्तिरिति वाच्यम् स्वानवच्छेदकविषयता-
 याः किञ्चिदवच्छिन्नत्वेन विशेषणीयत्वात् ।

वस्तुतो यदीत्यादिना ग्रन्थकृतैव स्वानवच्छेदकविषयताया-

स्तादृशजनकतायच्छेदकत्वेन विशेषणीयतया निरवच्छिन्नविषय-
तामादाय नासम्भवावकाशः ।

अर्थः स्वानवच्छेदकविषयताशून्यत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये स्वा-
नवच्छेदकविषयताविशिष्टजनकतानाश्रयत्वपर्यन्तनिवेशो व्यर्थ इति
चेदत्र केचित्—स्वानवच्छेदकविषयताशून्यत्वमात्रनिवेशे प्रतिज्ञादि-
ज्ञानीयनिरवच्छिन्नविषयितामादायासम्भवः । उदासीनविषयता-
मादायोदासीनविषयतानियतविषयिताकावयवव्यक्ताध्व्यासिर्वा स्या
दतः । तादृशविषयताविशिष्टतयाविधजनकताशून्यत्वपर्यन्तानुधा-
वनम्, तन्निवेशे च स्वावच्छिन्नत्व—स्वसामानाधिकरण्योभयस-
म्बन्धेन तादृशविषयताविशिष्टनिवेशाश्लोकदोषः । न चैवं यदिचे-
त्याद्युत्तरग्रन्थविरोधः एतद्ग्रन्थस्याप्यत्रैव तात्पर्यात् इत्याहुः ।

वस्तुतः स्वानवच्छेदकविषयताशून्यत्वनिवेशे स्वत्वघटित-
त्वादननुगमः, अन्यतमजन्यतानिरूपितयजनकतानवच्छेदकविषय-
ताशून्यत्वनिवेशेऽपि यत्किञ्चित्त्वघटितत्वात् तथैवेत्यतः स्वानव-
च्छेदकविषयतावत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वानिष्टावच्छेदकताकभेदवत्त्व-
सम्बन्धेन तथाविधजनकतावत्त्वमेव ज्ञानविशेषणं वाच्यम् । ए-
तादृशानुगमलाभायैव तथाविधजनकतानाश्रयत्वपर्यन्तानुधाव-
नमिति ध्येयम् ।

यत्तु स्वत्वस्याननुगततया प्रतिज्ञादौ नानुगतलक्षणनिर्वाह इ-
ति स्वानवच्छेदकविषयताविशिष्टं यद्यत्स्वं तत्तदभावकूटवत्त्वमेव
निवेदयम् । तत्र हेतुज्ञानत्वावच्छिन्नजनकता न निवेद्या किन्तु तद-
न्यच्चतुष्टयजनकतैवातो धूमादालोकवान् पर्वतो बन्दिमान्धूमादि-
त्यादौ प्रतिज्ञायां नाव्याप्तिः । एवञ्च जनकतानाश्रयत्वपर्यन्तखण्ड-
नशङ्कैव नोदेतीति ।

तनुच्छम् । ईदृशरीत्यैव प्रतिज्ञाहेतुसमुदायवारणसम्भवे
तत्तदर्थविषयकशाब्दत्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वनिवेशवैयर्थ्यापत्तेः ।
स्वमतं च प्रतिज्ञाहेतुज्ञानत्वावच्छिन्नजनकत्वं स्वपदेनोपादाय
प्रतिज्ञाहेतुसमुदायातिव्याप्तिवारणाय पर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकत्वा-
त् । समूहालम्बनज्ञानान्तर्भावेन सर्वासामेव जनकतानां स्वानव-
च्छेदकविषयताविशिष्टतया तत्तज्जनकत्वाभावकूटस्य प्रतिज्ञादिवि-
षयकज्ञानेऽप्यसत्त्वादसम्भवापत्तेश्च ।

नव्यास्तु स्वत्वस्याननुगतत्वात्सामान्यतो . विषयिताविशिष्ट-
तादृशजनकताशून्यत्वमेव यत्किञ्चिज्ज्ञाने निवेशनीयम् । विषयिता-
विशिष्ट्यञ्च स्वसामानाधरण्य-स्थानवच्छिन्नत्व-स्वावच्छिन्नतादृश-
जनकत्वाव्यापकत्वेन त्रितयसम्बन्धेन । असम्भववारणाय प्रथमसम्ब-
न्धनिवेशः । धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ स्वपदेन
प्रतिज्ञाघटकधूमादिविषयतामादाय प्रतिज्ञादावव्याप्तिवारणाय द्वि-
तीयसम्बन्धनिवेशः । अत्रैव स्वपदेन प्रतिज्ञाघटकपर्वताविषयितामादा-
याव्याप्तिवारणाय तृतीयसम्बन्धनिवेशः । अत्रैव वह्निमद्विषयक-
बुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितैकदेशीयजनकतामादायाव्याप्तिवार-
णाय तृतीयसम्बन्धघटकजनकतायां तादृशत्वनिवेशः । एवमु-
क्तस्थले एव प्रतिज्ञाविषयकज्ञानस्य यथोक्ततृतीयसम्बन्धेन स्वघट-
कीभूतधूमादिभागविषयताविशिष्टवह्निमद्विषयकबुद्धित्वावच्छिन्ननि-
रूपितजनकतावत्त्वेनाव्याप्तिरतस्तद्वारणाय शून्यत्वप्रतियोगिजनक-
तायां तादृशत्वनिवेशः । एवमुक्तस्थले प्रतिज्ञाहेतुसमुदायज्ञान-
स्योक्तत्रितयसम्बन्धेन प्रतिज्ञाविषयतानन्तःपाति-धूमादिति-भाग-
विषयिताविशिष्टप्रतिज्ञाजनकतावत्त्वेन प्रतिज्ञाहेतुसमुदाये नातिव्या-
प्तिः । यदि चेत्यादिग्रन्थस्याप्यत्रैव तात्पर्यमिति ।

• एतेन तादृशान्यतमजन्यतानिरूपितयत्किञ्चिज्जनकतावच्छेदक-
विषयितया तादृशविषयिताविशिष्टतथाविधजनकतया वा शून्यय-
त्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुसमुदायत्वमात्रस्योक्तावपि साम-
ञ्जस्ये यत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयितायां पुनस्तादृशान्यतमजन्यता-
निरूपितजनकतावच्छेदकपर्यन्तनिवेशो व्यर्थः, प्रतिज्ञादिघटकव-
स्तुद्वयादिविषयकज्ञाने तादृशजनकताशून्यत्वसत्त्वेऽपि यत्कि-
ञ्चिज्ज्ञानीयविषयितायां सामान्यतो जनकतावच्छेदकत्वनिवेशो-
नापि वस्तुद्वयविषयकज्ञानमादाय वस्तुद्वयादावातिव्याप्तिवारणस-
म्भवादित्यपि प्रत्युक्तम् ।

प्रतिज्ञाद्येकमात्रविषयकज्ञाने, उक्तत्रितयसम्बन्धेन विष-
यिताविशिष्टतादृशजनकताशून्यत्वसत्त्वेनैकदेशातिव्याप्तेः, उदासी-
नवाक्यविषयतानियतविषयताकावयवव्यक्तावव्याप्तेः, तादृशोदासी-
नवाक्यघटिततादृशावयवात्मकसमुदायातिव्याप्तेश्चावारणीयत्वा-
त् उदासीनविषयतानियतविषयताकज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुसमु-

दायत्वस्योदासीनसाधारणत्वात् । स्वानवच्छेदकविषयिताया स्व-
तन्त्रतथाविधजनकतावच्छेदकत्वनिवेशपक्षेऽप्युक्तदोषवारणार्थमेव
तद्वलसार्थक्यात् । तद्वलनिवेशे चैकदेशमात्रविषयकज्ञानीयतयो-
दासीनवाक्यविषयतायाश्च तथाविधजनकतावच्छेदकत्वाभावाभो-
क्तदोष इत्याहुः ॥

यद्यप्येवं तादृशान्यतमजन्यतानिरूपितयत्किञ्चिज्जनकताव-
च्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुसमुदायत्वमित्येव स-
म्यक् तथाविधयत्किञ्चिज्जनकतावच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयता-
श्रयवस्तुसमुदायत्वस्य प्रतिज्ञादिप्रत्येकावयवमात्र एव पर्याप्तत्वा-
दिति स्वानवच्छेदक इत्यादि विशेषणं कथम् ? तथाप्यवच्छेदकता-
वच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वास्वीकर्तृनये एकदेशमात्र एव तादृश-
यत्किञ्चिज्जनकतावच्छेदकविषयतायाः सत्वेनासम्भवापत्तेरित्युक्त-
प्रकारोपेक्षा । न चावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वास्वी-
कारे स्वानवच्छेदकीभूतपुच्छलप्रविषयताविशिष्टतथाविधजन-
नकतानाश्रयत्वस्य कुत्राप्यवयवविषयकज्ञानेऽस्त्वेवात् भवन्मतेष्य-
सम्भवात्तदवस्थमिति वाच्यम् स्वानवच्छेदकविषयतापदेन स्वस-
मनियतजनकतानवच्छेदकविषयिताया विवक्षितत्वात् । न चान्य-
तमजन्यतानिरूपितयत्किञ्चिज्जनकतासमनियतजनकतावच्छेदकय-
त्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयिताश्रयवस्तुसमुदायत्वविवक्षणे मन्मतेऽप्यदोष
इति वाच्यम् तस्य लक्षणान्तरत्वेनादूषकत्वादिति ध्येयम् ।

वस्तुनस्तादृशान्यतमजन्यतानिरूपितयत्किञ्चिज्जनकतानिवेशे
वाक्यद्वयात्मकस्यैकजनकत्वाभावेनोदाहरणाव्याप्तिः तादृशयत्कि-
ञ्चिज्जनकतावच्छेदकविषयितायास्तदघटकप्रत्येकवाक्य एव स-
त्त्वात् । न च स्वानवच्छेदकेत्यादिविशेषणदानेऽप्यप्रतीकार इति वा-
च्यम् तत्प्रतीकारस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् इति ध्येयम् ।

अत्रेदमालोचनीयम् । तादृशान्यतमजन्यतानिरूपितजनकताव-
च्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुसमुदायत्वं न तादृशवि-
षयताश्रयवस्तुवृत्तिसमुदायत्वं प्रतिज्ञाद्येकदेशेऽतिव्याप्तेः । नापि तादृ-
शवस्तुव्यापकसमुदायत्वं प्रतिज्ञामात्रविषयकज्ञानमादाय प्रति-
ज्ञाहेतुसमुदायातिव्याप्तिः प्रतिज्ञामात्रविषयकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविष-
यताश्रयवस्तुत्व व्यापकत्वस्य प्रतिज्ञाहेतुसमुदायेऽपि सत्त्वादतस्तादृ-

शविषयताश्रयवस्तुत्वसमनियतसमुदायत्वमेव वाच्यमत्र तादृशान्यतमजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वनिवेशेनापि प्रतिज्ञाहेतुसमुदायवारणसम्भवे समनैयत्यघटकव्याप्यत्वनिवेशः स्वानवच्छेदकेत्यादिविशेषणप्रवेशश्च व्यर्थ इति । एवञ्च समानाकारकप्रतिज्ञाद्वयादेरलक्ष्यत्वे तद्वारणमपि सम्भवतीति । न चैतल्लक्षणे तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वनिवेशे धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिस्थलीयप्रातिज्ञायामव्याप्तिस्तत्र हेत्वर्थविषयकबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वादिति वाच्यम् यजनकतावच्छेदकविषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकप्रकृतसमुदायत्वं तज्जनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वस्य विवक्षणेन प्रतिज्ञाजनकतामादायैव तत्र लक्षणसमन्वयात् । न चैवमननुगमः स्वानवच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकत्व-स्वावच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन तथाविधजनकताविशिष्टसमुदायत्वस्य विवक्षितत्वादिति चत् ।

अत्राहुः—समनैयत्यनिवेशापेक्षयोक्तरीतौ लाघवानवकाशः । एवं समानाकारकप्रतिज्ञाद्वयस्यैव लक्ष्यत्वालक्ष्यत्वयोरुभयमतसाधारण्यानुपपत्तिः भवन्मते तत्राव्याप्तेरपरीहारात् । स्वमते तु तस्यालक्ष्यत्वे तत्तत्समुदायभेदनिवेशेनैव वारणसम्भवः लक्ष्यत्वे तु सहजत एव सङ्ग्रहः । तस्य लक्ष्यत्वं प्रतिज्ञालक्षणेऽपि ग्रन्थकृतैवोक्तम् । एवमेकावयवव्यक्तिविषयकज्ञानेऽवयवान्तरविषयकत्वनियमे तादृशावयवद्वयेऽतिव्याप्तिश्च । स्वमते स्वानवच्छेदकेत्यादिविशेषणेनैव तद्वारणसंभवः । तादृशावयवव्यक्तावतिव्याप्तिश्चोभयत्रैवाशक्यपरीहारेति ध्येयम् ॥ १३ ॥

एतल्लक्षणे उदाहरणस्य वाक्यद्वयात्मकस्य सङ्ग्रहाय तत्प्रबुद्धप्रतिपाद्यसाध्यविशिष्टधर्मिविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजन्यता तथाविधहेतुविशिष्टधर्मिविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजन्यता चान्यतमजन्यतागर्भे निवेशनीया तथाच तद्वटकप्रत्येकवाक्ये-

ऽतिव्याप्तिरित्युक्ता न चेत्यादिना उदाहरणज्ञानीयजनकताद्वयस्यान्यतमशरीरं द्वित्वेन निवेशमाशङ्क्य व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकभेदानभ्युपगमे उदाहरणातिव्याप्तिं दत्त्वाऽभ्युपेत्यातिव्याप्तिवारणेऽप्युदाहरणघटकभागद्वयेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारा प्रतिज्ञाशब्दकत्वं निवेद्य तत्रातिव्याप्तिवारणे गौरवमित्यस्थरसबीजमुक्तं भट्टाचार्येण ॥

अथोदाहरणज्ञानीयजन्यताद्वयस्यान्यतमजन्यतानिवेशेऽप्युदाहरणाव्याप्तितादवस्थयम् उदाहरणविषयकज्ञानस्य स्वानवच्छेदकविषयताविशिष्टतथाविधजनकतानाश्रयत्वामावात् इति चेत्,

अत्रोच्यते स्वानवच्छेदकविषयताविशिष्टतथाविधजनकतानाश्रयत्वपदेन स्वाश्रयनिरूपितजनकतानवच्छेदकविषयिताविशिष्टतथाविधजनकतानाश्रयत्वं वक्तव्यम् । स्वपदञ्च निरुक्तान्यतमत्वरूपभेदप्रतियोगितावच्छेदकधर्मपरम् । उदाहरणविषयकज्ञानीयजन्यताद्वयस्य चान्यतमत्वशरीरं न तत्तच्छब्दत्वावच्छिन्नजन्यतात्वेन निवेशः किन्तु द्वित्वेन तादृशजन्यताद्वयवृत्त्यन्यतमत्वेन वा, तथाच निरुक्तभेदप्रतियोगितावच्छेदकं यदुदाहरणज्ञानीयजन्यतावृत्तिद्वित्वादिकं तदाश्रयनिरूपितजनकतानवच्छेदकत्वं नोदाहरणविषयकज्ञानीयविषयतायामिति नाव्याप्तिः ।

कंचित्तु स्वानवच्छेदकविषयिताविशिष्टतथाविधजनकतायामुदाहरणज्ञानीयजनकताद्वयभिन्नत्वनिवेशाश्लोदाहरणाव्याप्तिः । स्वपदञ्चान्यतमजन्यतानिरूपितयत्किञ्चजनकतापरमेव अत एव स्वानवच्छेदकविषयिताशून्यत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये तथाविधजनकताशून्यत्वपर्यन्तविवक्षा व्यर्थेत्यपि समाहितम् हेतूदाहरणसमुदायातिव्याप्तिभिर्या स्वानवच्छेदकविषयितायामुदाहरणज्ञानीयविषयिताभिन्नत्वं निवेश्य उदाहरणस्य संगृहीतुमशक्यत्वात् हेतूदाहरणसमुदायज्ञाने हेतुज्ञानजनकतानवच्छेदकविषयिताशून्यत्वसत्त्वात्तादृशविषयिताविशिष्टजनकताशून्यत्वनिवेशे च स्वानवच्छेदकोदाहरणविषयिताविशिष्टोदाहरणज्ञानीयजनकताभिन्नहेतुज्ञानजनकतावत्त्वेन तादृशविषयिताविशिष्टतथाविधजनकतानाश्रयत्वामाघेनातिव्याप्यनवकाशादिति । एवं प्रागुक्तन्यासित्वत्यादिकल्पेऽप्युदाहरणसंग्रहाय प्रागुक्तत्रितयसम्बन्धेन सामान्यतो विष-

यिताविशिष्टतादृशजनकतायामुदाहरणज्ञानजनकताभिन्नत्वं नि-
वेशनीयमिति प्राहुः ।

अथ जनकतायामन्यतमत्वं निवेश्यान्यतमशरीरे उदाहरण-
ज्ञानीयजनकताद्वयस्य द्वित्वेन प्रवेशे तादृशान्यतमत्वरूपेभद्-
प्रतियोगितावच्छेदकीभूतभेदप्रतियोगितावच्छेदकधर्मविशिष्टात्कि-
ञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवर्णसमुदायत्वविवक्षणंनैव प्रतिज्ञाद्यद्यद-
कत्वमनिवेश्यामि उदाहरणैकदेशातिव्याप्तिधारणं सम्भव-
तीति । वैशिष्ट्यञ्च स्वाश्रयानवच्छेदकीभूतविषयताविशि-
ष्टजनकताशून्यत्व—स्वावच्छिन्नवत्त्वोभयसम्बन्धेन, तथाचो-
हरणज्ञानीयजनकतावृत्तितादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकद्वित्वमादा-
यैवोदाहरणे लक्षणसमन्वयः एकदेशविषयकज्ञाने च निरुक्तो-
भयसम्बन्धेन तादृशोभयत्ववत्त्वासत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति चेन्न यादृ-
शावयवज्ञानं नियताप्रामाण्यज्ञानास्कान्दितं तत्राव्याप्तेस्तादृशा-
वयवज्ञानस्योक्तसम्बन्धेनोक्तधर्मवत्त्वाभावात्, एवमुदासीनविष-
यतानियतविषयताकावयवव्यक्ताव्याप्तिश्च तादृशावयवव्यक्तिवि-
षयकज्ञानीयविषयताश्रयवर्णसमुदायत्वस्योदासीनसाधारणतया त-
न्मात्रवृत्तेः । न च स्वानाश्रयानवच्छेदकविषयताविशिष्टज-
नकताशून्ययत्किञ्चिज्ज्ञानीयत्व—स्वाश्रयावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन
तादृशधर्मविशिष्टविषयताश्रयवर्णसमुदायत्वविवक्षणाश्लोकाव्याप्त्य-
तिव्याप्ती इति वाच्यम् तथासत्युदाहरणैकदेशातिव्याप्तिताद-
वस्थ्यादेकदेशमात्रविषयकज्ञानीयविषयतायामपि निरुक्तोभय-
सम्बन्धेन तादृशोभयत्वनत्त्वादिति ध्येयम् ॥ १४ ॥

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति सूत्रम् । साध्यां विधेयधर्मविशिष्टो ध-
र्मी तथा च पक्षतावच्छेदकपर्वतत्वादिविशिष्टसाध्यतावच्छेदक-
वह्नित्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनको न्यायावयव इति पर्यवसि-
तार्थः । उदाहरणाच्च साध्यतावच्छेदकविशिष्टज्ञानं न पक्षतावच्छे-
कविशिष्टे उपनयाच्च पक्षतावच्छेदकविशिष्टे न साध्यतावच्छेदक-
विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति तयोर्व्युदास इति शिरोमणिः ।

यद्यपि साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनकत्वमात्रस्य नि-
वेशे उपनयनिगमनयोरतिव्याप्तिस्तथापि यत्किञ्चिद्धर्मविशिष्टे शु-
द्धसाध्यतावच्छेदकविशिष्टबोधजनकत्वनिवेशे न तत्रातिव्याप्तिप्रस-

कः उपनयजन्यबोधे उपनयार्थव्याप्तिशरीरघटकसाध्यस्य धर्मिता-
वच्छेदकाप्रवेशात् निगमनजन्यबोधे च साध्यांशे हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वस्या-
धिकस्व भानात् अन्यथा पक्षतावच्छेदकान्तर्भावेऽप्यनुषङ्गपक्षेऽनि-
स्तारात् इत्युदाहरणमात्रानुसरणम् तदापि उदाहरणजन्यबोधे
ज्ञापकत्वं न विधेयतावच्छेदकतया भासते अपितु शुद्धवह्निवाद्यव-
च्छिन्नवत्त्वमेव सकलहेत्वधिकरणे भासत इति प्राचीनमतमनुस-
त्य इति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथात्र शुद्धसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं यदि साध्य-
तावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नत्वं तदा किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्य-
स्य वैयर्थ्यम् उपनयजन्यबोधीयसाध्यप्रकारताया हेतुव्या-
पकत्वेनाप्यवच्छेदात् । न च उपनयजन्यबोधे साध्यतावच्छेदक एव
व्यापकतावच्छेदकत्वं भासत इति तदीयसाध्यप्रकारतायां सा-
ध्यतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नत्वमक्षनमेवावच्छेदकतावच्छेदक-
साधारणावच्छेदकत्वानुपगमादिति वाच्यम् तथासत्यग्रे
उदाहरणजन्यबोधे व्यापकत्वभानानङ्गीकर्तृप्राचीनमने दीधि-
तिकारीयोदाहरणातिव्याप्तिदानसङ्गमनस्य सन्दर्भविरुद्धत्वापत्तेः ।
उदाहरणजन्यबोधस्य साध्यतावच्छेदक एव व्यापकतावच्छेदकत्वा-
वगाहितया तदीयसाध्यप्रकारतायां तादृशातिरिक्तानवच्छिन्न-
त्वस्याक्षतत्वात् । अत एव साध्यतावच्छेदकनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छे-
दकताकत्वं तदित्यपि प्रत्युक्तम् । उदाहरणादौ साध्यांशे व्यापकत्वभा-
नाऽस्वीकर्तृप्राचीनमतानुसरणस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः । साध्यताव-
च्छेदकव्यापकतावच्छेदकत्वभानस्वीकारे च किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्य-
स्य वैयर्थ्यापत्तेः, उभयथा निगमनातिव्याप्तेः तत्र हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वस्य
धर्मितावच्छेदकतया स्वरूपत एव वह्निवादेर्भानात् । सखण्ड-
साध्यतावच्छेदकस्थले प्रतिज्ञायामव्याप्तेऽप्येति चेत् साध्यताव-
च्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकर-
णरूपपर्याप्तावच्छेदकताकत्वमेव ता शुद्धसाध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नत्वम् तथा चोदाहरणजन्यबोधे साध्यांशे व्यापकत्वभानेऽव-
च्छेदकतावच्छेदकत्वमते साध्यतावच्छेदकांशे व्यापकतावच्छेद-
कत्वभाने वा उदाहरणातिव्याप्तिर्न सम्भवतीति प्राचीनमतानुस-
रणम् । न च हेतुव्यापकसाध्यसमानाधिकरणहेतुमान्पक्ष इत्याका-

रकोपनयजन्यबोधीयसाध्यप्रकारतायां निरुक्तशुद्धसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविरहादेवोपनयवारणसम्भवात् किञ्चिद्धर्म इत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपपर्याप्तिबोधकोपनये स्वरूपत एव साध्यतावच्छेदकमानात् तादृशोपनयवारणायैव तत्सार्थक्यात् । न च साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तेरनुमित्युपयुक्तत्वमते वह्निमानेव धूमवानित्याकारकोदाहरणस्यैव प्रकृतोपयुक्ततया यो यो धूमवान् स वह्निमानित्याकारकोदाहरणस्यानुयोगित्वेन तत्र व्यापकत्वमानाभिधानमसङ्गतमिति वाच्यम् एतन्मतमाश्रित्यैव दीधितिकारेणोदाहरणाग्यातिरुक्ता नतु व्यापकसामानाधिकरण्यव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्त्वबोधकोपनयस्वीकर्तृमतेनेत्यावेदयितुमेव तथाभिधानादिति केचित् ।

नव्यास्तु हेतुव्यापकतावच्छेदकवह्निवावच्छिन्नसमानाधिकरणहेतुमान्पक्ष इत्याकारकोपनयजन्यबोधीयसामानाधिकरण्यविशेषणीभूतवह्निप्रकारतायां निरुक्तशुद्धसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वासत्त्वेऽपि व्यापकतावच्छेदकधर्मितावच्छेदकवह्नित्वत्वघटकीभूतवह्नीतरावृत्तित्वघटकेतरत्वविशेषणीभूतवह्निप्रकारतायां शुद्धसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्याक्षततयोपनयातिव्याप्तिप्रसङ्ग इति तद्वारणाय किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्यस्य सार्थक्यम् । न च वह्नित्वत्वघटकेतरांशे इतरत्वत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्यैव वहेर्मानात् किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्युपादानेऽप्यतिव्याप्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वह्नीयवद्वृत्तित्वस्यैव वह्नित्वत्वघटकत्वः । न च तथापीतरत्वांशे भासमानप्रकारताया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहादेवोक्तातिव्याप्त्यसम्भव इति वाच्यम् प्रतियोगितासम्बन्धेन वह्निसाध्यकोपनय एव सम्भवादिति प्राहुः ।

केचित्तु अयम्पदस्याननुषङ्गपक्षे शुद्धसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमनुपादायोपनयवारणार्थं किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्येव निवेद्यमनुषङ्गपक्षे तु किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्यनुपादाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव निवेशनीयमिति पक्षद्वयाभिप्रायेण विशेषणद्वयम् । नचैवमनुषङ्गपक्षे तु निगमनेऽप्यतिव्याप्तिः सम्भवतीति वाच्यम् । तत्पक्षे निगमनातिव्याप्तिवारकप्रकारस्य केचिदित्यन्तेन स्वयमे-

षोक्तत्वादिति वदन्ति ॥ १५ ॥

सत्यन्तस्यावयवघटकन्यायान्तर्गतत्वपरंतया हेत्वन्तस्यायमा-
दिनिगमनान्तभागस्य च वारणाय तदिति शिरोमणिः ।

अत्रायमाशयः । एतल्लक्षणघटकन्यायावयवत्वशरीरे उभयघट-
कभागद्वयाघटितत्वं न निवेशनीयम् अनितिरिक्तविषयकत्वनिवेशनै-
व तादृशभागद्वयसमुदायातिव्याप्तिवारणात् । न च शब्दज्ञानस्यैव
शब्दबोधजनकतया तज्जनकत्वमत्र जनकज्ञानविषयत्वमेव वाच्यम्
एवञ्च तादृशभागद्वयघटितसमुदायविषयकज्ञानमप्येकदेशप्रति-
ज्ञाविषयकत्वेन तथाविधबोधजनकमिति प्रतिज्ञाहेतुसमुदायाति-
प्रसङ्ग इति वाच्यम् तादृशबोधजनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिदेक-
ज्ञानविषयतानिरूपकवर्णसमुदायत्वस्य विवक्षणीयत्वात् । न च तादृ-
शवर्णसमुदायत्वं तादृशवर्णत्वव्यापकसमुदायत्वं तादृशञ्च प्र-
तिज्ञाहेत्वादिसमुदायत्वमपीति तत्समुदायेऽतिप्रसङ्ग एवेति ता-
दृशभागद्वयाघटितत्वमवश्यं निवेश्यमिति वाच्यम् अनतिरिक्तपदसा-
र्थक्याय तादृशयत्किञ्चिदेकज्ञानविषयताशालिवर्णत्वसमनियतस-
मुदायत्वमेव निवेश्य प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदायत्वस्य वारणीयत्वात् ।
समानार्थकप्रतिज्ञाद्वयादिविषयकयत्किञ्चिदेकज्ञानविषयताश्रयवर्ण-
त्वसमनैयत्यस्य तादृशप्रतिज्ञाद्वयपर्याप्तसमुदायत्वे सत्त्वेऽपि न
क्षतिः तदुभयादावपि प्रतिज्ञाव्यवहारात् अपि तु प्रतिज्ञैकदेश-
स्यापि तादृशबोधनिष्ठबहिःसम्बन्धिबुद्धित्वावच्छिन्ननिरूपितजन-
कतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिदेकसमुज्ञानविषयताश्रयवर्णसमुदायत्वमा-
दाय प्रतिज्ञात्वप्रसङ्ग इति प्रतिज्ञाघटकत्वं प्रतिज्ञामात्राघटकत्वं
वा निवेश्यमिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अत्रेयमाशङ्का । प्रतिज्ञाघटकत्वविशेषणैव एकदेशातिव्याप्ति-
वारणसम्भवेन समनैयत्यघटकव्यापकत्वनिवेशो व्यर्थः केवलव्या-
प्यत्वनिवेशेनैव प्रतिज्ञाहेतुसमुदायवारणसम्भवादिति चेदत्राहुः-

समनैयत्यघटकव्यापकत्वानिवेशो पर्वतो वह्निमान् पर्वतो वह्नि-
मान् इति प्रतिज्ञाद्वयविषयकज्ञानमादाय पर्वतो वह्निमान्
पर्वत इति प्रतिज्ञाभागे प्रतिज्ञैकदेशघटितसमुदायात्मकेऽति-
व्याप्तिस्तादृशसमुदायत्वस्यापि तादृशविषयताश्रयवर्णत्वव्याप्य-
त्वात् । न च समानाकारप्रतिज्ञाद्वये प्रतिज्ञात्वस्य स्वयमेवाङ्गीकृ-

तत्त्वेन प्रतिज्ञैकदेशघटितसमुदाये प्रतिज्ञाघटकत्वाभावादेव नाति-
व्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशप्रतिज्ञाद्वयस्य प्रतिज्ञात्वाङ्गीकर्तुमते
पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाया अपि प्रातिज्ञाद्वयात्मकप्रतिज्ञाघट-
कत्वेनासद्बुद्धभिया प्रतिज्ञयाऽऽघटिता या प्रतिज्ञा तदघटकत्वस्यैव
प्रतिज्ञाघटकत्वपदेन विवक्षणीयतया उक्तसमुदायेऽपि तत्सत्त्वा-
त् प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधिकरणाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकधर्म-
भिन्नत्वरूपप्रागुक्तप्रतिज्ञाघटकत्वस्य तत्र सत्त्वाच्च । न च सम-
नैयत्यनिवेशेऽपि यत्किञ्चिज्ज्ञानपदेन प्रातिज्ञैकदेशविषयकज्ञानमा-
दायोक्तातिव्याप्तितादवस्थमिति वाच्यम् अन्यूनानतिरिक्तविषय-
कबोधनिष्ठजन्यतानिरूपितयत्किञ्चिज्जनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चि-
ज्ज्ञानीयविषयताश्रयवर्णनसमनियतसमुदायत्वविवक्षणनैव प्रति-
ज्ञाप्रतिज्ञैकदेशमात्रविषयकज्ञानमादायातिव्याप्तिवारणसम्भवात् ।
एतेन समानानुपूर्वीकप्रतिज्ञाद्वयस्य लक्ष्यत्वेऽपि विभिन्नानुपूर्वीक-
प्रतिज्ञाद्वयस्यालक्ष्यतया तत्रातिव्याप्तिस्तादृशप्रतिज्ञाद्वयविषय-
कज्ञानीयविषयतामात्रस्यैव तादृशबोधजनकतावच्छेदकत्वादित्यपि
समाहितमिति ध्येयम् ।

केचित्तु तादृशविषयताश्रयवर्णनत्वव्याप्तसमुदायत्वनिवेशे प्र-
तिज्ञैकदेशेऽतिव्याप्तिरतो व्यापकत्वनिवेश इत्यभिप्रायेणाह नचे-
त्यादि । प्रतिज्ञाघटकत्वनिवेशनवैयर्थ्यञ्च वस्तुत इत्यादिना स्व-
यमेव दास्यतीत्याहुः ।

तन्मन्दम् । तादृशविषयताश्रयवर्णनत्वव्यापकत्वनिवेशे दीधिति-
कारोक्तप्रतिज्ञाघटकत्वनिशेषणस्य प्रतिज्ञाघटकदेशातिव्याप्तिवार-
कतया सार्थक्यसम्भवे सत्यत्र व्यापकत्वं निवेद्याग्रे तद्वैय-
र्थ्यदानस्य सन्दर्भविरुद्धत्वात् ॥ १६ ॥

अथात्र प्रतिज्ञामात्राघटकत्वनिवेशे उदाहरणघटकवह्निमानिति
भागेऽतिव्याप्तिस्तत्राप्यन्यूनानतिरिक्तविषयकप्रतिज्ञामात्रजन्यबोध-
निष्ठबुद्धिसम्बन्धिबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वस्य प्रति-
ज्ञामात्राघटकत्वस्य च सत्त्वात् । न च प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधि-
करणाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकधर्मभिन्नत्वरूपप्रतिज्ञामात्रा-
घटकत्वमेव तत्र नास्तीति वाच्यम् प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधिकरणावि-
षयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकधर्मभिन्नत्वरूपप्रतिज्ञामात्राघटकत्व-

निवेशे तेनैव हेतुवारणसम्भवादन्यूनविषयकत्वदलवैयर्थ्यापत्तिरतः
प्रतिज्ञावृत्तित्वे सति प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधिकरणाविषयकप्रतीतिवि-
षयतावच्छेदको यस्तदन्यत्त्वस्यैव प्रतिज्ञामात्राघटकत्वपदेन
विवक्षणीयतया उदाहरणैकदेशेऽपि तत्सम्भवादिति ।

अत्र केचित् । फलोपधायकत्वरूपजनकत्वनिवेशेनैवोदाह-
रणैकदेशवारणं सम्भवतीति तदभिप्रायेणैव प्रतिज्ञामात्राघटकत्वं
निवेशितमित्याहुः ।

तत्र अन्यूनानतिरिक्तविषयकबोधोपधायकत्वरूपजनकत्वस्य
प्रतिज्ञैकदेशमात्रविषयकज्ञानेऽप्यसत्त्वेन प्रतिज्ञैकदेशेऽप्यतिव्याप्ति-
वारणसम्भवात् प्रतिज्ञामात्राघटकत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

परेतु एतत्कल्पे धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादि-
स्थलीयहेत्ववयव इव उदाहरणैकदेशातिव्याप्तिरस्त्येवाग्निमकल्प
एव तद्वारणसम्भवादिति प्राहुः

प्रतिज्ञामात्राघटकत्वमेवेति वाकारोऽनास्थायामित्यपि कश्चित् ॥१७॥

प्रतिज्ञामात्रजन्यबोधनिष्ठधूमविशेषितहेतुत्वविषयकशाब्दत्वाव-
च्छिन्नकारणधूमादित्यादिविषयकज्ञानविषयतामादाय अवयवा-
घटके धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिस्थली-
यहेतावृत्तिव्याप्तिरतोऽनतिरिक्तविषयकबोधनिष्ठपक्षतावच्छेदकाव-
च्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपा-
न्यूनविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकयत्किञ्चि-
ज्ज्ञानविषयतानिरूपकवर्णसमुदायत्वमेव निवेशनीयम् तथा चा-
वयवाघटकेत्यस्य वैयर्थ्यमित्याशङ्क्यावयवाघटकेत्यनेनावयवत्वपर्या-
प्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्वैयर्थ्यापकविषयताकान्यत्वज्ञानवृत्तित्वा-
वच्छिन्नमेवोऽन्यूनानतिरिक्तविषयकबोधजनकतायां निवेशितो
भट्टाचार्येण ।

न च प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषय-
कत्वावच्छिन्नत्वस्य जन्यतायां निवेशेऽपि प्रतिज्ञैकदेशे वह्निमानि-
ति भागेऽतिव्याप्तितादवस्थमेव , तादृशैकदेशीयजन्यतायामपि
पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वरू-
पान्यूनविषयकत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वादिति तद्वारकतयैवावयवाघट-
केत्यस्य सार्थक्यसम्भवेन कथं तद्वैयर्थ्यमुक्तमिति वाच्यम्

पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकजन्यताया एवान्यूनविषयक-
त्वावच्छिन्नजन्यतापदेन विवक्षितत्वादेकदेशीयजन्यतायाश्चातथा-
त्वादन्यथा प्रकृतपक्षविशेष्यतानिरूपितप्रकृतसाध्यप्रकारतानिष्ठाव-
च्छेदकताकत्वप्रकृतसाध्यप्रकारतानिरूपितप्रकृतपक्षविशेष्यतावच्छे-
दकत्वयोरेकतरस्य जन्यताविशेषणत्वे धूमनिष्ठहेतुत्वपक्षकधूमहे-
तुकयोर्हेत्ववयवयोरतिव्याप्त्यापत्तरिति ध्येयम् ।

अथावयवाघटकैत्यस्योक्तार्थकत्वेऽन्यूनविषयकत्वदलं व्यर्थम्
धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुविषयकज्ञानत्वा-
वच्छिन्नजनकताया अवयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्या-
पकविषयताकान्यं यत्प्रतिज्ञाघटकधूमादिति—भागविषयकज्ञानं त-
द्वृत्तित्वेन लक्षणाघटकतया तादृशजनकतामादायोक्तस्थलीयहे-
त्ववयवातिव्याप्त्यनवकाशात् । न च हुताशनादालोकवान्पर्वतो
द्रव्यवान्वहेरित्यादौ वह्नेरित्यानुपूर्वीज्ञानजनकताया अवयवत्व-
पर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यं यत् प्रति-
ज्ञाघटकहुताशनादिति—भागविषयकज्ञानं तद्वृत्तिभिन्नत्वेन तादृश-
जनकतामादाय हेत्ववयवातिव्याप्तिवारणाय तस्य सार्थक्यमिति
वाच्यम् हुताशनज्ञानज्ञाप्यालोकवत्पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकद्रव्यसा-
ध्यकस्थले वह्नेरालोकवान्पर्वतो द्रव्यवानित्याकारिकाया अपि प्रति-
ज्ञायाः सम्भवेन प्रतिज्ञाघटकवह्नेरिति—भागविषयकज्ञानवृत्ति-
त्वेन तादृशजनकताया लक्षणाघटकतया तादृशजनकतामादाया-
तिव्याप्त्यनवकाशादिति चेत् ।

अत्र केचित्—महानसीयवह्नेरालोकवान् पर्वतो वह्नेरित्यादौ
वह्नेरित्यानुपूर्वीज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताया अवयवत्वपर्याप्त्यवच्छेद-
कीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यं यत्प्रतिज्ञाघटकदेशविषयकं
महानसीयवह्नेरित्यानुपूर्वीज्ञानं तद्वृत्तित्वेन तादृशजनकतामादाय
वह्नेरिति हेतावतिव्याप्तिवारणाग्रान्यूनविषयकत्वदलसार्थक्यम् ।
महानसीयवह्नेरित्यानुपूर्वीज्ञानोत्तरं ज्ञानज्ञाप्यत्वं वह्नीयमित्याकार-
कबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धतया वह्नेरित्यानुपूर्वीज्ञानत्वावच्छिन्नज-
नकतायां तादृशज्ञानावृत्तित्वस्याक्षतत्वादित्याहुः । तन्नित्यम् ।

यत्तु निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभाववञ्चे-

तुत्वविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकद्रव्यसाध्यकस्थले तादृशपक्षबो-
धकतदादिपदघटितसद्रव्यवान् धूमादित्यादौ धूमादित्यानुपूर्वीज्ञा-
नजनकतायास्तादृशप्रतिज्ञादिघटकवस्तुविषयकज्ञानावृत्तित्वेन ता-
मादाय हेत्ववयवातिव्याप्तिवारणाय तद्वलमिति ।

तनुच्छम् । ज्ञानजन्यज्ञानविषयतात्वसामानाधिकरण्येन धूमा-
भावस्य पक्षतावच्छेदकघटकत्वे तादृशविषयतात्वसामानाधिकर-
ण्येन धूमकोटिकसंशयस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यावगाहिनिश्चया-
निवर्त्यतया हेतुजन्यबोधस्य तादृशसंशयनिवर्तकत्वेनानतिरि-
क्तविषयकत्वाभावादतिव्याप्यनयकाशात्तादृशविषयतात्वावच्छेदेन
धूमाभावस्य पक्षतावच्छेदकघटकत्वे च प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशि-
ष्टार्थाप्रसिद्ध्या तादृशवाक्यपञ्चकस्य न्यायत्वाभावादेवातिव्या-
प्यसम्भवात् ।

नव्यास्तु धूमव्याप्यवज्हेतुत्ववदालोकवान्पर्वतो वह्निमान्धूमा-
दित्यादौ हेत्ववयवातिव्याप्तिवारणायान्यूनविषयकत्वदलं हे-
तुत्वत्वावच्छेदेन धूमव्याप्यवत्त्वस्याप्रसिद्ध्या हेतुत्वत्वावच्छेदेन
धूमव्याप्यवत्त्वस्य पक्षतावच्छेदकघटकत्वे न्यायत्वासम्भवेपि
हेतुत्वत्वसामानाधिकरण्येन धूमव्याप्यवत्त्वस्य पक्षतावच्छेद-
कघटकतया तत्सम्भवात् । हेतुत्वसामानाधिकरण्येन धूमीयत्वा-
भावकोटिकस्य हेतुत्वं धूमीयं नवेति संशयस्य प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशि-
ष्टार्थविषयकनिश्चयानिवर्त्यत्वेपि हेतुत्वत्वसामानाधिकरण्येन धूमी-
यत्वप्रकारकहेतुजन्यबोधस्य तादृशसंशयानिवर्तकतया हेतुजन्य-
बोधेऽनतिरिक्तविषयकत्वस्य सत्त्वादिति प्राहुः ।

वस्तुतस्तु प्रमेयनिष्ठं हेतुत्वं प्रमेयं प्रमेयात् हेतुत्वं प्रमेयनिष्ठहे-
तुत्ववत् प्रमेयादित्यानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताया-
मवयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यज्ञा-
नावृत्तित्वमक्षतमेव प्रमेयनिष्ठहेतुत्वमित्यानुपूर्वीज्ञानजनकताया
भिन्नत्वात् । एवमुक्तस्थलीयहेतुजन्यबोधेऽनतिरिक्तविषयकत्वमक्षत-
मित्युक्तस्थलीयहेत्ववयवातिव्याप्तिवारणायैवान्यूनविषयकत्वदलमा-
वश्यकम् । न च तथाप्यन्यूनानतिरिक्तविषयकबोधनिष्ठजन्यता-
निरूपिजनकतानिवेशो उक्तस्थले प्रतिज्ञायामव्याप्तितादवस्थमिति
वाच्यम् अन्यूनानतिरिक्तविषयकबोधे मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यत्व-

स्यापि निवेशनीयत्वादिति ।

एतेनावयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकेत्यादिकमनिवेश्य प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यज्ञानावृत्तित्वं कथं न निवेशितम् तावतैव धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ हेतावतिव्याप्तिवारणसम्भवादिति केषाञ्चित्प्रलपितमप्यपास्तम् ।

तथासति प्रतिज्ञाहेत्वन्तभागवारकतयाऽनतिरिक्तविषयकत्वदलस्य सार्धकत्वेऽपि अन्यूनविषयकत्वदलवैयर्थ्यापत्तेः । प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यवच्छेदकेत्यादिविशेषणेनैव हेत्ववयववारणादिति युक्तमुपश्यामः ।

परेतु हेतुत्वं वाच्यप्रमेयत्ववत् प्रमेयत्वादित्यादिन्यायान्तर्गतहेतावतिव्याप्तिवारकमेवान्यूनविषयकत्वदलं तज्ज्ञानजन्यशाब्दबोधस्यानतिरिक्तविषयकत्वात् तज्ज्ञाननिष्ठजनकतावदवयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यज्ञानावृत्तित्वस्य च सत्त्वादिति वदन्ति ।

नन्वेतत्कल्पे रमाधवः पूज्यो माधवत्वादित्यादिस्थलीय—रमाधवः पूज्य इति प्रतिज्ञाघटक—माधवः पूज्य इत्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिः माधवः पूज्य इति प्रतिज्ञाविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताया अवयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यं यत् रमाधवः पूज्य इति प्रतिज्ञाघटक—माधवः पूज्य इति भागविषयकज्ञानं तद्वृत्तित्वात् । न चावयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदक इत्यत्रावयवत्वं प्रतिज्ञाघटकत्वाघटितमेव वाच्यम् तथा च रमाधवः पूज्य इति प्रतिज्ञाघटक—माधवः पूज्य इति भागस्यापि प्रतिज्ञाघटकत्वाघटितावयवत्वसत्त्वेन तद्विषयकज्ञानस्यापि तादृशविषयताकान्यत्वाभावादिति वाच्यम् धूमादिति—हेत्ववयवातिव्याप्तितादवस्थ्यादिति चेदेतदस्वरसेनैव वस्तुतस्त्वित्यादिकल्पान्तरमुक्तमित्याहुः ।

पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्वमेवान्यूनविषयकत्वम् । अथ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताकत्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्वमेवान्यूनविषयकत्वमिति कथं नोक्तम् । न च पक्षतावच्छेदका-

वच्छिन्नविशेष्यतानिवेशस्यावश्यकत्वे ज्ञाने तन्निरूपकत्व-
निवेशमुपेक्ष्य प्रकारतायां तन्निरूपितत्वनिवेशे गौरवाभावात् दोष
इति वाच्यम् लाघवाभावेऽपि ज्ञाने तन्निवेशसंभवे तमुपेक्ष्य प्रकार-
तायां तन्निवेशस्य ग्रन्थकारीयरीतिविरुद्धत्वादिति चेन्न धूमादालो-
कवान्पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिन्यायान्तर्गतहेतावतिव्याप्तिवा-
रणायान्यूनविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतानिवेशस्यावश्यकत्वे जन्य-
तायां पक्षविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वसाध्यप्रकारकत्वावच्छिन्नत्व-
योर्निवेशापेक्षया पक्षविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारकत्वावच्छिन्न-
त्वनिवेशेनैव लाघवादिति ध्येयम् ॥ १८ ॥

अनतिरिक्तविषयकत्वं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यता-
निरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविलक्षणविषयताशून्य-
त्वम् । तदर्थश्च तादृशप्रकारताशालिनिश्चयत्वव्यापकप्रतिब-
न्धकतानिरूपितप्रतिबन्धयताशून्यसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषय-
ताशून्यत्वम् । तत्र प्रतिबन्धकतायां तादृशनिश्चयत्वव्यापकत्वमनि-
वेश्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छिन्नत्वनिवेशेऽन्यूनविषयकत्वदलवै-
यर्थ्यम् । धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ हेतुजन्यबो-
धस्य तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकान्य—हेतुत्वं धूमीयं
नवेति—संशयप्रतिबन्धकत्वेनानतिरिक्तविषयकत्वाभावादिति भ-
ट्टाच्चार्थेणोक्तम् ।

अथ उक्तस्थलीयप्रतिज्ञाजन्यबोधेऽपि तादृशप्रतिबन्धकताका-
न्य—हेतुत्वं धूमीयं नवेति—संशयप्रतिबन्धकत्वेनानतिरिक्तविषयक-
त्वाभावादेवोक्तस्थलीयप्रतिज्ञायामव्याप्तेरसम्भवेनान्यूनविषयकत्व-
दलवैयर्थ्याभिधानमनुचितमिति चेत्,

उच्यते—तादृशप्रतिबन्धकताकान्यसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कीभूतमुख्यविशेष्यताशून्यत्वनिवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसंभवा-
दिति । न चैवमुक्तस्थले तादृशमुख्यविशेष्यताशून्यप्रतिज्ञामात्र-
जन्यबोधकत्वस्य हेत्ववयवेऽपि सत्त्वेन हेत्ववयवातिव्याप्तिवारणा-
यैवान्यूनविषयकत्वस्य सार्थक्यसंभवे कथं तद्वैयर्थ्यमुक्तमिति वा-
च्यम् निरुक्तमुख्यविशेष्यताशून्यज्ञानीयमुख्यविशेष्यतावच्छिन्न-
जन्यतानिवेशेनैवातिव्याप्तिवारणसंभवादिति ध्येयम् ।

अथ वा तादृशप्रतिबन्धकताकान्यसंशयप्रतिबन्धकतावच्छे-

दकविषयताशून्यत्वं ज्ञानेऽनिवेश्य जन्यतायां तादृशसंशय-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशेनैवावच्छेदकता-
वच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वानङ्गीकृन्मते पक्षविशेष्यत्वावच्छि-
न्नजन्यतामादायोक्तप्रतिज्ञायां लक्षणसमन्वयान्नाव्याप्तिरिति ।
नच तथापि तादृशनिवेशे निगमनेऽतिव्याप्तिस्तादृशप्रतिबन्धता-
शून्यो यो ज्ञानज्ञाप्यत्वादिसंशयस्तन्निवर्तकतावच्छेदकमुख्यवि-
शेष्यताशून्यत्वस्य निगमनजन्यबोधे निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकविषयतानवच्छिन्नत्वस्य च जन्यतायां सत्त्वादित्यनतिरिक्तत्व-
दलनिवेशोऽपि कार्य इति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छे-
दकताकप्रकारताया निवेशात् साध्यतावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छेद-
कताकप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबन्धताशून्यतादृशज्ञान-
ज्ञाप्य-बहिर्मात्रवेति-संशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यत्वा-
दिशून्यत्वस्य निगमनजन्यबोधेऽसत्त्वादिति ध्येयम् ।

केचित्तु इतरभेदानुमापकलक्षणस्यावच्छेदावच्छेदेनानुमित्य-
नुत्पादप्रयोजकाव्याप्तिरूपदोषापेक्षया विशेषणवैयर्थ्यरूपदोषस्यैव
बलवत्त्वादिति वदन्ति ।

अत्र निश्चयत्वशरीरे पर्वताद्यप्रवेशे निश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्ध-
कत्वाप्रसिद्धिरुक्ता सा न सङ्गच्छते बहिरवृत्तिरिति-ज्ञानीयप्रतिब-
न्धकताया एव तादृशनिश्चयत्वव्यापकत्वादिति तु नाशङ्कनीयम्
उक्तीत्या तादृशप्रतिबन्धकत्वस्य प्रसिद्धत्वेऽपि असम्भवावारणा-
दप्रसिद्धिकथनेन तस्यैव सूचितत्वात् । वस्तुतः पक्षतावच्छेदक-
साध्यतावच्छेदकोभयाप्रवेशे साध्यनिष्ठप्रकारताकनिश्चयत्वस्य
बहिर्मान्द्रव्यवानिति-निश्चयसाधारणतया तादृशनिश्चयत्वस्य कस्या-
ञ्चिदपि प्रतिबन्धकतायामसत्त्वेन बहिरवृत्तिरिति-ज्ञानीयप्रतिब-
न्धकतामादायापि न प्रसिद्धिसम्भव इति ध्येयम् ।

अथात्र पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानव-
च्छेदकविषयताशून्यत्वविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये गुरुतरनिवेशो व्यर्थ
इति । न च हृदो बह्व्यभाववानित्यादि-प्रतिज्ञायामव्याप्तिः
अवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन बह्व्यविशिष्टाभावविषयक-
निश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकतयोक्तप्रतिज्ञाजन्यबोधे प्रतिबन्धकतान-

वच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नविषयतासत्त्वादिति वाच्यम् उक्तप्र-
तिज्ञाजन्यबोधीयवह्निविषयताया अपि वह्निज्ञानं जायतामिती-
च्छीयप्रतिबन्धकत्वात् । न च प्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतनिर-
वच्छिन्नविषयतामादायासंभव इति वाच्यं ज्ञाने तादृशविषयताशू-
न्यत्वमनिवेश्य जन्यतायां तादृशविषयत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशेनैव
निरवच्छिन्नविषयतामादायासंभववारणसम्भवादिति सुधीभिर्भा-
व्यम् । इत्थञ्ज्ञानतिरिक्तविषयकत्वघटकसाध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नसाध्यविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतायां स्वनिष्ठत्व-
निवेशेनैव न्यूनविषयकदर्शितहेतुजन्यबोधवारणसंभवे पृथगन्यून-
विषयकत्वनिवेशनमफलमित्यादि समाहितम् ॥ १९ ॥

तादृशविषयतायां स्वनिष्ठत्वनिवेशे . निगमनादिजन्यबोधस्य
ज्ञानज्ञाप्यत्वविशेषितसाध्यविशिष्टपक्षविषयताशालित्वनियमात्
स्वनिष्ठनिरुक्तविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकज्ञान-
ज्ञाप्यत्वादिसंशयान्यसंशयाप्रतिबन्धकतयाऽनतिरिक्तविषयकत्वाप-
त्तेर्दुर्वारत्वादिति भेदाच्चार्येणोक्तम् ।

अथान्यूनविषयकत्वस्य पृथगनुपादाने धूमादालोकवान् प-
र्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिस्थलीयहेत्ववयवे दर्शितानतिरिक्तवि-
षयकप्रतिज्ञामात्रजन्यबोधनिष्ठ—हेतुत्वं धूमीयमिति—बोधीयज-
न्यतामादायातिव्याप्तिः । न च तदुपादानेपि प्रतिज्ञार्थमात्राविष-
यकबोधनिष्ठहेत्वर्थविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतामादायोक्तातिव्याप्तिर्दु-
र्वारैवेति वाच्यम् जन्यतायां तादृशान्यूनविषयकत्वावच्छिन्न-
त्वनिवेशेनैव तद्वारणादिति ।

मैवम् स्वावच्छेदकीभूततादृशविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापक-
प्रतिबन्धकताकान्यसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यज्ञानवृ-
त्ति यज्जन्यत्वं तन्निरूपितजनकताविवक्षणेनैव दर्शितातिव्या-
प्तिवारणसंभवात् । स्वपदं जन्यतापरं । दर्शितानतिरिक्तविषयकज्ञा-
नीयप्रकृतपक्षविशेष्यकत्वावच्छिन्नजन्यतानिवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवा-
रणसंभवे प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनवि-
षयकत्वनिवेशो व्यर्थ इत्याहुः ॥ २० ॥

प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यसिद्धौपयिकव्याप्यविषयकत्वं वा तदन-
तिरिक्तविषयकत्वमिति शिरोमणिः । यदुपावाच्छिन्नाविशेषितप्रकृत-

हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वं प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यकानुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वमिति तु पर्यवसितम् । तादृशञ्च रूपं तत्तद्धेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुव्यापकसाध्यसामाक्रोशनाधिकरण्यत्वं तत्तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वञ्चेति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथात्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशो व्यर्थः । न च वृत्तिधूमकालीनवह्निसाध्यकधूमहेतुकप्रतिज्ञायामव्याप्तिस्तत्र परामर्शविषयतान्तःपातिवृत्तित्वविशेषितधूमविशिष्टपक्षविषयताशालिनिश्चयत्वस्यापि स्वरूपसंबन्धानुमितिजनकतावच्छेदकतयोक्तस्थलीयप्रतिज्ञाजन्यबोधे वृत्तित्वविषयताशून्यत्वाभावादिति वाच्यम् यद्रूपावच्छिन्नविशेषितहेतुविशिष्टपक्षविषयतासामान्यमनुमितिजनकतावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वविवक्षणेनैवाव्याप्तिवारणसम्भवात् । न च सामान्यपदस्य व्यापकतार्थकतयाऽनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशापेक्षया लाघवानवकाश इति वाच्यम् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वपक्षेऽप्रामाण्यज्ञानाभावादिनिवेशस्यावश्यकतया स्वमते तदप्रवेशेनैव विपरीतलाघवात् इति चेत् ।

अत्र केचित् । अप्रामाण्यज्ञानाभावस्य स्वातन्त्र्येणानुमितिहेतुत्वमतेऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वपक्षेऽप्रामाण्यज्ञानाभावादिनिवेशकृतगौरवाभावात् । न च तथाप्यनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशकल्पे निश्चयत्वनिवेशस्यावश्यकतया गौरवमिति वाच्यम् संशयविषयताया निश्चयत्वविषयतातो भिन्नत्वमते संशयविषयताया जनकतानवच्छेदकत्वेन भवन्मतेपि निश्चयत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादित्याहुः । तस्मिन्त्यम् ।

अथ यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वनिवेशेपि यद्रूपपदेन साध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षतानवच्छेदकत्वमुपादायैवोपनयनिगमनयोर्वारणसंभवात् यद्रूपावच्छिन्नविशेषितप्रकृतहेतुविशिष्टप्रकृतपक्षविषयतेत्यादिकाभिधानमनर्थकमिति चेन्न लाघवेन तथाऽभिधानात्

लघुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशोऽभावप्रतियोगितावच्छे-
दककोटौ पर्याप्तिनिवेशकृतगौरवादिति केचित् ।

यत्तु यत्र स्थलविशेषे साध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षविषयकपराम-
र्श एव यदङ्कुरविशेषस्य भानं तत्र यद्रूपपदेन तदङ्कुरस्यापि धर्तुं
शक्यतया तदङ्कुरव्याप्तिघटितपक्षादिकतादृशस्थलविशेषीय-
प्रतिज्ञायामव्याप्तिरतो यद्रूपावच्छिन्नविशेषितेत्याद्यभिधानमिति ।

तत्तुच्छम् अनुमितौ प्रतिज्ञाजन्यज्ञाबोधो च तदङ्कुरस्य भा-
नेन तदङ्कुरविषयताया अनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्तित्वाभावात् ।
तत्र प्रतिज्ञाजन्यबोधोऽपि परामर्शात्मक एव जायते इत्यभ्युपगमे
तु प्रतिज्ञात एव व्याप्त्यादिप्रतीतावाकांक्षाविरहण उदाहरणा-
द्यनुत्थानात्तेन न्यायप्रयोगस्यैवासम्भवादिति ।

अथैतत्कल्पे सिषाधयिषाधीनन्यायप्रयोगानुपगमेन प्रकृत-
पक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वविरहादेव
नोदाहरणातिव्याप्तिः, हेत्वन्तभागे च सत्यन्तस्य न्यायत्वार्थकत्वा-
न्नातिव्याप्तिरिति स्वयमेवोक्तम् । एवञ्च व्याप्त्यविषयकत्वदलं नि-
गमनमात्रवारकमेव तथा च यद्रूपावच्छिन्नविषयतेत्याद्यनभिधा-
यानतिरिक्तवृत्तित्वञ्चापहाय प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकानुमितित्वा-
वच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतायाः स्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छेद-
कतावद्विषयताशून्यत्वं कथं नोक्तं तावतैव निगमनवारणसम्भ-
वात् । निगमस्थतत्पदस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टपरत्वेन निगम-
नजन्यबोधीयविषयताया अनुमितिजनकतावच्छेदकत्वात् । अत्र
हृदो निर्धूमो निर्बह्निवात् यो यो धूमवान् स बहिमान् धूमव्याप-
कबहुभभाववांश्चायं तस्माभिर्धूमवान् इत्यादिन्यायान्तर्गतनिगमने-
पि नातिव्याप्तिः । अन्यथोक्तन्यायान्तर्गतोपनयनिगमनयोर्वह्नि-
सामान्याभावत्वरूपप्रकृतहेतुतावच्छेदकरूपेण हेत्वमानात् यद्रू-
पावच्छिन्नविशेषितप्रकृतहेतुविशिष्टप्रकृतपक्षाविषयताशालिनिश्चय-
त्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्व-
स्याक्षततयोक्तनिगमनवारणमशक्यमेव स्वमते चोक्तनिगमन-
जन्यबोधेऽप्यनुमितिजनकतावच्छेदकविषयतावत्त्वाद्वातिव्याप्यन-
वकाशादिति ।

यत्तु नव्यमते व्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यै-

वानुमितिजनकतया पक्षवृत्तिसाध्यव्याप्यहेतुपरतत्पदघटितनिग-
मनेऽनुमितिजनकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वस्याक्षततया नि-
गमनातिव्याप्तिर्दुर्वारैव इति नोक्तप्रकारः सार्धायान् । अत एव
यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृ-
त्ति तद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वं कथं नोक्तमित्यपि समाहि-
तम् उक्तक्रमेण निगमनातिव्याप्तिर्दुर्वारत्वात्, स्वमते च यद्रूपाव-
च्छिन्नविशेषितहेतुविशिष्टपक्षविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजन-
कतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वमिति यथाश्रुतदीधि-
तिकारोक्तव्याप्तिविषयताशून्यत्वनिवेशाभिप्रायेणोक्तम् ।

परमार्थतस्तु—यद्रूपावच्छिन्नविशेषितप्रकृतपक्षविषयताशालि-
निश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नविषयकत्व-
स्यैव व्याप्त्यविषयकत्वपदेन विवक्षणीयतया हृदो निर्वह्नित्वादित्या-
दिस्थलीयप्रागुक्तव्यतिरेकिनिगमनेऽपि नातिव्याप्तिः । तत्र यद्रूपपदे-
न धूमव्यापकवन्धभावत्वमादायैवातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ।

तन्मन्दम् व्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैवानुमिति-
जनकत्वमिति नव्यमते निगमनस्थतत्पदस्यापि साध्यव्याप्यहेतुम-
त्पक्षपरत्वावश्यकत्वेन तन्मते पक्षवृत्तिसाध्यव्याप्यहेतुपरतत्पदघ-
टितनिगमनस्यैवानङ्गीकारात् । अन्यथा साध्यान्वितपञ्चम्यर्थे नि-
गमनस्थतत्पदार्थस्यायोग्यतयाऽनन्वयापत्तेरिति सुधीभिर्विभावनी-
यम् ॥ २१ ॥

यादृशपक्षसाधिका पक्षे यादृशयादृशविशिष्टार्थबोधिकाः
प्रतिज्ञाः सम्प्रदायसिद्धाः तादृशानां बोधानामन्यतमेनाप्यनिवर्त्यस्य
संशयस्यानिवर्तको यस्तावतां बोधानामन्यतमो बोधस्तज्जनकत्व-
मिति शिरोमणिः । अधिकन्वित्यादिन्यायेन साध्यांशे हेतुज्ञानज्ञा-
प्यत्वमवगाहमानेऽपि निगमनादिजन्यबोधे प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टा-
र्थविषयकत्वस्याक्षततया निगमनाद्यतिव्याप्तिवारणाय यद्रूपावच्छि-
न्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकबोधानिवर्त्यसंशयानिवर्तकत्वरू-
पमनतिरिक्तविषयकत्वं बोधविशेषणम् । तदर्थश्च तादृशतादृश-
विशिष्टार्थविषयकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशू-
न्यत्वम् प्रतिज्ञाजन्यबोधस्य स्वसमानाकारकानुमितौ सिद्धिविधया
प्रतिबन्धकत्वात् तादृशानुमितेश्च सिषाधयिषाकालीनतादृशबोधा-

निवर्त्यतया तादृशनिश्चयव्यापकप्रतिबन्धकताकान्यत्वादसंभव
इत्यतो ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य संशयपर्यन्तानुधावनम् । प्रत्यक्षनिश्चये
विशेषदर्शनकालीनविपरीतनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वमते प्रत्य-
क्षनिश्चयस्यापि तादृशनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकान्यतयो-
क्तदिशाऽसंभव इत्यतः प्रत्यक्षसामान्यमुपेक्ष्य संशयपर्यन्तानुधा-
वनमिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

न च ग्राह्यप्रत्यक्षनिश्चयात्मक—उदासीनसंशयस्यापि
प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थवैषयकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताका-
न्यत्वात् संशयत्वाच्च तादृशोदासीनसंशयप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकविषयताशून्यत्वस्य प्रकृतप्रतिज्ञाजन्यबोधेऽसत्त्वेन संशय-
पर्यन्तानुधावनेपि असम्भवतादवस्थ्यमिति वाच्यम् तादृश-
निश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतानवच्छेदकसंश-
यत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयता-
शून्यत्वस्य विवक्षणीयत्वात्तथा चोदासीनसंशयत्वावच्छि-
न्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वं प्रतिज्ञा-
जन्यबोधे नास्तीति नोक्तदोषः । न च संशयत्वस्यार्थसमाजप्र-
स्ततया न प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् प्रकारत्वावच्छि-
न्नप्रकारिताया एव संशयत्वरूपतया प्रकारितात्वेन तस्यापि प्रति-
बध्यतावच्छेदकत्वात् । यद्यप्येवमपि स्मृतिनिवेशेनैवोक्तदोषाणां
वारणसम्भवे संशयत्वनिवेशो व्यर्थः । न च संशयसंशयत्वमादाय
पर्यनुयोगस्तुल्य एवेति वाच्यम् स्मृतित्वस्य सर्वसिद्धजातिताक-
तया तन्निवेशे संशयत्वमादाय पर्यनुयोगाभावात्तथापि स्मृतिं प्र-
त्यनुभवसामग्रीविधयऽनुमितिविधया वह्निय्याप्यसाध्यकप्रति-
ज्ञाजन्यबोधस्य प्रतिबन्धकतया तादृशनिश्चयत्वव्यापकप्रतिब-
न्धकताकान्यघटादिस्मृतिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताया व्या-
प्यसाध्यकप्रतिज्ञाजन्यबोधे सत्त्वेनाध्याप्तिरतः संशयपदोपादान-
मित्यवधेयम् ।

उपनयवारणाय लिङ्गाविषयक इति दीधितिग्रन्थः । अत्र लि-
ङ्गाविषयकत्वानिवेशे निगमनेप्यतिव्याप्तिसंभवः तत्कथमुपेक्षितमि-
त्याशङ्क्य वस्तुत इत्यादिना पक्षमुख्यविशेष्यकत्वनिवेशेपि गोत्वं
साम्नाभाववत् गोत्वाभावादित्यादौ यत्र साम्ना तत्र गोत्वमित्यु-

दाहरणे पक्षमुख्यविशेष्यकज्ञानजनकेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव पक्षमात्र-
मुख्यविशेष्यकत्वनिवेशे च विद्वपक्षकस्थले मात्रार्थाप्रसिद्ध्याऽ-
व्याप्तिरिति पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वमेव
निवेशनीयम् । तथाच निगमनेऽननुषङ्गपक्षेऽतिव्याप्तिर्न सम्भवतीति
भट्टाचार्येणोक्तम् ॥ २३ ॥

अथ पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वनिवे-
शेऽपि गोत्वपक्षककालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभा-
वहेतुकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभावसाध्यकव्य-
तिरेक्युदाहरणस्य यत्र गोत्वं तत्र गोत्वमित्याकारकस्य पक्षता-
वच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकबोधजनकस्याधारणमेव
उक्तोदाहरणजन्यबोधीयमुख्यविशेष्यताद्वयस्यैव पक्षतावच्छेदकीभूत-
गोत्वत्वावच्छिन्नत्वादिति । यदि च समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकगोत्वाभावसाध्यककालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
गोत्वाभावात्मकहेतुर्व्यभिचारी तस्य प्रतियोग्यनधिकरणदेशावच्छे-
देन प्रतियोगिमत्यपि सत्त्वेन केवलान्वयित्वादतस्तत्र सदुदाहरणमे-
व नास्ति उक्तहेतोः साध्याभावे उक्तसाध्यस्य हेतुभावे सद्येतुत्वेऽपि
तत्र साध्यस्य केवलान्वयितया व्यतिरेकव्याप्त्यप्रसिद्ध्या व्यतिरे-
क्युदाहरणमेव नास्ति इति कुतोऽतिव्याप्तिरित्युच्यते तदापि समवा-
यसम्बन्धावच्छिन्नाधारत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभाव-
हेतुकसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभावसाध्यकगोत्वपक्षकस्थ-
लीय-यत्र गोत्वं तत्र गोत्वमित्युदाहरणे संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकप्रमेयाभावसाध्यकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावहे-
तुकप्रमेयपक्षकस्थलीय-यत्र प्रमेयं तत्र प्रमेयमित्युदाहरणे चाति-
व्याप्तिर्दुर्वारैवेति चेत्,

अत्राहुः-उक्तोदाहरणवारणाय स्वातन्त्र्येण स्वनिरूपकत्व-स्वभि-
न्नस्वावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणभ्रमावच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरू-
पकत्वोभयसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतावदन्य-
त्वमपि बोधविशेषणं देयम् तथ्युदाहरणजन्यबोधस्य पक्षताव-
च्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताद्वयनिरूपकतया न तादृशविशेषण-
त्वमिति नातिव्याप्तिः । अत्र धूमादालोकवत्पर्वतो वह्निमानित्यादि-
प्रतिज्ञाजन्यबोधे आलोकप्रकारतानिरूपिता या पर्वतत्वावच्छिन्न-

मुख्यविशेष्यता तन्निरूपकत्वस्य अधिकन्तिवत्यादिन्यायेन तदवच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाध्यप्रकारतानिरूपितमुख्यनिरूपकत्वस्य च द्वयाः सत्त्वेन स्वपदेनालोकप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतामादायाव्याप्तिः स्यादतः सामान्यतो मुख्यविशेष्यतावदन्यत्वमुपेक्ष्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतावदन्यत्वनिवेशः । द्वितीयसम्बन्धमध्ये स्वावच्छेदकतापर्याप्त्यनिवेशे स्वपदेन साध्यप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतामादायोक्ताव्याप्तितादवस्थयमतस्तन्निवेशः । तत्र स्वभिन्नत्वानिवेशे साध्यप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतामादाय सर्वत्रासम्भवाः स्यादिति तन्निवेशः । स्वपदेनोपनयादिजन्यबोधीयपक्षमुख्यविशेष्यतामादायासम्भवधारणाय प्रथमसम्बन्धनिवेशः । न च तथापि सास्त्राभावसाध्यकगोत्राभावहेतुकप्रागुक्तव्यतिरेक्युदाहरणधारणाय पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वे धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिः तज्जन्यबाधे पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नाया आलोकप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यता तन्निरूपकत्वसत्त्वादिति, पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वपदेन पक्षतावच्छेदककोटिप्रविष्टधर्मानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वविवक्षणे च प्रमेषगोत्वत्वेन यत्र पक्षता पूर्ववद्गोत्राभावस्य साध्यता हेतुता च तत्र यत्र गोत्वं तत्र गोत्वमित्युदाहरणातिव्याप्तिस्तज्जन्यबोधीयविशेष्यताद्वयस्यैव पक्षतावच्छेदककोटिप्रविष्टगोत्रावच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वपदेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानवच्छिन्नपक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वस्य विवाक्षितत्वात् । न चैवं प्रागुक्तोभयसम्बन्धघटकीभूतद्वितीयसम्बन्धघटकस्वभिन्नमुख्यविशेष्यतायां स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वमनिवेश्य स्वानवच्छिन्नत्वनिवेशेनैव धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमानित्यादि—प्रतिज्ञायामव्याप्तेर्यत्र गोत्वं तत्र सास्त्रा इत्यादि प्रागुक्तव्यतिरेक्युदाहरणातिव्याप्तेश्च धारणसम्भवेन पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वविशेषणं व्यर्थम्, तथासत्यननुषङ्गपक्षेऽपि निगमनातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वाद्विशेषणान्तरं प्रक्षिप्य विशेषणान्तरस्य खण्डनासम्भवाच्च । द्वितीयसम्बन्धघटकस्वभिन्नमुख्यविशेष्यतायां स्वावच्छे-

दकावच्छिन्नत्वदलस्याखण्डाभावघटकतयैव सार्थक्यादिति ध्येयम् ।

वस्तुतस्तु पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपक-
त्वपदेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्विशेष्यताभिन्नमुख्यविशे-
ष्यत्वानिरूपकत्वाविवक्षणात् कोपि दोषः । तादृशयत्किञ्चिद्विशेष्य-
ताभिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वञ्च स्वभिन्नस्वावच्छिन्नमुख्यविशे-
ष्यतानिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्ब-
न्धेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्ववत्त्वमतो नाननुगमः । सर्वत्रै-
व प्रतिज्ञायां स्वजन्यबोधीयप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशे-
ष्यतां स्वपदेनादाय लक्षणं सङ्गमनीयम् । प्रागुक्तव्यतिरेक्युदाहरण-
जन्यबोधेऽननुषङ्गपक्षे निगमनजन्यबोधे चोक्तसम्बन्धेन न कदा-
चिदपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताऽस्तीति न तत्रातिव्याप्ति-
रिति युक्तमुत्पश्यामः ।

परे तु पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वपदे-
न मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यत्वे सति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्य-
विशेष्यताकत्वस्य विवक्षितत्वात् प्रागुक्तव्यतिरेक्युदाहरणाति-
व्याप्तिर्न चाऽननुषङ्गपक्षे निगमनातिव्याप्तिः । समानाधिकरणवि-
शेष्यतायाश्चेक्यात् न धर्मितावच्छेदकप्रकारतानिरूपितमुख्यविशे-
ष्यतामादायासम्भव इत्याहुः ।

केचित्तु उदाहरणजन्यबोधे व्यापकत्वभानस्यावश्यकतया पक्ष-
तावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वपदेन पक्षतावच्छे-
दकतापर्याप्त्यनवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकाव-
च्छेदकताकमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वस्य विवक्षणीयतया नोक्ता-
व्याप्तिः व्यापकत्वविशिष्टगतावच्छिन्नविशेष्यकयत्पदार्थवृत्ति-
त्वप्रकारकोक्तोदाहरणजन्यबोधे पक्षतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयो-
गितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकता-
कव्यापकत्वविशिष्टगतावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वस्यैव सत्त्वा-
त् । न च साध्याभावव्यापकत्वं यत्पदार्थवृत्तित्वञ्चैकत्र द्वयमिति
शित्याऽवगाहमानव्यतिरेक्युदाहरणजन्यबोधमादायातिव्याप्तिताद-
वस्थमिति वाच्यम् एकत्र द्वयमिति शित्याऽवयवजन्यबोधस्य स्वय-
मेव खण्डितत्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ॥ २४ ॥

वस्तुतो लिङ्गं लिङ्गित्वं तथा च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छि-

अस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नगमकत्वौपयिकं यद्यासि विषय-
त्वं तच्छून्यत्वमर्थ इति शिरोमणिः ।

अथात्र किमिदं तादृशगमकत्वौपयिकत्वमित्याशङ्क्य प्रकृतपक्ष-
तावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयतानिरूपितवि-
षयतानिरूपितविषयतानिरूपितविषयत्वांशे प्रकृतानुमितिजनक-
तावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणो यो धर्मस्तदवाच्छिन्नविषयत्वाव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतात्वेनोदाहरणजन्यबोधीयहेतु-
व्यापकसाध्यविषयतायाः साध्याभावव्यापकहेत्वभावविषयतायाश्च
सङ्ग्रहो बोध्य इति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

नन्वत्र पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितदिचतु-
र्थीविषयतानिवेशेनैव सर्वत्र व्यतिरेकपरामर्शीयसांसर्गिकविषय-
त्वानिवेशोऽपि सामञ्जस्ये पञ्चमीविषयतानिवेशो व्यर्थ इति
चेन्न व्याप्तिघटकाधिकरणं साध्यप्रकारेणैव परामर्शः । भासते न तु
अधिकरणत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य साध्यं भासते तथा च त-
दंशे निर्धर्मितावच्छेदकतया तादृशचतुर्थीविषयतावच्छिन्नप्रति-
बन्धकत्वाप्रसिद्धेरिति तादृशपञ्चमविषयतानिवेशः । ननु हे-
तुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितविषयता-
निरूपितविषयतायामित्यादिनिवेशस्यापि सम्यक्त्वे तादृश-
चतुर्थविषयतां परित्यज्य मुख्यविशेष्यताघटितपञ्चमविषयता-
निवेशो व्यर्थ इति चेन्न गोत्वाभावव्यापकसाध्याभाववृत्तिगो-
त्वाभावः सास्नाभाववान् गोत्वाभावव्यापकसास्नाभाववृत्ति-
गोत्वाभावादित्यादिस्थलीयप्रतिज्ञाजन्यबोधस्य सास्नाभावव्या-
प्यगोत्वाभावव्यापकसास्नाभाववृत्तिगोत्वाभाववान् गोत्वा-
भावव्यापकसास्नाभाववृत्तिगोत्वाभाव—इत्याकारकपरामर्शीयपक्ष-
तावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतात्मकहेतुविषयतानिरूपितवि-
षयताघटितहेतुतावच्छेदकान्तःपातिसास्नाभावविषयतात्मकचतु-
र्थविषयतांशे तादृशं यत् गोत्वाभावव्यापकत्वप्रकारतानिरूपितत्व-
विशिष्टसास्नाभावविषयतात्वं तदवच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रति-
बन्धकतावच्छेदकीभूतविषयतावत्त्वेन तादृशप्रतिज्ञायामव्याप्तेरिति ।
यदि च तादृशीपञ्चमविषयतानिवेशोप्युक्तरीत्या हेतुतावच्छेदकसा-
स्नाभावविषयतायां सांसर्गिकविषयताघटितपञ्चमीविषयतात्मक-

तादृशप्रतिज्ञाद्यव्याप्तिवारणाय प्रतिबन्धकतायां हेतुतावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वाव्यापकत्वं निवेद्यम्, एवं सति चतुर्थ-
विषयतानिवेशकल्पेपि प्रतिबन्धकतायां प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयत्वा-
व्यापकत्वाविवक्षणेनैव तादृशप्रतिज्ञायामव्याप्तिवारणसंभवे पक्षमुख्य-
विशेष्यताघटितपञ्चमविषयतानिवेशो व्यर्थ इत्युच्यते तदा हर्दो
निर्धूमो निर्बह्नित्वादित्यादिस्थलीय-यो यो धूमवान् स वह्निमानित्या-
कारकव्यतिरेक्युदाहरणेऽतिव्याप्तिः तादृशोदाहरणजन्यज्ञान-
स्य धूमव्यापकवह्न्यभाववान्हृद् इत्याकारकपरामर्शीय—हेतुता-
वच्छेदकावच्छिन्नविषयताघटिताकिञ्चिद्धर्मव्यापकत्वावोशीष्टचतुर्थ-
विषयत्वाप्रसिद्ध्या धूमव्यापकवह्न्यभावाभावप्रतियोगिवन्ध्य-
भाववान् हृद् इत्याकारकपरामर्शीयतादृशी या चतुर्थी विषय-
ता तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयताशून्यत्वात् ।
यदि च धूमव्यापकवह्निप्रतियोगिवन्ध्यभाववान् हृद् इत्या-
कारकपरामर्शात्मकप्रकृतहेतुकानुमितिजनकज्ञानीयहेतुतावच्छेदकी-
भूतवन्ध्यभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसांसर्गिकविषयतानिरूपि-
तप्रतियोगित्वविषयतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविषयतात्मकचतुर्थी-
विषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य उक्तोदाहरणजन्यबो-
धविषयतायां सत्त्वेन नोक्तादाहरणेऽतिव्याप्तिरित्युच्यते तदाऽऽ-
लोकव्यापकवीहसमानाधिकरणधूमकालीनपर्वतो वह्निमान् धूमा-
दित्यादिस्थलीयप्रतिज्ञायामव्याप्तिस्तज्जन्यबोधस्य तदीयपरामर्शी-
यपक्षतावच्छेदकघटकहेतुविषयताघटितचतुर्थविषयत्वावच्छिन्नप्र-
तिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयतावत्त्वात्, तादृशपञ्चमविषयतानि-
वेशनमिति ।

ननु प्रकारत्वविषयत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य स्वमते
स्वीकरणीयतया पक्षमुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयतानिरूपितविषय-
तेत्यादिग्रन्थस्य पक्षमुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयत्वावच्छिन्नविष-
यतायां तात्पर्यं विवक्षणीयम् । एवं सति व्यतिरेकपरामर्शी-
यमुख्यविषयतानिरूपितसांसर्गिकविषयतया सहावच्छेदकावच्छे-
द्यभावविरहेण तादृशधर्मपुरस्कारेण व्यतिरेकव्याप्तिघटकवि-
षयताया धर्तुमशक्यत्वात् व्यतिरेक्युदाहरणेऽतिव्याप्तिर्दुर्धरैवेति
पूर्वपक्षः ।

अत्रेदं समाधानम्—स्वानिरूपितत्व—स्वानिरूपितविशेष्य-
तानिरूपितप्रकारत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नस्व-
निष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वेन तृतीया-
विषयता निवेशनीया । स्वपदं पक्षमुख्यविशेष्यतानिरूपितवि-
षयतापरं । सा च सांसर्गिकविषयता प्रकारतारूपा वा । यत्र वह्नि-
व्याप्यधूमवान् पर्वत—इत्याकारकपरामर्शीयधूमनिष्ठप्रकारता
स्वपदेन ध्रियते तत्र वृत्तित्वप्रकारताया द्वितीयसम्बन्धविरहादे-
व निरुक्तभेदवत्त्वसम्बन्धेन द्वितीयवैशिष्ट्यं सुलभम् । यत्र वन्हा-
भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवान् पर्वत—इत्याकारकपरा-
मर्शीयसांसर्गिकविषयतात्वपदेन तत्र हेतुप्रकारतायाः प्रथमस-
म्बन्धविरहेण निरुक्तभेदवत्त्वसम्बन्धेन द्वितीयवैशिष्ट्यं सुलभम् ।
तथा च सांसर्गिकविषयतया सहावच्छेद्यावच्छेदकभावविरहेऽपि
न क्षतिरिति भावः ।

अथ वा स्वनिरूपितत्व—स्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वान्यतर-
सम्बन्धेन द्वितीयविषयतावैशिष्ट्यं तृतीयविषयतायां विशेषणीय-
मिति सांसर्गिकविषयतयाऽवच्छेद्यावच्छेदकविरहेऽपि न क्षति भावः ।

अथवा पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयता-
विशिष्टविषयतानिरूपितविषयताविशिष्टविषयतानिरूपितविषयता-
विशिष्टविषयतानिरूपितविषयताविशिष्टविषयता पञ्चमविषयतापदेन
विवक्षणीया । विषयतावैशिष्ट्यञ्च स्वतादात्म्यस्वावच्छेद्यत्वान्यतर-
संबन्धेन तथाच वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत—इत्यादिपरामर्शीयपक्षता-
वच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितधूमनिष्ठप्रकारताविशिष्टधू-
मनिष्ठविशेष्यता—तन्निरूपितवृत्तित्वप्रकारताविशिष्टवृत्तित्वविशेष्य-
ता एवम्प्रकारेण पञ्चमी विषयता ज्ञेया । तथा वह्न्यभावव्यापकीभू-
ताभावप्रतियोगिधूमवान् पर्वत इति—व्यतिरेकपरामर्शीयमुख्यविशे-
ष्यतानिरूपितसांसर्गिकविषयताविशिष्टस्वात्मकसंसर्गविषयता—त-
न्निरूपितहेतुप्रकारताविशिष्टहेतुविशेष्यता एवं क्रमेण च ज्ञेयेति
विभावनीयम् ।

ननु वन्हाभावव्यापकाभाषकालीनः पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिप्र-
तिज्ञायामव्याप्तिस्तादृशप्रतिज्ञाजन्यबोधस्य तत्स्थलियवन्हाभावव्या-
पकाभावप्रतियोगिधूमवान् पर्वत—इत्याकारकपरामर्शीयसांसर्गिकवि-

षड्भाषादिताभावाविषयतात्मकपञ्चमविषयत्वांशे विशेषणविधयाऽ-
नुमितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं यद्वन्त्याभावव्यापकत्व-
प्रकारतानिरूपितत्वसहिताभावाविषयतात्वं तदवच्छिन्नप्रतिबन्धक-
तावच्छेदकीभूतविषयतावत्त्वादिति पूर्वपक्षः ।

अत्रेदं समाधानम्—व्यतिरेकपरामर्शे हेत्वभावत्वेनैव साध्याभा-
वव्यापकत्वं भासते न त्वभाषत्वेनैव तथासति तादृशप्रतिज्ञाजन्यबो-
धस्य तादृशपञ्चमविषयत्वांशे विशेषणविधयाऽनुमितिजनकताव-
च्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं यत्साध्याभावव्यापकत्वविषयत्वानिरू-
पितत्वविशिष्टहेत्वभावत्वावच्छिन्नविषयतात्वं तदवच्छिन्नविषय-
त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयताविरहेण तादृशप्रति-
ज्ञायां नाव्याप्तिरिति । न चाभावत्वावच्छेदेन वन्त्याभावव्यापकत्वा-
भावपक्षाबोधप्रतिबन्धकताया अपि तादृशव्यतिरेकपरामर्शस्य सा-
ध्याभावव्यापकत्वप्रकारतानिरूपितहेत्वभावत्वावच्छिन्नविषयत्वाव-
च्छिन्नतादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तादृशप्रतिज्ञाजन्यबोधस्य
साध्याभावव्यापकत्वप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतायां
सत्त्वेन तादृशप्रतिज्ञायामव्याप्तिर्दुर्वारणीयेति वाच्यम् तादृशपञ्च-
मविषयतांशे विशेषणविधयाऽनुमितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधि-
करणयद्वर्मपर्याप्तावच्छेदकतावच्छेदकताकत्वेन प्रतिबन्धकताया
विशेषणायत्वात् तथाच प्रकृते तादृशी साध्याभावव्यापकत्वप्रकारता-
निरूपितहेत्वभावत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतैवातो न दोष इति । न च
प्रतिबन्धकतायां तद्वर्मावच्छिन्नप्रकारताभिन्नप्रकारत्वानिरूपितविशे-
ष्यताशालिज्ञानत्वरूपनिश्चयत्वेनानवच्छिन्नतया तादृशपञ्चमवि-
षयत्वांशे विशेषणभूततादृशवर्मप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायाः पर्या-
प्तिविरहेण तद्वर्मपर्याप्तावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन प्रतिबन्धकता-
या निवेशयितुमशक्यतयोक्ताव्याप्तिवारणसम्भव इति वाच्यम् भट्टा-
चार्यमते तद्वर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यता-
शालित्वे सति तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यकतद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभावप्रकारकज्ञानान्यज्ञानस्यैवं निश्चयत्वरूपत्वात् । तथाच प्रकृते
तादृशपञ्चमविषयतानिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायां तादृशपञ्चम-
विषयत्वांशे विशेषणविधया तादृशं यत्तद्वर्मपर्याप्तावच्छेदकत्वं . तत्
सुलभमिति ध्येयम् ॥

ननु विशिष्टाभावादिकमादाय सर्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितया व्यापकत्वाप्रसिद्ध्या व्यापकतावच्छेदकताया अवश्यं
विवक्षणीयतया हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नि-
त्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्याकारकपरामर्शस्यै-
वानुमितिहेतुत्वं विवक्षणीयम् । एवं सति वह्नित्वावच्छिन्नविषयताया
एव पञ्चमविषयत्वान्तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्ध्याऽन्वय्युदाह-
रणेऽतिप्रसङ्गः । न च शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमिति—
वह्नित्ववादिनार्धवह्नित्वार्धवच्छिन्नविधेयताकानुमित्योर्जनकज्ञानवैलक्ष-
ण्यानुरोधेन यत्र परामर्श सामानाधिकरण्यघटकाधिकरणांशे शु-
द्धवह्नित्वादिना वह्निर्भासते तस्यैव शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताका-
नुमितिहेतुत्वं विवक्षणीयम् तथाच धूमव्यापकतावच्छेदकवह्नित्वव-
ह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्याकारकपरामर्शस्य शुद्धवह्नि-
त्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिहेतुतया तादृशी वा शुद्धवह्नित्वत्वाव-
च्छिन्नवह्नित्वप्रकारतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नाविशेष्यतात्मकपञ्चमी-
विषयता तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वप्रसिद्ध्या लक्षणसमन्वय इति
वाच्यम् विशिष्टसाध्यतावच्छेदकस्थलीय यो यो धूमवान् स वह्नित्वव-
त्त्वानित्युदाहरणेऽतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । विशिष्टसाध्यतावच्छेद-
कपरामर्शीयतादृशपञ्चमविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया अप्रसि-
द्धत्वात् ।

अत्रेदं समाधानम्—साध्यांशे निर्धर्मितावच्छेदकस्यापि ज्ञानस्य
वह्नित्वावच्छिन्नमवृत्ति इत्याकारकबुद्धिं प्रति विरोधित्वात् तथा च
प्रकृते तादृशपञ्चमविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताप्रसिद्ध्या लक्ष-
णसमन्वय इति चिन्त्यम् ॥ २५ ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागशिविरचितम्
अवयवप्रकरणम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सटिप्पणं

गादाधरीसामान्यनिरुक्ति- क्रोडपत्रम् ।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ ॐ नमः सरस्वत्यै ॥

अत्रानुमितिपदम् अनुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बधित्वेन अनु-
मितितत्कारणज्ञानपरामिति शिरोमणिः ॥ अत्र निरूपकत्वं यदि प्रति-
योगित्वं तदा कार्यस्य कार्यताप्रतियोगित्वाभावादनुमित्यसङ्गहः ।
अतः सम्बन्धिपदं सम्बन्धिद्वयसाधारणस्य तत्साक्षात्कारजनकसा-
क्षात्कारविषयतात्मकस्य निरूपकत्वस्य लाभाय । अत्र पर्वतो वह्नि-
मान् हृदश्च तथा इत्यादि-समूहालम्बनानुमितिविरोधिहृदनिष्ठवह्ण-
भावादिरूपबाधादेः पर्वतादौ धूमादिना वह्न्यादिसाधने दोषताप्र-
सङ्ग इत्यादिदूषणं द्वितीयकल्पानुसरणबीजमुक्तं भट्टाचार्यैः ॥

अत्रेदमालोचयामः । अथ स्वावच्छेदकत्वस्वनिरूपितकारणता-
वच्छेदकत्वान्यतरसम्बन्धेन प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुकानु-
मितित्वावच्छिन्नकार्यताविशिष्टं यद्विषयत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबध्यता-
निवेशे नैष दोष इति पूर्वकल्पस्यैव निर्दोषत्वे कल्पान्तरानुसरणं निर्बी-
जमिति चेन्न, एवमपि एकत्र द्वयमिति-रीत्या वह्न्याप्यधूमघटवान्
पर्वत इत्याकारकपरामर्शविरोधिज्ञानविषये घटाभाववत्पर्वते वह्नि-
व्याप्यधूमघटोभयाभाववत्पर्वते चातिव्याप्तिरिति । न च निरुक्ता-
न्यतरसम्बन्धेन तादृशकार्यताविशिष्टान्यविषयताशून्यज्ञानीयत्वस्य
प्रतिबध्यताविशेषणत्वे नोक्तदोष इति वाच्यम् । परामर्शव्यवहि-
तौत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे पक्षसाध्यादिविषयतायाः प्रयोज-
नविरहेण कार्यतावच्छेदककोटावप्रवेशकल्पे बाधादेरसंग्रहापत्तेः
बाधनिश्चयप्रतिबध्यतायां तादृशविषयताशून्यज्ञानीयत्वाभावादिति ।
एतेन प्रकृतपरामर्शजन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टविषयत्वावच्छिन्नत्वं
प्रतिबध्यतायां निवेद्य भट्टाचार्योक्तदूषणवारणमित्यपि निरस्तम् ।

यत्पक्षकयत्साध्यकस्थले एकैनैव लिङ्गेनानुमितिस्तत्र प्रकृतपराम-
 र्शाव्यवहितोत्तरत्वस्यापि कार्यतावच्छेदककांटावप्रवेशेन व्यभिचारा-
 दावव्यतिरेकः । न च प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितित्वव्यापक-
 प्रतिबध्यत्वम् यच्च प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकपरामर्शत्वव्यापकप्रति-
 बध्यत्वम् एतदन्यतरनिरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशे न कोपि दोष
 इति वाच्यम् व्यापकत्वादेर्द्विधा निवेशेन गौरवादित्यालोच्य प्रकृत-
 पक्षसाध्यप्रकारकप्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतुप्रकारकसमूहालम्बना-
 नुमितित्वव्यापकत्वं प्रतिबध्यतायां निवेश्य कल्पान्तरानुसरणं
 दीधितिकृता कृतम् । न चैतत्कल्पेऽपि वाग्नेह्यव्याप्याभाववत्-
 हृदादावतिव्याप्तिस्तस्य हेतुमत्ताग्रहाविरोधितया स्वरूपासिद्ध्यना-
 त्मकत्वादिति वाच्यम् । तस्यापि व्याप्यत्वासिद्धित्वेन लक्ष्यताया
 असिद्धिप्रसङ्गे “पक्षः साध्यवान् साध्यव्याप्यो हेतुः हेतुमान् पक्षः
 इत्याकारकानुमितेः प्रकृते निवेशवारणसम्भवादिति बोध्यमिति”
 मथुरानाथेन स्वीकृतत्वात् । आचार्यमतावलम्बनतोऽप्यनिस्ताराच्च ।
 यत्तु प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतासाक्षात्कार-
 त्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयतावद्विषयत्वाव-
 च्छिन्नत्वं प्रतिबध्यतायां निवेश्यमतः पूर्वकल्पेप्यतिव्याप्यनवकाशेन
 कल्पान्तरानुसरणं निर्बाजमिति । तत्र तथाविधसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नं
 प्रति अनुमित्यात्मकसम्बन्धिव्यक्तिसाक्षात्कारत्वेन परामर्शात्मकसम्ब-
 न्धिव्यक्तिसाक्षात्कारत्वेन च हेतुत्वं सम्बन्धिव्यक्तिसाक्षात्कारस्य वाच्य-
 म् । अतोऽनुमितिर्विषयतायाः परामर्शविषयतायाश्च तथाविधसाक्षा-
 त्कारत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकविषयतावत्त्वाभावात् तादृशविषय-
 तावद्विषयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यताकप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताव-
 दन्यत्वाद्वाधादावव्याप्तितादवस्थ्यात् । किञ्चानुमित्यादिविषयतायाः
 तथाविधसाक्षात्कारजनकतावच्छेदकविषयतावत्त्वेऽप्येकत्र द्वयमिति
 रीत्या प्रागुक्तज्ञानमादाय घटाभाषवत्पर्वतादावतिव्याप्तितादवस्थ्या-
 त् । न च तथाविधसाक्षात्कारजनकतावच्छेदकविषयत्वाभाववद्वि-
 षयताशून्यज्ञानीयप्रतिबध्यतानिवेशे न कोपि दोष इति वाच्यम् एवमपि
 परामर्शादिविषयतात्वेन घटादिविषयत्वावगाहिनो निरुक्तसम्बन्धि-
 द्वयसाक्षात्कारस्यापि तथाविधकार्यतासाक्षात्कारजनकतया घटादि-
 विषयताया अपि तादृशजनकतावच्छेदकविषयतावत्त्वेन घटाभाषव-

त्यर्थतादावतिव्याप्तिरिति कृतं पल्लवितेन ॥ १ ॥

स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्ना या या विषयता तत्तदनिरूपकत्वं सर्वांशे भ्रमभिन्नत्वं भट्टाचार्येण निवेशितम्(१) ।

अथात्र स्वाधिकरणवृत्तित्वं स्वनिरूपितप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यम् अन्यथा संयोगेन बन्धिमान् इदं इत्यादिज्ञानस्यापि प्रमात्वापत्तेः बह्व्यादेः कालिकादेिसम्बन्धेन इदादिवृत्तिष्वादिति । एवञ्च गुणे गुणान्यत्वाविशिष्टसत्तावान् इति ज्ञानस्य संयोगेन गुणो गुणज्ञान् इति ज्ञानस्य च प्रमात्वापत्तिः । आद्ये विशेष्यवृत्तिपदार्थस्य विशिष्टानुयोगिकाभावानभ्युपगमेन सत्तावृत्तिगुणवृत्तित्वाभावस्य विशिष्टसत्तायामभावात् । द्वितीये च स्वनिरूपितप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन गुणवृत्तित्वाप्रसिद्धेरिति । न च स्वनिरूपितत्व-स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्व-एतदुभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यत्वानिरूपकत्वमेव सर्वांशे याथार्थ्यं वाच्यमतो नोक्तदोष इति वाच्यम् । एवमपि रङ्गे स्वरूपतो रजतत्वप्रकारकमिदं रजतमित्यादिज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वापत्तिः । तत्र स्वावच्छेदकधर्माप्रसिद्ध्या स्वपदेन रजतत्वप्रकारताया धर्तुमशक्यत्वात् । न च स्वनिरूपितत्व-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यत्वानिरूपकत्वमेव भ्रमभिन्नत्वं वाच्यम्, गुणादौ विशिष्टसत्तावविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य तन्नियामकीभूतविशिष्टनिरूपितसमवायस्वरूपावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वघटितदर्शितोभयसम्बन्धेन विशिष्टसत्तावावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टविषयताकत्वेन निर्वाहः, रङ्गे स्वरूपतो रजतत्वप्रकारकज्ञानस्यापि दर्शितोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यताशालित्वात्

(टि०)[१] अथात्र स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वं स्वव्यधिकरणनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वं नतु तादृशप्रकारावच्छिन्नत्वं विशेष्यतायां प्रकारावच्छिन्नत्वोपगमे घटावच्छिन्नाविशेष्यकबहिर्मत्ताबुद्धिम्प्रति बन्धाभावघटवानित्याकारक—एकत्र द्वयमिति रीत्या निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिः । तस्यापि घटावच्छिन्नविशेष्यकबहुयभावप्रकारकत्वात् अत एवाऽत्रयवग्रन्थे गन्धनिष्ठस्य गन्धत्वांशविशेष्यत्वस्य गन्धवानवच्छिन्नत्वादित्युक्तं जगदीशेनेति ध्येयम् ।

अथ यद्रूपपदेन किं धर्तव्यम् ? तत्र यदि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वन्ध्यभावविशिष्टहृदत्वमुच्यते तदा धर्मितावच्छेदकविधया हृदत्वानवगाहिनि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वह्न्यभाववच्छेदत्ववानित्यादिज्ञानेऽपि यद्रूपावच्छिन्नविषयतायाः सत्त्वेन अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादसम्भवः स्यात् । यदि च वह्न्यभावहृदत्वोभयं गृह्यते तदा एकत्र द्वयमिति रीत्या तदुभयावगाहिज्ञाने तदुभयविशिष्टनिरूपिताविषयतायाः सत्त्वेन अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तितयाऽसम्भवः स्यात् इति चेत्,—

अत्र केचित् यद्रूपावच्छिन्नविषयत्वं यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपितं तादृशतादृशधर्मावच्छिन्नविषयत्वाभावकूटवत्त्वज्ञानीयस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावत् यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपवत्त्वं लक्षणम् । यद्रूपपदेन वह्न्यभावहृदत्वोभयादिकमेव धर्तव्यम् एकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञाने याद्विषयत्वं तन्न स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावत् इति तद्व्युदासः । वन्ध्यभावरूपैकदेशेऽपि नातिव्याप्तिः वह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयत्वे वह्न्यभावहृदत्वोभयावच्छिन्नानिरूपितत्वं वर्तते इति तादृशोभयावच्छिन्नानिरूपिताविषयत्वाभाववत् यत्केवलं वन्ध्यभाविषयकं ज्ञानं तदीयविषयितायां स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावात् । एवंश्च जातिमान् वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानवारणाय अद्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वं स्वतन्त्रं नास्ति पाषाणमयत्ववत्पर्यन्तेऽतिव्याप्तिवारणाय अनतिरिक्तवृत्तित्वप्रवेश इत्याहुः ।

(टी०)त्वापत्तिः । प्रकारतास्थले विशेषणतानिर्देशात् मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगवानित्यादिज्ञानस्य वृक्षः सत्ताप्रतियोगिकसम्बन्धेन द्रव्यत्ववानित्यादिज्ञानस्य च न भ्रमत्वानुपपत्तिः । संसर्गसंसर्गतावच्छेदकादेः प्रकारत्वासत्त्वेऽपि विशेषणताया विशेष्यतायाश्च सर्वजनानुभवसिद्धत्वादिति । अतएव प्रतियोगितायां प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नत्वावगाहितया भ्रमत्वं संसर्गप्रकारसाधारणविशेषणविशेष्यभावस्यैव भ्रमत्वघटकत्वात् । अन्यथा स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्यालीकतयाऽखण्डसम्बन्धेन प्रमेयस्याभावधर्मिणि अन्वयासम्भवेन भ्रमत्वानुपपत्तिरिति व्याप्तिपञ्चकग्रन्थे जगदीशेनोक्तमिति ध्येयम् ॥

तदसत् । गोत्वाभावो गोत्ववानित्याकारकभ्रमात्मकज्ञानीयविषयितामादाय गोत्वाभावेऽतिव्याप्तिः गोत्वाभावत्वावच्छिन्नविषयितायां गोत्वाद्यनिरूपितत्वासत्त्वात् ।

परेतु हृदाद्यंशे हृदत्वावच्छिन्नानुयोगिताकत्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धेन बह्व्यभावघटितं बह्व्यभाववद्भूतत्वमेव यद्रूपपदेन वक्तव्यम् । एकत्र द्वयमिति रीत्याज्ञाने च हृदत्वावच्छिन्नानुयोगिताकत्वविशिष्टस्वरूपस्य संसर्गतत्वं न स्वीक्रियते किन्तु हृदत्वादिधर्मितावच्छेदकज्ञान एवेति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधे च धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिताकत्वस्य प्रकारसम्बन्धांशे न्नियतत्वादिति प्राहुः ।

केचित्तु बह्विधर्मितावच्छेदकतापन्नभावत्वावच्छिन्नधर्मितावच्छेदकतापन्नहृदत्वादिकमेव यद्रूपपदार्थ इति ।

तदपि न, पर्वतो बह्व्यभाववानित्यादिभ्रमविषयपर्वतादावतिव्याप्तिः । यदि च तादृशधर्मितावच्छेदकतापन्नं यद्वन्ध्यभाववद्भूत्वादिकं तदेव यद्रूपपदेनोच्यते तदा नोक्तदोष इत्यवधेयम् ।

नव्यास्तु प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावृत्तिरूपावच्छिन्नानुयोगिताकर्पासिकविषयतानिरूपकतावच्छेदकताश्रयत्वमेव यद्रूपं तादृशरूपवत्त्वं वा समुदितलक्षणार्थः । प्रतिबन्धकतावृत्तित्वं च स्वावच्छिन्नानुयोगिताकर्पासिकावच्छेदकतानिरूपकताकविषयित्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन बाध्यमिति प्राहुः ॥ २ ॥

यद्विषयकत्वेन यादृशविशिष्टविषयकत्वेन तेनानुमितिप्रतिबन्धकपक्षविशेष्यकभ्रमविषये साध्याभावादौ सद्भेत्वादिनिष्ठे नातिप्रसङ्ग इति शिरोमणिः । यत्सम्बन्धावच्छिन्नयन्निष्ठप्रकारताकत्वानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य दुष्टताव्यवहारनियामकत्वोपगमे पर्वतविशेषणकबह्व्यभावज्ञानस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासंसर्गावच्छिन्नपर्वतादिनिष्ठप्रकारताकत्वेन विरोधित्वात्तेन सम्बन्धेन पर्वतादिमत्तायाः पर्वतमहानसान्यतरत्वादिरूपसद्भेदौ सत्त्वेऽपि प्रकृतधूमादिहेतावसत्त्वात्तत्र दुष्टत्वव्यवहारापत्तेरयोग इति तदनुरीधेन पक्षविशेष्यकेत्युक्तमिति गादाधरी (१) ।

(टि०) (१) ननु सामानाधिकरण्येन बह्विसाध्यकस्थले पर्वतत्व-

अथ यत्सम्बन्धावच्छिन्नयन्निष्ठप्रकारताकत्वेन अनुमितिप्रति-
बन्धकत्वम् तत्सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य दुष्टताव्यवहारनियामकत्वोप-
गमे धूमत्ववान्पर्वतो बहिमान् धूमादित्यादौ धूमादेर्दुष्टत्वानुपप-
त्तिः(१) स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नधूमत्वाभावप्रकारकत्वेनानुमितिप्र-
तिबन्धकतया तेन सम्बन्धेन धूमत्वाभावादेर्धूमादावसत्त्वात् । न च
धूमत्वे पर्वतावृत्तित्वप्रकारकज्ञानस्यापि विरोधितया समवायस-
म्बन्धावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वाभावादेः स्वरूपसम्बन्धेन धूमादौ स-
त्त्वान्न तत्र दुष्टत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तावतापि रूपत्ववान्पर्वतो
बहिमान् तद्रूपादित्यादौ दुष्टत्वानुपपत्तेः । यदि च रूपत्वनिष्ठाधेय-
तायां पर्वतनिरूपितत्वाभावस्यापि अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक-

(टि०) व्यापकवह्न्यभावप्रतियोगिकस्वरूपसंबन्धस्यैव दोषघटकतया त-
त्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तत्सम्बन्धेन पर्व-
तादिमत्तायाः पर्वतमहानसान्यतरत्वादिसद्धेतौ सत्त्वेऽपि इति ग्रन्थः
कथं'संगच्छत इति चेत्, अत्र केचित्-तत्पर्वतपक्षकस्थले एव तादृ-
शस्योक्तत्वादिति । तच्चुच्छम् प्रसिद्धस्थलपरित्यागापत्तेः । धर्मिषि-
शेषनियन्त्रितप्रतिबन्धप्रतिबन्धकत्वमत एवोक्तत्वात् तन्मतव्यापक-
ताया अनावश्यकत्वादिति प्राहुः । परेतु पर्याप्त्यनिवेशात्केवल-
स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नाधेयतासंबन्धेन तादृशान्यतरत्वे प्रसिद्धसं-
भवादित्याहुः । तदप्यसत् तथासति धूमादावपि संयोगसम्बन्धा-
वच्छिन्नत्वं विहाय केवलाधेयतासंबन्धेन पर्वतादिमत्तायाः संभवात्
पक्षविशेष्यकभ्रमेत्यादिग्रन्थासङ्गतिप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु प्रकारता-
वच्छेदकसंबन्धे उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकप्रकारप्रतियोगित्वमिव
उद्देश्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धे प्रकारव्याप्यउद्देश्यतावच्छेदक-
प्रतियोगिकत्वं भासते अवच्छेदावच्छेदकस्थले साध्यव्याप्यवत्ता-
नतिरिक्तत्वविशिष्टपक्षतावच्छेदकताघटकसंसर्गावच्छिन्नस्य विशे-
ष्यतावच्छेदकप्रत्यासत्तित्वे इत्यादिनाऽनुमितिग्रन्थे जगदोशनो-
क्तत्वात् । तथा च केवलस्वरूपस्यैव भानाभासङ्गतिरिति ध्येयम् ॥

(टि०) (१) इदन्तु कालिकसम्बन्धेन साध्यहेतुकामिप्रायेण
अन्यथा प्रतिबन्धकभ्रमविषयबह्न्यभावमादाय दुष्टव्यवहारस्य
नानुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥

प्रकारतयात् तमादाय दुष्टत्वोपपत्तिः, तदापि निरूपकत्वसम्बन्धेन पर्वतनिरूपिताधेयत्वनिरूपिताधेयत्ववान् पर्वतो वह्निमान् वाच्यत्व-
वान्वा पर्वतनिरूपिताधेयत्वादित्यादौ दुष्टत्वानुपपत्तिः तत्र निरू-
पकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशपक्षतावच्छेदकाभावस्य
तादृशपक्षतावच्छेदकनिष्ठनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वा-
भावस्य तादृशपक्षतावच्छेदकनिष्ठाधेयतायां पर्वतनिरूपितत्वा-
भावस्य च प्रकृतहेतावसत्त्वादिति । न च तत्रापि पक्षनिष्ठा-
धिकरणतायां तादृशपक्षतावच्छेदकनिरूपितत्वाभावस्यापि प्रतिब-
न्धकतावच्छेदकप्रकारत्वात् तद्वत्त्वस्य च हेतौ सत्त्वान्नानुपपत्तिरिति
वाच्यम्, तावतापि पर्वततादृशाधेयत्वान्यतरत्वस्य पक्षतावच्छेद-
कप्रकृतहेतौ तादृशान्यतरनिरूपितत्वाभावादेरसत्त्वाद्दुष्टत्वानुप-
पत्तिरेवेति चेत् । रूपत्वाभावव्याप्यः पर्वतवृत्तिरित्याकारकज्ञान-
प्रकारतापन्नपर्वतवृत्तित्वादिकमादाय तद्रूपस्य दुष्टतासम्भवा-
त् । एवं तादृशाधेयत्वाभावव्याप्यः पर्वतवृत्तिरित्यादिज्ञानप्र-
कारतापन्नपर्वतवृत्तित्वादिकमादाय तत्रापि दुष्टतासम्भवा-
दिति । नचैवं बन्धभावव्याप्यः पर्वतवृत्तिरित्यादिपक्षविशेषणकज्ञा-
नप्रकारतापन्नपर्वतवृत्तित्वादिकमादाय वह्निमान् धूमादित्यादिप्र-
सिद्धधूमादिहेतावपि दुष्टत्वप्रसक्तौ तदग्रन्थस्यासङ्गतिरिति वाच्य-
म् । तावतापि बाधभ्रमस्थले पक्षविशेष्यकभ्रममादाय प्रसिद्धधूमादौ
दुष्टत्वापत्तिः सम्भवतीति अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति
न्यायेन तद्वन्थोक्तिः सम्भवतीति ध्येयम् ।

केचिन्तु दुष्टतास्थले तादृशपक्षतावच्छेदकविशिष्टे पक्षनि-
ष्ठभेदप्रतियोगित्वबुद्धेरपि पक्षतावच्छेदकविशिष्टग्रहविरोधितया
तादृशप्रतियोगित्ववत्तामादाय दुष्टत्वसम्भवान्नानुपपत्तिरित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् ॥ ३ ॥

जातिमान्वह्यभाववानित्यादिज्ञानमादाय बह्यभाववद्भूतादा-
वसम्भववारणाय यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयिता-
शून्यत्वं यादृशविशिष्टविषयकनिश्चये निवेशितं भट्टाचार्येण ।

अथ हृदत्वसामानाधिकरण्येन वह्निसाध्यतास्थले हृदत्वा-
वच्छेदेन बह्यभावादेरेव दोषतया जातिमान् बह्यभाववानि-

त्यादिज्ञाने हृदत्वव्यापकवह्यभावप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धघटि-
तवह्यभाववद्भ्रदत्वाविशिष्टविषयिताया असत्त्वेन तत्र लक्षणगम-
नात्कथमसम्भव इति । न च जातिमान्वह्यभाववानितिज्ञान एव
यत्र हृदत्वव्यापकवह्यभावप्रतियोगिकः स्वरूपसम्बन्धो भासते
तज्ज्ञानमादाय तत्रापि लक्षणगमनासम्भव इति वाच्यम् । भट्टा-
चार्येण एकदेशव्यापकतानभ्युपगमेन जातिधर्मितावच्छेदकक-
क्षान्ते शुद्धहृदत्वव्यापकत्वस्य संसर्गतया भानासम्भवादिति चेन्न
उक्तस्थलेपि प्रकारीभूतवह्यभावत्वांशे प्रमेयत्वाद्यवगाहि-हृदो व-
हिप्रमेयत्वविशिष्टवत्वानित्यादिज्ञानमादाय तत्रापि लक्षणगमना-
सम्भवादिति ध्येयम्(१) ।

अथ यादृशविशिष्टविषयकज्ञाने अव्यापकीभूतविषयता-
शून्यत्वनिवेशेऽप्यभावत्वेन हृदत्वावगाहि-अभाववान्वह्यभावधानि-
त्यादिज्ञानवारणमशक्यम् । अभावत्वावच्छिन्नविषयितात्वस्य
वह्यभाववद्भ्रदत्वाविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वात् यद्रूपपदेनाभावत्वस्य धर्तुमशक्यत्वात् । व-
ह्यभाववदभाववत्त्वस्य धर्तुं शक्यत्वेऽपि तद्रूपावच्छिन्नविषयिता-
शून्यत्वस्याभावत्वेन हृदत्वावगाहि-निरुक्तभ्रमे सत्त्वादिति । न च
शद्रूपावच्छिन्नविषयितानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं तादृश-
विशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्रू-
पावच्छिन्नविषयितानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वं निवेश-

(टि०)(१) नव्यास्तु परामर्शे यद्धर्मव्यापकत्वं हेतुसंसर्गांशे भासते
तद्धर्मव्यापकसम्बन्धेनानुमितिः फलम् । तथा च जातिमान् वह्य-
भाववानिति निश्चयमादाय लक्षणगमनासम्भव इति प्राहुः । वस्तुतस्तु
हृदत्वादिव्यापकवह्यभावादिप्रतियोगिकस्वरूपादिसंसर्गांशे प्रमे-
यत्वावगाहि-तादृशसंसर्गतावच्छेदकांशे प्रमेयत्वावगाहिवा वह्य-
भाववान्हृद इत्यादिज्ञानमादायासंभवो बोध्यः । एवञ्च वहीयप्रमेय-
त्वविशिष्टवद्वान् हृद इति ज्ञाने प्रमेयत्वविशिष्टवह्यभावत्वादिरूप-
धर्मेणैव व्यापकत्वं भासते न तु केवलवह्यभावत्वादिना भट्टाचा-
र्येणाग्रे एतद्भ्रन्त्ये एव तथा वक्ष्यमाणत्वादित्युक्ताद्यपि नासंगतिरि-
ति ध्येयम् ।

नीयम् तथा चाभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितवह्न्यभाववद्भ्रदत्वा-
वच्छिन्नविषयतात्वं तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेवेति तादृश-
विषयताशून्यत्वं नोक्तज्ञानस्येति वाच्यम् । अभावत्वावच्छिन्नविषय-
तानिरूपितवह्न्यभाववद्भ्रदत्वावच्छिन्नविषयतायाः वह्न्यभाववद्भ्र-
दविषयकत्वानेपि सत्त्वेन तादृशविशिष्टविषयकत्वाव्यापकत्वाभावेन
यद्रूपपदेनाभावत्वादेर्धर्तुमशक्यत्वात् । यदि च यद्रूपावच्छिन्नविष-
यतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं ता-
दृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं त-
द्रूपावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिततद्रूपावच्छिन्न-
विषयिताशून्यत्वस्य निवेशाच्च दोषः यतो वह्न्यभाववद्भ्रदत्वा-
वच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपितत्वं न वह्न्यभाववान् हृद
इत्यादिज्ञानीयाभावत्वावच्छिन्नविषयतायां किन्तु अभाववान् वह्न्य-
भाववानित्यादिज्ञानीयाभावत्वावच्छिन्नविषयतायामेवेति तज्ज्ञान-
व्युदास इत्युच्यते तदा तादृशरीत्या गोत्वाभावत्वावच्छिन्नविषयता-
त्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितगोत्वत्वावच्छिन्नविषयितात्वस्य गो-
त्वाभावत्वविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकतया तादृशविषयताशून्यत्वस्य गोत्वाभावो गोत्ववानिति
ज्ञानेऽसत्त्वेन तादृशभ्रममादाय गोत्वाभावादावतिव्याप्तिविरहेण
वक्ष्यमाणसामान्यपदव्यावृत्त्यसङ्गतेः । एतेन भ्रमसामान्यभिन्नत्वं नि-
वेद्य अभाववान्वह्न्यभाववानिति ज्ञानवारणमित्यपि परास्तम् । एत-
ल्लक्षणस्य यथार्थत्वाघटितत्वेन एतत्कल्पे तस्यानुपादेयत्वाच्च ।
न च यादृशविषयतात्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकं तादृशविषयतात्वावच्छिन्नविषयताशून्य-
त्वविशेषणन्देयम्, तथाच वह्नित्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिता-
भावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरू-
पितविशेष्यतात्वरूपतादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वेन उक्तज्ञानव्यु-
दास इति वाच्यम् । एवमपि सामान्यपदव्यावृत्त्यसङ्गतेः गोत्ववि-
षयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितगोत्वविषयतात्वस्य तादृशा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । वह्न्यभाववान् हृद इत्यादिज्ञान-
निरूप्यनिरूपकभावापन्नहृदत्वादिनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकतानिरू-

पिताविशेष्यतास्वरूपस्य जातित्वेन रूपेण हृदस्वावगाहिज्ञाननिष्ठ-
तादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नभावासरत्वेनास-
म्भवापत्तेश्च ।

मैवम् । स्वाभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वनिष्ठप्रकारताकत्व-
स्वाश्रयनिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वनिष्ठप्रकारताकत्वोभयसम्बन्धेन
धर्मविशिष्टान्यत्वेन स्वाश्रयाभाववद्भूतित्व-स्वनिरूपितत्वोभयस-
म्बन्धेन अवच्छेदकताविशिष्टविषयताशालिज्ञानान्यत्वेन वा यादृश-
विशिष्टविषयकनिश्चयस्य विशेषणीयतया अभाववान्वह्यभावधानि-
त्यादिज्ञानवारणसम्भवादिति ।

केचित्तु यथाश्रुताव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वस्य निवेशो जा-
तिमान् बह्व्यभाववानित्यादि-ज्ञानव्यावर्तनेऽप्यभाववान्वह्यभाव-
वानित्यादिज्ञानवारणासम्भवः । एवं जातिमान् वह्निमानित्यादौ,
बह्व्यभाववज्जातिमत्तृहदादिरूपबाधेऽव्याप्तिश्चालनीयन्यायेन सर्वा-
सामेव बह्व्यभाववज्जातिमद्विषयितानां तादृशबाधविषयित्वाव्या-
पकत्वेन तादृशविषयिताशून्यत्वस्योक्तबाधविषयकज्ञानेऽऽसत्वात्
अतो यद्रूपावच्छिन्ननिरूपितयत्किञ्चिद्विषयिताविशिष्टनिश्चयत्व-
व्यापकं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपवत्त्वं लक्षणं वाच्य-
म् । वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मपर्या-
प्तावच्छेदकताकनिरूपकताकविषयित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकविषयताशून्यत्वसम्बन्धेन । यत्किञ्चिद्विषयितायां
यद्रूपावच्छिन्ननिरूपितत्वं च यद्रूपपर्याप्तावच्छेदकताकत्वमेव
तेन बह्व्यभाववान् हृद् इत्यादिज्ञानीयबह्व्यभाववत्तृहदत्वावच्छिन्न-
विषयिताया अपि हृदत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वेन यत्किञ्चित्पदेन
तादृशविषयित्वमादाय शुद्धहृदे नातिव्याप्तिः । जातिमान् बह्व्यभा-
ववानित्यादिज्ञानविषयित्वं च बह्व्यभाववद्भृदत्वावच्छिन्ननिरूपि-
तयत्किञ्चिद्विषयतानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ननिरूपकताकवि-
षयताशालिवह्व्यभाववान् हृद्—इत्यादिज्ञानवृत्तिभेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकमेवेति तच्छून्यत्वं न जातिमान्वह्व्यभाववानि-
त्यादि ज्ञाने किन्तु बह्व्यभाववान् हृद् इत्यादिनिश्चय एवेति तादृ-
शनिश्चयव्यापकत्वं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतायामक्षतमेवेति य-
त्किञ्चित्पदेन हृदो बह्व्यभाववानित्यादिज्ञानीयविषयतामादाय

बाधादौ लक्षणसमन्वयः । एवं जातिमान्वहिमानित्यादावपि बह्व्य-
भाववज्जातिमदादौ नाव्याप्तिः । जातित्वेन यत्किञ्चिज्जात्यवगाहि-
वन्ह्यभाववज्जातिमदित्यादिज्ञानीयविषयताया एव यत्किञ्चिद्विषय-
पदेनोपादेयतया तादृशविषयिताविशिष्टनिश्चयत्वव्यापकत्वस्य प्र-
तिबन्धकतायामक्षतत्वात् ।

अथवा यत्किञ्चिद्विषयताविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयिता तादृशा-
नुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपवत्त्वं दोषत्वम् । यत्किञ्चि-
द्विषयितावैशिष्ट्यं च स्वतादात्म्य-स्थनिरूपकतावच्छेदकतापर्या-
प्त्यवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकावच्छेदकताकनिरूपकताक-
मुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयिताशू-
न्यज्ञानीयत्वोभयसम्बन्धेनातथाच यत्किञ्चित्पदेन हृदो बह्व्यभाववान्
इत्यादिज्ञानीयवन्ह्यभाववद्वध्दत्वावच्छिन्नविषयतामादाय बाधादौ
लक्षणसमन्वयः । एवं जातिमान् बहिमान् इत्यत्रापि जातित्वेन य-
त्किञ्चिज्जात्यवगाहि-जातिमान् वन्ह्यभाववानित्यादिज्ञानीयविषय-
तामादाय बह्व्यभाववज्जातिमदादौ लक्षणसमन्वयः । हृदो वन्ह्यभाव-
वानित्यादिज्ञानीयवन्ह्यभाववद्वध्दत्वावच्छिन्नविषयतायाः स्वनिरू-
पकतावच्छेदकधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकताकविषयित्वसमा-
नाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वसम्ब-
न्धेन वन्ह्यभावाद्येकदेशविषयतायामेव सत्त्वात् । तादृशविषयिता-
विशिष्टवन्ह्यभावाद्येकदेशविषयताव्यापकत्वस्य च प्रतिबन्धकताया-
मक्षतत्वात् । यत्किञ्चिद्विषयतापदेन हृदो बह्व्यभाववानित्यादिज्ञा-
नीयबह्व्यभाववद्वध्दत्वावच्छिन्नविषयतामादायैकदेशोतिव्याप्तिरतः
स्वतादात्म्यनिवेशः । केवलस्वतादात्म्यनिवेशोऽपि हृदो बह्व्य-
भाववानिति ज्ञानीयैकदेशविषयतामादाय तत्रैवाव्याप्तिरत उभ-
यसम्बन्धनिवेशः । तथा च हृदो वन्ह्यभाववानित्यादिज्ञानीयैकदेश-
विषयतायां स्वतादात्म्यसत्त्वेऽपि स्वनिरूपकतावच्छेदकीभूतं यद्व-
न्ह्यभावत्वादिकं तत्पर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकताकं यत्केवलव-
न्ह्यभाव इति ज्ञानीयविषयत्वम् तत्समानाधिकरणभेदप्रतियो-
गितावच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । न च
दोषाविषयकवन्ह्यभाव इतिज्ञानीययत्किञ्चिद्विषयतायास्तादृशो-
भयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टत्वादतिव्याप्तितादवस्थम् इति

वाच्यम्, प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतायां तादृशविशिष्टविषयिता-
व्यापकत्वाभावादिति । हृदो वन्ध्यभाववानिति-ज्ञानीयमुख्यविशे-
ष्यताया अपि वन्ध्यभाववद्भेदद्वान् देश इति ज्ञानयिस्वनिरूपकता-
वच्छेदकवन्ध्यभाववद्भेदत्वावच्छिन्नानिरूपकताकप्रकारतात्मकविष-
यित्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशभेदप्रतियो-
गितावच्छेदकविषयताशून्यज्ञानयित्वाभावेन निरुक्तोभयसम्बन्धेन
यत्किञ्चिद्विषयिताविशिष्टविषयित्वाप्रसिद्धाऽसम्भवः अत उभय-
सम्बन्धघटकमुख्यविशेष्यतानिवेशः मुख्यविशेष्यतानिवेशेऽपि हृदो
वन्ध्यभाववानित्यादिज्ञानीयवन्ध्यभाववद्भेदत्वावच्छिन्नविषयतायां
रूपत्वावच्छिन्नत्वस्यापि सत्त्वेन यत्किञ्चित्पदेन तादृशविषयतामा-
दाय हृदत्वावच्छिन्नैकदेशेऽव्याप्तिरतो यद्रूपवच्छिन्नविषयितापदेन
यद्रूपपर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकताकविषयिता वाच्या । हृदो वन्ध्य-
भाववानित्यादिज्ञानीयविषयितायाः स्वनिरूपकतावच्छेदकधर्माव-
च्छिन्नानिरूपकताकविषयिताशालिजातिमान्वन्ध्यभाववानित्यादिज्ञा-
नवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनासम्भवः स्यात् अतः सम्बन्ध-
घटकमुख्यविशेष्यतायाम् स्वनिरूपकतावच्छेदकधर्मपर्याप्तावच्छे-
दकताकनिरूपकताकत्वनिवेशः । एकत्र द्वयमिति रीत्या वन्ध्य-
भाववद्भेदविषयकज्ञानीयविषयितायां वन्ध्यभाववद्भेदत्वाव-
च्छिन्ना या प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयता तन्निरूप-
कतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकता-
कत्वाभावात् तमादाय दोषः । न च विषयभेदेन विषयता-
भेदाद्वन्ध्यभाववद्भेदादावव्याप्तिः हृदो वन्ध्यभाववानित्यादियत्कि-
ञ्चिद्भेदविषयकज्ञानीयविषयितायाः स्वनिरूपकतावच्छेदकीभूत-
धर्मावच्छिन्नानिरूपकताकहृदान्तरविषयताकतादृशज्ञानीयविषयत्व-
समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तच्छून्यज्ञानीय-
त्वस्य स्वस्मिन्नसत्त्वादिति वाच्यम् । स्वतादात्म्य-स्ववि-
शिष्टमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषय-
ताशून्यज्ञानीयत्वोभयसम्बन्धेन यद्रूपपर्याप्तावच्छेदकताकविष-
यतायां यत्किञ्चिद्विषयतावैशिष्ट्यनिवेश इति । सम्बन्धघटक-
विषयतावैशिष्ट्यं च स्वनिरूपकतावच्छेदकधर्मपर्याप्तावच्छेदकता-
कनिरूपकताकत्व-स्वनिरूपकनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन ग्राह्यम् ।

तथा च यत्किञ्चिद्ब्रह्मविषयकज्ञानीया या विषयता तन्निरूपकनिरूपितत्वस्य हृदान्तरविषयकज्ञानीयविषयतायामसत्त्वात्तैव दोष इत्याहुः ।

ताच्चिन्त्यम्। स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताकरणे वक्ष्यमाणसामान्यपदव्यावृत्त्यसङ्गतेः । निश्चयत्वांशनिवेशवैयर्थ्यापत्तेश्चेति ध्येयम् (१) ।

वस्तुतस्तु अथैवं जातिमान्वन्ध्याभाववानित्यादिग्रन्थ एवापातः । ततः विषयतासम्बन्धेन यादृशविशिष्टव्यापकं प्रतिबन्धकत्वं तादृशत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वात् । यत्र स्वरूपतोऽस्वरूपतो वा यादृशविशेषणघटितयादृशविशिष्टस्य संसर्गताविरहेण दोषत्वम् तत्र तादृशविशिष्टनिरूपितविषयिताया एव तादृशविशिष्टस्य संसर्गता स्वीक्रियते न तु अन्यविधाया इति जातिमद्वन्ध्याभाववद्ब्रह्मरूपवि-

(१) नव्यास्तु यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालियत्किञ्चिज्ज्ञाननिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविषयतानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयताशून्ययद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकत्वं प्रतिबन्धकतायां निवेश्यम् तथाच यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितज्ञाननिष्ठावच्छेदकतानिरूपितभेदनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितेत्यादिरीत्या तद्व्यक्तिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयिताशून्ययद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं नास्तित्यभावं संगृह्य निवेशे तात्पर्यम् । हृदो वह्नयभाववानिति ज्ञाननिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतं यज्जातित्वावच्छिन्नविषयित्वं तच्छून्यत्वं हृदो वह्नयभाववानित्याकारकज्ञाने सत्त्वाल्लक्षणसम्बन्धयः । इत्थञ्च सामान्यपदानुपादाने बन्ध्याभावेऽतिव्याप्तिः स्वावच्छिन्नविषयिताशालियत्किञ्चिज्ज्ञानपदेन बन्ध्याभाववान् हृद् इति ज्ञानमादाय तन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयिताशून्यं बन्ध्याभाववान् हृद् इति ज्ञानं तद्वृत्तिबन्ध्याभावत्वावच्छिन्नविषयितायां स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वात् तन्निवेशे तु केवलबन्ध्याभाववानिति-ज्ञानस्यापि तादृशत्वात्तद्वृत्तिबन्ध्याभावविषयिताव्यापकत्वाभावात् दोष इति प्राहुः ।

शिष्टस्य विषयितायाः स्वरूपतो हृदत्वघटितविशिष्टस्य संसर्गता-
घिरहेण जातिमान्वन्ह्यभाववानित्यादिज्ञानमादायासम्भवामावात् ।
परन्तु यादृशत्वमननुगतमिति । एतेन अभावत्वेन हृदत्वावगाहिज्ञान-
धारणाय यथार्थपदसार्थक्यसम्भवेन दीधितिकृतां यथार्थपदाघटि-
तद्वितीयलक्षणावतारस्य विरोध इति परास्तम् । अत एवानुमि-
तिग्रन्थे परामर्शग्रन्थे च भट्टाचार्येण विशिष्टव्याप्तिप्रसिद्धिस्थले
खण्डशो विषयितामादाय विषयितासम्बन्धेन व्याप्तिविशिष्टस्यैव
ज्ञाने निवेशः कृत इति ।

परे तु अव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वमिव यद्यद्रूपावच्छिन्नस्य
यस्य यस्य तादृशविशिष्टघटकता तत्तद्रूपावच्छिन्नतत्तन्निष्ठविष-
यताभिन्नकिञ्चिदवच्छिन्नविषयताशून्यत्वरूपप्रागुक्तविशेषणमप्यस्ति
तथा च अभावत्वेन हृदत्वस्य न विशिष्टघटकता इति अभावत्वाव-
च्छिन्नहृदादिविषयता तादृशविषयताभिन्नैवेति तच्छून्यत्वं नाभा-
ववान्वन्ह्यभाववानित्यादिज्ञानस्येति तादृशज्ञानमादाय न दोषः ।
एवं चाभावपक्षकसंयोगेन वह्निसाध्यकस्थले अभावो वह्निमान्न वे-
तिसंशयमादाय वन्ह्यभाववदभावरूपबाधेऽव्याप्तिवारणाय निश्चय-
त्वनिवेशः गोत्वाभावो गोत्वाभाववान् इत्यत्र गोत्वाभावो गोत्ववा-
न्निमित्तममादाय गोत्वाभावेऽतिव्याप्तिवारणाय वक्ष्यमाणसामान्यप-
दसार्थक्यमिति वदन्ति ॥ ४ ॥

अथ यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं स्वावच्छिन्नविषयित्वसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यत्र स्वावच्छिन्नविषयकत्वाव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्व(१)समानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकमित्युक्तावेव सामञ्जस्ये विशिष्टान्तराघटितत्व-
विशिष्टव्याघटितत्वनिवेशो व्यर्थ इति । तथाहि मेयत्वविशिष्टव्य-
भिचारत्वावच्छिन्नविषयतायामपि मेयत्वाविशिष्टव्यभिचारत्वाव-
च्छिन्नप्रतिबन्धतावच्छेदकीभूतशुद्धव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वा-
व्यापकत्वेन तच्छून्यत्वस्य मेयत्वविशिष्टव्यभिचारज्ञानेऽसत्त्वा-

(१) भ्रमज्ञाने प्रतिबन्धकतासत्त्वादसम्भववारणायावच्छेदकवि-
षयतापर्यन्तानुधावनमत्र बोध्यम् ।

त् । एवं वन्धभाववज्जलवद्भूतिजलवद्भ्रदत्वावच्छिन्नविषयताया अपि तादृशजलवद्भ्रदत्वावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकीभूतवह्न्यभाववज्जलवत्कालीनजलवद्भ्रदत्वावच्छिन्नविष-
यित्वाव्यापकत्वेन तच्छून्यत्वस्य च तादृशजलवत्हृदविषयकज्ञा-
नेऽसत्त्वात् । न च व्यभिचारघटितबाधेऽव्याप्तिः तादृशबाध-
विषयकत्वस्य तादृशबाधविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकव्यभिचारविषयकत्वाव्यापकत्वेन तच्छून्यत्वस्य तादृशबाध-
विषयकज्ञानेऽसत्त्वात् । स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धक-
तासामान्यावच्छेदकविषयित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकेत्युक्तौ च बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिः तादृशव्यभि-
चारविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य केवलबाधविष-
यितायां केवलव्यभिचारविषयितायां चासत्त्वादिति वाच्यम्
स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविष-
यित्वसमानाधिकरणाभाव इत्यस्य विवक्षितत्वात् । यत्किञ्चित्प्र-
तिबन्धकतापदेन बाधप्रतिबन्धकतामादायैव व्यभिचारघटितबा-
धादौ लक्षणसमन्वयादिति ।

अत्र केचित् उक्तीत्या अव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वनिवेशे
प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्पक्षस्य सत्प्र-
तिपक्षत्वे तत्रातिव्याप्त्यापत्तेस्तादृशसत्प्रतिपक्षविषयतायाः स्वा-
वच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रतिहेतुव्याप-
कसाध्याभावकालीनहेतुमत्पक्षविषयित्वाव्यापकत्वात् । न
च स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयस्वाव-
च्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतस्वा-
वच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयविषयित्वाव्या-
पकीभूतविषयताशून्यज्ञानीयत्वमेवावश्यं वाच्यम् तथाच नोक्तस-
त्प्रतिपक्षादाव्याप्तिः कालीनत्वघटितविशिष्टविषयितायाः स्वाव-
च्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वाभावात्, परन्तु
वह्न्यभाववज्जलवद्भूतिजलवद्भ्रदादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टद्व-
याघटितत्वनिवेशोऽस्तु विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशो व्यर्थ एवेति
वाच्यम् । यतः स्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीय-
स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकं स्वावच्छिन्नवि

षयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं
तद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतत्वनिवेशायोगः । किन्तु स्वाव-
च्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयस्वावच्छिन्नविष-
यित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्या-
पकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं तद्रूपावच्छि-
न्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वमेव निवेशनीयम् अन्यथा
हृदो वह्निमानित्यत्र जातिमद्वन्द्व्यभाववद्भेदइतिव्याप्त्यापत्तेः व-
ह्णभाववद्भेदत्वावच्छिन्नविषयिताया जातिमद्वन्द्व्यभाववद्-
हृदत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यजातिमान् वन्द्य-
भाववानिति ज्ञानेऽपि सत्त्वेन जातिमद्वन्द्व्यभाववद्भेदत्वावच्छि-
न्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावात्, तादृशप्र-
तिबन्धकतावच्छेदकवन्द्यभाववद्भेदत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापक-
विषयिताशून्यत्वस्य च तादृशहृदविषयकज्ञाने सत्त्वात् । एव-
ञ्च प्रागुक्तसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिर्दुर्वारैवेति प्राहुः(१) ॥ ५ ॥

टि० (१) एवं सर्वं गगनवद्वाच्यत्वादित्यादौ गगनाभाववत्सर्वरू-
पबाधेऽव्याप्तिश्च बाधविषयतायास्तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकभूत-
गगनाभाववद्भेदत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीय-
त्वाभावात् । अथ यद्रूपावच्छिन्नविषयितायां यद्रूपावच्छिन्नविषयि-
त्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वमिव स्वावच्छिन्नविषयित्वा-
व्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वमपि देयम् तावतैव नोक्तस्थलेऽव्याप्तिः ।
न च लाघवानवकाश इति वाच्यम् भवन्मतेऽनुमितित्वव्यापक-
प्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतायाः द्विधा निविष्टतया गौरवम् ।
मम मते तु तादृशयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतायाः सकृन्निवेशेनातीव ला-
घवादिति चेन्न प्रतिबन्धकताया ज्ञानभेदेन भिन्नत्वे मम मतेऽपि स-
कृन्निवेशसम्भवादिति । तथाच विशिष्टान्तरं स्वावच्छिन्नविष-
यिताव्यापकतावच्छेदकतादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धतानिरूपि-
तप्रतिबन्धकतात्ववृत्ति यद्रूपं तद्वच्छिन्नविषयकेत्यादिनिवे-
शः । वृत्तित्वञ्चावच्छिन्नविषयिताव्यापकतावच्छेदकत्वसम्बन्धे-
न । भवन्मतेऽप्येतादृशनिवेशस्यावश्यकतया गौरवापत्तेः यत्कि-
ञ्चित्प्रतिबन्धकताघटितविशिष्टान्तराघटितत्वकल्पे मन्मते लाघवा-

अथ यदूपावच्छिन्नविषयितासामान्यमनुमितिप्रतिबन्धकतानि-
 रूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावदित्यत्र सामान्यपदं व्यर्थम् ।
 हृदो वन्ध्यभाववानित्यादिज्ञानीयहृदत्वावच्छिन्नैकदेशविषयितायाः
 स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य हृदत्वादिविशिष्टविष-
 यकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्वन्ध्यभाव-
 त्वावच्छिन्नविषयतात्वं तदूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वाभावादेव
 वारणसम्भत्वात् शुद्धहृद—इत्यादिज्ञानीयविषयितायाश्च स्वरूपस-
 म्बन्धरूपावच्छेदकत्वविरहात् । न चात्र कल्पे तादृशविशिष्टविषयि-
 त्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वं न निवेशनीयम् वन्ध्यभाववज्जाति-
 मत्त्वावच्छिन्नविषयिताया अपि जातिमान् वह्यभाववानित्यादिज्ञानका-
 लीनस्य जातिमान् हृद—इत्यादिज्ञानस्य ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्ना या हृद-
 धर्मिकवन्ध्यनुमितिप्रतिबन्धकता तन्निरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद-
 कत्वादिति वाच्यम् । हृदत्वसामानाधिकरण्येन वह्यभावादावव्याप्ति-
 च्चारणाय तादृशाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् ।
 तत्र जातिसामानाधिकरण्येन वह्यभावविषयितायाः स्वरूपसम्ब-
 न्धरूपावच्छेदकत्वविरहात् । न च संयोगः संयोगाभाववानित्यादौ
 संयोगः संयोगवानित्याकारकभ्रमात्मकज्ञानविषये संयोगेऽतिव्याप्तिः
 तत्र संयोगत्वावच्छिन्नविषयतात्वस्य संयोगत्वाविशिष्टविषयता-
 समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात्तादृशाव्यापकी-
 भूतविषयिताशून्यत्वस्य चोक्तभ्रमात्मकज्ञाने सत्त्वादिति वाच्यम् ।
 संयोगावच्छिन्नविषयितायास्तादृशविशिष्टविषयकत्वाव्यापकत्वेन
 तच्छून्यत्वस्य संयोगः संयोगवानिति भ्रमात्मकज्ञानेऽसत्त्वा-
 दिति चेन्न गोत्वाभावो गोत्वाभाववानित्यादौ गोत्वाभावो
 गोत्ववानित्याकारकभ्रमात्मकबाधज्ञानविषये गोत्वाभावादावति-
 व्याप्तिवारणाय सामान्यपदसार्थक्यात् । तत्र गोत्वाभावत्व-
 विशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य
 गोत्वत्वावच्छिन्नविषयित्वादावसत्त्वात् । न च यत्संसर्गावच्छि-

दि० ष । वस्तुतस्तु यादृशस्थले व्यभिचारविषयकज्ञाननियतं मेय-
 त्वविशिष्टव्यभिचारविषयकज्ञानं तत्र मेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽति-
 व्याप्तिरिति ध्येयम् ।

अथद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिक-
रणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्संसर्गावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नविष-
यताशून्यत्वस्य ज्ञानविशेषणत्वेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवः । गो-
त्वाभावत्वविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकं यत्समवायसम्बन्धावच्छिन्नगोत्वत्वावच्छिन्नविषयितात्वं त-
दवच्छिन्नाभावस्य गोत्वाभावो गोत्ववानिति ज्ञानेऽसत्त्वादिति वा-
च्यम् । तथासत्यपि गोत्ववत्समानकालीनगोत्वाभावपक्षकस्थले
तादृशगोत्वाभावेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् तत्र समवायसम्बन्धाव-
च्छिन्नगोत्वत्वावच्छिन्नविषयितात्वस्यापि तादृशविशिष्टविषयित्वा-
व्यापकत्वाभावात् । जातिमज्जात्यवच्छिन्नविषयितायाः सं-
सर्गानवच्छिन्नतया संसर्गनिवेशे ह्यो जात्यभाववानित्यत्र ज तिमा-
न् जातिमान् इत्यादिज्ञानवारणासम्भवाच्च । न च यद्रूपावच्छिन्नसां-
सर्गिकविषयतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं तादृशविशिष्टविष-
यत्वाव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितद्रूपावच्छि-
न्नविषयताशून्यत्वनिवेशे नोक्तदोषः समवायत्वावच्छिन्नसांसर्गि-
कविषयतानिरूपितगोत्ववत्समानकालीनगोत्वाभावत्वावच्छिन्नवि-
षयतायास्तादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापकतया तच्छून्यत्वस्य गो-
त्ववत्समानकालीनगोत्वाभावो गोत्ववानिति बाधभ्रमेऽसत्त्वादि-
ति वाच्यम् । तावताऽपि गगनत्ववत्कालीनगगनत्वाभावो
गगनत्वाभाववानित्यत्र गगनत्ववत्कालीनगगनत्वाभावो गगनत्ववा-
निति बाधभ्रममादाय गगनत्ववत्कालीनगगनत्वाभावेऽतिव्याप्तिः ।
तत्र स्वरूपत्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितगगनत्ववत्काली-
नगगनत्वाभावत्वावच्छिन्नविषयताया विशिष्टविषयित्वाव्याप-
कत्वाभावात् । न च यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपित-
यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकर-
णाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्ननि-
रूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वं निवेशनीयम्, तथाचोक्तस्थ-
ले बाधविषयकभ्रमे गगनत्ववत्कालीनगगनत्वाभावत्वावच्छिन्न-
विषयतात्वावच्छिन्ननिरूपितगगनत्वत्वावच्छिन्नविषयतात्वरूपतादृ-
शविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकयद्रू-
पावच्छिन्नाभावासत्त्वेनोक्तस्थले नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । एवमपि

यत्र संयोगवत्संयोगवत्संयोगाभावस्य साध्यता संयोगवत्संयोगस्य पक्षता(१) तत्र संयोगवत्संयोगः संयोगवत्संयोगवत्संयोगवानित्या-
दिबाधभ्रमविषयीभूतसंयोगवत्संयोगवत्संयोगवत्संयोगरूपबाधैकदे-
शेऽतिव्याप्तिः । अत्र साध्यघटकीभूतप्रथमसंयोगस्य वैशिष्ट्यं संयो-
गसम्बन्धेन, द्वितीयस्य कालिकसम्बन्धेन, पक्षघटकसंयोगवैशिष्ट्य-
मपि कालिकसम्बन्धेन, साध्यघटकप्रतियोगित्वं च कालिकसम्ब-
न्धावच्छिन्नं प्राह्यम् । न च यद्रूपावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरू-
पितयद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविष-
यतात्वम् विशिष्टविषयित्वाव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नसांसर्गिकविषय-
तानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपिततद्रूपावच्छि-
न्नविषयताशून्यत्वनिवेशे नोक्तातिव्याप्तिरुक्तस्थलीयबाधभ्रमे ता-
दृशाव्यापकीभूतसंयोगत्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितसंयो-
गत्वावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नाविषय-
ताशून्यत्वविरहादिति वाच्यम् । गगनाभाववत्संयोगपक्षक-उक्तसा-
ध्यकस्थले बाधभ्रममादाय संयोगवत्संयोगवद्गगनाभाववत्संयोगव-
त्संयोगेऽतिव्याप्तिः । अत्र साध्यताघटकप्रथमसंयोगवैशिष्ट्यं स्वरूपस-
म्बन्धेन द्वितीयवैशिष्ट्यं कालिकेन । तथा च स्वरूपत्वावच्छिन्नसां-
सर्गिकविषयतानिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपि-
तसंयोगत्वावच्छिन्नविषयित्वमपि न विशिष्टविषयित्वाव्यापकमिति ।

तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावस्य तत्तदाहार्यभिन्नत्वस्य च तत्तदव्यक्ति-
त्वेन निवेशे गौरवमतोऽनुगतरूपेण निवेशः कार्यः । अनुगमस्तु-स्वा-
भाववत्त्व-स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतावत्त्वोभयस-
म्बन्धेन अभावविशिष्टान्यत्वम् । एवञ्च स्वातन्त्र्येण निश्चयत्व-
स्यापि लक्षणेऽनिवेशात् न संशयान्यत्वदलवैवर्थ्यम् । एतेन वन्हा-
भाववज्जलवहसिजलवद्भद्रविषयकनिश्चयधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानाभा-
वादेर्लक्षणेऽनिवेशेनैव तत्रातिव्याप्तिरारणसम्भवे विशिष्टद्वयाघटित-
त्वनिवेशो व्यर्थ इति परास्तम् । सम्बन्धव्यावृत्तिस्तु स्वयमूह्या ॥६॥

टि० (१) संयोगसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितसंयोगावच्छि-
न्नावच्छेदकतात्मकविषयतायाः संयोगावच्छिन्नविषयतानिरूपितसं-
योगवत्संयोगत्वावच्छिन्नप्रकारतात्मकविषयतायाव्यापकत्वधारणा-
य पक्षांशे संयोगद्वयेप्रवेशः ।

यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वमित्यत्र तादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यत्वनिवेशे हृदं वह्निमान् धूमादित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वहृदवृत्तित्वोभयवज्जले (१) तिव्याप्तिः । तत्र तादृशोभयावच्छिन्नजलं वावच्छिन्नविषयताया ऐक्येन तादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य हृदवृत्तिवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववज्जलत्वे सत्त्वात् । एवं तादृशविशिष्टविषयताशून्यत्वे सति तादृशविशिष्टविषयताशून्यत्वनिवेशेऽसाधारणेऽतिव्याप्तिः असाधारणस्यापि निरुक्तविशिष्टद्वयान्तर्गतत्वात् । अतस्तादृशविशिष्टविषयिताशून्यत्वमपहाय तादृशविशिष्टविषयताविशिष्टतादृशविशिष्टविषयिताशून्यत्वमेव भट्टाचार्येण निवेशितम् ।

अथ हृदो गगनाभाववद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववत्कालीनवह्निमान् जलादित्यादौ गगनाभाववद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववत्कालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववज्जलरूपासाधारणेऽव्याप्तिः तादृशासाधारणस्य गगनभाववद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववत्कालीनवह्निमान् हृदस्तादृशवह्निव्याप्यजलवांश्च जलं च गगनवदित्याद्यनुमितिविरोधितया निरुक्तविशिष्टद्वयाघटितत्वात् । अतः विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे प्रतिबन्धकतायामनुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धतानिरूपितत्वनिवेशः (२) । न च व्यापकत्वनिवेशोपेक्षया लाघवात् पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव तद्दोषवारणसम्भवा-

टि० (१) व्याप्तिविशिष्टहेतौ पक्षवृत्तित्वावगाहिज्ञानस्य व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षावगाहिज्ञानस्य च अनुमितिकारणतया एकत्र द्वयमिति रीत्या निरुक्तोभयावगाहिनः कारणत्वाभावाच्च तस्य सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः ।

टि० (२) गगनाभाववद्वह्न्याधिकरणवृत्तित्ववत्कालीनजलादित्यादिस्थलीयासाधारणेऽव्याप्तिः समूहालम्बनानुमित्यात्मकाभावो गगनवानित्याकारकानुमितिनिष्ठप्रतिबन्धतानिरूपिताया वह्न्याधिकरणवृत्तित्ववान् गगनाभाववान् वह्न्याधिकरणवृत्तित्ववांश्चाभाव इति हानौ विशिष्टावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायास्तत्र सत्त्वादिति केचित् ।

अर्थमेवेति वाच्यम् पर्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमदित्यादौ काञ्चन-
मैयत्वाभाववद्धूमत्ववद्वृत्तिधूमत्ववद्धूमेऽतिव्याप्तिरिति ध्येयम् (१)।

अथ वह्नयभाववद्ध्रदादावसम्भवः हृदत्वविशिष्टविषयकानिश्चय-
विशिष्टवह्नयभाववद्ध्रदत्वाविशिष्टविषयकानिश्चयत्वस्यानुमितिप्रति-
बन्धकतानतिरिक्तवृत्तितया तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वादिति । (न च
परस्परं यादृशविशिष्टविषयकानिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयक-
निश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वया-
घटितत्वं निवेशनीयम् अतो न कोऽपि दोष इति वाच्यम् तथास्त-
त्यपि वह्नयभाववद्ध्रदत्वादेविशिष्टविषयकानिश्चयविशिष्टवह्नयभाव-
वद्ध्रदत्वादेविशिष्टविषयकानिश्चयत्वस्य परस्परमनुमितिप्रतिब-
न्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वात्तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वस्य बाधादौ
सत्त्वादसम्भवतादवस्थादिति चेन्न) यादृशविशिष्टविषयकानिश्चयवि-
शिष्टयादृशविशिष्टविषयकानिश्चयत्वं ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्ध-
कतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

(अन्येतु परस्पराघटकयादृशविशिष्टविषयक इत्यादेर्वक्तव्यत्वा-
न्नोक्तदोष इत्याहुः ।)

अथैवमपि वह्नयभाववज्जलादिमहत्तिजलाभाववद्ध्रदपक्षकव-
ह्निसाध्यकस्थले तादृशजलवद्ध्रदात्मकाश्रयासिद्ध्यादावव्याप्तिः ।
तत्र तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वात् । (न चाश्रयासिद्धिविषयताघटक-
विषयताभिन्नत्वं तादृशविशिष्टद्वयविषयतायां निवेशनीयमिति
नोक्तदोष इति वाच्यम् । तथासति तादृशरीत्या साध्याप्रसिद्धि-

टि० (१) अथ यत्र हृदत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन हृदत्व-
विशिष्टस्य पक्षता वह्नेः साध्यता हृदत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन
वह्नयभाववज्जलवत्कालीनजलवज्जातिमत्कालीनघटस्य हेतुत्वं तत्र
वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिवह्नयभाववज्जलवत्कालीनजलवज्जा-
तिमत्कालीनघटरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः तत्र तादृशविशिष्टद्वयविषय-
तात्मकवह्नयभाववज्जलवत्त्वावच्छिन्नविषयतायां जलवद्ध्रदत्वाव-
च्छिन्नविषयतासत्त्वात् जलवज्जातिमदन्तर्गतजलवद्ध्रदत्वावच्छि-
न्नविषयतासत्त्वादिति चेन्न यादृशप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वात्तादृश-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूततादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यत्वस्य वि-
वक्षितत्वादिति ध्येयम् ॥

विषयताघटकविषयताभिन्नत्वस्यापि निवेशनीयतया गौरवापत्तेः
ग्रन्थकारस्य सत्प्रतिपक्षविषयताभिन्नत्वमात्रनिवेशनौचित्याच्च ।
न च यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रति-
बन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टाघटकत्वं तादृशविशिष्टद्वये
निवेशनीयमतो नोक्तदोष इति वाच्यम् तथा तथासत्युक्तस्थले
एव वन्ध्यभाववज्जलवत्कालीनजलवद्भ्रदादेरपि दोषत्वापत्तेर्व-
न्ध्यभाववज्जलवद्भ्रदादिरूपाविशिष्टस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्र-
तिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयताकविशिष्टघटकत्वाद्विशिष्टपक्षप्र-
हाविरोधितया कालीनत्वघटितविशिष्टस्याश्रयासिद्ध्यनात्मकत्वा-
च्च । न च वन्ध्यभाववज्जलवत्कालीनत्वकालीनजलवद्भ्रदादिरूप-
विशिष्टद्वयस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तविष-
यताकविशिष्टाघटकत्वेन तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वान्नोक्तातिव्याप्ति-
रिति वाच्यम् कालीनत्वादिघटितविशिष्टद्वयसाधारणासंभ-
वस्योपरिष्ठाद्वक्ष्यमाणत्वादिति चेन्न यादृशविशिष्टविषयकनिश्चय-
त्वं ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशवि-
शिष्टविषयताघटकविषयताभिन्नत्वस्य निरुक्तविषयितायां निवे-
शनीयत्वात् । एवञ्च विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे प्रागुक्तासंभव-
वारणाय प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वमपि नोपादेयम्
वन्ध्यभाववद्भ्रदत्वविशिष्टविषयितायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रति-
बन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकविशिष्टविषयिताघटकविषयिता-
भिन्नत्वस्यासत्त्वात् ।

वस्तुतस्तु लाघवाद्विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे ज्ञानवैशिष्ट्यानव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताभिन्नत्वमेव विशिष्टद्वयविषयि-
तायां निवेशनीयमिति न दोषः । नन्वेवं हृदो वह्निमान्वह्निमज्जलव-
त्कालीनजलाभाववद्भ्रदादित्यत्र वन्ध्यभाववज्जलवद्भ्रदादित्यत्र वन्ध्यभाववज्जलवद्भ्र-
दादावतिव्याप्तिस्तत्र ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नं यद्वेतुमत्ताग्रहप्रतिब-
न्धकत्वं तदवच्छेदकविषयिताकविशिष्टविषयिताभिन्नं यन्निरुक्तवि-
शिष्टद्वयविषयित्वं तच्छून्यप्रतीतिविषयत्वस्योक्तविशिष्टं सत्त्वात् ।
न च तादृशविशिष्टान्तरं यज्जलवद्भ्रदादि उक्तविशिष्टस्य तद्घटि-
तत्वान्नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । विशेषगुणवद्वटादिसङ्ग्रहाग्रये वक्ष्य-
माणस्य यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकताघटितविशिष्टान्तराघटितत्वस्य ज्ञान-

वैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादायोक्तविशिष्टेऽक्षतत्वात् ।

अथ वक्ष्यमाणयात्किञ्चित्प्रतिबन्धकताघटितविशिष्टान्तराघटितत्वकल्पे विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेश एव नास्ति । स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतात्वस्य कालीनत्वादिघटितविशिष्टविषयतायामपि सत्त्वात् तत्र स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वस्य च विरहेण बन्धभाववज्जलवद्भुत्तिजलवद्भ्र-
देऽतिव्याप्तिविरहादिति । न च स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्न-
यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितायां स्वावच्छिन्नविषयि-
त्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशस्यावश्यकतया तत
एव कालीनत्वघटितविशिष्टविषयिताव्युदास इति वाच्यम् स्वा-
वच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशे प्रा-
गुक्तयुक्त्या हृदो वह्निमानित्यत्र बन्धभाववज्जातिमद्भ्रंशदावति-
व्याप्तिरतः स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धक-
तावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीय-
यद्रूपावच्छिन्नविषयत्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयित्वव्यापकस्वावच्छि-
न्ननिरूप्यताकत्वमित्येव वक्तव्यम् तेन कालीनत्वघटितविशिष्टवि-
षयित्वाव्युदाससम्भवादिति चेन्न यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापक-
विषयिताशून्यत्वस्येव स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशू-
न्यत्वस्याप्यवश्यं निवेशनीयत्वात् अन्यथा व्यापकसामानाधि-
करण्यरूपव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षस्य सत्प्रतिपक्षत्वे तु तत्राऽव्या-
प्त्यापत्तेः । तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकृतहेतुव्यापकसाध्या-
भावकालीनप्रतिहेतुमत्पक्षविषयितायाः स्वावच्छिन्ननिरूप्यत्वा-
भावादिति वक्ष्यमाणकल्पे विशिष्टद्वयाघटितत्वमवश्यं निवेश-
नीयमिति ।

मैवम् । स्वव्यापकत्व—स्वव्यभिचारित्वोभयसम्बन्धेन प्रतिब-
न्धकताविशिष्टान्यज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति-
यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं
तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशेनैवोक्तदोषाणां वारणसम्भवा-
त् । ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशात् बन्धभाववद्भ्र-
ंशदादौ न प्रागुक्तसम्भवः । तादृशप्रतिबन्धकतायां निरुक्ताभयस-
म्बन्धेन प्रतिबन्धकताविशिष्टान्यत्वनिवेशान्नोक्ताश्रयासिद्धादाव-

व्याप्तिः । न च वन्ध्यभाववज्जलवद्भूतिजलाभाववद्भद्रपक्षकस्थले वन्ध्यभाववज्जलवत्कालीनजलवद्भद्रदेऽतिव्याप्तिः । यत्र घटकालीनवह्न्यभाववज्जलवृत्तिजलवद्भद्रस्य स्वरूपासिद्धत्वं तत्र वन्ध्यभाववज्जलवद्भूतिजलवद्भद्रदेऽतिव्याप्तिश्च ।

अत्राहुः—ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताशून्यस्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयवृत्तियादशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयघटितं यत्स्वं तत्पर्याप्तावच्छेदकताकविषयिताशून्यप्रतीतिविषयत्वस्य विशिष्टद्वयाघटितत्वपदेन विवक्षितत्वात् । स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यत्वस्य वा (१)विवक्षितत्वादिति ।

केचित्तु वह्न्यभाववद्भद्रादौ प्रागुक्तासम्भववारणाय स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकान्यत्वेन विशिष्टद्वयं निवेशनीयम् । तथाच स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिविषयताकान्ययादृ-

ष्टि० (१) न च तथापि यत्र गगनाभाववत्प्रतियोगित्ववत्कालीनवहेः साध्यत्वं गगनस्य हेतुत्वं पक्षत्वञ्च तत्र गगनाभाववत्प्रतियोगित्ववत्कालीनवह्न्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगगनरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः तस्य ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नहेतुमत्ताग्रहप्रतिबन्धकतामादाय विशिष्टद्वयघटितत्वस्य सत्त्वादिति वाच्यम् तत्र व्यतिरेकव्याप्यन्वयव्याप्युभयव्याप्तिविशिष्टप्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतहेतुमत्तानिश्चयस्याहार्थत्वेनाप्रतिबध्यत्वादिति । न च तथापि यत्र गगनाभावनद्बहिर्महृत्तित्ववत्कालीनवहेः साध्यत्वं गगनवद्भाववज्जलस्य हेतुत्वं हृदस्य पक्षत्वं तत्र तादृशसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-अभाववज्जलरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः, एवं यत्र गगनस्य पक्षत्वं वहेः साध्यत्वं गगनाभाववद्बहिर्व्यापकाभावप्रतियोगित्ववत्कालीनगगनस्य हेतुत्वं तत्रासाधारण्येऽव्याप्तिश्चेति वाच्यम् स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नतत्पदेन स्वावच्छिन्नाविषयकत्वव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात् । व्यापकत्वं च स्वानाश्रयत्व-स्वकालीनपक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वोभयाभाववत्तासम्बन्धेन । तथाचासाधारण्यप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यत्वस्य हेतुमत्ताग्रहप्रतिबन्धकतायामसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः ॥

शविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं स्वा-
वच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्ति ता-
दृशविशिष्टद्वयघटितत्वावच्छेदकं यद्यत्स्वं तदन्यत्वं दोषतावच्छेदके
निवेशनीयमतौ नोक्तदोषः । तादृशनिश्चयविशिष्टनिश्चयत्वे स्वाव-
च्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तित्वनिवे-
शात् प्रागुक्ताश्रयासिद्धावव्याप्तिः । निश्चयविशिष्टनिश्चयत्वनिवेशाशो-
क्तविशिष्टद्वयघटितत्वावच्छेदकस्वपदार्थाप्रसिद्धिनिबन्धनो दोषः ।
स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्ति-
विषयताकान्यत्वेन यादृशविशिष्टद्वयविशेषणाश्रयसम्भवः । तत्रापि
प्रतिबन्धकतासामान्यनिवेशेन वह्निमज्जलवत्कालीनजलाभाववद्भ्र-
दपक्षकस्थले वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्भ्रदादौ नातिव्याप्तिः ।
न च वह्न्यभाववज्जलवत्त्वविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टजलवद्भ्रदा-
दिविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्थ निश्चयद्वयसाधारणतया वह्न्यभावव-
ज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्भ्रदत्वरूपस्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रति-
बन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तित्वविरहाश्रितस्वपदार्थाप्रसिद्धिरि-
ति वाच्यम् स्वावच्छिन्नविषयित्वव्यापकत्वस्वरूपसम्बन्धरूपस्वा-
वच्छिन्नविषयित्वावच्छेद्यत्वोभयवत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वस्य
(१)विवक्षितत्वादिति प्राहुः ।

टि०(१) एतेन हृदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यसमानाधिकरणजलव-
द्भ्रदरूपबाधेऽव्याप्तिः तत्र वह्निमद्वृत्तिमत्तानिश्चयत्वेनैकं प्रतिबन्ध-
कत्वम् अपरञ्च वह्निमद्वृत्तिजलमिति-निश्चयविशिष्टजलवत्तानिश्चय-
त्वेन । निरुक्तस्वव्यापकत्व-स्वभिचारित्वोभयसम्बन्धेन प्रतिबन्धकता
विशिष्टान्यतया प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकवह्निमद्वृत्तिज-
लरूपविशिष्टजलवद्भ्रदरूपविशिष्टद्वयघटितत्वादिति निरस्तम् । तादृ-
शविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्य स्वावच्छि-
न्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानन्तर्गतवह्निमद्वृत्तिमत्ता-
निश्चयप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वविरहेण स्वपदेन निरुक्तबोध्य-
त्वस्य धर्तुमशक्यत्वादव्याप्तिविरहात् । अत एव स्वनिरूपितप्रतिब-
ध्यतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरु-
तप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तियादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टवि-

स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वावच्छेदकं यद्यत्स्वं तदन्यत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकं विशेषणीयमतो न कोपि(१) दोष इत्यपरे(२) ॥

यस्तु ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयविषयिताभिन्ना या तादृशविशिष्टद्वयविषयता तच्छून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकं विशेषणीयम् तथाच वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्भ्रदात्मकाश्रयासिद्धिज्ञानीयविषयताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहेण तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयविषयिताभिन्ना या उदासीनज्ञानीयतादृशविशिष्टद्वयविषयता तच्छून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्याश्रयासिद्धित्वादौ सत्त्वान्न तत्रातिव्याप्तिः । वह्निमज्जलवत्कालीनजलाभाववद्भ्रदहेतुकस्थले च वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलत्ववद्भ्रदत्वस्य तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतवृत्तित्वविषयताशून्यजलवान्हद इत्यादिज्ञानीयविषयताभिन्नैव वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवान् हद इत्यादिज्ञानीयतादृशविशिष्टद्वयविषयतेति तच्छून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वाभावात् वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्भ्रदादौ नातिव्याप्तिरिति ।

तन्मन्वम् । उक्तरित्या मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेर्वारणसम्भवे वक्ष्यमाणविशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । वह्न्यभाववज्जल-

टि०षयकनिश्चयत्वे तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वानिवेशात्पूर्वोक्ताश्रयासिद्ध्यादौ नातिव्याप्तिरित्यपि प्रत्युक्तम् । निरुक्तबाधेऽव्याप्त्यापत्तेरिति ध्येयम् ॥

(१) वह्निर्धूमवान् वह्नेरित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या धूमाभावधूमाभाववृत्तिवह्नादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तराघटितत्वस्य सार्धक्यं बोध्यम् ।

(२) केचित्तु परेत्यित्यादिकल्पद्वय एव अभावः संयोगेन वह्निमानित्यादौ प्रतियोगितासम्बन्धेन वह्न्यवच्छेदेन वह्न्यभाववद्वह्निमत्यतिव्याप्तिः तत्र वक्ष्यमाणयुक्त्या ज्ञानाविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतासत्त्वेपि स्वपदेन धर्तुमशक्यत्वादिति ध्येयम् ।

वत्कालीनत्वाभाववज्जलवत्कालीनजलाभाववद्भ्रदपक्षकवह्निसाध्य-
कस्थले वह्निमज्जलवत्कालीनजलवत्कालीनजलाभाववद्भ्रदपक्षकव-
ह्निसाध्यकस्थले च वह्न्यभाववज्जलवत्कालीनजलवद्भ्रदेऽतिव्या-
प्यापत्तेश्च उक्तज्ञानीयविषयताया तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वा-
भावात्(१) ।

अथ घटो गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनवानित्यादौ गग-
नाभाववदभाववत्कालीनगगनाभावद्वटरूपबाधेऽव्याप्तिः तादृशबाध-
ज्ञानस्य शुद्धगगनवत्तावुद्धिं प्रति अभाववान् गगनाभाव-
वानभाववांश्च घट इत्याकारकनिश्चयस्य निश्चयविशिष्टनिश्चय-
त्वेन प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वेन तत एवोपपत्तौ गगनाभावव-
दभावकालीनगगनवत्तावुद्धिं प्रति तादृशगगनाभावत्वावच्छिन्नप्र-
कारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्तरे मानाभावेन गगना-
भाववान् अभाववानित्याकारकनिश्चयविशिष्टाभाववद्घटविषयक-
निश्चयत्वस्य ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितया
तादृशविशिष्टद्वयविषयकत्वस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवाच्छिन्नप्रतिबन्धक-
तानवच्छेदकतया च गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनाभावव-
द्वटत्वस्य तादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदक-
त्वाभावादिति । न च वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलाभाव-
वद्भ्रदपक्षकस्थले वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्भ्रदात्मकप्रा-

टि० (१) स्वानवच्छेदकीभूतविषयतावत्त्वसम्बन्धेन निरुक्तय-
त्किञ्चित्प्रातिबन्धकताविशिष्टान्यज्ञानीयविषयताभिन्नत्वनिवेशे निरुक्त-
विशिष्टघटकविषयतायां कस्या अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभा-
वान्निरुक्तविशिष्टज्ञानस्य निरुक्तसम्बन्धेन तादृशसकलप्रतिबन्धक-
ताविशिष्टतया अतिव्याप्तिवारणेऽपि वह्न्यभाववद्भ्रदादावसम्भवः
लाघवादावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वह्नित्वविषयतानिरूपित-
अभावविषयता इत्यादिक्रमेण विषयताप्रातिबन्धकत्वकल्पनाद्वह्नित्वा-
वच्छिन्नविषयताया अनवच्छेदकतया निरुक्तसम्बन्धेन सकलप्रतिब-
न्धकताविशिष्टत्वात् । न चावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन व-
ह्नित्वविषयतया वह्न्यभाववान् हृद इति ज्ञानेऽसम्भव इति वा
व्यम् पारतन्त्र्येण तादृशमानाङ्गीकारात् । एतच्च व्याप्त्यनुगमे भट्टा-
चार्येण लिखितत्वादिति ध्येयम् ॥

गुक्ताश्रयासिद्ध्यादावव्याप्तिवारणाय विशिष्टद्वयाघटितत्वघटकी-
भूतज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां स्वव्यापकत्व-स्वव्य-
भिचारित्वोभयसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्ध-
कताविशिष्टान्यत्वमनिवेश्य तादृशोभयसम्बन्धेन तादृशानुमितित्व-
व्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिब-
ध्यताविशिष्टान्यत्वमेव निवेश्यम् तथा चोक्तस्थलीयबाधनिश्चयस्य
ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वान्तरासत्वेऽपि प्रकृतसाध्य-
वत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतासत्वेनोक्त-
बाधज्ञानीयज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायास्तादृशप्रतिबध्य-
ताविशिष्टत्वाभोक्तबाधाव्याप्तिः । न चोक्तस्थले गगनाभाववद्-
भाववत्कालीनघटाभीववद्घटादावतिव्याप्तिः तज्ज्ञानीयप्रतिबन्ध-
कतायां तादृशप्रतिबध्यताविशिष्टान्यत्वाभावादिति वाच्यम् ।
स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नतादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धक-
तानिरूपितप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्धैवोक्तातिव्याप्त्यनवकाशादिति वाच्य-
म् । हृदो वह्निमान् वह्नयभाववज्जलवद्वृत्तिजलाभावव्याप्यादित्यत्र व-
ह्नयभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्धेतिव्याप्यापत्तेः । तज्ज्ञानीयवैशिष्ट्या-
वच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां तादृशानुमितित्वव्यापकतादृशजलाभाव-
व्याप्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपिता या स्वाव-
च्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता तद्विशिष्टत्वात् । न चानुमिति-
त्वव्यापकतादृशरूपावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावि-
शिष्टान्यत्वम् अनुमितित्वव्यापकतादृशरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरू-
पितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशाभोक्तदोष इति वाच्यम् ।
सत्प्रतिपक्षादावव्याप्त्यापत्तेः तत्र स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्न-
निरुक्तप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्धेरिति चेन्न ।

यादृशविशिष्टविषयकानिश्चयविशिष्टयादृशाविशिष्टविषयकानिश्च-
यत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति प्रतिबध्यताविशिष्टान्यतादृ-
शाविशिष्टद्वयविषयताशून्यत्वस्य निवेशनीयत्वात् । प्रतिब-
ध्यतावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकत्व-स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतानव-
च्छेदकविषयताशून्यज्ञानवृत्तितादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यता-
निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । स्वनिरूपितप्रति-
बन्धकत्वञ्च स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रति-

बन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रकारता-
 शाख्यनुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकधर्मानव-
 वच्छिन्नत्वे सति ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वेन विवक्षणीयम् । अ-
 तो जलाभावव्याप्यसाध्यकहृदपक्षकस्थले स्वपदेन जलाभावव्या-
 प्यवस्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितजलत्वावच्छिन्नप्रका-
 रताशालिप्रतिबध्यतामादाय जलाभावव्याप्याभाववज्जलवद्बृत्तिज-
 लवद्ध्रदादौ नातिव्याप्तिः । न वा वह्निसाध्यकस्थले वह्निमान् ज-
 लाभाववान् वह्निमांश्च हृद् इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकतानिरूपित-
 प्रतिबध्यतामादाय बह्व्यभाववज्जलादिमद्बृत्तिजलवद्ध्रदादौ अति-
 व्याप्तिः । एवञ्चोक्तस्थलीयबाधनिश्चयस्य तादृशविशेषाभाववत्ता-
 निश्चयत्वेन ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वाभावेऽपि विशे-
 षधर्मावच्छिन्नसाध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतासत्त्वात्तादृशबाधज्ञानीय-
 विशिष्टद्वयविषयिताया निरुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशप्रतिबन्ध-
 कताविशिष्टत्वान्नोक्तबाधेऽव्याप्तिः । संसर्गघटकीभूतानुमितित्वव्या-
 पकप्रतिबध्यतायां स्वनिरूपितप्रतिबन्धकताशालिज्ञानीयत्वनिवेशे
 हृदो वह्निमान्धूमादित्यत्र बन्धभाववज्जलवद्बृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्या-
 प्तिस्तज्ज्ञानीयविशिष्टद्वयविषयितायास्तादृशजलाभाववत्तानिश्चयप्र-
 तिबध्यताविशिष्टत्वादतः स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूत-
 विषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशः । तन्निवेशे च जलाभाववत्तानि-
 श्चयप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानी-
 यानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतासत्त्वान्नातिव्याप्तिः । न चैवं वह्नि-
 मज्जलवद्बृत्तिजलाभाववद्ध्रदादिहेतुकस्थले बन्धभाववज्जलवद्बृ-
 त्तिजलवद्ध्रदादावतिव्याप्तिः तज्ज्ञानीयविशिष्टद्वयविषयितायाः हे-
 तुमत्ताग्रहप्रतिबध्यताविशिष्टत्वादिति वाच्यम् । उभयसम्बन्धघट-
 कस्वावच्छेदकत्वपदेन स्वानवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वस्य
 विवक्षितत्वात् । एवञ्च सम्बन्धघटकीभूतस्वनिरूपितप्रतिबन्धक-
 तायां प्रागुक्तजनकतावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नत्वं विशेषणं ज्ञानवै-
 शिष्ट्यानवच्छिन्नत्वविशेषण(१) आनुपादेयमेव ।

टि० (१) हृदो वह्निमान् बन्धभाववज्जलादिमद्बृत्तिजलाभावव्याप्या-
 दित्यादावतिव्याप्तिभियाऽनुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्र-
 तिबध्यताविशिष्टान्यत्वनिवेशमुपेक्ष्यतादृशनिवेशः कृत इति ध्येयम् ।

इदन्त्ववधेयम् । हृदो वह्निमान् वन्ह्यभाववज्जलवद्बृत्तिजला-
भाववद्वहिमत्कालीनधूमादित्यादौ वन्ह्यभाववज्जलवद्बृत्तिजलव-
द्ब्रध्देऽतिव्याप्तिः तादृशविषयताद्वयस्य निरुक्तोभयसम्बन्धेन हृदो
वह्निमान् वह्निव्याप्यवह्न्यभाववज्जलवद्बृत्तिजलाभाववद्वहिमत्का-
लीनधूमवांश्चेत्याद्यनुमितिनिष्ठं यद्वह्न्यवच्छेदेन वन्ह्यभाववज्ज-
लवद्बृत्तिजलाभाववत्तानिश्चयविशिष्टवहिमतानिश्चयत्वावच्छिन्नप्र-
तिबन्धकत्वं तन्निरूपितप्रतिबध्य(१)ताविशिष्टत्वात् । स्वनिरूपित-
प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशे एतदोषवारण-
सम्भवादित्याहुः[२] । अत एव स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छि-
न्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वस्वरूपोभयसम्बन्धेन यद्रूपावच्छि-
न्नविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकं प्रतिबन्धकत्वं तद्रूपवत्त्वं लक्षणा-
र्थ इत्युक्तौ वन्ह्यभाववज्जलवद्बृत्तिजलवद्ब्रध्दविषयकज्ञानस्य ज्ञा-
नविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तादृशज्ञाने व्यावर्तकज्ञानी-
यप्रतिबन्धकतायाः स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धेन सत्त्वेन स्वावच्छे-
दकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वघटितोभयस-
म्बन्धेन तादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वाव्यापकत्वात्तादृशविशिष्टे-
ऽतिव्याप्तिविरहेण विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशनं व्यर्थमिति निर-
स्तम् । गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनाभाववत्घटात्मकबाधे-
ऽव्याप्यापत्तेस्तादृशबाधनिश्चयस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रति-

टि० (१) एवं वह्निव्याप्याभाववद्वह्न्यभाववत्कालीनहृदो वह्निव्याप्य-
घानित्यादौ वह्न्यभाववद्वह्निव्याप्याभाववद्वह्न्यभाववद्ब्रध्दरूपोदासी-
नेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रागुक्तजनकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नेत्यादि-
विशेषणस्यापि देयत्वादिति ।

(२) ननु तथापि बाधग्रन्थे भट्टाचार्येण साध्यासमानाधिकर-
णधर्मवत्पक्षस्यापि बाधत्वस्य स्वीकारेण तादृशबाधज्ञानस्य ज्ञा-
नविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशविषयितायां प्रतिबध्य-
ताविशिष्टान्यत्वेनाव्याप्यापत्तेरिति चेन्न अगत्या विशिष्टद्वयविष-
यितायां तादृशबाधविषयिताभेदनिवेशेनैव तद्वारणसम्भवादिति ।
वस्तुतस्तु निरुक्तस्थले गगनाभाववद्घट एव बाधः तत्रान्यथा
गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनकालीनगगनाभाववद्घटस्यापि
लक्ष्यत्वस्य सुवचत्वादिति ध्येयम् ।

बन्धकतया तादृशत्वस्य च निरुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशबाधविषयकनिश्चयत्वाव्यापकत्वादिति ध्येयम् ।

अर्थाभावपक्षकसंयोगेन वह्निसाध्यकस्थले संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभाववद्वहिमदात्मकेऽतिव्याप्तिः (१) प्रतियोगितासम्बन्धेन वन्ह्यवच्छेदेन वन्ह्यभाववत्तानिश्चयकालं अभावत्वावच्छिन्नविशेष्यकप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयस्य नैयत्येन तादृशविशिष्टविषयकनिश्चयस्य वह्न्यवच्छेदेन वन्ह्यभाववत्त्वनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतयैवोपपत्तौ ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्तरे मानाभावात् उक्तः ज्ञानीयविषयितायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहाच्च । न च प्रागुक्तबाधादावव्याप्तिशिया विशिष्टद्वयविषयितायां प्रतिबध्यताविशिष्टान्यत्वनिवेशेनैव वन्ह्यभाववद्ब्रह्मादावव्याप्तिवारणसम्भवाद्द्विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वनिवेश एव नास्तीति वाच्यम् वन्ह्यभाववद्ब्रह्मादौ लक्षणसम्भवेऽपि वन्ह्यभावव्याप्यवद्ब्रह्मादावव्याप्तिवारणाय तन्निवेशस्यावश्यकत्वात् इति चेन्न तत्तत्प्रतिबन्धकताभिन्नत्वेन प्रतिबन्धकताया विशेषणीयत्वादिति ।

वस्तुतस्तु प्रतियोगितासम्बन्धेन वह्निमान् वन्ह्यभाववान् वह्निमांश्च अभावः घटवान् वह्न्यभाववान् घटवांश्चाभाव इत्यादिनानाविधनिश्चयसाधारणनिश्चयविशिष्टनिश्चयत्वेनैवाभाववदभावधर्मिकवह्निप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम् न तु वन्ह्यवच्छेदेन वह्न्यभाववत्तानिश्चयत्वेन । निश्चयवैशिष्ट्यं च स्वसामानाधिकरण्य-स्वयिवन्ह्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन । तथा चोक्तस्थले ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय विशिष्टद्वयघटितत्वसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति

टि० (१) एवं रूपपक्षकरूपसाध्यकस्थले नीलरूपाभाववन्नीलेऽतिव्याप्तिः समवायसम्बन्धेन नीलावच्छेदेन नीलारूपाभावनिश्चयकालं रूपत्वसामानाधिकरण्येन नीलनिश्चयनैयत्येन नीलरूपाव्यवप्रकारकनीलविशेष्यकनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति ।

तु युक्तमुत्पश्यामः(१) ॥ ७ ॥

अथ बाह्यविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रति-
बन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टाघटितत्वमेव निवेदयतां किं
विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशेनेति चेत् ।

अत्र केचित्-ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतालाभायैव ता-
दृशाभिधानमित्याहुः ।

परे तु तादृशविशिष्टपदेन बन्ध्यभाववज्जलादिमहत्तिजलवद्भ्र-
दादेरिव बन्ध्यभाववज्जलवृत्तकालनिजलवद्भ्रदादेरप्युपादेयतया ता-
दृशानन्तविशिष्टाघटितत्वनिवेशे गौरवमतो लाघवात्तदुघटकवि-
शिष्टद्वयमादाय तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशनमेवाचितमिति ।
न च तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशेऽपि बन्ध्यभाववज्जलादि-
मैतस्वरूपविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टकालीनत्वविशिष्टजलवद्भ्रद-
त्वविशिष्टविषयकनिश्चयत्वादेरपि तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
तया तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वस्यापि निवेशनीयत्वाद्गौरवं त-

(१) अत्रेदमवधेयम् । उक्तीत्या नानाविधनिश्चयसाधारण्यानु-
रोधेन ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासिद्धौ अभावो गगनवान्
आधेयत्वादित्यत्र गगनत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-आधेयत्व-
रूपासाधारण्येऽव्याप्तिः । असाधारण्यशरीरे व्यापकताघटकतया
पक्षांशे हेतुमत्त्वस्य निविष्टत्वेन विशिष्टद्वयाघटितत्वादिति ध्येयम् ।

परे तु विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिब-
न्धकत्वप्रतिबध्यत्वादिविशिष्टान्यत्वादिकं न निवेद्य परन्तु उक्तास-
म्भववारणाय विशिष्टद्वयविषयितायां प्रकृतानुमितिप्रतिबध्यतानव-
च्छेदकत्वविशिष्टप्रकृतानुमितिविरोध्यनुमितिजनकतानवच्छेदकत्व-
मेव निवेशनीयम् । एवञ्च बाधसत्प्रतिपक्षविषयताया निरुक्तजन-
कतानवच्छेदकत्वासम्भवान्नासम्भवः । उक्तस्थलीयबन्ध्यभाववद्वहि-
मदात्मकविशिष्टविषयितायां तादृशजनकतानवच्छेदकत्वसत्त्वान्ना-
तिव्याप्तिरित्याहुः । तन्न वह्निसाध्यकबन्ध्यभाववज्जलादिमहत्तिज-
लाभावव्याप्यहेतुकस्थले बन्ध्यभाववज्जलादिमहत्तिजलवद्भ्रदेऽति-
व्याप्त्यापत्तेस्तादृशविशिष्टविषयितायां प्रकृतानुमितिप्रतिबध्यता-
नवच्छेदकत्वविशिष्टनिरुक्तजनकतावच्छेदकत्वविरहादिति ध्येयम् ।

द्वयमेवेति वाच्यम् । यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयवैशिष्ट्या-
वच्छिन्नयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया-
स्तद्व्युत्पत्तत्वात् । वन्ध्यभाववज्जलवन्निश्चयविशिष्टकालीनजल-
वद्भ्रदविषयकनिश्चयत्वेनाप्रतिबन्धकतया तादृशरूपस्योपादाना-
सम्भवाच्च ।

वस्तुतस्तु स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छे-
दकविषयिताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वेन यादृशरूपद्वयं निवे-
शनीयम् तावतैव कालीनत्वादिघटितविशिष्टस्योपादानासम्भवा-
दिति प्राहुः (१) ।

(१) अत्रेदं बोध्यम् । ननु तथापि 'समूहालम्बनानुमितित्व-
व्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावृत्ति-
रूपावच्छिन्नानिरूपकताकत्वसम्बन्धेन प्रतिबध्यताविशिष्टान्यविष-
यिताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्यानुगतरूपेण लक्ष्यतावच्छे-
दके निवेशे लाघवसम्भवः । प्रतिबन्धकतावृत्तित्वं च स्वावच्छि-
न्नविषयताव्यापकतासम्बन्धेन । यदि चेदृशपरम्परासंसर्गो न
स्वीक्रियते तदापि तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितज्ञा-
नवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावृत्तिअभावप्रतियोगितानिरूपिताव-
च्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगितानिष्ठावच्छेदकतानि-
रूपितभेदनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितज्ञाननिष्ठावच्छेदकतानिरूपितवि-
षयितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छे-
दकतावद्यद्रूपं प्रतिबध्यताविशिष्टान्यतद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्य-
त्वनिवेशसम्भवालाघवसम्भव इति चेत्, अत्रोच्यते-जलवद्भ्रद-
कालीनवह्निप्रान्जलादित्यादौ जलवद्भ्रदकालीनवह्निव्यापकीभूता-
भावप्रतियोगिजलरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः । निरुक्तासाधारण्यवि-
षयकज्ञानत्वस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वनैयत्येनासाधारण्यस्य निरुक्तवि-
शिष्टत्वात् । विशिष्टद्वयनिवेशे च प्रत्येकविशिष्टे प्रतिबन्धकता-
तिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकत्वविवक्षणाच्चातिव्याप्तिः । न चाभाव-
संयोगेन वह्निमान् इत्यादौ प्रतियोगितासम्बन्धेन वन्ध्यवच्छेदेन व-
न्ध्यभाववत्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् अगत्या तत्प्रतिबन्धकतानिवे-
शेनैव तद्वारणसम्भवादिति ध्येयम् ।

अत्रेदं बोध्यम् । यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टस्वविषय-
ताशून्ययादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरि-
क्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशेनैव हृदत्वादिविशिष्ट-
विषयकनिश्चयविशिष्टवन्ह्यभाववद्भ्रदत्वाविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमा-
दाय नासम्भवः । एवं मेयत्वविशिष्टवह्यभाववद्भ्रदत्वाविशिष्टवि-
षयकनिश्चयविशिष्टस्वविषयताशून्यवन्ह्यभाववद्भ्रदत्वाविशिष्टविष-
यकनिश्चयत्वमादाय मेयत्वविशिष्टवन्ह्यभाववद्भ्रदादावतिव्याप्तिवा-
रणसम्भवे कृतं स्वतन्त्रविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशेनेति । न च वि-
शेषगुणवद्घटादिरूपाश्रयासिद्धादावव्याप्तिः विशेषगुणवद्घटादिरू-
पविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टविशेषगुणवद्घटाविषयिताशून्यगुण-
वद्घटविषयकनिश्चयस्यानुमितिप्रतिबन्धकतया तादृशविशिष्टद्व-
याघटितत्वादिति वाच्यम् त्वन्मतेऽपि तस्य तादृशविशिष्टान्तराघ-
टितत्वरक्षणाय यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतामादाय लक्षणसमन्वयेनैवा-
स्मन्मतेऽपि स्वविषयिताशून्ययत्किञ्चिद्विशिष्टविषयकनिश्चयविशि-
ष्टयत्किञ्चिद्विशिष्टविषयकनिश्चयत्वं यत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति
तत्प्रतिबन्धकताभिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयतानिरूपकता-
वच्छेदकत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदके विवक्षणेनैव सामञ्जस्यादिति के-
चित्पूर्वपक्षयन्ति । एवं लक्ष्यत्वेनाभिमतपरम् ।

तत्र एवंरीत्या विशिष्टान्तराघटितत्वखण्डने, प्रागुक्तगगनाभा-
ववर्तकालीनगगनाभाववद्घटात्मकबाधेऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । तादृशवि-
शिष्टनिश्चयस्य निरुक्तप्रतिबन्धकताभिन्नप्रतिबन्धकत्वस्यासत्त्वादि-
ति ध्येयम् ॥ ८ ॥

अथ यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धक-
तायाः स्वरूपसम्बन्धावच्छेदकतावद्यदूपावच्छिन्नविषयतासामान्यं
तादृशविशिष्टविषयताविशिष्टतदूपावच्छिन्नविषयिताशून्यज्ञानीयय-
दूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वं तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतान-
तिरिक्तवृत्ति तदूपावस्वविवक्षणेनैवोपपत्तौ विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे
अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वंनिवेशो व्यर्थ इति । न च पक्ष-
वृत्ति जलमिति, निश्चयविशिष्टवह्न्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववि-
शिष्टहेतुनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतया जलमविशिष्टविषयकनिश्चयवै-
शिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य

वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविशिष्टहेतुरूपविशिष्टविषयितायां सत्त्वेन जलत्वविशिष्टजलरूपविशिष्टवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविशिष्टहेतुरूपविशिष्टद्वयघटितत्वेनाऽसाधारण्येऽव्याप्तिवारणाय तत्साधक्यमिति वाच्यम् यादृशविशिष्टविषयकानिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकानिश्चये प्रत्येकं तादृशविशिष्टविषयत्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वनिवेशस्यावश्यकतया जलत्वाविशिष्टविषयत्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यजलमिति निश्चयवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्यासाधारण्यविषयितायां विरहेणासाधारणेऽव्याप्तिविरहात् । अन्यथाऽनतिरिक्तवृत्तित्वकल्पेऽपि अव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वानिवेशे जातित्वादिना जलत्वाद्यवगाहिज्ञानसाधारणतादृशनिश्चयत्वस्य तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तितया विशिष्टद्वयघटितत्वनिवेशनमकिञ्चित्करं स्यात् । यदि च प्रथमविशिष्टविषयकानिश्चयेऽव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वं न निवेश्यं शुद्धजलत्वविशिष्टजलव्यापकताघटितसम्बन्धस्य शुद्धजलत्वविशिष्टजलधर्मितावच्छेदककक्षाने एव भानात् जातिमद्यापकताघटितसंसर्गावगाहिज्ञाने वह्न्यभाववज्जलवद्रूपविशिष्टविषयित्वाभादिति मन्यते, तदापि असाधारणेऽव्याप्तिवारणायैव तादृशाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वं निवेशयितुं शक्यते तावतापि अप्रामाण्यज्ञानाभावाद्यनिवेशेनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपापेक्षया लाघवादिति चेत् अत्राहुः—

जलवत्समानकालीनपर्वतो जलवत्समानकालीनपर्वतकालीनवह्निमान् जलादित्यत्र जलवत्समानकालीनपर्वतकालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपासाधारणेऽव्याप्तिस्तत्र जलप्रकारकपक्षविषयकानिश्चयविशिष्टजलवत्समानकालीनपर्वतकालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशपक्षरूपतादृशासाधारण्यरूपविशिष्टद्वयघटितत्वादतोऽनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेश इति । न च यद्रूपावच्छिन्नविषयितानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयता तादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापिका तद्रूपावच्छिन्नविषयितानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वनिवेशे नाकातिव्याप्तिः तत्र प्रतिबन्धकीभूतहेतुमत्पक्षविषयकज्ञाने हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयितानिरूपिततादृशपक्षविषयताया अव्यापिकायास्तच्छू-

न्यत्वाभावात् इति वाच्यम् । यत्र स्वरूपसम्बन्धेन जलविशिष्टं यत्संयोगेन जलवज्जलं तस्य पक्षत्वं स्वरूपवज्जलवज्जलवज्जलकालीनवह्नेः साध्यत्वं स्वरूपवज्जलस्य हेतुत्वम् । साध्यघटकसकलजलवत्त्वं संयोगेन ग्राह्यम् । तत्रत्यासाधारण्ये स्वरूपजलवज्जलवज्जलात्मकतादृशासाधारण्यात्मकतादृशविशिष्टद्वयघटितत्वात् ।

अथवा यत्र जलवज्जलवज्जलवज्जलस्य पक्षत्वं स्वरूपवज्जलवज्जलवज्जलकालीनवह्नेः साध्यत्वम्, अत्र पक्षघटकप्रथमजलस्य वैशिष्ट्यं स्वरूपेण अन्यजलवैशिष्ट्यं तु संयोगेन साध्यघटकसकलजलवत्त्वमेव संयोगेन बोध्यम्(१) । तत्र स्वरूपवज्जलवज्जलवज्जलवज्जलरूपविशिष्टस्वरूपवज्जलवज्जलवज्जलवज्जलकालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिस्वरूपवज्जलात्मकासाधारण्यरूपविशिष्टद्वयघटितत्वेनाव्याप्तिरतोऽनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशः । अत एव यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वम् अनुमितिप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वे सति ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकं तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशस्यैव सम्यक्त्वे अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वप्रवेशो व्यर्थ इति परास्तमिति ध्येयम् ।

केचित्तु अनुमितिं प्रति चिकीर्षासामग्याः प्रतिबन्धकतया कृतिसाध्यपाकत्वविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टसाधनीभूतपाकत्वविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वेन ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया च तादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यत्वनिवेशे महागौरवम्, अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशे च कृतिसाध्यपाकत्वाविशिष्टविषयकनिश्च-

(१) वस्तुतस्तु पक्षघटकप्रथमवैशिष्ट्यमपि संयोगसम्बन्धेन पक्षे हेतुमत्ताज्ञानन्तु द्वितीयजलांशे जलत्वेन जलत्वावगाहि, तथाच तादृशभ्रमेऽव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वान्निरुक्तदोषसङ्गतिः । एतेन स्वतन्त्रयद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयत्वमव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वनिवेशोक्तभ्रमसङ्ग्रह इति परास्तम् । जलत्वेन जलत्वावगाहिनिरुक्तभ्रमेस्य धर्तुं शक्यत्वादिति ध्येयम् ॥

यविशिष्टेष्टसाधनीभूतपाकत्वविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्यानुमिति-
समानकालीनतादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टतादृशविशिष्टवि-
षयकनिश्चये फलेच्छाद्यसमानकालीनतादृशनिश्चये च सत्त्वेनानु-
मितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात् यादृशविशिष्टपदेन कृतिसा-
ध्यपाकत्वविशिष्टेष्टसाधनीभूतपाकत्वविशिष्टरूपविशिष्टद्वयस्य ध-
र्तुमशक्यत्वेन तदघटितत्वानिवेशाललाघवमित्याहुः(१) ॥ ९ ॥

अथ यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषय-
कनिश्चयत्वमित्यत्र शेषांशे निश्चयत्वस्य संशयान्यज्ञानत्वरूपस्या-
वश्यं विवक्षणीयतया तादृशविशिष्टविषयकस्यापि तादात्म्य-
सम्बन्धेन वैशिष्ट्याभिधानादेवोपपत्तौ प्रथमनिश्चयनिवेशनमनति-
रिक्तप्रयोजकमिति चेन्न ।

तादात्म्येन यादृशविशिष्टविषयकवैशिष्ट्याभिधाने तादात्म्येन
वन्ध्यभाववज्जलवदात्मकविशिष्टविषयकज्ञानविशिष्टजलवद्भद्रवि-
शिष्टविषयकनिश्चयस्तादृशोभयविषयकोऽप्रसिद्ध एव तदुभयविष-
यकज्ञानस्य प्रसिद्धत्वेऽपि प्रत्येकविषयत्वाव्यापकीभूतविषयताशु-
न्यत्वविरहात् यादृशविशिष्टद्वयपदेन वन्ध्यभाववज्जलवदात्मकविशि-

टि०(१) वस्तुतस्तु तद्वत्तावुद्धौ बाधनिश्चयस्येव बाधानिश्चयसा-
मन्या अपि प्रतिबन्धकत्वमस्तीति प्राचां मते नीलपर्वतो महानसीय-
वह्निमानित्यादौ महानसीयवह्न्यभाववशीलपर्वतादिरूपबाधेऽन्यासि-
स्तत्र महानसीयवह्निनिश्चयस्य नीलपर्वतनिश्चयस्य च प्रतियोगिता-
वच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिविधया अनुयोगितावच्छेदकविशिष्टानु-
योगिनिश्चयविधया च बाधज्ञानकारणत्वेन तस्य चैकतरनिश्चयविशि-
ष्टापरनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वाग्महानसीयवह्नेर्नीलपर्वतस्य च यथो-
क्तरूपाक्रान्तत्वाशीलपर्वतो महानसीयवह्न्यभावशानिति-ज्ञानविष-
यमहानसीयवह्न्यभाववशीलपर्वतस्य महानसीयवह्निनीलपर्वतोभय-
घटितत्वाच्च । अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशे तु बाध-
निश्चयकारणान्तरासमानकालीनतादृशोभयनिश्चयस्य नीलपर्वतो
महानसीयवह्न्यभाववानिति ज्ञानाप्रतिबन्धकत्वात् नीलपर्वतनिश्चय-
त्वस्य महानसीयवह्निनिश्चयत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वाज्ज्ञो-
क्तदोष इति ध्येयम् ।

एजलवद्भ्रदविशिष्टस्य च धर्तुमशक्यत्वेन वन्ध्यभाववज्जलादिमद्भु-
त्तिजलवद्भ्रदेतिव्याप्तिः; तादृशविशिष्टद्वयाप्रसिध्या असंभवापत्ति-
र्वा स्यादतः सामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यानिवेशस्यावश्यकत्वेन प्र-
थमनिश्चयत्वनिवेशनमावश्यकमिति । न च यादृशविशिष्टद्वयपदेन
वन्ध्यभाववज्जलवद्भुत्तिजलवद्भ्रदरूपविशिष्ट एव धर्तव्यः । तथाच या-
दृशविशिष्टविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यवन्ध्यभाववज्जलवद्भु-
त्तिजलवान्द् इत्याकारकनिश्चयत्वस्य प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकतया नातिव्याप्तिरसंभवो वेति वाच्यम् । यादृशविशिष्टविषय-
कनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति इत्यस्यैव सम्यक्तवे
विशिष्टद्वयप्रवेशस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यस्य समाधाने वृत्तित्वादिघटित-
विशिष्टसाधारणासंभवस्य प्रागेवोक्तत्वात् । न च यादृशविशिष्टविष-
यित्वाव्यापिका सती यादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापिका या विषयिता-
तच्छून्यनिवेशान्न पूर्वोक्तदोषाणामवकाश इति वाच्यम् । तथासति हृद-
पक्षकजातिमज्जलवत्कालीनवान्हिसाध्यकानुमितौ जातिमज्जलवत्काली-
नवन्ध्यभाववज्जलवद्भुत्तिजलवद्भ्रदेतिव्याप्त्यापत्तिः जातिमज्जलवत्का-
लीनवन्ध्यभाववज्जलवदात्मकविशिष्टविषयिताविशिष्टजलवद्भ्रदविष-
यित्वाव्यापकत्वस्य जातिमज्जलवत्त्वावच्छिन्नविषयितायामसत्त्वान्नि-
रुक्ताव्यापकीभूतविषयिताशून्यजलवाज्जातिमज्जलवत्कालीनवन्ध्यभा-
ववाज्जातिमांश्च जलवानित्यादिनिश्चयेऽपि जातिमज्जलवत्कालीनव-
न्ध्यभाववज्जलवदात्मकविशिष्टविषयकविशिष्टजलवद्भ्रदात्मकविशि-
ष्टविषयकनिश्चयत्वस्य सत्त्वेनानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात्
यादृशविशिष्टपदेन निरुक्तविशिष्टद्वयस्य धर्तुमशक्यत्वादिति ध्येयम् ।

अथैवमपि पक्षवृत्तित्वाघटितासाधारण्यानुरोधेन यादृशविशि-
ष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकः प्रकृतानुमित्यप्रतिबन्धकत्वपक्षधर्मिकहे-
तुमत्ताज्ञानकालीनत्वोभयाभावस्तादृशत्वस्य विशेष्यदले विवक्षित-
त्वे हृदो वन्दिमाज्जलादित्यादौ जलव्यापके वन्ध्यभावेतिव्याप्तिस्तादृ-
विषयित्वव्यापकत्वस्य प्रकृतानुमित्यप्रतिबन्धकत्वपक्षधर्मिकहेतुमा-
त्ताज्ञानकालीनत्वोभयाभावे सत्त्वादिति चेन्न ।

एतन्मते वाङ्मव्यापकभूताभावप्रातियोगिजलादोरिव जलव्यापक-
वन्ध्यभावस्यासाधारण्यरूपताया भट्टाचार्येण सव्यभिचारे लिखि-
तत्वात् ।

अथ तथापि जलावच्छिन्नधर्मिकवह्निमत्ताबुद्धिं प्रति जलत्वावच्छिन्नधर्मिकवन्हाभावव्याप्यत्वज्ञानप्रतिबन्धकतायाः परामर्शग्रन्थे भट्टाचार्येण स्वयं व्यवस्थापितत्वात् जलवान्वह्निमानित्यादौ वन्हाभावव्याप्यत्वविशिष्टजलेतिव्याप्तिः (१) तस्य पक्षाघाटितत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वाभावादिति चेन्न । पक्षसाध्यग्रहाविरोधित्वे सति विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यग्रहविरोधित्वरूपबाधविभाजकस्य तत्र सत्त्वेन बाधमध्येऽन्तर्भावसम्भवात् तदनन्तर्भावे तु तत्तत्प्रतिबन्धकताभेदस्य लक्षणं निवेशनीयत्वादोषः (२) ।

एतेन हृदो वह्निमाज्जलादित्यादौ वन्हाभाववज्जलवद्वात्मकेऽतिव्याप्तिः तद्विषयकत्वव्यापकत्वस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वपक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वंभयाभावे सत्त्वादित्यपि परास्तम् (३) ॥ १० ॥

अथ ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नत्वोभयाभाववदनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्यत एव सामंजस्ये किं विशिष्टद्वयाघाटितत्वनिवेशनेति चेत् अत्राहुः—

तत्र यदि अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं स्वरूपसंबन्धरूपं तदा हेतुमत्पक्षेऽतिव्याप्तिः तादृशोभयाभाववदसाधारण्यज्ञानप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वस्य हेतुमत्पक्षविषयितायां सत्त्वात् । यदि चानतिरिक्तवृत्तित्वं निवेश्यते तदा जलं वह्नि-

(१) एवं हृदधर्मिकवह्निमत्ताबुद्धिं प्रति वह्निव्यापकाभावग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वस्य व्याप्त्यनुगमग्रन्थे भट्टाचार्येण व्यवस्थापितत्वात् तथाच हृदो वह्निमानित्यादौ वाह्व्यापकाभाववद्भेदे चातिव्याप्तिरिति ।

(२) हृदधर्मिकवह्निबुद्धिं प्रति वन्हासमानाधिकरणधर्मवत्ताज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया वन्हासमानाधिकरणधर्मवद्भेदस्य बाधत्वं बाधग्रन्थे दीधितिकृतोक्तम् । परामर्शग्रन्थे तस्व प्रतिबन्धकत्वं मतविशेषाभिप्रायेणोक्तमिति चेन्नातिशङ्कापीति ध्येयम् ।

(३) तस्यापि व्यभिचारमध्ये प्रवेशादिति हेतुमति तादृशाभाववत्त्वस्य तादृशाभाववति हेतुमत्त्वस्य इति साधारणग्रन्थो दीधितिकृतोक्तत्वात् इति भावः ।

मज्जलादित्यादौ वह्न्यभाववद्वह्न्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववद्वृत्ति-
तादृशप्रतियोगित्ववज्जलरूपासाधारण्यघटितेतिऽतिव्याप्तिरतो विशि-
ष्टद्वयाघटितत्वनिवेशनम् । एतेन पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानभिन्नज्ञान-
वैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशनमपि न सत्, तत्रापि स्वरू-
पसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे हेतुमत्पक्षेऽतिव्याप्तिः हृदो वह्नि-
मज्जलादित्यादौ वह्न्यभाववज्जलवदादावतिव्याप्तिश्च । अनतिरि-
क्तवृत्तित्वरूपनिवेशे चोक्तस्थले जलवदूधदकालीनवह्न्यभाववज्जल-
वदादावतिव्याप्तिः जलवदूधदज्ञानविशिष्टवह्न्यभाववज्जलवद्विषयक-
निश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः तादृशज्ञानभिन्नज्ञानवैशिष्ट्यान-
वच्छिन्नतया तत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वस्य तादृशविशिष्टविष-
यितायां सत्त्वात् । यदपि ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कत्वासाधारण्यविषयताभिन्नत्वाभयाभाववद्यद्रूपावच्छिन्नविषयिता-
सामान्यमनुमितिप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकता-
वच्छेदरूपवत्त्वं वक्तव्यमतो न पूर्वोक्तातिव्याप्तिः । न चैवं वह्न्यभाववद-
धृदादावव्याप्तिः तद्विषयतायामभाववान्वह्न्यभाववानभावयांश्च हृद
इत्यादिज्ञाननिष्ठज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वासा-
धारण्यविषयताभिन्नत्वयोः सत्त्वादिति वाच्यम् ज्ञानवैशिष्ट्याद्यनव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वासाधारण्यविषयताभिन्नत्वाभयाभा-
वस्य विवक्षितत्वात् । न चैवमपि बाधाद्येकदेशेऽतिव्याप्तिः तज्ज्ञानी-
यैकदेशविषयितायां निरुक्तोभयाभावसत्त्वादिति, एवं उदासीन-
ज्ञानीयैकदेशविषयितायां निरुक्तोभयाभावासत्त्वादिति वाच्यम् ।
यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वावच्छेदेन निरुक्तोभयाभावस्य विव-
क्षितत्वादिति । यद्यपि ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपि-
तत्वासाधारण्यविषयित्वावृत्तित्वोभयाभाववत्प्रतिबन्धकतावच्छेदक-
तावद्यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्यं तद्रूपवत्त्वं वक्तव्यमतो नोक्त-
दोष इति । तन्मन्दम् प्रागुक्तजलं (हृदो) वह्निमज्जलादित्यादौ वह्न्य-
भाववद्वह्न्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववद्वृत्तितादृशप्रतियोगित्वव-
ज्जलरूपासाधारण्यघटितेतिव्युत्पत्त्याऽन्ते; । यदि चासाधारण्यवि-
षयितापदेनासाधारण्यविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीय-
विषयित्वं विवक्ष्यते तदा स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वकल्पोऽपि
सार्धयानिते कश्चिदुपैति । तदपि न वह्निमज्जलवत्कालीनजलाभा-

वधदध्रदपक्षकवहिसाध्यकस्थले वह्यभाववज्जलवत्कालीनजलवद्-
ध्रदेतिव्याप्तिः तादृशविशिष्टविषयितायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्न-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिति ध्येयम् (१) ॥ ११ ॥

अथानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयताशून्यज्ञानवृत्तिवद्-
पावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वं त-
द्रूपवत्वमित्युक्तावेव सामञ्जस्ये कृतं विशिष्टद्वयाघटितत्वविशिष्टा-
न्तराघटितत्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वविशेषणनिवेशेनेति । न
चैवं वह्यभावाद्येकदेशेऽतिव्याप्तिः वह्यभाववान् हृद् इति ज्ञानी-
यवह्यभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयिताया एव तादृशप्रतिबन्धकता-
नवच्छेदकविषयताशून्यज्ञानीयत्वेन तस्याः तादृशप्रतिबन्धकता-
नतिरिक्तवृत्तित्वादिति वाच्यम् । वह्यभाववत्कालीनजलपान् वह्य-
भाववान् तादृशजलवांश्च हृद् इति ज्ञानस्याप्यनुमितिप्रतिबन्ध-
कत्वात्तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यवह्यभाववत्का-
लीनजलवान्वह्यभाववानिति-ज्ञानेऽपि वह्यभावत्वावच्छिन्नविषय-
तायास्सत्त्वेनानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति चेन्न व-
ह्यभाववज्जलवत्कालीनत्वाभाववज्जलवत्कालीनजलाभाववद्ध्रदप-
क्षकवहिसाध्यकस्थले वह्यभाववज्जलवत्कालीनजलवद्ध्रदादावति-
व्याप्तिवारणाय विशिष्टद्वयाघटितत्वस्य एकत्र द्वयमिति रीत्या
वह्यभाववद्धूमाभाववद्ध्रदादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तराघ-
टितत्वस्य सार्थक्यात् । न च यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतानवच्छेदक-
विषयिताशून्यत्वनिवेशनोक्तातिव्याप्तिवारणं सम्भवतीति वाच्यम्
एवमपि हृदो वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्यभाववज्जलवद्धृत्तिजलवद्ध्र-
दादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टद्वयाघटितत्वस्य मेयत्वाविशिष्टव-
ह्यभाववद्ध्रदादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तराघटितत्वस्याव-
श्यकत्वात् वह्यभाववज्जलवद्धृत्तिजलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयतामात्र-

(१) एवं संयोगाभाववद्ध्रक्षेऽतिव्याप्तिस्तस्यालक्ष्यताया बाध-
ग्रन्थे भट्टाचार्येण स्वीकारात् अव्याप्यवृत्तिवध्नमानास्कन्दितत्वस्य
ज्ञाने विशेषणीयतया तत्कालीननिरुक्तबाधज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धक-
तातिरिक्तवृत्तित्वात् समानाकारकज्ञानीयविषयिताया ऐक्यात् भ-
वन्मते तादृशविषयितासामान्ये स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वादिति ।

स्य मेयत्वविशिष्टवह्न्यभाववद्भ्रदत्वावच्छिन्नविषयतामात्रस्य च ब-
ह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवान् धूमाभाववान् तादृशजलवांश्च हृदः
मेयत्वविशिष्टवह्न्यभाववान् धूमाभाववान् मेयत्वविशिष्टवह्न्यभाव-
वांश्च हृद इति ज्ञाननिष्ठं यदनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तदनवच्छेदक-
विषयिताशून्यज्ञानीयत्वात् । न च यत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वं
तत्प्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यत्वविवक्षणे नोक्तदोष इति
वाच्यम् तथा सति गोत्वाभावो गोत्वाभाववानित्यादौ बाधप्रतिबन्ध-
कतामादाय बाधभ्रमविषये गोत्वाभावादावतिव्याप्त्यापत्तेरिति ।
न च स्वानवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयविषयितावच्छेदकयद्रूपा-
वच्छिन्नविषयित्वव्यापकं प्रतिबन्धकत्वं तद्रूपवत्त्वमित्युक्तौ नोक्त-
दोषः उक्तबाधप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यविषयिताव-
च्छेदकं यत् गोत्वाभावत्वं तदवच्छिन्नविषयित्वाव्यापकत्वात्तत्प्र-
तिबन्धकत्वस्येति स्वपदमनुमिति प्रतिबन्धकतापरमिति वाच्यम् ।
एवमपि हृदो वह्निमानित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या बह्न्यभाव-
बह्न्यभाववद्भ्रदे बाधप्रतिबन्धकतामादायातिव्याप्त्यापत्तेरिति (१)
अत एव (२) स्वानवच्छेदकविषयिताशून्यत्वस्वरूपोभयसंबन्धेन य-
द्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वमित्युक्तावेव सा-
मञ्जस्ये विशिष्टद्वयाघटितत्वाविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशो व्यर्थ
इति प्रलपितमप्यपास्तमिति कृतं पल्लवितेन ॥ १२ ॥

अथ तादृशसमूहालम्बनानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धतानिरूपित-
प्रतिबन्धकत्वाव्यापकीभूतप्रतिबन्धकताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्न-

(१) वस्तुतो हृदो वह्निमानित्यादौ बह्न्यभाववद्भ्रदादावव्याप्तिः
तत्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन निरवच्छिन्नवाहित्वप्रकारता-
निरूपिताभावविषयतेत्यादिक्रमेण विषयताशालिज्ञानस्यैव लाघ-
वात्प्रतिबन्धकतया वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतायास्तादृशप्रतिबन्धक-
तानवच्छेदकया तच्छून्यत्वाभावेन बह्न्यभाववद्भ्रदादावव्याप्तिः । एवं
निरवच्छिन्नविशेषणतया बह्न्यभाववद्भ्रदादेरेव बाधता प्रतिबन्ध-
कता च केवलाविशेषणतयेति मते तत्राव्याप्तिश्चेति ध्येयम् ।

(२) बह्न्यभावज्जलवद्वृत्तिजलवद्भ्रदेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वानव-
च्छेदकोक्त्यादि । जलवद्भ्रदादावतिव्याप्तिवारणाय स्वरूपेति ।

विषयताव्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपवत्त्वमित्यस्यैव सम्य-
 कत्वे व्यर्थं विशिष्टद्वयाघटितत्वविशिष्टान्तराघटितत्वानिवेशनमिति ।
 न च सर्वस्या एवं प्रतिबन्धकताया ज्ञानभेदेन भिन्नतया तादृश-
 प्रतिबन्धकत्वाव्यापकत्वेन बाधप्रभृतावसम्भव इति वाच्यम् ।
 अव्यापकप्रतिबन्धकतापदेन व्यापकत्वसम्बन्धेन तादृशप्रतिबन्धक-
 ताविशिष्टान्यप्रतिबन्धकत्वस्य विवक्षितत्वात् । नचैवमपि वह्न्यभा-
 ववज्जलादिमद्वात्तिजलवद्भ्रदादावतिव्याप्तिः वह्न्यभाववज्जलवद्वात्ति-
 जलाभावात्मकविशेषाभाववत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकतायास्साध्यवत्ताबु-
 द्धिप्रतिबन्धकत्वाव्यापकत्वेऽपि वह्न्यभाववज्जलवद्वात्तिजलवान्धूमा-
 भाववांस्तादृशजलवांश्च हृद् इत्याकारकज्ञानीयहेतुमत्ताबुद्धिप्रति-
 बन्धकत्वव्यापकत्वेन तादृशविशिष्टविषयकनिश्चयस्य तादृशाव्याप-
 कप्रतिबन्धकताशून्यत्वादिति वाच्यम् व्यापकतासम्बन्धेन स्वाविशि-
 ष्टान्यप्रतिबन्धकताशून्यज्ञानीयद्रूपावच्छिन्नविषयताव्यापकं स्वं
 तद्रूपवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । तत्र स्वपदं अनुमितित्वव्यापकप्रतिब-
 ध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतापरम् । तथा चोक्तविशिष्टविषयकनिश्च-
 यस्य हेतुमत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यप्रतिबन्धकताशून्यत्वेऽपि
 तादृशप्रतिबन्धकताया उक्तविशिष्टविषयत्वाव्यापकत्वाभातिव्याप्तिः ।
 एतेन मेयत्ववाच्यत्वोभयवद्धूमाभाववद्वात्तित्वाभाववद्बहिर्पक्षक-
 धूमसाध्यकवह्निहेतुकस्थले मेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्ति-
 स्तादृशव्यभिचारनिश्चयवृत्तिप्रतिबन्धकतामात्रस्यैवाश्रयासिद्धिप्रति-
 बन्धकताव्यापकत्वात् । एवं हृदो वह्निमान् वह्न्यभाववज्जलवद्वा-
 त्तिमेयत्वंविशिष्टजलाभावादित्यत्र वह्न्यभाववज्जलवद्वात्तिजलवद्भ्र-
 देऽतिव्याप्तिः तादृशहृदविषयकनिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतामात्रस्यैव
 स्वरूपासिद्धिप्रतिबन्धकताव्यापकत्वात् अतः नोक्तकल्पः साधीया-
 नित्यपि परास्तम् । न च धूमव्यभिचारिवह्निमदादावतिव्याप्तिः त-
 ज्ञानस्य निर्धर्मितावच्छेदकतया तत्र व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वाव्या-
 पकप्रतिबन्धकत्वविरहादिति वाच्यम् तत्रापि वह्निरवृत्तिरित्याकार-
 कज्ञानप्रतिबन्धकतायास्तादृशप्रतिबन्धकत्वाव्यापिकायाः सत्त्वेना-
 तिव्याप्तिविरहादिति ।

मैवम् द्रव्यं समवेतादित्यादौ द्रव्यत्वाभाववद्वात्तिसमवेतव-
 दादौ अतिव्याप्यापत्तेः । द्रव्यत्वाभाववद्वात्तिसमवेतवादित्या-

कारकज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वाव्यापकीभूतप्रतिबन्धकताशून्यत्वात् । समवेतमवृत्तीत्यादिज्ञानस्याप्याहार्यत्वेनाप्रतिबन्धकत्वात् । यद्यपि समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य समवेतत्वघटकतया तदवच्छिन्नेऽवृत्तित्वज्ञानं प्रति समवेतवानिति ज्ञानस्य विरोधित्वाभातिव्याप्तिरिति उच्यते, तदापि यन्मतेऽसमानप्रकारकज्ञानस्य विरोधित्वं नास्ति तन्मते गगनादिधर्मिकावृत्तित्वज्ञानं प्रति गगनवत्ताबुद्धेरप्रतिबन्धकतया व्यभिचारवदादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । अनुमितिपरामर्शकार्यकारणभावग्रन्थेऽवृत्तित्वग्रहस्य वृत्तिमत्त्वग्रहं प्रति ग्राह्याभावावगाहितया विशेषितत्वात् तादृशपरामर्शं प्रति विरोधित्वेमानाभावादित्युक्तम् संगच्छते इति ध्येयम् । न च द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तिसमवेतवदिति ज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छाप्रतिबन्धकत्वमादाय न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । इच्छात्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वानिरूपितः प्रतिबन्धकताया एव निवेद्यत्वात्, अन्यथा बाधादिविषयकतत्तज्ज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छाप्रतिबन्धकतामादायासम्भवापत्तेरिति ध्येयम् ।

केचित्तु व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिघटितस्य सत्प्रतिपक्षत्वे तत्राव्याप्तिः तज्ज्ञानस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तादृशप्रतिबन्धकत्वाव्यापकीभूतप्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणहेत्वभावरूपविशेषाभाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताशून्यत्वाभावात् इत्याहुः (१) ।

नव्यास्तु सर्वत्वावच्छिन्नविशेष्यकगगनप्रकारकबुद्धेः किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितगगनाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति सव्यभिचारे भट्टाचार्येण दर्शितमते सर्वं गगनवद्वाच्यत्वादित्यादौ गगनाभाववद्वटादेरपि बाधतया तत्राव्याप्तिः प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वाव्यापकीभूतस्य घटो गगनवानित्यादिज्ञानीयघटत्वावच्छिन्नविशेष्यकगगनाभाव-

(१) निरवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धेन बहुयभाववद्भ्रदस्य बाधत्वमते प्रतिबन्धकत्वं च केवलस्वरूपसम्बन्धेनेति तत्रातिव्याप्त्यापत्तेः तादृशप्रतिबन्धकत्वाव्यापकं यन्निरवच्छिन्नस्वरूपेण बहुयभावाभाववत्ताबुद्धिं प्रति प्रतिबन्धकत्वन्तच्छून्यत्वाभावादिति ध्येयम् ॥

त्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वस्य तादृश-
बाधनिश्चये सत्त्वादित्याहुः ॥ १३ ॥

प्रथमविशिष्टान्तराघटितत्वकल्पे स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीति-
विषयतावच्छेदकानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरु-
पकतावच्छेदकं यत्तद्वच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं
यत्तद्वच्छिन्नत्वमिति तु समुदितार्थः । अत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छे-
दकत्वानिवेशेऽभाववान् बहुयभाववान् अभाववाश्च हृद इत्यादि-
ज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकविशिष्टान्तरेण अभाववद्-
भ्रदादिना घटितत्वाद्वाधादावव्याप्तिरतो, (१) एवमसाधारण्यज्ञानीप्र-
यतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकहेतुमत्पक्षघटितवन्ध्यभाववज्जलव-
द्भ्रदात्मकबाधेऽव्याप्तिश्चातो अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशः । मेय-
त्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्यश्रयाविषयकस्य व्यभिचारत्वावच्छिन्नवि-
षयकप्रतीतावसत्त्वान्मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतव्याप्तिरतः स्वा-
श्रयाविषयकत्वमुपेक्ष्य स्वावच्छिन्नाविषयकत्वनिवेश इति भट्टा-
चार्येणोक्तम् । तन्न संगच्छते व्यभिचारत्वेन घटाद्यवगाहिप्र-
तीतेरेव मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्यश्रयाविषयकत्वेन तदीयविष-
यतावच्छेदकत्वस्य व्यभिचारत्वे सत्त्वात्तद्वच्छिन्नाविषयकप्रतीति-
विषयतावच्छेदकत्वस्य मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादावसत्त्वादिति ।

केचित् उक्तीत्याऽसम्भवभयेन स्वाश्रयविषयकप्रतीतिविषय-
वृत्ति-अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितावच्छेदकधर्माव-
च्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वमेव निविष्टं तन्निवेशेनैव
चातिव्याप्तिः सङ्गच्छते स्वस्य स्वाश्रयाविषयकप्रतीतिविषयवृत्ति-
त्वाभावादित्याहुः ।

परे तु व्यभिचारत्वेन घटाद्यवगाहिप्रतीतावपि स्वाश्रयाविषयक-
त्वं नास्ति सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्याभाववद्भूतित्वविशिष्ट-
हेतुतावच्छेदकस्यैव व्यभिचारपदार्थतया सामानाधिकरण्यघटक-
त्वेन तादृशप्रतीतौ स्वाश्रयमानात् तथाच यथाश्रुतमेव सम्यग्मि-

(१) असाधारण्यविषयत्वानवच्छिन्नत्वज्ञानवैशिष्ट्यात्वाच्छिन्न-
त्वोभयाभाववत्त्वस्य प्रतिबन्धकतायां निवेशेऽप्याह एवमिति ।

त्याहुः(१) । न च स्वाश्रयाविषयकत्वनिवेशे प्रमेयं गगनवदित्यादौ स्वाश्रयाविषयकप्रतीत्यप्रसिध्या गगनाभाववत्प्रमेयात्मकबाधादावव्याप्तिसंभवेऽतिव्याप्तिदानमसङ्गतमिति वाच्यम् प्रमेयनिष्ठगगनाभावादेरेव तत्र दोषत्वात् स्वाश्रयाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्तादृशं तदवच्छिन्नघटितत्वावच्छेदकं यद्यत्स्वं तदन्यत्वरूपे प्रतियोगिनि स्वत्वमन्तर्भाव्य विशिष्टान्तराघटितत्वं निवेश्याप्यव्याप्तिवारणसम्भवाच्च । नचैवं स्वपदार्थाप्रसिद्धिर्मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरपि स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । धूमव्यभिचारिवह्निकालीनघटत्वादेरेव स्वपदेनोपादातुं शक्यत्वादिति ध्येयम् ॥१४॥

स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यदनुमितिप्रतिबन्धकतान्तिरिक्तवृत्तिविषयतावच्छेदकं तदाश्रयाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वनिवेशे प्रमेयं गगनवद्वाच्यत्वादित्यादौ व्यभिचारत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यद्गगनाभाववन्मेयत्वादि तदाश्रयाविषयकप्रतीत्यप्रसिध्या अव्याप्तिरिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथ स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्साध्याभावव्याप्यपक्षतावच्छेदकं साध्याभाववद् वृत्तिव्याप्यहेतुतावच्छेदकं च तदाश्रयाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य स्वस्मिन्नसत्त्वात् सर्वत्रासम्भवसम्भवे अव्याप्तिदानमसङ्गतमिति चेत्,

अत्राहुः-घटो गगनवानित्यादौ गगनाभाववद्घटरूपबाधे लक्षणगमनान्नासम्भवः तत्र साध्याभाववद् वृत्तिस्वरूपव्याप्तेः सत्प्रतिप-

(१) अत्र तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयवृत्तित्वनिवेशे प्रमेयमितिप्रतीतिमादाय मेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिर्दत्ता भट्टाचार्येण । अत्रेयमाशङ्का-ननु प्रथमोपात्तस्वावच्छिन्नाविषयक इत्यस्य व्यावृत्तिमपहाय चरमव्यावृत्त्यनुसरणं सन्दर्भविरुद्धमिति चेन्न चरमावच्छेदकत्वनिवेशसत्त्वं एव प्रथमा स्वावच्छिन्नत्वस्य व्यावृत्तिः सम्भवति अन्यथा तु निवेशेऽपि प्रमेयमिति-प्रतीतिविषयवृत्तित्वमादायतिव्याप्यपक्षेर्दुर्वारत्वात् । नहि प्रथमस्वावच्छिन्नत्वसत्त्वं एव चरमावच्छेदकत्वं सार्थकं येन तदसत्त्वेऽपि व्यभिचारकालीनघटैऽतिव्याप्तिवारकतया सार्थकमिति ध्येयम् ।

क्षयटक्त्वमते सत्प्रतिपक्षाभावात् पक्षावृत्तिसाध्यपक्षनिष्ठसाध्याभा-
वादिकमादाय दोषस्यापि तदाश्रयनिष्ठमुख्यविशेष्यताशून्यत्वनिवेशे-
नैव वारणसम्भवात् । नचैवमपि पक्षनिष्ठसाध्याभावकालीनप्रमे-
यत्वादेरपि तादृशविशिष्टान्तरतया तदाश्रयनिष्ठमुख्यविशेष्यता-
शून्यत्वनिवेशेनैव प्रतीत्यप्रसिध्याऽसम्भवो दुर्वार एवेति वाच्यम्
स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यदनुमितिप्रतिबन्धक-
ताया अनतिरिक्तवृत्तित्वे सति स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकता-
श्रयविषयतावच्छेदकं तदवच्छिन्नाघटितत्वस्य विवक्षितत्वात् (१)
व्यापकसामानाधिकरण्यरूपसाध्याभावव्याप्तिविशिष्टधर्मादिकमा-
दाय दोषस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयित्वानवच्छि-
न्नत्वाभ्याभाववत्प्रतिबन्धकतानिवेशेनापि वारणसम्भवात् । न चै-
वं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिस्तत्र तादृशविशिष्टान्तरं
यद्व्यभिचारादिकं तन्निष्ठमुख्यविशेष्यताशून्यमेयत्वविशिष्टधर्माभा-
ववृत्तिवह्निमानित्याकारकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वादिति वाच्य-
म् तदाश्रयनिष्ठमुख्यविशेष्यताशून्यज्ञानीयमुख्यविशेष्यतावच्छेदक-
त्वस्य विवक्षितत्वादिति ध्येयम् ।

अथवा अप्रसिद्धिनिवन्धनासंभवो न संभवतीति तदुपेक्षितमि-
त्याहुः ७ ।

अथ स्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकमनुमित्यवृत्ति-
विषयतावच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नाघटितत्वेनैव सामञ्जस्ये कृतं प्रतिब-
न्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशेनेति चेन्न पर्वतो वह्न्यभावव्याप्यवान्

(१) अत्र प्रकृतानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणज्ञानावृत्तिविषयितानिवेशे
उक्तदोषवारणेपि जलाभाववह्निमत्कालीनतत्पर्वतो पर्वतीयवह्न्यभा-
ववान् जलादित्यादिस्थलीयपर्वतीयवह्निमत्तत्पर्वतरूपबाधेऽव्याप्तिः
ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशक्षणज्ञानावृत्तिविषयिता-
कवह्निमत्पर्वतघटितत्वादिति । वस्तुतस्तु मेयत्वविशिष्टवह्न्यभावव्या-
प्यवद्भ्रंशदादावतिव्याप्तिः । तादृशविशिष्टान्तरं यः सत्प्रतिपक्षस्तस्य
प्रकृतानुमितिवृत्तित्वात् सत्प्रतिपक्षनिश्चयस्य कार्यकालवृत्तितया
प्रतिबन्धकताया अस्वीकारादिति । एतच्च सत्प्रतिपक्षग्रन्थे “यदि
चायं वह्निमान् वह्न्यभावव्याप्यवांश्चेत्यनुमितिः प्रामाणिकी” इत्यादि-
ना दीधितिकृतोक्तत्वादिति ध्येयम् ।

पर्वतीयवह्निमत्पर्वतरूपासिद्धावव्याप्यापत्तेः तत्र तादृशानुमित्यवृत्ति-
विषयताकतादृशविशिष्टान्तरेण वह्निमत्पर्वतेन घटितत्वादिति । (१) ॥ १५ ॥

अथ यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वं स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छि-
न्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तादृशरूपान्तराघटितत्वकल्पे
स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकवि-
षयतानिरूपकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छे-
दकरूपस्याप्रसिध्याऽसंभवं दत्त्वा भट्टाचार्येण दूषितम् ।

अत्रावच्छेदकत्वद्वयम् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम् अन्यथा प्र-
थमावच्छेदकत्वं यदि स्वरूपसम्बन्धरूपं तदा अभाववान् वन्ह्यभा-
ववान् अभाववांश्च हृद् इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकताया अपि
वन्ह्यभाववद्भ्रदत्त्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामा-
न्यान्तर्गततया तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिविषय-
तावच्छेदकाप्रसिध्याऽसंभवापत्तेः । एवं वन्ह्यभाववद्भ्रदत्त्वावच्छि-
न्नविषयिताव्यापकस्य प्रतिबन्धकतासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्ध-
रूपावच्छेदकताश्रयविषयतावच्छेदकीभूताविशिष्टान्तरं यत् हृदत्वा-
दिकं तद्घटितत्वादुक्तदोषनादवस्थ्यम् अतो द्वितीयावच्छेदकत्वम-
प्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम् । न च स्वावच्छिन्नविष-
यिताव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद-
कतावद् यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्यं तादृशविशिष्टान्तरवि-
वक्षणे हृदत्वादिकमादाय न दोष इति वाच्यम् एवमपि धूम-
व्यभिचारिवह्निमान् धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमाभाववद्धूमव्यभिचा-

(१) अत्र प्रकृतानुमित्यवहितपूर्वक्षणज्ञानावृत्तिविषयतानिवेशे
उक्तदोषवारणेपि जलाभाववद्वह्निमत्कालीनतत्पर्वतो पर्वतीयवन्ह्यभा-
ववान् जलादित्यादिस्थलीयपर्वतीयवह्निमत्तत्पर्वतरूपबाधेऽव्याप्तिः
ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशक्षणवृत्तिज्ञानावृत्तिविष-
यिताकवह्निमत्तत्पर्वतघटितत्वादिति । वस्तुतस्तु मेयत्वविशिष्टवह्न्य-
भावव्याप्यवद्भ्रदादावतिव्याप्तिः । तादृशविशिष्टान्तरं यः सत्प्रति-
पक्षस्तस्य प्रकृतानुमितिवृत्तित्वाद् सत्प्रतिपक्षनिश्चयस्य कार्यकाल-
वृत्तितया प्रतिबन्धकताया अस्वाकारादिति । एतच्च सत्प्रतिपक्षग्र-
न्थे यदि चायं वह्निमान् वन्ह्यभावव्याप्यवांश्चेत्यनुमितिः प्रामाणिकी
इत्यादिना दीधितिकृतोक्तत्वादिति ध्येयम् ।

रिवहिमदात्मकबाधाव्याप्तेः, तादृशबाधविषयिताव्यापकप्रतिबन्धक-
तासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावद्विषयितासामान्य-
रूपाप्रसिध्या हृदो बहिमान् वन्ध्यभावाभाववन्निरूपितत्वाभाववद्-
त्तित्वकालीनधूमादित्यादौ हेतुविशेषणासिद्धिघटितसत्प्रतिपक्षा-
व्याप्तिप्रसङ्गाच्च । न च स्वावच्छिन्नविषयितानिष्ठस्वरूपसम्ब-
न्धरूपावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपा-
वच्छेदकतावद् यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्यं तादृशविशिष्टान्त-
राघटितत्वमित्युक्तौ नोक्तदोष इति वाच्यम् एवमपि धूमव्यभि-
चारिवहिमान्धूमवान्वन्हेरेत्यादौ घटकालीनधूमव्यभिचारिवहि-
मदात्मकेऽतिव्याप्तिः घटकालीनधूमव्यभिचारिवहिमान्धूमाभावचा-
नितिबाधज्ञानीयघटकालीनधूमव्यभिचारिवहिमत्त्वावाच्छिन्नाविषयि-
तानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्धा-
त्मकावच्छेदकतावद्विषयितासामान्यकं विशिष्टान्तरं यद्धूमा-
भाववद्धूमव्यभिचारिवहिमदादि तदघटितत्वस्य तत्र सत्त्वात् ।

वस्तुतस्तु वह्न्यभाववद्ध्रुववान् धूमाभाववान् तादृशहृदवान् हृद-
इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकताया अपि बाधविषयित्वावच्छिन्नप्रतिब-
न्धकतासामान्यान्तर्गततया बाधविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासा-
मान्यावच्छेदकविषयितासामान्यकरूपाप्रसिद्धेरेव सत्त्वादिति ध्येयम्

यदि च स्वावच्छिन्नविषयितासामान्यावच्छिन्नत्वनिवेशेनैवोक्तदो-
षाणां वारणसम्भवेऽनतिरिक्तवृत्तित्वप्रवेशो व्यर्थ इति मन्यते तदा
व्यापकसामानाधिकरण्यव्याप्तिघटितस्य सत्प्रतिपक्षत्वे तत्राव्याप्तिः
निरुक्तविशिष्टान्तरं यजलहृदादि तदघटितत्वादिति तद्वारणायान-
तिरिक्तवृत्तित्वनिवेश इति ध्येयम् ॥ १६ ॥

(वक्ष्यमाणयुक्त्या यदि स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिता-
शून्यज्ञानीयत्वं यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वे निवेश्यते तदा नोक्तदोषः
किन्तु घटो गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनवानित्यादौ गगनाभा-
ववदभाववत्कालीनगगनाभाववद्घटरूपबाधाव्याप्तिः तत्र तादृशबु-
द्धेर्ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तादृशबाधत्वावच्छिन्नवि-
षयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितासामान्यकं
यदभाववद्घटत्वादिकं तदघटितत्वात्, एवं व्यापकसामानाधिक-
रण्यरूपव्याप्तिघटितस्य सत्प्रतिपक्षत्वे तत्र चाव्याप्तिः निरुक्तविशिष्टा

न्तरं जलबद्धादि तद्वष्टितत्वादिति, तद्वारणायानतिरिक्तवृत्तित्व-
निवेशः ।)

अथ स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वस्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतानिरूपकतावच्छेदकत्वाभयाभावकेवलान्वयिकं यत्स्वं तद्वत्त्वं हेत्वाभासत्वमित्युक्तं वेनत्कल्पस्य निर्दोषत्वे कथं तत्परित्यक्तमिति । न च जातिमान्वन्ह्यभाववानित्यादिज्ञानमादाय दोषवारणार्थं स्वावच्छिन्नविषयितायां स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितायां च स्वावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशस्यावश्यकत्वेन बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिः तत्र बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयतादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितावच्छेदकत्वघटितनिरुक्तोभयाभावस्य केवलान्वयित्वादिति वाच्यम् तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितायां स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेश्य यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशेनापि जातिमान्वन्ह्यभाववानित्यादिज्ञानवारणसंभवेन यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वं तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तत्त्व-स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वैतदुभयाभावस्य व्याभिचाराविशिष्टबाधत्वादावसत्त्वात् केवलान्वयित्वविरहेण बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्त्यनवकाशादिति चेन्न । हृदे वन्ह्यभावः वन्ह्यभाववान् हृद इति ज्ञानद्वयसाधारणैकरूपेण प्रतिबन्धकत्वमते तादृशोभयाभावस्य हृदवृत्तिवन्ह्यभावत्वादावसत्त्वेन केवलान्वयित्वाभावादसंभवापत्तेः । न च ज्ञानद्वयसाधारणैकतादृशरूपस्य प्रतिबन्धकतामताश्रयणे भट्टाचार्योक्तयथाश्रुतकल्पे तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्य हृदवृत्तिवन्ह्यभावत्वादेरेव तादृशरूपस्य प्रसिद्धत्वात् वन्ह्यभाववद्भ्रूदावसंभवंदानमसङ्गतमिति वाच्यम् । भट्टाचार्योक्तकल्पे तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितायां स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशस्यै-

वावश्यकत्वेन हृदवृत्तिवन्ह्यभावत्वादेस्तादृशविशिष्टान्तरूपत्वाभावात् अन्यथा बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्त्यापत्तेः । व्यभिचाराविशिष्टबाधत्वादेरेव तादृशरूपत्वेन प्रसिद्धत्वात् तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य च तत्र सत्त्वात् ।

अत एव भट्टाचार्योक्तकल्पे स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकस्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकिनिरूपकताकविषयिताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्य तादृशविशिष्टान्तरपदेन विवक्षणे मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरेव तादृशत्वेन तदवच्छिन्नाघटितत्वस्य व्यभिचारादौ सत्त्वादसंभवदानमसंगतमिति परास्तम् तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितायामुक्तयुक्त्या स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशस्यावश्यकत्वेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारित्वादेरपि तादृशत्वाभावात् ।

एतेन स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितावच्छेदकस्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्य विशिष्टान्तरपदेन विवक्षणे वन्ह्यभाववद्भ्रदकालीनघटत्वादेरेव तादृशत्वादसम्भवदानमसङ्गतमित्यपि परास्तम् ॥ १७ ॥

स्वावच्छिन्नाविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकः कश्चित् स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदको यस्य एवंभूतं यत्स्वं मेयत्वविशिष्टव्यभिचारात्वादि तदवच्छिन्नाघटितत्वमित्यत्रापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वद्वयमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम्, अन्यथा उभयत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे हृदो वन्हिमान्धूमादित्यादौ मेयत्वविशिष्टवन्ह्यभाववान् धूमाभाववान् तादृशवह्न्यभाववांश्च हृद इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकताया अपि मेयत्वविशिष्टवन्ह्यभाववद्भ्रदत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गततया तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य शुद्धवन्ह्यभाववद्भ्रदत्वावच्छिन्नविषयतायामसत्त्वात् स्वपदार्थाप्रासूद्धिः स्यादनः प्रथमावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपम् । एवञ्च यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकवन्ह्यभाववद्भावस्य पक्षत्वं संयोगेन च बन्धहेतुत्वं धूमादेः साध्यत्वं तत्र संयोगसम्बन्धाव-

च्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन वह्निविशिष्टाभावरूपाश्रयासिद्धिघटि-
तवन्ह्यभाववदभावरूपासिध्यादावव्याप्तिः तद्वद्वकवह्निविशिष्टाभा-
वत्वस्य तादृशस्वरूपासिद्धिविषयताव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्या-
वच्छेदकीभूततादृशस्वरूपासिद्धिज्ञानीयविषयतावच्छेदकत्वेन त-
स्या अपि स्वपदेन धर्तुं शक्यत्वात् । तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
विषयतासामान्यकत्वविवक्षणे च अत्रैव मेयत्वाविशिष्टस्वरूपासि-
द्ध्यादावतिव्याप्तिः मेयत्वविशिष्टतादृशासिद्धिविषयताव्यापकप्र-
तिबन्धकतासामान्यकत्वस्याप्रसिध्या स्वपदेन मेयत्वविशिष्टता-
दृशासिद्धेर्धर्तुमशक्यत्वात् ।

अथवा पर्वतत्वावच्छेदेन वन्ह्यभावस्य साध्यत्वे नीलत्वाभावस्य हे-
तुत्वे एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निमग्नीलपर्वतेऽतिव्याप्तिः तत्र तादृशप्र-
तिबन्धकतासामान्यान्तर्गताया बाधप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपासिद्धि-
प्रतिबन्धकतायाश्चावच्छेदकविषयतासामान्यकतादृशरूपाप्रसिध्या
स्वपदेन बाह्यमग्नीलपर्वतत्वस्य धर्तुमशक्यत्वात् । वस्तुतो ह्यदो वह्नि-
मज्जलवत्कालीनवह्निमान् जलाभावादित्यादौ वन्ह्यभाववज्जलवद्भ्र-
दात्मके साध्यविशेषणसिद्धस्वरूपासिद्धिघटितबाधेऽतिव्याप्तिः तत्र
तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयतासामान्यकरूपाप्रसि-
ध्या स्वपदेन तस्य धर्तुमशक्यत्वात् । एवं गगनाभाववदभाववत्का-
लीनघटो गगनवानित्यादौ बाधाव्याप्तिश्च ।

अस्यास्तु विषयितासमसंख्याकप्रतिबन्धकतायाः अवच्छेदकता-
वच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वानभ्युपगमनं स्वावच्छिन्नाविषयकप्र-
तीतिविषयतावच्छेदकस्वावच्छिन्नाविषयकत्वव्यापकप्रतिबन्धकता-
सामान्यावच्छेदकविषयतानिरूपकतावच्छेदकाऽप्रसिध्याऽसम्भवः ।
अतो द्वितीयावच्छेदकत्वमप्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपम् (१) ।

अथवा घटत्वावच्छेदेनाभाववदन्यत्ववैशिष्ट्येन प्रतियोगि-
तासम्बन्धेन वह्निमदन्यत्ववैशिष्ट्येन च घटितपक्षतावच्छेदकका-

(१) एवं प्रथमं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे वन्ह्यभाव-
वद्दहदकालीनघटेऽतिव्याप्तिः स्वपदेन तादृशकालीनघटत्वस्य धर्तु-
मशक्यत्वात् । तादृशश्च मेयत्वाविशिष्टवन्ह्यभाववद्भ्रदात्वादिकं तद-
न्यत्वस्य सत्त्वात् । अनतिरिक्तत्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छे-
दकत्वनिवेशे पूर्वोक्तस्थलद्वय एवाव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

भाववदन्यघटकालीनपर्वतो द्रव्यवानित्यादिस्थले आश्रयासिद्धिद्वय-
घटिते वन्धभाववदघटेऽतिव्याप्तिः तादृशविशिष्टविषयित्वव्यापकप्र-
तिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वस्य विशिष्टविषयिताया एवासत्त्वेन
स्वपदेन तादृशविशिष्टस्य धर्तुमशक्यत्वात् । एवं यत्र पर्वतत्वसा-
मानाधिकरण्येन नीलत्वस्य वह्नेश्च प्रत्येकं दोषत्वं, तथा नीलत्वसा-
मानाधिकरण्येनापि वह्नेर्दोषत्वं तत्र वह्निमग्निलंपर्वतादावतिव्याप्तिः
अतो द्वितीयावच्छेदकत्वमप्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं वाच्यम् ॥ १८ ॥

स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकी-
भूतयत्किञ्चिद्विषयित्वं यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपितं तदृशता-
दृशधर्मावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यद्यत्स्वं तद्धर्मा-
वच्छिन्नत्वम्, अथवा यद्धर्मावच्छिन्नविषयकस्यावच्छिन्नप्रतिबन्धक-
तासामान्यावच्छेदकीभूतविषयिताकां विशिष्टनिरूपिताविषयितात्वं य-
द्धर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वव्याप्यं तद्धर्मावच्छिन्नत्वमेव समुदितार्थः
इति कल्पद्वये बाधविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिर्दत्ता भट्टाचार्येण ।

न च प्रथमलक्षणे वन्धभाववद्भूतत्वावच्छिन्नविषयितायां वन्धि-
त्वाद्यवच्छिन्नत्वनिरूपितत्वसत्त्वात्तदवीच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषय-
तावच्छेदकत्वस्य वन्धभाववद्भूतत्वादावसत्त्वादसंभव इति वा-
च्यम् । तादृशतादृशधर्मावच्छिन्नमुप्यविशेष्यताशून्यज्ञानीयमुख्य-
विशेष्यतावच्छेदकत्वस्य विषयित्वत्वात् । यादृशयादृशधर्मावच्छि-
न्नानिरूपितमित्यत्र यादृशयादृश धर्मघोटतद्धर्मावच्छिन्नानिरूपेत्त्व-
मेव वा निवेशनीयम् ।

अत्र कल्पद्वये एव स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धक-
तेत्यत्र अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वं ग्राह्यम् । प्रतिबन्धक-
तावच्छेदकेत्यत्रापि तथा, अन्यथा उभयत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छे-
दकत्वे पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यत्र पाषाणमयत्वविशिष्टपर्वतेऽति-
व्याप्तिः । न च तथापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकेत्यत्रानतिरिक्तवृत्तित्वं
निवेश्यतां स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नम् इत्यत्र तु स्वरूपमे-
वास्तु, तथाच पाषाणमयत्वविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नविषयकत्वाव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकताया अनतिरिक्तवृत्तिविषयतान्निरूपकतावच्छे-
दकरूपाप्रसिध्या पाषाणमयत्ववत्पर्वते नातिव्याप्तिरिति वा-
च्यम् । इदो वह्निमान्धूमादित्यादौ जलवद्भूतेऽतिव्याप्यापत्तेः

जलवान्वन्हाभाववान् जलवांश्च हृद् इत्यादिज्ञानीयजलवद्भ्रदत्वाव-
च्छिन्नविषयकत्वाद्यच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतवन्हा-
भाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्भ्रदत्वावच्छिन्नविषयितायाः जलवद्भ्रद-
त्वावच्छिन्नानिरूपितत्वासत्वेन उदासीनयादृशधर्मावच्छिन्नानि-
रूपितत्वं तादृशधर्मावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्व-
स्य जलवद्भ्रदे सत्त्वात् । एवमभाववान् वन्हाभाववानभाववांश्च हृद्
इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकताया अपि तादृशप्रतिबन्धकतासामान्या-
न्तर्गतत्वेन तदनतिरिक्तवृत्तिविषयतावच्छेदकरूपाप्रसिध्या वन्हा-
भाववद्धृदादावव्याप्तेश्च, । न चोक्तदोषभिया प्रथमावच्छेदकत्वमेवान-
तिरिक्तवृत्तिवरूपं विवक्ष्यतां द्वितीयन्तु स्वरूपसम्बन्धरूपमेवेति
वाच्यम् । धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमदादावव्याप्त्यापत्तेः
तत्र धूमभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वावच्छिन्नविषयताव्यापक-
प्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यं
तद्रूपाप्रसिद्धेः (१) ॥ १९ ॥

अथ बाधविशिष्टव्यभिचारविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासा-
मान्यावच्छेदकीभूतं न बाधत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नविषयित्वमपि
तु बाधविशिष्टव्यभिचारित्वावच्छिन्नविषयित्वमेवेति तत्र बाधवि-
शिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नानिरूपितमिति बाधविशिष्टव्यभिचारा-
दावतिव्याप्तिरुक्ता भट्टाचार्येण ।

(१) अत्र कल्पचतुष्टये एवोभयत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदक-
त्वनिवेशे गुणः कपिसंयोगवानित्यादौ केवलस्वरूपसम्बन्धेन कपि-
संयोगाभाववद्गुणेऽतिव्याप्तिः । तत्र च प्रतिबन्धकत्वं केवलस्वरूप-
सम्बन्धेन । दोषत्वञ्च निरवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धेनातोऽलक्ष्यत्वमिति ।
तत्र स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नेत्यत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद-
कत्वनिवेशे प्रथमकले तत्रैव मेयत्वविशिष्टकपिसंयोगाभाववद्गुणे,
द्वितीयकले बाधादिकालीनघटादौ, तृतीयचतुर्थकले तत्रैव कपिसं-
योगाभाववद्गुणेऽतिव्याप्तिरिति । प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं इत्यत्र
स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशकल्पचतुष्टय एव निरुक्तकपि-
संयोगाभाववद्गुणेऽतिव्याप्तिरिति धेयम् । तादृशधर्मावच्छिन्नावि-
षयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वमित्यत्र तदनवच्छिन्नविषयतावच्छे-
दकत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ तावद्दूरानुधावनं व्यर्थमिति चिन्त्यम् ।

सा न संगच्छते-बाधविशिष्टव्यभिचारत्वाच्छिन्नविषयित्वाव-
 च्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतं यद्यभिचारविशिष्टबा-
 धत्वावच्छिन्नविषयित्वं तत्र बाधाविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्ना-
 निरूपितत्वेन बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिवि-
 षयतावच्छेदकत्वस्य बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नेऽसत्त्वात् ।
 न च हरे वन्ह्यभावः वन्ध्यभाववान् हर् इति
 ज्ञानद्वयसाधारणैकप्रतिबन्धकत्वे वन्ध्यभाववद्भ्रंशादावसंभवः
 वन्ह्यभाववद्भ्रदत्वावीच्छन्नाविषयकत्वावीच्छन्नप्रतिबन्धकतासामा-
 न्यावच्छेदकीभूतायाः हरे वन्ह्यभाव इति-ज्ञानीयह-
 र्दनिष्ठवन्ह्यभावत्वावच्छिन्नविषयिताया वन्ह्यभाववद्भ्रदत्वाव-
 च्छिन्नानिरूपितत्वादिति तदसंभववारणाय तादृशप्रतिबन्धकतासा-
 मान्यावच्छेदकयत्किञ्चिद्विषयत्वे स्वावच्छिन्नविषयकत्वसमानाधि-
 करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं तद्रू-
 पावच्छिन्नविषयिताशून्यज्ञानवृत्तित्वं स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छि-
 न्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयिताकविशिष्टे स्वावच्छिन्न-
 निरूपितविषयताकत्वं वा विशेषणं देयमेवेति बाधविशिष्टव्यभि-
 चारादावतिव्याप्तिरप्रत्यूहवेति वाच्यम् कालिकादिसम्बन्धेन
 बहुपभाववत्ताज्ञानस्याप्रतिबन्धकतया स्वरूपसम्बन्धनिवेशस्याव-
 श्यकतया स्वरूपसम्बन्धस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वोभयसम्बन्ध-
 मादायैकप्रतिबन्धकतायाः दुर्वचत्वाच्च । न च सप्तम्युल्लिखिप्रती-
 तिस्थले स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधारतानिरूपिताधेयता भासते
 प्रथमोल्लेखिप्रतीतिस्थले च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपित-
 धारतेति हृदत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधारत्वविषयितानिरू-
 पितनिरूपितत्वविषयतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धावीच्छन्नाधेयत्ववि-
 षयितानिरूपितवन्ह्यभावत्वावच्छिन्नविषयताकैकनिश्चयत्वेनैकरूपेण
 प्रतिबन्धकत्वस्य सुवचतया असंभववारणाय स्वावच्छिन्नवि-
 षयत्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वनिवेशनमावश्यकमित्यतिव्याप्ति-
 संगतिरिति वाच्यम् । अप्रामाण्यज्ञानानामननुगमेन निश्चयत्वाननुग-
 मेन च एकप्रतिबन्धकताया वक्तुमशक्यत्वात् । कथंचिद्रामाण्या-
 ननुगमेऽपि एतन्न्यस्यैकप्रतिबन्धकत्वमताभिप्रायकत्वे व्यभिचा-
 रादिघटितबाधादिसंग्राहकयद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वं स्वार्थच्छिन्नवि-

ष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तादृशरूपान्तराघटितत्वमिति प्रथमकल्पे हृदवृत्तिवन्ध्यभावत्वादेरेव तादृशरूपान्तरत्वसंभवेनासंभवानवकाशात्तद्ग्रन्थस्योन्मत्तप्रलापापत्तेः । यदि च तत्कल्पे बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिवारणाय स्वावच्छिन्नविषयकत्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वानीयत्वस्य यद्रूपावच्छिन्नविषयितायां निवेशे सत्यसम्भवदानं सङ्गतमेवेत्युच्यते, तदपि स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयतानिरूपकतावच्छेदकः कश्चित्स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदको यस्य एवंभूतं यद्यत्स्वं मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादि तदवच्छिन्नाघटितत्वकल्पेऽसंभवप्रसक्तौ धूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वमादायाव्याप्तिदानस्य सन्दर्भविरोधो घञ्जायमाण एवेति ।

द्वितीयकल्पे बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नेऽतिव्याप्तिभिया स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वनिवेशायोगादिति ।

(अथवा पर्वतत्वावच्छेदेन वह्नयभावस्य साध्यत्वे वन्ध्यभाववन्नीलत्ववत्कालीनस्सन् नीलत्वाभाववत्पर्वतत्ववत्कालीनधूमस्य हेतुतायां वन्निहमन्नीलपर्वतरूपहेतुविशेषणासिद्धिद्वयघटितबाधेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्) ।

यत्तु हृदे पक्षे महानसीयवह्नेः साध्यत्वे महासीयवह्नयभाववद्ब्रह्मो वह्नयभाववद्ब्रह्मदश्च द्वयमेव बाध इति तत्र महानसीयवह्निमत्तावृद्धिं प्रति महानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नत्वे सति वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नं यदवच्छेदकत्वं तदनिरूपकप्रतियोगिताकाभावनिश्रयत्वेनैकप्रतिबन्धकतया महानसीयवह्नयभाववद्ब्रह्मेऽव्याप्तिः महानसीयवह्नयभाववद्ब्रह्मत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदिकाया वह्नयभाववद्ब्रह्मत्वावच्छिन्नविषयताया महानसीयवह्नयभाववद्ब्रह्मत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वादिति तद्वारणाय तादृशाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वनिवेशनमावश्यकमिति बाधविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिसंगतिरिति ।

तत्र वह्निसामान्याभावबुद्धेः वह्निमत्ताबुद्धित्वावच्छिन्नमप्रतिप्रतिबन्धकताया क्लृप्तत्वेन तेनैवोपपत्तौ तत्साधारणैकप्रतिबन्धकतायां मानाभावात् । नच साक्षात्परम्परासाधारणैकनिरूपितत्वस्यापि स्वयं दूषितत्वाद्वाधादावसंभवः, वह्नय-

भाववद्भ्रदत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्याव-
च्छेदकीभूतवह्यभाववद्भ्रदत्वप्रमेयत्वाविशिष्टविषयितायां साक्षा-
द्वह्यभाववद्भ्रदत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वेन तदवाच्छिन्नाविशेष्यकप्र-
तीतिविशेष्यतावच्छेदकत्वस्यापि वह्यभाववद्भ्रदत्वादावसत्त्वा-
दिति तद्वारणाय तादृशाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानवृत्तित्वं विशेष-
णं यत्किञ्चिद्विषयित्वे आवश्यकमित्यतो बाधाविशिष्टव्यभिचारे-
ऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् साक्षात्परम्परासाधारणकनिरूपितत्वाभा-
वेऽपि यादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपितमित्यत्र यादृशरूपावच्छिन्नघ-
टितानिरूपितत्वनिवेशेनैवासम्भववारणसम्भवे तादृशाव्यापकीभूत-
विषयिताशून्यत्वनिवेशस्यानावश्यकत्वात् ।

यदपि द्वौ वह्यभाववानिति-ज्ञानीयवह्यभाषत्वावच्छिन्नविष-
यिताया वह्यभाववद्भ्रदत्वावीच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धक-
तावच्छेदकीभूताया वह्यभाववद्भ्रदाद्यनिरूपितत्वेनासम्भव इति
यदूपावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नं प्रति स्वावच्छिन्नविषयित्वाव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यस्य व्यापकत्वं तदूपावच्छिन्नविषयित्वं
यादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपितमित्येव वाच्यम्, तथाच जाति-
मान्वह्यभाववानिति-ज्ञानसाधारणवह्यभाववद्भ्रदत्वावच्छिन्नवि-
षयित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यस्य व्याप-
कताभङ्गेन स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानवृत्तियदू-
पावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकत्वं वाच्यमिति बाधाविशिष्टव्यभिचारे-
ऽतिव्याप्तिरिति ।

तत्तुच्छम् यदूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्व-
निवेशेनैव जानिमान्वह्यभाववानिति-ज्ञानवारणसंभवे दोष-
तावच्छेदकावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वस्यानिवेशात्
अतिव्याप्तिवारकासम्भववारकविशेषणसत्त्वे अतिव्याप्तिस्पदादकासं-
भववारकविशेषणदानस्यानैचित्यात् । दोषतावच्छेदकावच्छि-
न्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वनिवेशे वह्यभाववज्जा-
तिमत्कालीनत्वावीशिष्टवह्यभाववद्भ्रदादावतिव्याप्तेश्च—वह्यभा-
वज्जातिमत्कालीनत्वविशिष्टवह्यभाववद्भ्रदत्वरूपदोषतावच्छेदक-
त्वाभिमतधर्मावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकं न वह्यभाववज्जाति-
मत्त्वावच्छिन्नविषयित्वं किन्वन्यदिति तदूपावच्छिन्नविषयि-

तादृशत्वस्य जातिमान्वह्यभाववानितिज्ञाने सत्त्वेन वह्न्यभा-
ववद्द्रव्यत्वावच्छिन्नविषयित्वं न तादृशप्रतिबन्धकतासामा-
न्यावच्छेदकयत्किञ्चिद्विषयतान्तर्गतं किन्तु वह्न्यभाववज्जा-
तिमत्कालीनवह्न्यभाववद्द्रव्यत्वावच्छिन्नविषयित्वमेवेति । तच्च
यादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपितं तादृशधर्मावच्छिन्नाघटितत्वस्य तत्र
सत्त्वादिति ।

अथ बाधाभावविशिष्ट व्यभिचारबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानि-
रूपितप्रतिबन्धकताया अपि तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गतत्वेन
व्यभिचारविशिष्टबाधत्वावच्छिन्नविषयिता न तादृशप्रतिबन्धकता-
सामान्यावच्छेदिकेति नासङ्गतिरिति चेन्न मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ
तादृशरीत्या मेयत्वाभावबुद्धेः प्रतिबन्धकतामादाय शुद्धव्यभिचारत्वा-
वच्छिन्नविषयित्वमपि न तादृशयत्किञ्चिद्विषयतान्तर्गतमपि तु मेयत्व-
विशिष्टव्यभिचारविषयित्वमेवेत्यतिव्याप्तिभया प्रकृतानुमितिप्रतिब-
न्धकतासामान्यस्य निवेशनीयत्वात् । न च द्रव्यत्वं वह्निमत् द्रव्यत्वा-
भाववच्छेदालादित्यादिस्थलीयवह्न्यभाववद्द्रव्यत्वरूपबाधविशिष्ट-
वह्न्यभाववद्भूतशैवालरूपव्यभिचारेऽतिव्याप्तिः तत्र व्यभिचारवि-
शिष्टबाधविषयितायास्तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गत-
विशिष्टसाधनग्रहप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेन तादृशप्रतिबन्धकता-
सामान्यानवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् तत्र द्रव्यत्ववद्द्रव्यभाववद्भूति-
शैवालविशिष्टवह्न्यभाववद्द्रव्यत्वरूपबाधविषयिताया अपि यत्कि-
ञ्चिद्विषयतान्तर्गततया तत्र स्वावच्छिन्नानिरूपितत्वसत्त्वेनातिव्या-
प्तिविरहादिति चेन्न वह्न्यभाववज्जलाभाववद्बहिर्व्यभिचारि जलं
वह्निमज्जलादित्यादिस्थलीयवह्न्यभाववज्जलरूपबाधविशिष्टवह्न्यभा-
ववद्भूतिजलरूपव्यभिचारादावतिव्याप्तिः तत्र व्यभिचारविशिष्टबा-
धविषयितायास्तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गततया विशिष्टप-
क्षग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपितवह्निर्व्यभिचारिजलत्वावच्छि-
न्नधर्मिकवह्न्यभाववज्जलत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छि-
न्नप्रतिबन्धकताया अवच्छेदकत्वाभावात् । न च तत्र जलत्वविशि-
ष्टे वह्नितदभावावगाहिज्ञानस्याहार्यत्वमिति वाच्यम् जलत्वसामा-
नाधिकरण्येन वह्नितदभावयोरवगाहित्वात् । न च तादृशविशिष्ट-
ग्रहस्य विशिष्टपक्षग्रहविरोधितया लक्ष्यत्वमिति वाच्यम् जलत्व

व्यापकप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभाववज्जलरूप-
बाधविशिष्टव्यभिचारस्य शुद्धस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभाववज्जल-
विशिष्टव्यभिचारात्मकाश्रयासिद्ध्यन्तरघटितत्वेनालस्यत्वादिति के-
चित्समाधिरे ।

तत्र साध्यान् शुद्धस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभाववज्जलविशिष्टं
यद्वह्न्यभिचारिजलं तद्विशिष्टं यज्जलत्वव्यापकप्रतियोगिकस्व-
रूपसम्बन्धेन वह्न्यभावघटितबाधस्वरूपं तादृशविशिष्टविष-
यितायाः अपि स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासा-
मान्यावच्छेदकतया तत्र बाधविशिष्टव्यभिचारानिरूपितत्वेनो-
क्तातिव्याप्त्यभावात् स्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभाववज्जलाभावबुद्धिं
प्रति स्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभावघटितवह्न्यभाववज्जलवत्ताज्ञानप्रति-
बन्धकतायां जलत्वव्यापकप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्वरूपशुद्धस्वरूप-
साधारणस्वरूपत्वेनैव स्वरूपस्य निवेशात् प्रतिबन्धकताया ऐक्या-
त् अन्यथा शैवालधार्मिकद्रव्यत्ववत्ताज्ञानवह्न्यभाववद्द्रव्यत्ववत्ता-
ज्ञानयोरपि प्रतिबन्धकत्वद्वयापत्त्या पूर्वस्थलपरित्यागानौचित्यात् ।

परे तु प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्प-
क्षरूपसत्प्रतिपक्षमताभिप्रायकमिदम् । तथाच तादृशसत्प्रतिपक्षवि-
षयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वस्य प्रतिहेतुव्याप-
कसाध्याभावकालीनतद्धेतुमत्पक्षविषयितायामपि सत्त्वेन तत्र स्वा-
वच्छिन्ननिरूपितत्वाभावात्तादृशसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः ॥ अथवा प्राग्-
क्तगगनाभाववद्भाववत्कालीनगगनाभाववद्ग्रहेऽव्याप्तिस्तादृशबाध-
विषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वस्य गगनाभाव-
वद्भाववद्भूतिगगनाभाववद्धेतुत्वावच्छिन्नाविषयितायामपि सत्त्वेन
तत्र स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वाभावादतस्तद्वारणाय स्वावच्छिन्नविष-
यत्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानवृत्तित्वस्यापि तादृशयत्किञ्चिद्विष-
यित्वे विवक्षणीयतया व्यभिचारविशिष्टबाधत्वावच्छिन्नविषयता-
या धर्तुमशक्यत्वादतिव्याप्तिसङ्गतिः । अतएव वह्न्यभाववज्जल-
वह्निजलवद्भेदेऽतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशो-
ऽपि सफलः अन्यथा जलवद्धेतुकालीनवह्न्यभाववज्जलवत्त्वाव-
च्छिन्नविषयिताया अपि तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तत्र
स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वात्तादृशविशेषणमनर्थकं स्यात्, परन्तु सा-

ध्याभाववद्भूतित्वरूपव्याप्तिविशिष्टस्य सत्प्रतिपक्षमते एतादृशरीतिर्न सम्भवति, विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशोऽपि निष्फलः बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिश्च न सन्दर्भशुद्धेति प्राहुः ।

वस्तुतस्तु स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतेत्यत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धरूपमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपञ्च । प्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदक इत्यत्र तु स्वरूपसम्बन्धरूपमेव । प्रथमे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशात् धूमव्यभिचारिवहिमान् धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवहिमदात्मकबाधे नाव्याप्तिः अन्यथा तादृशबाधविषयताव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयित्वाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिः स्यात् । एवञ्च बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वमेव न तु साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वं तादृशप्रतिबन्धकत्वे बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयतानिष्ठस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतानिरूपकत्वाभावात् । तथा च बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकं न व्यभिचारविशिष्टबाधविषयित्वं किन्तु बाधविशिष्टव्यभिचारविषयत्वमेवेति तत्रोदासीनयादृशघटत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वं तादृशधर्मावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य बाधविशिष्टव्यभिचारत्वे सत्त्वादतिव्याप्तिः । न च तादृशधूमाभाववद्भ्रदविशिष्टधूमव्यभिचारिवह्नित्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदिकाया व्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयिताया बाधत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वेन तादृशबाधत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य बाधविशिष्टव्यभिचारत्वेऽसत्त्वात् तत्रातिव्याप्तिसङ्गतिरिति वाच्यम् वह्निर्धूमवान् वह्नेरित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या धूमाभाववद्धूमाभाववद्भूतित्ववद्बह्वित्वविशिष्टबाधात्मकव्यभिचारेऽतिव्याप्तेर्ग्रन्थकृतेरभिप्रेतत्वादिति ध्येयम् ।

एतेन उभयत्रैव स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशोऽपि ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयतानवच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यविवक्षयैव ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय जलवद्भ्रदादौ प्रागुक्तदोषस्य कारणसम्भवे एतत्कल्पस्य निर्दोषत्वमिति श्रुतमित्यपास्तम् । न

य प्रथमावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धात्मकं द्वितीयं त्वनतिरिक्तवृत्ति-
त्वरूपम्, ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय वह्नयभाववद्-
भ्रदादावव्याप्तिस्तत्प्रतिबन्धकतायां निरुक्तोभयाभाववत्त्वस्य विवक्ष-
यैव वारणीया तथाच वह्निर्धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववद्वृत्तिव-
ह्नित्वावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृ-
त्तिधूमाभाववद्वाहिकालीनधूमाभाववद्वृत्तिवह्नित्वावच्छिन्नविषयतायां
स्वावच्छिन्नानिरूपितत्वसत्त्वादुक्तातिव्याप्त्यनवकाशेनैतत्कल्पस्य
निर्दोषत्वमिति वाच्यम् । तथासति वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
त्वाभाववज्जलं वह्निमज्जलादित्यादौ वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
त्ववज्जलाभाववत्तादृशप्रतियोगित्ववज्जलमित्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धक-
ताया निरुक्तोभयाभाववत्त्वेन सामान्यान्तर्गततया तादृशप्रतिब-
न्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिविषयतावच्छेदकाप्रसिद्धा वह्निव्या-
पकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपाश्रयासिद्धादावव्याप्त्यापत्तेरिति ध्ये-
यम् ॥ २१ ॥

एतेन स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकता-
वच्छेदकविषयताकविशिष्टनिरूपितविषयताव्यापकस्वावच्छिन्ननि-
रूप्यताकत्वमिति समुदितार्थ इति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अत्र स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नेत्यत्रावच्छेदकत्वमनतिरिक्त-
वृत्तित्वरूपं ग्राह्यम् अन्यथा जलवद्भ्रदादावतिव्याप्त्यापत्तेः जलवद्-
भ्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताविषयि-
ताकवह्नयभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्भ्रदत्वविशिष्टनिरूपितविषयितात्व-
व्यापकत्वस्य जलवद्भ्रदत्वावच्छिन्ननिरूप्यतायां सत्त्वात् (१) एवं य-
त्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकेत्यत्रापि अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम्

(१) वस्तुतो हृदः कपिसंयोगवानित्यादौ केवलस्वरूपसंबन्धेन
कपिसंयोगाभाववद्भ्रदेऽतिव्याप्तिस्तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकवि-
षयित्वं निरवच्छिन्नस्वरूपेण वह्नयभाववद्भ्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वमे-
व तादृशविषयितात्वव्यापकत्वस्य स्वावच्छिन्ननिरूप्यतायां सत्त्वात् ।
एतेन प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्व-असाधारणविषय-
तानवच्छिन्नत्वोभयाभावनिवेशादेव जलवद्भ्रदादौ नातिव्याप्तिरिति
कथमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशनमिति निरस्तम् । न

अन्यथा वह्न्यभाववद्भ्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकावेषयिताकहदत्वादिविशिष्टनिरूपितावेषयितात्वव्या-
पकत्वस्य वह्न्यभाववद्भ्रदत्वावच्छिन्ननिरूप्यतायामसत्त्वादसम्भ-
वापत्तेः । यदि यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकेत्यत्र प्र-
तिबन्धकतावच्छेदकविषयितासामान्यं विवक्ष्यते तदा द्वितीयानति-
रिक्तवृत्तित्वप्रयोजनं चिन्तनीयम् ।

अथ यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकविशिष्टनिरूपि-
तविषयितात्वव्यापकत्वावच्छिन्ननिरूप्यताकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे
प्रतिबन्धकतायां स्वावच्छिन्नविषयिताकत्वनिवेशो व्यर्थ इति ।
न च हृदो वह्निमान् धूमोदित्यादौ केवलहृदादावतिव्याप्तिस्तादृशप्र-
तिबन्धकतावच्छेदकवह्न्यभाववद्भ्रदत्वावच्छिन्नविषयितात्वव्यापक-
त्वस्य हृदत्वावच्छिन्ननिरूप्यतायां सत्त्वादिति वाच्यम् स्वावच्छिन्न-
विषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वस्य तादृशप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकविषयितायां निवेशावश्यकत्वेन तेनैवोक्तातिव्याप्तिव्युदा-
सादिति चेन्न दोषतावच्छेदकावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिता-
शून्यत्वनिवेशो प्रागुक्तरीत्या जातिमद्वह्न्यभाववद्भ्रदादावतिव्याप्ति-

च प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितायां स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्याप-
कविषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । वह्न्यभा-
ववद्भ्रदत्वादिमहृत्तिजलवद्भ्रदादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टव्याघ-
टितत्वनिवेशापस्या गौरवापत्तेरतः स्वावच्छिन्नविषयित्वव्यापकत्व-
निवेशः । व्यापकसामानाधिकरूपव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षस्याल-
क्ष्यत्वाद्गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनसाध्यकस्थले गगनाभाव-
वद्वटस्यैव लक्ष्यत्वान्नातिव्याप्तिरिति । प्रतिबन्धकतावच्छेदक इत्यत्र
स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे तत्रैव निरवच्छिन्नस्वरूपेण क-
पिसंयोगाभाववद्भ्रदस्याप्त्यापत्तेः तादृशविषयित्वं यत्केवलस्वरूपे-
ण कपिसंयोगाभाववद्भ्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वं तत्र स्वावच्छिन्ननि-
रूप्यताकत्वविरहात् तत्र च प्रतिबन्धकत्वं केवलस्वरूपेण बाधत्वं च
निरवच्छिन्नस्वरूपेणेति बाधग्रन्थे भट्टाचार्येणोक्तमिति ध्येयम् । एतेन
यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतायां स्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकत्वनिवेशो
व्यर्थ इति निरस्तम् । सर्वत्रैकदेशेऽतिव्याप्त्यापत्तेरिति ध्येयम् ।

रतो यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वनिवेशावश्य-
कतया केवलहृदादावतिव्याप्तितादवस्थयमिति । न च यद्रूपावच्छि-
न्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वमिवोक्तातिव्याप्तिमिया स्वाव-
च्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वमपि निर्वचनीयम् तावतापि
व्यापकत्वनिवेशापेक्षया लाघवादिति वाच्यम् तथासति बह्व्यभाव-
वज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्भ्रदादावतिव्याप्त्यापत्तः । न च विशिष्ट-
द्वयाघटितत्वनिवेशात् तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । व्यापकत्वनि-
वेशापेक्षया विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशस्यैव गुरुत्वात् एतत्कल्पे वि-
शिष्टद्वयाघटितत्वस्यानिवेशादिति ध्येयम्(१) ॥ २२ ॥

स्वसजातीयविशिष्टान्तराघटितत्वकले विशेष्यदले विरोधिवि-
षयताप्रयुक्तत्वदलस्य वैयर्थ्यमुक्तं भट्टाचार्येण ।

तत्र संगच्छते-घटादेरपि स्वपदेन धर्तुं शक्यत्वात् तथाहि यद्वि-
षयकनिश्चयानुमितिसामान्यं प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभा-
वस्तत्त्वं बाधत्वम् । एवंरीत्या व्यभिचारादिकं निवेद्य निर्वचनीयम् ।
तथाहि निर्वह्निर्वाहमानेत्यादौ घटविषयकनिश्चयानुमितौ पक्षे
साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावसत्त्वाद्धटादावपि स्ववृत्तिहेत्वाभास-
विभाजकबाधत्वसत्त्वेन तद्वारणायैव तद्वलसार्थक्यमिति । न च
बहिमत्पर्वतरूपतादृशाश्रयासिध्यसङ्ग्रहः तत्र तादृशबह्व्यादिघटित-
त्वाद्वह्व्यादेराश्रयासिद्धित्वादिना साजात्यविरहेऽपि निरुक्तबाधत्वा-
दिना साजात्यसत्त्वादिति वाच्यम् आश्रयासिद्धित्वमादायैव तत्र
लक्षणसमन्वयात् । स्ववृत्तिहेत्वाभासविभाजकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मवत्-
विशिष्टान्तराघटितत्वस्य विवक्षितत्वात्, अन्यथा विशेषगुणवद्घटा-
देरसङ्ग्रहापत्तेः । गुणवद्घटादेराश्रयासिद्धित्वादिना साजात्यविरहेऽपि

(१) अथात्र यत्किञ्चित्त्वनिवेशेऽपि विशेषगुणवद्घटेऽव्याप्तिताद-
वस्थयम् । यत्किञ्चित्पदेन बाधज्ञानीयप्रतिबन्धकताया धर्तुं शक्य-
त्वात् । अतोऽनुगमः क्रियते । तादृशसमूहालम्बनानुमितिप्रतिबन्ध-
कताविशिष्टरूपवत्त्वं दोषत्वम् । वैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्व-स्ववृत्तित्वोप-
लक्षितरूपावच्छिन्नविषयितात्वव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन । वृत्तितादृ-
यञ्च स्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकत्वसम्बन्धेन । विषयिताव्यापक-
त्वन्तु स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेनेति ध्येयम् ।

बाधत्वादिना तत्सत्त्वात् । यत्किञ्चित्त्वनिवेशे चाश्रयासिद्धित्वमादा-
यैव तत्र लक्षणसमन्वयः । अथ बह्व्यभाववान् हृदो बह्निमानि-
त्यादौ बह्व्यभाववद्ब्रह्मात्मकबाधेऽव्याप्तिस्तत्र निरुक्ताविशिष्टान्तरव-
ह्व्यभावघटितत्वादतस्तद्वारणाय यद्विषयनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये
विरोधिविषयताप्रयुक्तः पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावस्तत्त्व-
मेव बाधत्वमित्यादिरीत्या हेत्वाभासविभाजको निर्वाच्यः, एवञ्च
घटादिवारणाय विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वदलवैयर्थ्यम् घटादेर्विरोधि-
विषयताप्रयुक्तत्वघटितसाजात्यविरहेण स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वा-
दिति चेन्न तथासति विशेष्यदलसमुदायस्यैव वैयर्थ्यसम्भवे विरो-
धिविषयताप्रयुक्तत्वदलस्यैव वैयर्थ्याभिधानानौचित्यात् । न च
सिद्धिविषयवारणाय विशेष्यदलसार्थक्यम् साजात्यघटकविरोधि-
विषयताप्रयुक्त्यत्र विषयतायां विरोधित्वस्यानुपादेयत्वात् यथास-
न्निवेशे वैयर्थ्याभावादिति वाच्यम् तथासति विशेष्यदले विरोधिवि-
षयताप्रयुक्तत्वदलस्यापि सिद्धिविषयवारणायैव सार्थक्यसंभवे तद्वै-
यर्थ्याभिधानसंगत्यापत्तेरिति ।

अत्र केचित् उक्तीत्या बाधत्वादिनिर्वचने तादृशबाधत्वादेः
प्रतिदोषभिन्नत्वात् स्ववृत्तिहेत्वाभासविभाजकरूपस्वान्यत्रासत्त्वेन
स्वसजातीयाप्रसिध्यासंभवापत्तिरतः स्वविषयताप्रयुक्तोभयाभावप्र-
योजकयत्किञ्चित्त्वभावाधिकरणतायां ज्ञानवैशिष्ट्याप्रयोज्यत्वे सति
स्ववृत्तिच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक्यद्दर्मावच्छिन्नविषय-
तात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वं तद्दर्माव-
च्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्स्वं तद्वत्त्वमिति स्वसजा-
तीयविशिष्टान्तराघटितत्वदलानिष्कर्षो वाच्यः । तथाच बह्व्यभावव-
द्ब्रह्मत्वावच्छिन्नविषयताप्रयोज्यं यद्वह्व्यभाववद्ब्रह्मविषयकसमूहालं-
बनात्मकसत्प्रतिपक्षहृदवृत्तिवह्व्यभावादिनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्य-
निष्ठतादृशसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणत्वं तत्र हृदवृत्ति-
वह्व्यभावसत्प्रतिपक्षविषयताप्रयोज्यत्वमप्यस्तीति सत्प्रतिपक्षा-
दिकमेव तादृशविशिष्टान्तरं तद्घटितत्वं बह्व्यभाववद्ब्रह्मत्वाव-
च्छिन्नेऽस्तीति तत्र लक्षणसमन्वयः । ज्ञानवैशिष्ट्याप्रयोज्यत्वनिवे-
शनं च अभाववान् बह्व्यभाववानिति—निश्चयकालीननिश्चयीबा-
भाववद्ब्रह्मत्वोवच्छिन्नविषयताप्रयुक्तत्वमादाय दोषविरणाय । एक-

देशविषयतामादायासम्भववारणाय व्यापकत्वपर्यन्तनिवेशः । विशेषगुणवद्घटादिसङ्ग्रहाय यत्किञ्चित्त्वनिवेशः । तथाचैकदेश-
 वारणाय विशेष्यदलसार्थक्यम् । परन्तु घटादिविषयताप्रयोज्य-
 तादृशाधिकरणत्वाप्राप्तिश्च स्वपदेन घटादेर्धर्तुमशक्यत्वात् त-
 द्वारकविरोधिविषयताप्रयुक्तत्वदलवैयर्थ्यमिति प्रतियोगिनि स्वत्वा-
 न्तर्भावः । धूमव्यभिचारिवन्दिमान् धूमवान् वन्हेरित्यादिस्थलो-
 यबाधविषयताप्रयोज्यायां प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहि-
 त्वाभावाधिकरणतायां व्यभिचारविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्ना-
 प्रयोज्यत्वान्न तादृशविशिष्टान्तरं व्यभिचारत्वावच्छिन्नमिति तत्र
 नाव्याप्तिः । न चैवं व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादावतिव्याप्तिरिति
 वाच्यम् । स्वविषयतापदेन स्वविषयतान्तःपातिविषयताविव-
 क्षणात् तथाच व्यभिचारविशिष्टमेयत्वविषयतायाः तादृशाधिक-
 रणत्वाप्रयोजकत्वेऽपि तदन्तः पातिव्यभिचारविषयतायास्तथा-
 त्वात् स्वपदेन व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादेरपि धर्तुं शक्यत्वेऽपि
 न व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादिकमपि तत्सजातीयविशिष्टान्तरघ-
 टितमेवेति नातिप्रसङ्गः । एवं चैतत्कल्पे व्यभिचारघटितबाधे-
 ऽव्याप्तिदानमप्यग्रे सङ्गच्छते बाधविषयान्तःपातिव्यभिचारविष-
 यताप्रयोज्यनिरुक्तोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणतायां व्यभि-
 चारविषयताप्रयोज्यत्वसत्त्वात् स्वपदेन बाधादेरपि सङ्ग्रहः । स्व-
 वृत्तियावद्वैत्वाभासविभाजक इत्यादेरपि स्वविषयान्तःपातिविष-
 यताप्रयोज्यं निरुक्तोभयाभावप्रयोजकीभूतं यद्यदभावाधिकरणत्वं
 तत्तदभावाधिकरणत्वं विशिष्टान्तरयद्धर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोज्यं
 तद्धर्मावच्छिन्नाघटितमित्यर्थो वाच्यः । न च व्यभिचारविशिष्ट-
 मेयत्वादावतिव्याप्तिवारणायान्तःपातिविषयतामनिवेश्य विशेष-
 यदले विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वमित्यत्र स्वीयविरोधिविषयताप्रयु-
 क्तत्वमित्यर्थो वाच्यः, तथाच न व्यभिचारघटितबाधादावव्या-
 प्तिरिति वाच्यम् धूमवान् अवृत्तिवन्हेरित्यादिस्थलीयसाधना-
 प्रसिद्धिघटितव्यभिचारात्मकधूमाभाववद्बृत्तिवह्नौ तावताप्यव्या-
 प्तिरित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । उक्ताव्या घटादावतिव्याप्तिवारकतया विरोधिवि-
 षयताप्रयुक्तत्वदलसार्थक्यासम्भवेऽपि आहार्यस्थले एकदेशे-

ऽतिव्याप्तिवारकत्वेनैव सार्थक्यसम्भवेन तद्वैयर्थ्याभिधानासङ्गति-
तादवस्थ्यादिति ॥ २३ ॥

यद्विषयकनिश्चयोत्तरानुमितौ प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्याव-
गाहित्वस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य
च द्वयोर्व्यतिरेकस्तत्त्वमित्युभयाभावघटितहेत्वाभाससामान्यलक्षणं
दीधितिकृता कृतम् । तत्र मेयत्वविशिष्टव्यभिचारवारणाय निवे-
शितस्य विशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणस्य विशिष्टान्तरविषयि-
त्वाप्रयोज्यत्वविषयताप्रयोज्यतादृशाभयाभावप्रयोजकाभावाधिकर-
णताकत्वमित्यर्था भट्टाचार्येण कृतः ।

अत्र धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवाह्निमदात्मकबाधविषयताप्रयो-
ज्यायां तादृशसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां तादृ-
शबाधविषयान्तःपातिव्यभिचारविषयताप्रयोज्यत्वसत्त्वात्तादृशबाधा-
दावव्याप्तिरतो विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वपदेन यत्किं-
ञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वं विवक्षित-
म् । न च सर्वत्रैव एकदेशीयविषयतामादायासम्भवसम्भवे व्यभि-
चारघटितबाधादावव्याप्तिदानं संदर्भविरुद्धमिति वाच्यम् प्रकृतल-
क्षणाश्रयाभूताविशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वविवक्षयापि एकदेश-
विषयतामादाय दोषवारणसम्भवेनाव्याप्तिदानस्यैवोचितत्वादिति ।
अथ व्यभिचारादिविषयतानिष्ठस्य प्रयोजकतावच्छेदकीभूतस्य निर-
वच्छिन्नवह्नित्वादिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकतादृशविषयतात्वस्य जा-
तिमान् धूमव्यभिचारीत्यादिज्ञानीयविषयितासाधारणव्यभिचारादि-
रूपविशिष्टान्तरविषयितात्वाव्यापकतया मेयत्वविशिष्टव्यभिचारा-
दावति(१)व्याप्तिरतस्तद्वारणाय यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वा-
व्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयविशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकत्व-
मेव वाच्यम् एवं च तादृशविशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकीभूतविष-
यिताशून्यज्ञानीयविषयित्वाप्रयोज्यत्वनिवेशेनैव बाधविषयतान्तःपा-
तिव्यभिचारादिविषयतामादाय व्यभिचारादावव्याप्तिवारणसम्भवे

[१] ननु तादृशविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकत्वाप्राप्ति-
ध्याऽसम्भवसम्भवेऽतिव्याप्तिदानमसंगतमिति चेन्न व्यापकरूपाव-
च्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतासम्बन्धेन तादृशरूपाभावस्य
विवक्षितत्वादिति ।

विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकत्वनिवेशो व्यर्थ इति । न च जाति-
मान् धूमव्यभिचारीत्यादिज्ञानवारणाय तादृशोभयाभावप्रयोजकय-
त्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वाव्यापकत्वमेव निवेशनीयमिति वाच्य-
म् तथासति जात्यवच्छेदेन धूमव्याप्यवगाहिधूमव्याप्यजातिमद्वान्
धूमवान् वह्नेरित्यत्र मेयत्वविशिष्टधूमाभाववद्वातिवह्नेयात्मकव्यभिचा-
रेऽतिव्याप्तेः—तत्र वह्नित्वनिष्ठानिरवच्छिन्नावच्छेदकताघाटततादृश-
विषयितात्वस्य उभयाभावप्रयोजकजातिमान् धूमव्यभिचारीतिज्ञा-
नीयविषयतासाधारणविशिष्टान्तरविषयितात्वाव्यापकत्वादिति चे-
न्न अव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वनिवेशो व्यभिचारघटितबाधादाव-
व्याप्तिवारणसम्भवेऽपि मेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयकज्ञानस्य व्य-
भिचारात्मकविशिष्टान्तरविषयत्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वाविरहेण
केवलव्यभिचारविषयकज्ञानस्यैव तादृशतया तज्ज्ञानीयविषयत्वा-
प्रयोजकत्वस्य केवलव्यभिचारविषयकज्ञानाकालीनमेयत्वाविशिष्ट-
व्यभिचारविषयकज्ञानोत्तरज्ञानवृत्तिव्याप्यवगाहित्वाभावाधिकरण-
तायाः सत्त्वात् मेयत्वविशिष्टव्यभिचारवारणायैव विशिष्टान्तर-
विषयताव्यापकरूपावच्छिन्नत्वपर्यन्तस्य सार्थकत्वात् । एतेन
स्वावच्छिन्नाविषयकज्ञानीयविषयत्वाप्रयोज्यत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ वि-
शिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशो व्यर्थ
इत्यपि प्रत्युक्तम् । उक्तरीत्या मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावति-
प्रसङ्गात् ।

वस्तुतः धूमव्यभिचारिवह्नित्वेन अभावाद्यवगाहिधूमव्यभिचा-
रिवह्निमान् धूमाभाववानित्यादिबाधभ्रमस्यापि विशिष्टान्तरवि-
षयित्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यतया तद्विषयत्वाप्रयोज्यत्व-
स्य साध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायामसत्त्वेनाव्याप्तिरतो
व्यापकत्वनिवेशः । एतेन विशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकीभू-
तविषयताशून्यज्ञानीयविषयतावृत्तिरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशन-
मपि हेयम् । न च स्वविषयताप्रयोज्यत्वनिवेशनं व्यर्थमिति
वाच्यम् स्वपूर्ववर्तिज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताया एव
स्वनिष्ठप्रतिबन्धयतावच्छेदकाभावाधिकरणताप्रयोजकत्वात् साम-
ान्यभावमात्रप्रयुक्ततादृशोभयाभावप्रयोजकसाध्यावगाहित्वाभावाद्य-
धिकरणतायां विशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्यत्वसत्त्वेन मेयत्व-

विशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिवारकतयैव तत्सार्थक्यात् । न च तथापि विषयताप्रयोज्यत्वमेव निवेश्यतां किं विषयतायां स्वीय-
त्वनिवेशनेनेति वाच्यम् तावतापि पर्वतो धूमाभाववन्नित्याकार-
कभ्रमात्मकबाधज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयताप्रयोज्या-
यां निरुक्तोभयाभावप्रयोजकसाध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां
विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वसत्त्वेन मेय-
त्वविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्त्यापत्तेः धूमाभाववत्पर्वताप्रति-
ध्या विशिष्टान्तरपदेन बाधस्य धर्तुमशक्यत्वात् । न च तथापि
स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्वि-
शिष्टनिरूपितविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशापक्ष-
या स्वावच्छिन्नविषयताशून्यप्रतीतिविषयतावृत्तिरूपावच्छिन्ना-
प्रयोज्यत्वनिवेशेनैव व्यभिचारघटितबाधादिसङ्ग्रहसम्भवे व्याप-
कत्वपर्यन्तनिवेशनप्रयोजनाभाव इति वाच्यम् तथासत्यसम्भवाप-
त्तेः—व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयताशून्यभ्रमात्मकव्यभिचारादिप्र-
तीतिविषयतावृत्तिरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वस्य तादृशाधिकरणतायां
सत्त्वात् । एतेन स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावृत्तिरूपान-
वच्छिन्नप्रयोजकताकत्वनिवेशेनेव सामञ्जस्ये व्यापकत्वनिवेशो व्यर्थ-
इति परास्तम् । न च तथापि यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयतात्वव्या-
पकरूपानवच्छिन्नाप्रयोज्यत्वमनिवेश्य यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषय-
तावृत्तिरूपानवच्छिन्नप्रयोजकताकत्वमेव निवेश्यतां व्यापकत्वानि-
वेशेन लाघवात् व्यभिचारादिघटितबाधादिविषयतानिष्ठप्रयोज-
कतायाः शुद्धव्यभिचारादिवृत्तिरूपानवच्छिन्नतया तादृशबाधाद्य-
व्याप्तिवारणसम्भवादिति वाच्यम् । धूमव्यभिचारी वन्दिधूमवान्
वन्देरित्यादिस्थलीयबाधाव्याप्तिप्रसङ्गात् तादृशबाधविषयतानिष्ठ-
प्रयोजकतायाः व्यभिचारात्मकविशिष्टविषयतावृत्तितादृशबाधवि-
षयतात्वेनावच्छिन्नत्वात् । किञ्च सर्वत्रैव बाधादिविषयतानिष्ठप्र-
योजकतायाः शुद्धहृदादिरूपविशिष्टान्तरविषयतावृत्तिरूपावच्छेद्य-
तया असम्भवापत्तेश्च ।

इदं त्ववधेयम् । विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छि-
न्नस्वविषयतानिष्ठप्रयोजकताकत्वमेव निवेशयितुमुचितम् । विंशि-
ष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नत्वस्य व्यभिचारघटितबा-

धविषयतानिष्ठोभयाभावप्रयोजकतायामेव सत्त्वेन उभयाभावा-
धिकरणतायां विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नस्व-
विषयतानिष्ठप्रयोजकताकत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्यदुभयाभावप्रयो-
जकाभावाधिकरणतापर्यन्तानिवेशकृतलाघवाच्चेति ध्येयम् (१) ।
न च विशेष्यदलप्रविष्टाविरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभावाधिकरण-
ताया विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशे-
नैव सामञ्जस्य पृथक्विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशो व्यर्थ इति वा-
च्यम् । तथासति सर्वत्रैवासंभवापत्तेः हृदो वन्ध्यभाववान् वन्ध्यभा-
वव्याप्यवाञ्छत्यादि-समूहालम्बनबाधादिविषयकनिश्चयोनरानुमितौ
विशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्यविरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वा-

(१) अत्र केचित् । सर्वे गगनद्वाच्यत्वादित्यादौ सर्वत्वावच्छि-
न्नगगनवृत्ताबुद्धिम्प्रति गगनाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताकाकिञ्चिदव-
च्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वेन गगनाभाववत्सर्वे गगनाभाववान् घट
ज्ञातज्ञानसाधारणैकरूपेण प्रतिबन्धकतायाः सव्यभिचारे शिरोमणि-
नोक्तत्वात् [अतो] गगनाभाववत्सर्वरूपबाधादावव्याप्तिः गगनाभाव-
वत्सर्वत्वावच्छिन्नविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां गगनाभाववद्धतरूपवि-
शिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकं यत् गगनाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानि-
रूपितकिञ्चिदवच्छिन्नविषयतात्वं तदवच्छिन्नत्वात् । नच भवन्मते-
तादृशबाधादावव्याप्तिर्दुर्वारैव विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपाव-
च्छिन्नप्रयोजकत्वस्य सत्त्वादिति वाच्यम् मन्मते विशिष्टान्तरविषे-
यतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नविशिष्टान्तरविषयतानिष्ठप्रयोजकतानिरू-
पितप्रयोज्यत्वाभावस्य वक्तव्यत्वात् । नच तथापि उक्तरूपावच्छिन्न-
विशिष्टान्तरविषयतानिष्ठप्रयोजकताभिन्नत्वस्य स्वविषयतानिष्ठप्र-
योजकतायां निवेशान्नोक्तदोष इति वाच्यम् प्रयोजकत्वस्यैक्यमते उ-
क्तबाधेऽव्याप्तेर्वारयितुमशक्यत्वात् । स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकता-
यां विशिष्टान्तरविषयतावृत्तिप्रयोजकत्वाभिन्नत्वात् । स्वमते तु
स्वावच्छिन्नविषयताप्रयोज्यस्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयताव-
च्छेदकधर्मविशिष्टान्युभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वनिवे-
शान्नोक्तदोषावकाशः । वौशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नविषयतात्वव्यापक-
रूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वस्वावच्छिन्नविषयताशालि-
निश्चयाव्यवहितोत्तरज्ञानवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनेति प्राहुः ।

सत्त्वात् उक्तसमूहालम्बनाविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिनिष्ठतादृशोभ-
याभावाधिकरणतायां विनिगमकासङ्गावात्सत्प्रतिपक्षविषयताया
अपि प्रयोजकत्वात् । एतेन याद्विषयकनिश्चयोत्तरानुमितित्वव्या-
पकविशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्यविरोधिविषयताप्रयोज्योभयाभावा-
धिकरणताकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे स्वतन्त्रविशिष्टान्तराघटित-
त्वप्रवेशो व्यर्थ इत्यपि प्रत्युक्तम् । उक्तीत्याऽसम्भवापत्तेः । अत्र य-
त्किञ्चिदधिकरणतानिवेशो नासम्भव इति ध्येयम् । न च धूमव्यभि-
चारिवह्निमान् धूमवान्वहेरित्यादौ बाधघटकीभूतधूमव्यभिचारिव-
ह्निप्रत्यातिव्याप्तिः बाधविषयतान्तःपातितदीयविषयताप्रयोज्यायां ता-
दृशोभयाभावप्रयोजकसंश्लिष्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां
विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वादिति वाच्यम् ।
स्वविषयताप्रयोज्यपदेनापि स्वविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्य-
त्वस्य विवक्षणीयत्वात् । अथोक्तीत्या विशिष्टान्तराघटितत्वनिवे-
शे तेनैवैकदेशवारणसम्भवे विशेष्यदलमनर्थकम् । एकदेशीयविषय-
तात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वाप्रसिद्धैव स्वपदेन एकदेशस्य
धर्तुमशक्यत्वेन विशिष्टान्तराघटितत्वासत्त्वादेव एकदेशो-
ऽतिव्याप्त्यसम्भवादिति । न चानुगमसम्भवेन विशिष्टान्त-
रविषयताप्रयोज्यस्वविषयताप्रयोज्यतादृशोभयाभावाधिकरणताकं
यद्यत्तदन्यरूपविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशात् विशेष्यदलवैयर्थ्य-
मिति वाच्यम् तथासति बाधादेरसम्भवापत्तेः—बाधा-
देरपि स्वविषयताप्रयोज्यविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यबाधसत्प्रति-
पक्षोभयविषयकसमूहालम्बननिश्चयोत्तरज्ञाननिष्ठतादृशोभयाभावप्र-
योजकसाध्यावगाहित्वाभावाधिकरणताकत्वादिति चेन्न विशिष्टा-
न्तरविषयताप्रयोज्यस्वविषयताप्रयोज्यतादृशोभयाभावप्रयोजकाभा-
वाधिकरणतासामान्यं यद्यत्तदन्यत्वस्य विशिष्टान्तराघटितत्वपदेन
विवक्ष्यैवासम्भवासम्भवेन विशेष्यदलसार्थक्यात् । न चैवं व्यभि-
चारविशिष्टमेयत्वादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् विरोधिविषयतायां
स्वीयत्वनिवेशेनैव तत्रातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ध्येयम् ।

परे तु विशेष्यदलानुक्तौ पाषाणमयत्ववत्पर्वतेऽतिव्याप्तिः पाषा-
णमयो न वह्निमानिति—ज्ञानकालीनपर्वतःपाषाणमय इति ज्ञानस्या-
प्यनुमितिप्रतिबन्धकतया पाषाणमयत्ववत्पर्वतविषयताया अपि पा-

षाणमयत्वविशिष्टपर्वतविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नतादृशाभावा-
धिकरणताप्रयोजकत्वात् । न च पाषाणमयत्वविशिष्टपर्वतविषयता-
प्रयोज्यतादृशाधिकरणताया वह्नयभाववत्पाषाणमयत्वविशिष्टात्म-
कविशिष्टान्तरप्रयोज्यत्वान्नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । पाषाणमय-
त्वावच्छेदेन वह्नयभावघटितवह्नयभावंवत्पाषाणमयत्वविशिष्टस्या-
प्रसिद्धत्वात् । न च विशेष्यदलोक्तावपि निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानि-
त्यादौ पाषाणमयत्ववत्पर्वतेतिव्याप्तिः तत्र विशेष्यदलस्यापि सत्त्वा-
त्, यदि च तत्र विरोधिविषयत्वाभावान्नातिव्याप्तिरित्युच्यते तदा-
पि निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् नीलपर्वतादित्यत्र नीलत्वाभाववान्
वह्निमान् नीलत्वाभाववान् पर्वत इति ज्ञानीयविषयतामादाय नील-
त्वाभाववत्पर्वतेऽतिव्याप्तिः साध्यवत्पक्षविषयताबहिर्भूतविषयता-
रूपद्वितीयकल्पोक्तविरोधिविषयतायाः पाषाणमयत्ववत्पर्वतादानपि
सत्त्वात् तत्रातिव्याप्तिश्चेति वाच्यम् । पाषाणमयो न वह्निमानिति
ज्ञानाकालीनपाषाणमयत्ववत्पर्वतज्ञानोत्तरज्ञानवृत्तितादृशाधिकरण-
तायां विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वानभ्युपगमेन पाषाणमयत्ववत्पर्वत-
विषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभा-
वासत्त्वेन विशेष्यदलाभावादेवोक्तातिव्याप्त्यसम्भवादिति प्राहुः ।

वस्तुतस्तु स्वातन्त्र्येण तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशापेक्ष-
यालाघवेन दीधितिकारोक्ताविशेष्यदलप्रविष्टउभयाभावाधिकरणता-
यामेव विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नविरोधिविषय-
तानिष्ठप्रयोजकताकत्वनिवेशान्न विशेष्यदलव्यावृत्त्यसङ्कतिः । अत
एव पूर्वमुक्तं भट्टाचार्येण स्वातन्त्र्येण तादृशविशेषणं यत्पदार्थे अनि-
वेद्य निश्चय एव तादृशविशिष्टान्तराविषयकत्वं निवेद्यमिति स्वर-
सादत्र निष्कृष्टकल्पे उभयाभावाधिकरणताप्रयोजकतायां तादृशवि-
शेषणमिति ध्येयम् ।

यत्तु गगनमभावाप्रतियोगि एगनादित्यत्राभावाप्रतियोगित्व-
व्यायकीभूताभावप्रतियोगिपगगनरूपासाधारणे बाधघटितेऽव्याप्ति-
स्तज्ज्ञानोत्तरज्ञाननिष्ठतादृशसाध्याधगाहित्वाभावाधिकरणतायां बा-
धरूपविशिष्टान्तरविषयित्वप्रयोज्यत्वात् ।

तत्तुच्छम् । साध्यवत्ताबुद्धौ अभावप्रतियोगिगगननिश्चयत्वेन
प्रतिबन्धकतयैवोपपत्तौ तत्र ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन बाधज्ञानस्य प्र-

तिबन्धकत्वान्तराभावेन तस्यालक्ष्यत्वात् स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धक-
त्वाभावेन दोषत्वायुक्तत्वात् व्यभिचारादिघटितबाधादेश्च स्वा-
तन्त्र्येण दूषकत्वात् तत्सङ्गहप्रकारस्यावश्यकत्वात् ॥, २५ ॥

व्यभिचारादिघटितबाधादिविषयताप्रयोज्याया दीधितिकारो-
क्तोभयाभावाधिकरणताया व्याप्त्यादिविरहप्रयोज्यत्वेन यत्कि-
ञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नबाधादिविषयताप्रयो-
ज्यत्वंनियमात् तत्सङ्गहाय तादृशोभयाभावप्रयोजकाभावपर्य-
न्तनिवेश इति भट्टाचार्येणोक्तम् । न च विशिष्टान्तरविषयत्वा-
प्रयोज्यत्वविषयताप्रयोज्यतादृशोभयाभावप्रयोजकाधिकरणताकत्व-
मित्युक्तावेव व्यभिचारघटितबाधे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावा-
धिकरणताव्यक्तिमादाय लक्षणसमन्वयसंभवे उभयाभावप्रयोजका-
भावाधिकरणतायामभावीयत्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । जन्यता-
वच्छेदकविषयताया जनकतावच्छेदकविषयताप्रयोज्यत्वेन मेयत्ववि-
शिष्टव्यभिचारविषयकसंस्कारोत्तरवृत्तितज्जन्यस्मृतौ या मेयत्ववि-
शिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयता तदाधिकरणतामादाय मेयत्ववि-
शिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिवारकतायां तत्सार्थक्यात्, स्मृतिनिष्ठ-
तादृशाधिकरणतयां तादृशस्मृत्युत्तरानाहार्यज्ञाननिष्ठतादृशोभयाभा-
वप्रयोजकत्वस्य संस्कारीयमेयत्वाविशिष्टव्यभिचारविषयत्वप्रयोज्य-
त्वस्य च सत्त्वात् । न च स्मृतिनिष्ठतादृशाधिकरणतयां व्याभिचारा-
त्मकविशिष्टान्तरविषयत्वप्रयोज्यत्वात् नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
जनकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपेण जन्यतावच्छेदकविषयताप्रयोज-
कत्वेन शुद्धव्यभिचारविषयतात्वेन तत्राप्रयोजकत्वादिति ध्येयम् ।

यत्तु तादृशाधिकरणतायामभावीयत्वानिवेशे मेयत्वविशिष्टव्य-
भिचारव्याप्यवत्यातिव्याप्तिस्तादृशव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयताप्रयोज्य-
मेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयकानुमितिनिष्ठविषयताधिकरणतायामु-
भयाभावप्रयोजकत्वस्य विशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्यत्वस्य च स-
त्त्वादिति ।

तच्चुच्छम् । अभावीयत्वनिवेशोऽपि व्याप्त्यवगाहित्वाभावाधिक-
रणतामादाय विशिष्टान्तराघटितत्वस्य तत्र सत्त्वेनोक्तातिव्याप्तेर्दुर्वा-
रत्वादिति ।

अथ पर्वतो धूमवान्वहोरित्यत्र धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमदा-

दाधतिव्याप्तिः धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमाभाववान् धूमव्यभिचारि-
वह्निमांश्च पर्वत इत्यादिज्ञानियधूमाभाववद् धूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वा-
वच्छिन्नविषयतायाः साध्यावगाहित्वाभावाधिकरणताप्रयोजकत्वेन
स्वविषयताप्रयोज्यतादृशसाध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां वि-
शिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वसत्त्वेन विशिष्टा-
न्तराघटितत्वस्य स्वस्वव्यभिचारघटिततया विशेष्यदलस्य च स-
त्त्वात् । न च स्वविषयताप्रयोज्यतादृशाधिकरणतायां धूमव्यभिचा-
रिवह्निमत्पर्वत रूपविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वात्कथं तन्नाव्याप्ति-
रिति वाच्यम् धूमव्यभिचारिवह्निमत्पर्वतरूपाविशिष्टस्याप्रसिध्वा वि-
शिष्टान्तरपदेन तस्योपादानुमशक्यत्वात् ।

मैवम्, विशेष्यदलघटकविरोधिविषयतानिष्ठप्रयोजकत्वस्य विशि-
ष्टान्तराघटितत्वदलघटकस्वविषयतानिष्ठप्रयोजकत्वस्य च द्व्येरेक-
रूपावच्छिन्नत्वविवक्षया यद्विषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये विरो-
धिविषयतानिष्ठयद्रूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावदुभया-
भाववत्त्वं स्वविषयतानिष्ठतयद्रूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्य-
तावद्विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्योभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरण-
ताकत्वमित्यर्थस्य पर्यवसितत्वेन प्रागुक्तातिव्याप्तिवारणानवकाशा-
दिति । एवं च धूमव्यभिचारिवह्निमान्धूमवान्वहेरित्यत्र धूमव्यभिचारि-
वह्निमति प्रागुक्तातिव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तराघटितत्वशरीरे स्व-
विषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वमपि निवेशनीयं प्रयोजकताद्व-
योरैक्यविवक्षयैव तन्नाव्याप्तिवारणसम्भवादिति ध्येयम् । प्रयोजक-
तायां स्वविषयतानिष्ठत्वं प्रयोजकताया ऐक्यलाभायैवेति ध्येयम् ।

एवं प्रतिबन्धकताघटितलक्षणेऽपि विषयतानिष्ठयद्रूपावच्छिन्ना-
वच्छेदकताकप्रतिबन्धकताकत्वं विशेष्यदलघटकं स्वविषयतानिष्ठ-
तद्रूपावच्छिन्नप्रयोजकत्वमेव विशिष्टान्तराघटितत्वशरीरेऽपि निवे-
शनीयम् नातस्तल्लक्षणे उक्तदोषसम्भवः ॥२६॥

विरोधिविषयतापदेन तादृशोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकको-
टौ यद्रूपावच्छिन्नांशे यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं निविष्टं तद्रूपा-
वच्छिन्नांशे तद्रूपावच्छिन्नाभावतद्व्याप्यान्यतरविषयत्वं सिद्धिवि-
षयेऽतिव्याप्तिवारणाय विवक्षितं भट्टाचार्येण ।

न च उभयाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ यद्रूपावच्छिन्नवै-

शिष्ट्यावगाहित्वं निविष्टं तद्रूपावच्छिन्नाभावतद्याप्यान्यतराविषयता-
विषक्षणेनैव सामञ्जस्ये तद्रूपावच्छिन्नांश इत्यस्य वैयर्थ्यामिति वाच्यम्
य ह्यभाववद्भेदकलीनपर्वतो वह्निमानित्यादौ सिद्धिविषयेऽतिव्या-
प्तिवारणाय तद्रूपादानादिति तु विभावनीयम् ।

अथ विरोधिविषयताशरीरे तद्रूपावच्छिन्नाभावत्वेन तद्रूपाव-
च्छिन्नाभावविषयत्वं वस्तुगत्या तद्रूपावच्छिन्नाभावविषयत्वं वा
निवेशनीयम् । आद्ये पर्वतो वह्न्यभाववानित्यत्र वह्निमत्पर्वतरूपबा-
धेऽव्याप्तिः । द्वितीये पर्वतो वह्निमान् द्रव्याभावादित्यादौ वह्निमत्प-
र्वतात्मकासिद्धिविषयेऽतिव्याप्तिः वस्तुगत्या वह्नोरपि द्रव्याभावाभाव-
त्वादिति । न च यद्रूपावच्छिन्नांशे यदवगाहिता तत्स्वरूपाभावप्रति-
योगितावच्छेदकरूपेण तदभावविषयत्वं विवक्षणीयम् तथार्चं
वह्निवत्त्वस्य पर्वतो वह्न्यभाववानित्यत्र तत्स्वरूपाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वात्, पर्वतो वह्निमान् द्रव्याभावादित्यत्र च तादृशप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वान्न प्रागुक्ताव्याप्त्यतिव्याप्त्यवकाश इति वाच्यम् ।
एवमपि ह्येव वह्न्यभाववान् द्रव्यात् गुणो द्रव्याभाववान् वह्निरित्या-
दौ साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्तिर्द्रव्यस्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
स्य वह्न्यभावत्वे वह्निस्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य च द्रव्य-
त्वाभावत्वे सत्त्वात् । न च यद्रूपावच्छिन्नांशे यद्रूपावच्छिन्नावगाहि-
ता निविष्टा तद्रूपसमनियतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेद-
करूपेण तद्रूपावच्छिन्नाभावविषयतानिवेशान्न प्रागुक्तदोषः वह्न्यभा-
वत्वादौ द्रव्यत्वादिसमनियतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वाभावादिति वाच्यम् । एवमपि यत्र समवायावच्छिन्नप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वस्य साध्यत्वं संयोगेन वहेर्हेतुत्वं तत्र सा-
ध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्त्यापत्तेर्वह्निवत्त्वसमनियतानुयोगितानिरूपितप्रति-
योगितावच्छेदकत्वस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावत्वादेरपि
सत्त्वात् । न च यदंशे यद्रूपघटितयद्रूपावच्छिन्नसंसर्ग-
ताकयद्रूपावच्छिन्नावगाहित्वं निविष्टं तद्रूपावच्छिन्नसंसर्ग-
ताकयद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावावृत्तितद्रूपसमनियतानुयोगि-
तानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकधर्मेण तद्रूपावच्छिन्नाभावविष-
यतानिवेशान्न कोऽपि दोषः समवायावच्छिन्नवह्न्यभावत्वस्य सं-
योगत्वावच्छिन्नसंसर्गताकप्रतियोगिताकाभावावृत्तित्वाभोक्तातिव्या-

तिर्यङ्मूषघटितरूपावच्छिन्नतुपादानात्, पर्वतत्वावच्छेदेन व-
ह्नेसाध्यतास्थले विशिष्टसंसर्गतावच्छेदकाप्रसिद्धावपि न क्षतिः
संसर्गतावच्छेदककोटिप्रविष्टसंयोगत्वमादायैव प्रसिद्धिसम्भवादि-
ति वाच्यम् । तावतापि हृदो धूमजनकतेजोभाववान् वह्नेरित्यादौ सा-
ध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् वह्निवसमनियतानुयोगितानिरूपित-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य बन्धित्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्य च
धूमजनकतेजोभावत्वे सत्त्वादिति । यदि च धूमजनकतेजोऽभावो न
बन्धभावस्वरूपः समनियताभावानामैक्यानभ्युपगमादित्युच्यते तदा
कथाश्चिबुक्तातिव्याप्तिवारणं सम्भवतीति सुधोभिर्विभावनीयम् (१) ।

न चोक्तरीत्या विरोधिविषयतानिर्वचने विरोधियद्विषयतासामा-
न्यप्रयुक्तस्तादृशोभयाभावस्तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे शेषतैयर्थ्यमिति
वाच्यम् । तथा सति पर्वतो बन्धिमान् नीलपर्वतादित्यत्र नीलत्वा-
भाववत्पर्वतेऽतिव्याप्त्यापत्तेः नीलत्वाभाववान् बन्धभाववान् नी-
लत्वाभाववांश्च पर्वत इत्याकारकज्ञानोत्तरानुमितिनिष्ठाध्यावगा-
हित्वाभावाधिकरणतायां नीलत्वाभाववत्पर्वतनिरूपितविरोधि-
विषयतासामान्यप्रयोज्यत्वादिति ध्येयम् ॥ २७ ॥

अथ पक्षवृत्तित्वाघटितसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुरू-
पासाधारणेऽव्याप्तिः पक्षवृत्तित्वाघटितासाधारण्यं निरुक्तविरोधिवि-
षयित्वाभावात् । तादृशासाधारण्यविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसा-
मान्ये निरुक्तोभयाभावासत्त्वेन विशेष्यदलानाक्रान्तत्वात् स्वविष-
यताप्रयोज्यतादृशोभयाभावप्रयोजकसाध्यावगाहित्वाभावाधिकरण-
तायां हेतुमत्पक्षरूपविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वेन विशिष्टान्त-
राघटितत्वस्यासत्त्वाच्च । न च विशेष्यदलरक्षणाय यद्विषयकनिश्चये
पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वं विशेषणं देयमिति वाच्यम् त-

(१) परेतु तद्रूपावच्छिन्नाभावनिरूपितमनिवेश्य तद्रूपावच्छि-
न्नघटकतानवच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्या-
पकं यद्विषयत्वं तच्छून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य निरुक्तानु-
योगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतायां निवेशान्नोक्तदोषः । विष-
यतायां घटकतानवच्छेदकत्वनिवेशात् धूमजनकतेजोऽभावकाली-
नबन्धिहेतुकधूमजनकतेजोऽभावसाध्यकस्थले न साध्यवत्पक्षेऽति-
व्याप्तिरित्याहुः ।

थासति यद्विषयकनिश्चये हेतुमत्तानिश्चये च अनाहार्यत्वनिवेशस्या-
वश्यकत्वेन स्वरूपासिद्धावव्याप्त्यापत्तेः । यत्तु यद्विषयकनि-
श्चयोत्तरोत्पन्न इति प्रकृतलक्षणे तृतीयक्षणव्यावृत्ताव्यवहि-
तोत्तरत्वमेव निवेशनीयम् तथाचासाधारण्यनिश्चयोत्तरं पक्षे
हेतुसाध्यावगाहनाहार्यज्ञानानुत्पत्त्या तादृशनिश्चयोत्तरानुमिति-
सामान्ये एव निरुक्तोभयाभावसत्त्वाविशेष्यदलमक्षतमेवेति ।
तत्तुच्छम् । द्वितीयक्षणमात्रपर्यवसायिअव्यवहितोत्तरत्वनिवेशे
काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यत्र काञ्चनमयत्वव्यापकीभूताभा-
वप्रतियोगिधूमत्वरूपस्यासाधारण्यानात्मकस्यालक्ष्यतया तत्रातिव्या-
प्त्यापत्तेः, हृदो वन्दिमान् जलादित्यत्र जलावच्छेदेन वन्ध्यभाव-
घटितवन्ध्यभावजलवदात्मकेऽतिव्याप्तेश्च—तन्निश्चयद्वितीयक्षणे नि-
रुक्तोभयाभावावगाहि-अनाहार्यज्ञानानुत्पादात्, एवमसाधारण्य-
विषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये निरुक्तोभयाभावसत्त्वेऽपि उ-
क्तविरोधिविषयताप्रयुक्तत्वाविशिष्टतादृशोभयाभावासत्त्वात् असा-
धारणेऽव्याप्तितादवस्थ्याच्च । न च विशेष्यदलरक्षणाय हेतुमत्पक्ष-
ज्ञानाकालीनत्वासाधारण्यविषयकत्वेतदुभयाभाववैशिष्ट्यम् असा-
धारण्यज्ञाने विरोधिविषयतासम्पादनाय च मुख्यविशेष्यताद्व-
यशून्यत्वं यद्विषयकनिश्चये निवेशनीयम्, तथाच साध्यव्यापकी-
भूताभावप्रतियोगिहेतुमान्पक्ष इत्याकारकविशिष्टविषयताशालि-
ज्ञानमादायैवासाधारणे लक्षणसमन्वय इति वाच्यम् हेतुमत्पक्षावि-
षयकहेतुमत्पक्षज्ञानकालीनासाधारण्यज्ञानेऽपि निरुक्तोभयाभावव-
त्त्वस्य मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यत्वस्य च सत्त्वात्तत्र च निरुक्तविरो-
धिविषयत्वाभावात्तदुत्तरानुमितौ विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभावा-
सत्त्वादसाधारण्येऽव्याप्तितादवस्थ्यात् जातिमान् वन्ध्यभाववानि-
त्यादिज्ञानमादायासम्भववारणायाव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वनिवे-
शस्यावश्यकतया विशिष्टविषयताशालिज्ञानमादाय लक्षणसम-
न्वयासम्भवाच्च । एतेन हेतुमत्पक्षज्ञानाकालीनत्वं परित्यज्य हे-
तुमत्पक्षविषयताघटितोभयाभावनिवेशे विशिष्टविषयताशालिज्ञान-
मादायैवासाधारण्यसङ्गह इत्यपि परास्तम् । न च यदंशे यदवगा-
हित्वं तदंशे तदवगाहिप्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकयद्रूपावच्छिन्न-
विषयत्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयतैव विरोधिविषयतापदेन वाच्या य-

द्विषयकनिश्चये हेतुमत्पक्षज्ञानाकालीनत्वघटितोभयाभाववत्त्वमेष निवेशनीयम् तथाच हेतुमत्पक्षज्ञानाकालीनहेतुपक्षाविषयकासाधारण्यज्ञानमादायैव लक्षणसमन्वय इति वाच्यम् विरोधिविषयतापदस्य उक्तार्थकत्वे पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्त्यापत्तेः वह्निमान् धूमाभाववान् वह्निमांश्च पर्वत इत्यादिज्ञानियप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य । वह्निमत्पर्वतविषयतायामपि सत्त्वात् इति चेत् ।

अत्र केचित्-विरोधिविषयतापदेन यद्रूपावच्छिन्नांशे यद्रूपावच्छिन्नावगाहिता निविष्टा तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यताभिन्नविशेष्यत्वानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नावगतव्याप्त्यान्यतरविषयता (१) वाच्या यद्विषयकनिश्चये प्रागुक्तोभयाभाववत्त्वं निवेशनीयम् तथाच हेतुमत्पक्षज्ञानाकालीनतादृशपक्षाविषयकासाधारण्यसङ्ग्रह इत्याहुः ।

तदप्यसत् । उक्तक्रमेण विरोधिविषयतानिर्वचने पर्वतो वह्निमान् वह्निमत्पर्वताभावादित्यत्र साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्त्यापत्तेः ।

नव्यास्तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्तानिश्चयाप्यत्वासाधारण्यविषयकत्वोभयाभाववत्त्वं यद्विषयकनिश्चये निवेशनीयम् तथाच साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमान्पक्ष इत्याकारकज्ञानमादायैवासाधारणे लक्षणसमन्वयः । न चोक्तज्ञानस्याव्यापकीभूताभावप्रतियोगिविषयताशून्यत्वाभावात् कथं तदादाय लक्षणसमन्वय इति वाच्यम् अव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वपदेनापि साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्पक्षविषयतानन्तःपाति-अव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वस्य ' अव्यापकीभूतविषयतावत्त्वसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्पक्षविषयतानन्तःपातिविषयतावत्त्वोभयाभावस्य विवक्षितत्वादिति प्राहुः ।

एतेन विशिष्टदलप्रविष्टविरोधिविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये पृथक् विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशो विफलः । न च विशिष्टान्तराघटितत्वानिवेशो हृत्त्वावच्छेदेन पन्हेस्साध्यतास्थले तदवच्छेदेन वन्हाभाववद्भ्रदादावतिव्याप्तिः हृत्त्वावच्छेदेन वन्हाभावविषयता-

(१) विषयतात्वेन निवेशाद्वन्हव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-जलत्वावच्छिन्नविशेष्यतामादाय लक्षणगमनादिति ध्येयम् ॥

त्वावच्छेदेन तादृशोभयाभावप्रयोजकतायाः विशिष्टान्तरविषयता-
त्वव्यापकरूपानवच्छिन्नत्वात् । स्वमते तु तादृशोभयाभावप्रयोज-
कीभूतायां हृदत्वावच्छेदेन साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकर-
णतायां सामानाधिकरण्येन बन्धभाववद्भ्रदात्मकविशिष्टान्तरवि-
षयताप्रयोज्यत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् तस्य लक्ष्यत्वात् । अन्य-
था सामानाधिकरण्येन साध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतामादाय
तन्निवेशेऽप्यप्रतीकारादिति पूर्वपक्षो निरस्तः । साध्यव्यापकीभूता-
भावप्रतियोगिहेतुमत्पक्षविषयत्वस्यैव निरुक्तविरोधिविषयतारूप-
त्वात् तन्निष्ठप्रयोजकतायां हेतुमत्पक्षरूपविशिष्टान्तरविषयता-
त्वव्यापकरूपावच्छिन्नतयाऽसाधारणेऽव्याप्तिप्रसङ्गादिति ध्येयम् ।

अत्रोक्तरीत्याऽसाधारण्ये विशेष्यदलसत्त्वसंपादनेऽपि हेतुमत्प-
क्षरूपविशिष्टान्तरघटितत्वात्कथं तत्संग्रहः । न च विशिष्टान्तरपदेन
प्रकृतलक्षणाक्रान्तविशिष्टान्तरं वक्तव्यम् हेतुमत्पक्षादिकं च न
तथेति वाच्यम् तथापि जलाभाववद्भ्रदकालीनवहेत्साध्यतास्थले
जलवद्भ्रदात्मकहेतुमत्पक्षस्य तादृशतया तत्रासाधारणेऽव्याप्ते-
रपरिहारात् । न च विशिष्टान्तराघटितत्वशरीरे ज्ञानवैशिष्ट्या-
प्रयोज्यत्वे सति यद्विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वं तदभावनिवेशा-
न्नासाधारण्यासङ्ग्रह इति वाच्यम् तथा सति मेयत्वविशिष्टासा-
धारण्येऽतिव्याप्त्यापत्तेः । अथासाधारण्यविषयतात्वावच्छिन्नप्रयो-
जकत्वानिरूपितत्वज्ञानवैशिष्ट्यप्रयोज्याधिकरणतावृत्तित्वोभयाभा-
वस्य विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यतायां निवेशे हेतुमत्पक्षरूपवि-
शिष्टान्तरमादाय नासाधारण्यासङ्ग्रह इति । न चैवं असाधार-
ण्यज्ञानकालीनमेयत्वविशिष्टबाधज्ञानोत्तरानुमितिनिष्ठमेयत्वविशिष्ट-
बाधविषयताप्रयोज्यसाध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां बाधाद्या-
त्मकविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वसत्त्वेऽपि तत्प्रयोज्यतायां निरु-
क्तोभयाभावासत्त्वान्मेयत्वविशिष्टबाधेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्व-
विषयताप्रयोज्यतायामपि निरुक्तोभयाभावनिवेशात् ।

अथ तादृशाधिकरणतानिष्ठहेतुमत्पक्षविषयताप्रयोज्यत्वं प्रति-
बन्धकतावच्छेदेकतापर्याप्त्याधिकरणघटिकर्यावाद्भिन्निरूपितमेकमेव न
तु नानेति कथं विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यतायां तादृशोभयाभाव-
निवेशेऽप्यसाधारण्यसंग्रह इति चेत्, तर्हि तादृशप्रयोज्यत्वस्यैक्येऽपि

तादृशप्रयोज्यतानिरूपितहेतुमत्पक्षविषयतानिष्ठप्रयोजकता नानैवाव-
च्छेदकभेदात्तासां भिन्नानामपि तत्प्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकतात्वेन
व्यासज्यवृत्तितया महानसीयवह्वभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्या-
सैरैक्येन तज्ज्ञेदेन न प्रयोजकताभेदः । एवं च ज्ञानवैशिष्ट्यप्रयो-
ज्यतानिरूपितत्वासाधारण्यविषयतात्त्वानवच्छिन्नत्वोभयाभाववती
या विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकता तन्निरू-
पितप्रयोज्यत्वाभावस्य विशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्य इत्यनेन विव-
क्षितत्वात् हेतुमत्पक्षविषयतानिष्ठतादृशप्रयोजकतायां तादृशोभय-
वत्त्वेनासाधारण्यसङ्गहादिति चेन्न । हृदो वह्निमान् वह्निमद्वृत्तिजला-
दित्यादौ साधनाप्रसिध्यात्मकवह्निमद्वृत्तिजले मेयत्वविशिष्टेऽति-
व्याप्तिः । वह्निमद्वृत्तिजलं मेयं जलवांश्च हृद् इति ज्ञानोत्तरघटाद्य-
नुमितिनिष्ठमेयत्वविशिष्टवह्निमद्वृत्तिजलविषयताप्रयोज्यसाध्याव-
गाहित्वाभावाधिकरणतायां तद्वटकीभूतवह्निमद्वृत्तिजलविषयता-
प्रयोज्यत्वेऽपि तत्प्रयोज्यतानिरूपिततादृशजलविषयतानिष्ठप्रयोज-
कतायां तादृशोभयाभावविरहेण तादृशोभयाभाववद्विशिष्टान्तरवि-
षयतानिष्ठप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वाभावस्य तादृशाधिकरण-
तायामक्षतत्वेन तामादाय विशिष्टान्तराघटितत्वस्य सत्त्वात्,
एवं हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्वभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्वध्वेऽ-
तिव्याप्त्यापत्तेश्च—तद्वटकीभूतवह्वभाववज्जलवदादिरूपविशिष्टा-
न्तरविषयतानिष्ठतादृशाधिकरणताप्रयोजकतायां तादृशोभयवत्त्वा-
त् । न चासाधारण्यविषयताप्रयोज्याधिकरणताप्रयोजकत्वासाधार-
ण्यविषयत्वान्यत्व—एतदुभयाभावो विशिष्टान्तरविषयतायामेव निवे-
शनीयः नतु तन्निष्ठप्रयोजकतायामुक्तोभयाभावः तथा च नोक्ताति-
व्याप्तिद्वयावकाश इति वाच्यम् । तथा सति हृदो वह्निमान्धूमादित्यादौ
मेयत्वविशिष्टबाधेऽतिव्याप्त्यापत्तेः वह्वभाववान् हृद्ः प्रमेयः वह्नि-
व्यापकीभूताभावप्रतियोगी धूमः धूमवान् हृद् इति ज्ञानोत्तरघटाद्य-
नुमितिनिष्ठपक्षधर्मिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां
विनिगमनाविरहेण बाधासाधारण्यविषयितयोर्द्वयोरेव प्रयोजकत-
या बाधविषयतायां तादृशोभयाभावासत्त्वेन विशिष्टान्तरपदेन बा-
धस्य धर्तुमशक्यत्वादिति चेत् ।

अत्र केचित्—असाधारण्यविषयताप्रयोज्यत्वानिरूपितत्वासाधा-

रण्यविषयतात्वानवच्छिन्नत्वोभयाभाववती या विशिष्टान्तरविषय-
तानिष्ठप्रयोजकता तन्निरूपितप्रयोज्यत्वाभावस्य विशिष्टान्तरविषय-
त्वाप्रयोज्येत्यनेन त्रिवक्षणाशोक्तदोष इत्याहुः ।

तन्न, धूमाभाववत्पर्वतकालीनपर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ आश्र-
यासिद्ध्यात्मकमेतत्त्वविशिष्टधूमवत्पर्वतेऽतिव्याप्तिः वह्निव्यापकीभूना-
भावप्रतियोगी धूमः धूमवान् पर्वतः प्रमेय इति ज्ञानोत्तरघटाद्यनु-
मितिनिष्ठप्रमेयत्वविशिष्टधूमवत्पर्वतविषयताप्रयोज्यपक्षधर्मिकसाध्य-
वैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतामादाय विशिष्टान्तराघटितत्वस-
त्वात् । धूमवत्पर्वतरूपविशिष्टान्तरविषयतानिष्ठतादृशाधिकरणताप्र-
योजकतायामसाधारण्यविषयतात्वानवच्छिन्नत्वासाधारण्यविषय-
ताप्रयोज्यतानिरूपितत्वोभयसत्वात् धूमवत्पर्वतरूपविशिष्टान्तर-
विषयतानिष्ठप्रयोजकत्वे स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकत्वे उभयत्रैव
तादृशोभयाभावं निवेद्य विशिष्टान्तरविषयतानिष्ठतादृशोभयाभाव-
प्रयोजकाधिकरणताकत्वमित्युच्यते तदा न कोऽपि दोषः । एवञ्च
ज्ञानवैशिष्ट्यप्रयोज्यतानिरूपितत्वघटितप्रागुपदर्शितोभयाभावस्य
उभयप्रयोजकतानिवेशोऽपि साधीयानिति ।

अथैवं प्रागुक्तदोषवारणाय स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां
विशिष्टान्तरविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां च ज्ञानवैशिष्ट्यप्रयो-
ज्यतानिरूपितत्वासाधारण्यविषयतानवच्छिन्नत्वोभयाभावनिवेशधौ-
व्ये निरुक्तोभयाभाववद्विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्न-
प्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वाभाववन्निरुक्तोभयाभावविशिष्टस्ववि-
षयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावदुभया-
भावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे विशे-
ष्यदलनिवेशो विफल इति चेन्न कपिसंयोगाभावबहुक्षः क-
पिसंयोगीत्यत्र कपिसंयोगाभावबहुक्षेऽतिव्याप्त्यापत्तेः । न
च यद्विषयकनिश्चये अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानानास्कन्दितत्वनिवे-
शस्यावश्यकतया अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानानास्कन्दितकपिसंयो-
गाभावबहुक्षविषयकनिश्चयोत्तरानुमितसामान्ये तादृशोभयाभा-
वसत्वात् तन्निवेशोऽपि तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् अव्याप्यवृत्तित्व-
भ्रमानास्कन्दितत्वं यद्विषयकनिश्चये इत्येव विशेष्यदले निवेद्यतया
तत्राव्याप्यवृत्तित्वभ्रमानास्कन्दिततन्निश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये ता-

दृशोभयाभाववत्त्वविरहादिति ध्येयम् ।

यस्तुतो विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नस्वविषय-
तानिष्ठप्रयोजकताप्रयोज्यतावच्छिन्नदृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधि-
करणताकत्वमेव विशिष्टान्तराघटितत्वं वाच्यमतो नोक्तदोषः
असाधारण्यविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां हेतुमत्पक्षरूपविशिष्टान्तर-
विषयतात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नत्वसत्त्वात्तत्राव्याप्तिविरहात् बह्व्यभा-
ववज्जलवद्भूतिजलवद्भूतजलवद्भूतदादौ च नातिव्याप्तिः जलवद्भू-
दात्मकविशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नत्वेन त-
त्रातिव्याप्तिविरहाच्चेति युक्तमुत्पद्यामः ।

परे तु स्वघटकत्वेन यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरस्य विशेषणीयत्वा-
न्नासाधारण्यसङ्ग्रहः, हेतुमत्पक्षरूपविशिष्टान्तरस्य स्वघटकत्वाभा-
वात् बह्व्यभाववज्जलवद्भूतजलवद्भूतदादौ च नातिव्याप्तिः जलवद्भू-
दात्मकविशिष्टान्तरस्य स्वघटकत्वात् । न चैवं बह्व्यभाववद्भूतदा-
घट्याप्तिस्तत्र स्वघटकविशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्न-
तादृशप्रयोज्यत्वासिद्धेरिति वाच्यम् स्वघटकविशिष्टान्तरविषय-
ताप्रयोज्यस्वविषयताप्रयोज्यतादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकर-
णतासामान्यकं यद्यत्तदन्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । सामान्यप-
दोपादानात् विशेषगुणवद्वटादौ गुणवद्वटादिरूपविशिष्टान्तरविषय-
ताप्रयोज्यस्वविषयताप्रयोज्यतादृशसाध्यावगाहित्वाभावाधिकरण-
ताकत्वेऽपि नाव्याप्तिः । व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादावतिव्याप्तिस्तु
विरोधिविषयतायां स्वीयत्वनिवेशेन वारणीया । न च धूमव्यभिचा-
रिवह्निर्धूमवान्वहेरित्यादौ धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्न्याद्यात्मक-
बाधादावव्याप्तिः व्यभिचारात्मकविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यस्व-
विषयताप्रयोज्यतादृशाधिकरणतासामान्यकेनाभाववद्धूमव्यभि-
चारिवह्न्यादिना घटितत्वादिति वाच्यम् धूमव्यभिचारत्वावच्छिन्न-
प्रकारतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यताया एव तादृशाधिकर-
णताप्रयोजकतया धूमव्यभिचारत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवह्नि-
त्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित-
धूमव्यभिचारिवह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः तादृशाधिकरणताप्रयो-
जकत्वेन स्वपदेनाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्न्यादेर्बर्तुमशक्यत्वात्
अव्याप्यनवकाशादित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् ॥२८॥

साध्यवत्पक्षविषयतावहिर्भूतविषयत्वं विरोधिविषयतापदेन वि-
षक्षितम् भट्टाचार्येण ।

अथैतत्कल्पे पर्वतो वह्निमान् वह्नयभावादित्यादौ अव्याप्तिः
स्वरूपासिद्धिविषयतायाः साध्यवत्पक्षविषयतावहिर्भूतत्वाभावेन
तादृशस्वरूपासिद्धिविषयकनिश्चयोत्तरानुमितौ विरोधिविषयताप्र-
युक्तोभयाभावादिति । न च साध्यवत्पक्षविषयतावहिर्भूतविषयता-
पदेन साध्यवत्पक्षविषयतात्वहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरण-
त्वाप्रयोजकत्वेभयाभाववद्विषयताविवक्षणाप्रोक्तदोष इति वाच्यम्
तथासति पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्त्यापत्तेः
वह्निमान् धूमाभाववानितिज्ञानकालीनवह्निमत्पर्वतविषयकज्ञानस्यापि
हेतुमत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतया विवक्षितत्वात् तथाच साध्यवत्पक्षः
विषयताया अपि निरुक्तोभयाभाववत्त्वादिति चेन्न

विरोधिविषयतानिष्ठप्रयोजकतापदेन साध्यवत्पक्षविषयतावृत्ति-
त्वहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतानिष्ठप्रयोज्यत्वानिरूपितत्वो-
भयाभाववत्प्रयोजकताया विवक्षितत्वात् तथाचोक्तस्थले हेतुवैशिष्ट्या-
वगाहित्वाभावाधिकरणताप्रयोजकताया एव तादृशोभयाभाववत्त्वेन
तामादायैव लक्षणसमन्वयः । न च पर्वतः प्रमेयवह्निमान् वह्नयभावादि-
त्यत्र साध्यवत्पक्षेऽतिव्याप्तिस्तत्र हेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकर-
णताप्रयोजकतायां निरुक्तोभयाभाववत्त्वेन तामादाय विशेष्यदलस्य
साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतामादाय विशिष्टान्तराघटित-
त्वसत्त्वादिति वाच्यम् विशिष्टान्तराघटितत्वान्तर्गतस्वविषयतानिष्ठ-
प्रयोजकतायां साध्यवत्पक्षविषयतावृत्तित्व-निरुक्तोभयाभावप्रतियो-
गितावच्छेदककोटीं यदंशे यदवगाहित्वं साध्यवत्पक्षविषयतातिरिक्तं
तदंशे तदवगाहित्वाभावनिष्ठप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकताभिन्नत्व-
एतदुभयाभाववत्त्वमिवेशेनैव उक्तातिव्याप्तिवारणसंभवात् ।

वस्तुतस्तु प्रागुक्तयुक्त्या विरोधिविषयतानिष्ठप्रयोजकतावच्छे-
दकतावच्छेदकस्य स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकतावच्छेदकस्य च द्वयो-
रैक्यविवक्षणस्यावश्यकतया तत्र च उक्तातिव्याप्तिवारणं सम्भ-
वतीतिध्येयम् ॥ २९ ॥

यत्तु पक्षतावच्छेदकविशिष्टे निरुक्तसाध्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहि-

निश्चयावृत्तिविषयतैव विरोधिविषयतापदार्थः तथाच यन्निरूपित-
तादृशविषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वव्यापक उभयाभावस्तत्त्व-
मिति समुदायार्थः । निश्चयत्वं विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावाना-
पन्नविरोधकोटिद्वयप्रकारकैकधर्मिविशेष्यकज्ञानान्यज्ञानत्वमित्युक्तं
भट्टचार्येण ।

अथ कोटिद्वये विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नत्वविशेष-
णान्निर्वाहः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्या-
दिवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैकत्र विरोधिकोटिद्वयप्रकारकत्वनियमे-
ऽपि न तादृशनिश्चयाप्रसिद्धिः । एकधर्मिविशेष्यकेत्युपादानात् हृदो
वह्निमान् धूमान्यधूमादित्यत्र वह्न्यभाववद्घटादौ नाव्याप्तिः अन्यथा
वह्न्यभाववद्घटाद्यविषयकस्य पक्षे साध्यादिनिश्चयस्यैव विशेषण-
विशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नविरोधिकोटिद्वयप्रकारकज्ञानान्यज्ञान-
त्वेन वह्न्यभाववद्घटादिविषयतायास्तदवृत्तित्वेनातिव्याप्तिः स्यात् ।
न चैवं हृदो वह्निमान् वह्न्यभाववद्भ्रदकालीनधूमादित्यत्र निरुक्तज्ञा-
नान्यस्य पक्षे साध्यादिवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्याप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरिति
वाच्यम् स्वनिरूपकत्व-स्वविशिष्टप्रकारतानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन
प्रकारताविशिष्टज्ञानान्यत्वस्य निरुक्तज्ञानान्यपदेन विवक्षितत्वात् ।
प्रकारतायां स्ववैशिष्ट्यं च—स्वनिरूपकज्ञाननिरूपितत्व-स्वावच्छेद-
कधर्मावच्छिन्नविरोधितावच्छेदकावच्छिन्नत्व-स्वनिरूपितविशेष्य-
तानिरूपितत्वेतत्त्रितयसम्बन्धेनति । तथाचोक्तस्थले वह्निव्याप्यव-
ह्न्यभाववद्भ्रदकालीनधूमवान्हृदो वह्निमानित्याकारकस्यैवोक्तप्रका-
रतासम्बन्धेन विशिष्टज्ञानान्यज्ञानस्य प्रसिद्धत्वान्नाव्याप्तिरिति
ध्येयम् ।

अथ धूमवान्वह्नेरित्यादौ वह्निना धूमसाधने वह्निर्दुष्ट इत्यादि-
व्यवहारादौ धूमत्वावच्छिन्नविधेयताकवह्नित्वावच्छिन्नलिङ्गकसमूहा-
लम्बनानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्त-
वृत्तिविषयतानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्यैव प्रत्येतद्व्यतया
पर्वते धूमेन वह्निसाधने धूमो न दुष्ट इत्यादिनञ्समभिव्याहृतत्व-
स्यानुपपत्तिः तत्र पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधू-
मत्वावच्छिन्नलिङ्गताकसमूहालम्बनानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानि-
रूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयतानिरूपकतावच्छेदकधर्मा-

वच्छिन्नवस्वरूपप्रतियोगिनोऽप्रसिद्धा योग्यताविरहात् नञा तदभा-
वस्य बोधयितुमशक्त्वादिति चेन्न वह्निना धूमसाधने वह्निर्दुष्ट
इत्यादौ स्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावृत्तिरूपावच्छि-
न्नवस्वसम्बन्धेन धूमत्वावच्छिन्नविधेयताकवहित्वावच्छिन्नलिङ्गता-
कसमूहालम्बनानुमितित्ववत्त्वं प्रतीयते । सम्बन्धघटकवृत्तित्वं च-स्वा-
वच्छिन्नविषयित्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवस्वसम्बन्धेन । तथाच पर्वते
धूमेन वह्निसाधने धूमो न दुष्ट इत्यादौ नञसमभिव्याहृतस्य अन्यत्र
प्रसिद्धेन व्यधिकरणतादृशपरम्परासम्बन्धेन पर्वतत्वावच्छिन्न-
पक्षकवहित्वावच्छिन्नविधेयताकधूमत्वावच्छिन्नलिङ्गताकसमूहाल-
म्बनानुमितित्वाभाववस्वावगाहितयैवोपपत्तेरिति दिक् ।

एतेन स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकता-
वच्छेदकविषयताकविशिष्टनिरूपितविषयतात्वव्यापकत्वमिति । अ-
त्र कल्पे यत्किञ्चित्त्वनिवेशेऽपि विशेषगुणवद्वेदेऽव्याप्तितादवस्थ्यम्
यत्किञ्चित्पदेन बाधझानीयप्रतिबन्धकतायाः धर्तुं शक्यत्वादिति ।
तत्रानुगमः क्रियते-तत्पक्षकतत्साध्यकतल्लिङ्गकसमूहालम्बनानुमि-
तित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताविशिष्टरूपवत्त्वं दोष-
त्वम् । प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यं च-स्ववृत्तित्व-स्ववृत्तित्वोपलक्षितरूपा-
वच्छिन्नविषयतात्वव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन । स्ववृत्तित्वं च-स्वाव-
च्छिन्नविषयताव्यापकत्वसम्बन्धेन । विषयतात्वव्यापकत्वन्तु-स्वा-
वच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेनेति ध्येयम् ॥ ३० ॥

इति श्रीकालीशंकरसिद्धान्तवागीशविरचिता सामान्यनिरुक्त्यर्थप्रका-
शिका कालीशङ्कर्याख्या पत्रिका समाप्ता ॥ श्रीरमेशः प्रीयताम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तशागीशविरचितं सटिप्पणं

सव्यभिचारप्रकरणम् ।

फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकता यादृशधर्मे पर्याप्ता तादृशधर्मा-
वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिङ्गानन्तत्वं संश-
यजनकतावच्छेदकं तद्रूपत्वमिति विवक्षणे काटिद्वयापस्थापके-
त्यस्य वैयर्थ्यमुक्तं भट्टाचार्येण ।

अत्र फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यनिवेशे, नित्यत्व-
तदभावविषयकज्ञानवानयं नित्यो न वेति संशयं प्रति तादृशसंश-
यधर्मितावच्छेदकताश्रय-इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यकानित्यत्वतदभाव-
विषयकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिङ्गानन्तत्वेन जनकतया तद्रूपपदेन
नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानत्वमादाय नित्यत्वसाध्यकज्ञानादिहेतोः
सव्यभिचारत्वापत्तिरतस्तन्निवेशः । अथात्र फलीभूतसंशयधर्मिताव-
च्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छि-
न्नप्रकारताशालिङ्गानन्तत्वं संशयजनकतावच्छेदकतावदित्यत्रावच्छे-
दकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽनतिरिक्तवृत्तित्वं वा ? आद्ये धूमव-
त्पर्वतकालीनवह्निमान्, धूमादित्यादौ धूमवत्पर्वतकालीनवह्निर्मात्र
वेति संशयजनकतावच्छेदकीभूतायां धूमवत्पर्वतकालीनवहितदभा-
वसहचरितधूमवानयमित्यादिज्ञानविषयत्वान्तःपातिपर्वतत्वावच्छि-
न्नविषयतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नविषयतायां फलीभूतसंशयधर्मि-
तावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वस-
त्वात् उक्तसाध्यकधूमेऽतिव्याप्तिः । न च फलीभूतसंशयधर्मिताव-
च्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपाव-
च्छिन्नप्रकारताशालिङ्गानन्तत्वं संशयजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधि-
करणमिति विवक्षणे नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम् तथासत्यसंभवा-
पत्तेः भ्रमप्रमासाधारणज्ञानस्य जनकत्वानुरोधेन परस्परपक्षेष्वा-
वगाहिज्ञानत्वेनैव जनकता वाच्या अखण्डसाधारण्याद्यवच्छिन्न-
प्रकारताशालिङ्गानन्तत्वस्य संशयजनकतानवच्छेदकत्वादिति । नापि

द्वितीयः-नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं ज्ञानवानिति ज्ञानीय-
तादृशधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितशुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारता-
या अपि नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं नित्यो न वेति संश-
यजनकतानतिरिक्तवृत्तितयाऽयं नित्यो ज्ञानादित्यत्रातिव्याप्तेः ।

अत्रोच्यते-स्वरूपसम्बन्धरूपं जनकतावच्छेदकत्वं निवेशनीयम्
धूमवत्पर्वतकालीनवह्निमान्धूमादित्यत्र प्रागुक्तातिव्याप्तिस्तु फली-
भूतसंशयधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितयद्रूपाव-
च्छिन्नप्रकारत्वस्य तादृशधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपि-
तद्रूपावच्छिन्नप्रकारतासामान्यस्य वा निवेशेनैव वारणीयंति
ध्येयम् ॥ १ ॥

अथैवमपि नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं नित्यत्वतदभा-
वविषयकज्ञानवानिति-ज्ञानीयतादृशधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपि-
तनित्यत्वतदभावविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि इदन्त्वा-
वच्छिन्नविशेष्यताकनिरूपिततादृशज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन-नि-
त्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं नित्यो न वेति संशयजनकतावच्छे-
दकतयाऽयं नित्यो ज्ञानादित्यत्रातिव्याप्तिर्दुर्वारैव । न च फलीभूतसं-
शयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यतात्वा-
वच्छिन्ननिरूपकतानिरूप्यताविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नप्रकारतात्वं संश-
यजनकतावच्छेदकतावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नमिति विवक्षणे नायं
दोषः । इदन्त्वमात्रावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्ननिरूपकताकनिरू-
प्यताघटितरूपस्यैव तादृशसंशयजनकतावच्छेदकतावच्छेदकतया नि-
त्यत्वतदभावविषयकज्ञानवदिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्ननि-
रूपकताकनिरूप्यतावत्तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वस्य तादृश-
जनकतावच्छेदकतानवच्छेदकत्वात् इति वाच्यम् । नित्य-
त्वतदभावविषयकज्ञानवदिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतदभावावच्छिन्ननिरू-
पकताकनिरूप्यताया एकव्यक्तितया इदन्त्वावच्छिन्ननिरूपकता-
कनिरूप्यताकत्वेन रूपेण तादृशजनकतावच्छेदकत्वात् तादृ-
शप्रकारतात्वस्य जनकतावच्छेदकत्वाच्च विशिष्टस्य सुतरां
जनकावच्छेदकत्वेनातिव्याप्तितादवस्थ्यादिति । यदि तादृशवि-
शिष्टप्रकारतीत्वे जनकतावच्छेदकतायाः पर्याप्तिर्निवेद्यते, तदा ता-

इशविशिष्टघटकज्ञानत्वावच्छिन्नानांशस्य तादृशजनकतावच्छेदकको-
टावनन्तर्भावेणोक्तातिव्याप्तिवारणसंभवः लाघवेन तद्धर्मावच्छिन्न-
विशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्वेन जनकतावच्छेदकत्वस्वीकारेणैषो-
पपत्तावनवच्छेदकीभूतविशेष्यतात्वावच्छिन्नत्वांशान्तर्भावेण जनक-
तावच्छेदकतावच्छेदकत्वस्य पर्याप्तैरसंभवात्, एतच्चानुमितिग्रन्थे
प्रकारान्तरानुसरणे गौरवमित्यादिना भट्टाचार्येणैव स्फुटीकृतमिति ।
किञ्च भ्रमसाधारण्यानुरोधेन निरूप्यनिरूपकभावापन्नप्रकारतात्वे-
नैव जनकतावच्छेदकताया वक्तव्यत्वेन साधारण्यावच्छिन्नप्रकारतात्व-
स्यापि जनकतावच्छेदकतात्वपर्याप्त्यधिकरणत्वाभावेनासम्भवापत्ते-
श्चेति । एतेन फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नप्रकारतात्वं संशयजन-
कतावच्छेदकतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणं तद्रूपवत्वमित्युक्तावपि
न निस्तार इति चेत्,

अत्राहुः—तद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकविशेष्यताकसाध्यसंशयत्वा-
वच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतायास्तद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकमु-
ख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्वेनावच्छेदिका या प्रकारता तद-
वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूपवत्वमिति विवक्षणां कोऽपि दोषः ।
अनुगमस्तु—प्रकृतसाध्यसंशयीकोटितानिरूपितविशेष्यताविशि-
ष्टावच्छेदकतावत्प्रकारतावच्छेदकरूपवत्वम् । विशेष्यतावैशिष्ट्यं
च—स्वघटितसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिरूपितत्व-
स्वावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपि-
तत्वावच्छिन्नत्व—उभयसम्बन्धेन । अतएव नित्यत्वतदभावविषयक-
ज्ञानवनायं नित्यो न वा अयं च नित्यो न वेति समूहालम्बनसंशय-
जनकतामादायं नित्यो ज्ञानादित्यत्र नातिव्याप्तिः नित्यत्वतदभाव-
विषयकज्ञानवानयं नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानिति—ज्ञानी-
यविशिष्टज्ञानत्ववच्छिन्नप्रकारतायामेतत्संशयीहदन्त्वावच्छिन्नवि-
शेष्यत्वघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वा-
भावात्, विशिष्टज्ञानवदिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यत्वघटितधर्मावच्छि-
न्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि तादृशावच्छेदकतार्था
विशिष्टज्ञानवदिदन्त्वपर्याप्तावच्छेदकताकविशेष्यतानिरूपितत्वावच्छि-
न्नत्वाभावादिति ॥

वस्तुतस्तु फलीभूतसंशयीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नकोटि-
तानिरूपितविशेष्यताविशिष्टा या आधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेद-
कता तन्निरूपितधर्मेतावच्छेदकतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितमुख्य-
विशेष्यतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतावत्प्रकारतावच्छेदक-
तापर्याप्त्यधिकरणरूपवत्त्वमेव विवक्षणीयम् ॥ तादृशकोटितानि-
रूपितविशेष्यतावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छे-
दकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकत्व—स्वघटितसंशयत्वाव-
च्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । समू-
हालम्बनसंशयीयविशिष्टज्ञानवदिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यत्वघटितध-
र्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिरूपितत्वस्येदन्त्ववृत्तितादृशा-
वच्छेदकतायां सत्त्वेऽपि विशिष्टज्ञानवदिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्य-
तावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगि-
ताकपर्याप्तिकत्वाभावात् तादृशसंशयीयशुद्धेदन्त्वावच्छिन्नविशे-
ष्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिता-
कपर्याप्तिकत्वसत्त्वेऽपि च तादृशविशेष्यताघटितधर्मावच्छिन्नज-
न्यतानिरूपितजनकतानिरूपितत्वाभावात् नोक्तसमूहालम्बनसंश-
यमादायातिव्याप्तिः । मुख्यविशेष्यतानिवेशाच्च धूमवत्पर्वतकाली-
नवह्निमान् धूमादित्यादौ न प्रागुक्तातिव्याप्तिः ।

केचित्तु—फलीभूतसंशयीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नकोटिता-
निरूपितविशेष्यतावच्छेदकता यादृशधर्मे पर्याप्ता तादृशधर्माव-
च्छिन्नमुख्यविशेष्यताविशिष्टा या तद्विशेष्यताशालिसंशयत्वाव-
च्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतप्रकारता तदवच्छेदक-
तापर्याप्त्यधिकरणरूपवत्त्वमिति । निरुक्तमुख्यविशेष्यतावैशिष्ट्यञ्च
स्वनिरूपितत्व—स्ववृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन ।
भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं च स्वनिरूपितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिक-
रणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वसम्बन्धेन, नित्यत्वतदभावविष-
यकज्ञानवानयं नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवान्—इति शर्नीयविशिष्ट-
ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारता तु न' निरुक्तमुख्यविशेष्यताविशिष्टेति
नोक्ताऽतिव्याप्तिः । न च यत्स्वतत्त्वनिवेशादननुगमः, साध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नकोटितानिरूपितविशेष्यताविशिष्टप्रकारतावच्छेदकरू-
पवत्त्वे तात्पर्यात् । विशेष्यतावैशिष्ट्यं च स्वघटितसंशयत्वाव-

च्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्व स्वावच्छेदकतापर्याप्त्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतावस्वोभयसम्बन्धेन । उक्तसम्बन्ध-
घटकमुख्यविशेष्यतावस्वं च प्रागुक्तोभयसम्बन्धेन । मुख्यविशेष्य-
ताव्यावृत्तिस्तु पूर्ववदित्याहुः ।

यदि च वक्ष्यमाणयुक्तया साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यता-
वच्छेदककोटौ अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशध्रौव्ये प्रयोजनाविरहेण सं-
शयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकतयाऽसंभव इत्युच्यते, तदा प्रा-
गुक्तोभयसम्बन्धघटकीभूतस्वघटितसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपि-
तत्वमपहाय स्वविशिष्टविशेष्यताशून्यसाध्यसंशयानिष्ठजन्यतानि-
रूपितजनकतानिरूपितत्वघटितोभयसम्बन्धेनैव विशेष्यतावैशिष्ट्यं
विवक्षणीयम् ॥ उक्तसम्बन्धघटकस्ववैशिष्ट्यं च स्वभिन्नत्व-स्वानव-
च्छिन्नत्व-स्वनिरूपकज्ञानीयत्व-एतत्त्रिनयसम्बन्धेन इति ध्येयम् ॥

केचित्स्वित्यादिकल्पेऽपि स्वघटितसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानि-
रूपितजनकतावच्छेदकत्वमपहाय उक्तत्रिनयसम्बन्धेन स्वविशि-
ष्टमुख्यविशेष्यताशून्यसाध्यसंशयानिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छे-
दकत्वं निवेशनीयमिति संक्षेपः ॥ २ ॥

जनकता च साध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिता प्राज्ञा,
अतः सम्बन्धान्तरज्ञानजन्यकोट्युपस्थितंविशेषणज्ञानमुद्रया सा-
ध्यसंशयजनकत्वेऽपि न क्षतिः । यदि चासाधारणधर्मादिज्ञानज-
न्यसंशये व्याभिचारवारणाय साधारणादिज्ञानजन्योपस्थितिजन्य-
तावच्छेदककोटौ तादृशोपस्थित्यव्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्यावश्यक-
तया साध्यसंशयत्वं तत्र प्रयोजनाविरहेण न निवेश्यते, तदा साध्य-
संशयत्वावच्छिन्नत्वं परित्यज्य साध्यसंशयत्वन्यूनवृत्तित्वमेव निवे-
शनीयम् । विशेषणज्ञानादिजन्यता च न तन्म्यूनवृत्तिरिति नातिप्र-
सङ्गः । न चैवमपि यत्र नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं नित्य-
त्वतदभावसहचरितप्रमेयत्ववांश्चावमित्याकारकज्ञानाभ्यां नित्यत्व-
तदभावविषयिणी एकैवोपस्थितिर्जनिता तत्र तादृशोपस्थितिजन-
कपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमादाय ज्ञानेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव तादृशोपस्थि-
तिव्यक्तेः साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यतया साध्यसंशयत्वावच्छि-
न्नप्रति जनकत्वादिति वाच्यम् । साध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानि-
रूपितजनकतानियतजन्यतानिरूपकीभूतजनकताया एव पक्षधर्मता-

ज्ञानविशेषणत्वोपगमात् नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवत्ताज्ञान-
जन्यता च न तादृशजनकतानियतेति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथात्रोक्तयुक्ता साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदकको-
टावध्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्यावश्यकतया तादृशज्ञानजन्यत्वस्य सा-
ध्यसंशयजनकतादृशज्ञानाव्यवहितोत्तरघटज्ञानादिसाधारणतया
साध्यसंशयजनकताव्यभिचारित्वेनासंभवापत्तिरिति चेत् ।

अत्राहुः—साध्यसंशयजनकतानियतत्वं न तादृशजनकताशु-
न्यावृत्तित्वं येनाऽसंभवः स्यादिति, किन्तु तादृशजनकताशून्य-
ज्ञाध्यतदभावविषयकोपस्थित्यवृत्तित्वरूपमेव वाच्यम् । तथाच
साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिमात्रस्यैव साध्यसंशय-
जनकतात्वेन तादृशजनकताशून्यत्वमसाधारणादिधर्मवत्ताज्ञानज-
न्योपस्थितावेवेति तादृशोपस्थित्यवृत्तित्वस्य साधारणधर्मवत्ता-
ज्ञानजन्यतायामक्षतत्वाच्च दोषः ॥ अथवा तादृशजनकतानिय-
तत्वं—स्वव्यापकतादृशजनकताकत्वम् । स्वपदं तादृशजनकतानिय-
तत्वाभिमतजन्यतापरम् । स्वव्यापकत्वं च स्वाधिकरणीभूतसाध्य-
तदभावविषयकोपस्थितिनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्, तथाच
नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानजन्यतायाः साध्यसंशयजनकसाध्य-
तदभावविषयकोपस्थितावपि सत्त्वेन साध्यसंशयजनकतायां तादृ-
शज्ञानवत्ताज्ञानजन्यताशालितदभावविषयकोपस्थितिनिष्ठभेदप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वाभावात्तातिव्याप्तिः । साधारणादिधर्मवत्ताज्ञान-
जन्यताशालिस्मध्यतदभावविषयकोपस्थितिमात्र एव च साध्यसं-
शयजनकतासत्त्वात् नोक्ताऽसंभवः । एतेन पूर्वकल्पे विशेषण-
ज्ञानादिमुद्रया साध्यसंशयजनकताशून्यसाध्यतदभावविषयकोप-
स्थित्यप्रसिद्धयैव विशेषणज्ञानादिमुद्रया जनकतामादायातिप्रसङ्गा-
भावात् जन्यतायां (१) साध्यसंशयत्वावच्छिन्नत्वं—साध्यसंशयत्वान्यु-
नवृत्तित्वं वा व्यर्थमिति परास्तम् । एतत्कल्पे विशेषणज्ञानादिमुद्रया
जनकतायामपि निरुक्तस्य नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवत्ताज्ञान-
जन्यत्वव्यापकत्वस्य सत्त्वेनोक्तातिव्याप्तिवारणायैव तत्सार्थक्य-
द्वितीयं ध्येयम् ॥

(१) यत्किञ्चिज्जनकतानियतजन्यतानिवेशेनासंभववारणसंभवात् ।

परंतु अवच्छेदकतासम्बन्धेन नियतत्वप्रवेशात् कोपि दोष इत्याहुः ॥ तच्चिन्त्यम् । अथवेत्यादिउक्तकल्पस्यापि फलतस्तदर्थकतया सन्दर्भविरोधादिति ॥

केचित्तु उक्ताऽसम्भवमिथा साध्यसंशयजनकताव्यापकत्वमेव निवेशनीयम् नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानजन्यता च न तादृशजनकतायास्तादृशज्ञानवत्ताज्ञानाजन्यापस्थितावपि सत्त्वात् । न च तादृशजनकतायाः साधारणधर्मवत्ताज्ञानाजन्यासाधारणधर्मवत्ताज्ञानादिजन्योपस्थितावपि सत्त्वात् साधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्यतायामपि तादृशजनकताव्यापकत्वं दुर्घटमिति वाच्यम् । व्यापकतासम्बन्धेन तादृशजनकताविशिष्टजन्यताया एव निवेशनीयत्वात् इत्याहुः ॥ (१)तच्चिन्त्यम् ॥ न च तथापि धूमवान् पर्वतो वह्निमान् न वेत्यादिसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितं यद् धूमवान्पर्वत इत्याकारकधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानीयजनकत्वं तन्नियता या धूमविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवुद्धित्वावच्छिन्नजन्यता तन्निरूपकजनकताशालि—पर्वतो धूमवानित्यादिपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमादाय विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि—अनुभवत्वावच्छिन्नजन्यतायां स्मृतिसाधारणधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानजनकताव्यापकत्वाभावेन तादृशजनकताव्यापकतानिवेशपक्षे धूमादावतिप्रसङ्गाभावेऽपि तादृशजन्यताव्याप्यत्वनिवेशकल्पेऽतिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति वाच्यम् । एतत्समाधानस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३ ॥

अथवा उक्तातिप्रसङ्गवारणाय तादृशजनकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव जनकतायां निवेशनीयम्, अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानविशिष्टतत्त्वकोट्युपस्थितित्वरूपतादृशज्ञानजन्यतावच्छेदकधर्म एव संशयजनकतावच्छेदकः न तु तादृशज्ञानजन्यतत्त्वाद्युपस्थितित्वं जन्यतापेक्षया तदुघटकस्याव्यवहितोत्तरत्वस्य लघुत्वादत आत्माधियेण साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यत्वस्य तादृशज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिरिति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

(१)अत्रापि निरुक्तीत्या संशयत्वावच्छिन्नप्रवेशो व्यर्थ इति चिन्ताबीजम् ।

अथात्र संशयजनकताच्छेदककोटौ साधारणादिधर्मवत्त्वधर्मि-
ज्ञानजन्यत्वस्य प्रवेशेऽपि न क्षतिः प्रकृते संशयजनकतावच्छेदक-
कोटिप्रविष्टा या साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यता तद्व्यवहृ-
तत्त्वोत्तरत्वपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यतानिरूपिता या साधारणा-
दिधर्मवत्ताज्ञाननिष्ठजनकता तदाश्रयपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमादायैव
सर्वत्र लक्षणसमन्वयादिति । न च जनकतावच्छेदकताया यदि
पर्याप्तिर्निविश्यते तदाऽसंभवः क्षतिरिति वाच्यम् । जनकताव-
च्छेदकतायाश्च पर्याप्तिर्न निविश्यते इति स्वयमेवोक्तत्वात् इति
चेत् ।

उच्यते-जन्यताया अव्यवहितोत्तरत्वघटितत्वमत एव तदपेक्षया
लघुत्वेन तद्व्यवहृताव्यवहितोत्तरत्वस्य संशयजनकतावच्छेदकत्वो-
क्तिसंगतिः अन्यथा जन्यताया अतिरिक्तत्वे जन्यतापेक्षयाऽव्यवहि-
तोत्तरत्वस्य लघुत्वाभावेन जन्यताया जनकतावच्छेदकत्वखण्ड-
नस्याप्रसक्त्यापत्तेः । एवञ्च जन्यतापेक्षया तद्व्यवहृताव्यवहितोत्तर-
त्वस्य लघुत्वादिति ग्रन्थेन जन्यत्वं नातिरिक्तपदार्थः किन्त्वव्यवहि-
तोत्तरत्वघटितमेवेति ज्ञापनात् । अत एव आत्माश्रयेत्यादिग्रन्थस्य
यतो जन्यताया नातिरिक्तत्वम् अतः आत्माश्रयभयेन तस्या जन्यता-
नवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिर्नाऽसंभवः, अन्यथा जन्यताया अतिरिक्तत्वेऽ-
संभवरूप एव क्षतिरित्यर्थ एव तात्पर्यम्, न तु अल एव जन्यत्वस्य
व्यवहृताव्यवहितोत्तरत्वाऽपेक्षया गुरुत्वेन संशयजनकतानवच्छे-
दकत्वादेव न क्षतिर्नाऽसंभव इत्यर्थ इति न कुत्राप्यनुपपत्तिरिति
ध्येयम्(१) ॥ ४ ॥

न चैवं साध्यसंशयत्वनिवेशनं व्यर्थं यत्किञ्चिज्जनकतावच्छे-
दकावच्छिन्नजन्यतानिवेशेनैवोपपत्तेः, नित्यत्वतदभावविषयकज्ञा-
नवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तादृशज्ञा-

(१) वस्तुतस्तु उपस्थितित्वस्य साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानज-
न्यतावच्छेदककोटौ प्रवेशपक्ष पूर्वतदुक्तत्वात् तत्पक्षे जनकतावच्छे-
दककेवलस्मृतित्वमादायातिप्रसङ्गमिवा उभयत्रैव पर्याप्तिनिवेशस्या-
वश्यकतयाऽव्यवहितोत्तरत्वघटितजन्यत्वजनकतावच्छेदकत्वेऽपि क्ष-
तिसंभवादिति ध्येयम् ।

नविशिष्टमित्यत्वादिविषयकोपस्थितित्वस्य किञ्चित्कार्यं प्रति जन-
कतावच्छेदकत्वाभावेनाऽतिप्रसङ्गाभावादिति वाच्यम् । तथासति
बह्यादौ साध्ये रासभसाहचर्यादिप्रकारताज्ञानमादाय धूमादावति-
प्रसङ्गापातात् प्रकृतसाध्यसंशयजनकताया अवश्यं निवेशनीयत्वा-
दिति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अथात्र प्रागुक्तयुक्त्या प्रकृतसाध्यसन्देहजनकतापदेन प्रकृतसा-
ध्यसंशयत्वन्यूनवृत्तिजन्यतानिरूपितजनकत्वमेव विवक्षणीयम् । तच्च
न्यूनवृत्तित्वं यदि प्रकृतसाध्यसन्देहनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे
सति तादृशसंशयनिष्ठत्वरूपं तदा साध्यसंशयत्वोपादानेऽपि रासभ-
तदभावसाहचर्यादिप्रकारकज्ञानजन्यतामादायातिव्याप्तितादवस्थमेव
रासभतदभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्यकोट्युपस्थितिजन्यतायामु-
क्तसाध्यसंशयत्वन्यूनवृत्तित्वस्याक्षतत्वात् । नाऽपि साध्यसंशयत्व-
व्याप्यत्वमेव तन्म्यूनवृत्तित्वं—साध्यतदभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञान-
जन्यकोट्युपस्थित्यव्यवहितोत्तरघटादिज्ञानसाधारणतादृशोपस्थि-
तिजन्यतायामपि साध्यसंशयत्वव्याप्यत्वाभावादिति चेत् ।

अत्रोच्यते—साध्यसंशयत्वन्यूनवृत्तित्वं साध्यसंशयनिष्ठभेदप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वे सति मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यसाध्यसंशयनि-
ष्ठत्वम्, रासभादिसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतायाञ्च मुख्यविशेष्यताद्वय-
शून्यसाध्यसंशयनिष्ठत्वाऽभावात् निरुक्तन्यूनवृत्तित्वम् । यदि च
संशये विशेष्यताद्वयमेव स्वीक्रियते, तदा स्वभिन्नत्व-स्वानवच्छिन्न-
त्व-स्वनिरूपकज्ञानीयत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन मुख्यविशेष्यताविशिष्ट-
मुख्यविशेष्यताशून्यसाध्यसंशयनिष्ठत्वमेव न्यूनवृत्तित्वघटकं वा-
च्यमिति । इदमपि संशयविशेष्यताद्वयस्यावच्छेद्यावच्छेदक-
भावमभ्युपेत्य ।

वस्तुतस्तु किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रकारतान्तः(१)पातित्वे सति किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नविशे-
ष्यतानिरूपितसाध्याभावत्वावच्छिन्नविषयतान्तःपातिर्ना या वि-
षयता तच्छून्यसंशयनिष्ठत्वमेव न्यूनवृत्तित्वघटकं वक्तव्यमतो न
काप्यनुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥ ५ ॥

न च कोटिद्वयपदस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतदभाव-
परतया प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नादिविषयकोपस्थितित्वघटि-
तधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिवेशनायमतिप्रस-
ङ्ग इति वाच्यम् । एवं सत्यंतल्लाभायैव साध्यसंशयोपादानमिति
भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अत्रेदमवधेयम्-प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नादिविषयकोप-
स्थितित्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतापदेन
प्रकृतसाध्यविषयकोपस्थितित्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेद-
कावच्छिन्नजन्यता प्रकृतसाध्याभावोपस्थितित्वघटितधर्मावच्छिन्न-
जनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यता च वक्तव्या तत्रोभयदिशि जन-
कतायामेव प्रकृतसाध्यसंशयानिरूपितत्वमवश्यं निवेशनीयमिति,
अन्यथा प्रथमजनकतायां तदनिवेशे गोत्ववानश्वत्वादित्यादिविरुद्धे
कालिकेन गोत्वकोटिकसंशयस्य साध्यताघटकसम्बन्धेन
प्रकृतसाध्याभावकोटिकसंशयस्य च जनकीभूतकोट्युपस्थितिजन-
ककालिकेन गोत्ववद्वृत्तिसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
गोत्वाभाववद्वृत्ति-अश्वत्ववदिदमित्यादिज्ञानमादायातिव्याप्तिः । एवं
द्वितीयादिजनकतायां तदनिवेशेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादौ व्याप्ये
संयोगेन वह्निमद्वृत्ति कालिकेन वह्न्यभाववद्वृत्तिधूमवानित्यादिज्ञान-
मादायातिव्याप्तिरिति कथमुक्तमेतल्लाभायैव संशयपक्षोपादानादिति ।
न चोभयत्र जनकतायामेव साध्यतावच्छेदकसंसर्गावच्छिन्नकोटिता-
कसंशयानिरूपितत्वमात्रनिवेशेनैव उक्तातिप्रसङ्गवारणसंभवे संशये
प्रकृतसाधीयत्वखण्डन एवैतत्प्रग्रन्थस्य तात्पर्यमिति वाच्यम् ।
विशेषणतया घटत्वाभावसाध्यकघटत्वादिविरुद्धहेतौ कालिकेन
घटत्वाभावकोटिकस्य विशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघ-
टत्वाभावाभावकोटिकसंशयस्य साध्यताघटकसम्बन्धेन प्रकृतसा-
ध्याभावकोटिकसंशयस्य च जनकीभूतकोट्युपस्थितिजनकं कालि-
केन घटत्वाभाववद्वृत्तिविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघट-
त्वाभावाभाववद्वृत्तिघटत्ववानित्यादिज्ञानमादायातिव्याप्तिवारणाय प्र-
थमजनकतायां विशेषणतया धूमाभावसाध्यकवह्न्यभावादिरूपव्याप्य-
हेतौ कालिकेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावाभाव-
त्वावच्छिन्नविशेषणतावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकोटिसंशयस्य वि-

शेषणतया प्रकृतसाध्यकोटिकसंशयस्य च जननीभूतकोट्युपस्थिति-
जनकं कालिकेन धूमाभावाभाववृत्तिनिर्धूमवति बह्व्यभाववानवमि-
त्यादिज्ञानमादायातिव्याप्तिवारणाय द्वितीयजनकतायां च प्रकृतसा-
ध्यसंशयनिरूपितत्वनिवेशस्याप्यावश्यकत्वात् । अत एवैतदतिव्या-
प्तिमिथैव यदि चेत्यादिनाऽभिधास्यमाने एतत्कल्पसमशीलद्विती-
यकल्पे संशयपदद्वयोपादानं स्वयमेव करिष्यतीति चेत् ।

अत्र केचित्—उभयकोटिसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञान-
जन्यकोट्युपस्थितेरेव संशयजनकत्वं न तु प्रत्येकसाहचर्या-
वच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानजन्यकोट्युपस्थितेरिति मने उक्ताति-
प्रसङ्गाभावात् तन्मतमालम्ब्यैवैतल्लाभायेत्यादिग्रन्थाभिधानान्ना-
सङ्गतिरित्याहुः ॥

वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणसहकारितावच्छेदकनिवेशे निष्कृष्टकल्पा-
भिप्रायेणैवैतद्ग्रन्थोऽभिहितः । तत्कल्पे साध्यसंशयनिवेशस्याप्र-
योजकत्वात् इति ध्येयम् ॥ ६ ॥

अथ वह्निसाहचर्यमात्रेण बह्व्यभावसाहचर्यमात्रेण वाऽवच्छिन्ना
या व्याप्यस्य विरुद्धस्य वा प्रकारता तस्याश्रोद्बोधकान्तरवशात्
साध्यतद्भावविषयकसमूहालंबनरूपसाध्यतद्भावोपस्थितिजननी-
भूतज्ञानीयतया प्रत्येकं साध्योपस्थितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजन-
कतायां साध्याभावोपस्थितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतायां चाव-
च्छेदकत्वेनातिप्रसङ्गः । यदि च साध्यविशेषणकोपस्थितिवृत्तिसा-
ध्यसंशयजनकतानियतं यज्जन्यत्वं तन्निरूपितायां तादृशोपस्थित्य-
वृत्तिसाध्यसंदेहजनकतानियतं यज्जन्यत्वं तन्निरूपितायां च जनक-
तायामवच्छेदकीभूता या प्रकारता तस्या विवक्षितत्वान्नातिप्रसङ्ग
इति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अत्र कल्पे प्रथमं साध्यसंशयपदं जनकतायां साध्यसं-
शयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितत्वलाभाय द्वितीयमपि तदर्थमे-
वान्यथा गोत्ववान् अश्वत्वादित्यादिविरुद्धे वह्निमाद् धूमादि-
स्तादिव्याप्ये च गोत्वाभाववृत्ति-द्रवत्ववृत्ति-अश्वत्ववानि-
त्यादिज्ञानीयप्रकारतामादाय वह्निमवृत्तिबह्व्यभावाभाववृत्तिधूम-
वानित्यादिज्ञानीयप्रकारतामादाय चातिव्याप्यापत्तेः । के-
वलसाध्यसहचरितहेतुमत्ताज्ञानजन्यतायां केवलसाध्याभावसहच-

रितहेतुमत्ताज्ञानजन्यतायां च समूहालम्बनसाध्यतदभावो-
पस्थितौ साध्यविषयकोपस्थितित्वावच्छिन्नजनकतायाश्च सामा-
नाधिकरण्याद्व्याप्यविरुद्धयोरतिव्याप्तिरतो नियतपदद्वयम् । न च
विशिष्टजनकतासामानाधिकरण्यनिवेशेनैव पूर्वोक्तदोषवारणसंभवे-
ऽलं नियतपदद्वयेनेति वाच्यम् । वह्निसहचरितमीनसहचरितजल-
वत्ताज्ञानजन्यसमूहालम्बनोपस्थितौ तादृशजनकतासमानाधिकरण-
मीनसहचरितवत्ताज्ञानजन्यतामादाय वह्निमान् जलादित्यादिवि-
रुद्धे समूहालम्बनोपस्थितौ तादृशजनकतासमानाधिकरणरासभस-
हचरितधूमवत्ताज्ञानजन्यतामादाय वह्निमान् धूमादित्यादिव्याप्ये चा-
तिव्याप्तिरतो नियतपदद्वयम्(१) ।

अथ साध्याविशेषणकोपस्थितिपदेन साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नविशेषणताशून्योपस्थितिरेव वाच्या अन्यथा साध्यनिष्ठविशे-
षणताशून्योपस्थितेरप्रसिद्ध्या प्रमेयसाध्यकव्यामिचारिण्यव्याप्या-
पत्तेः, एवं च स्वरूपतो द्रव्यत्वादिसाध्यकस्थले साध्यतावच्छे-
दकाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः(२) । न च स्वरूपतो द्रव्यत्वसाध्यकस्थले
साध्यनिष्ठविशेषणताशून्योपस्थितिरेव निवेशनीया तथाच द्रव्य-

(१) अत्र तादृशवृत्तित्वं जनकतायां न तु जन्यतायां तथासति
बहुव्यभावसहचरितजलवत्ताज्ञानजन्यताया घटज्ञानादिसाधारणतया
साध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तित्वेन साध्याभावोपस्थितित्वावच्छि-
न्नजनकतासमनियततया च तादृशजन्यतामादाय वह्निमान् जलादि-
तिविरुद्धेऽतिव्याप्तिरतो साध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तित्वं जनक-
तायां निवेद्यम् । एवं साध्याविशेषणकोपस्थित्यवृत्तित्वस्य जन्यतायां
निवेशेऽसम्भवः सर्वस्या एव जन्यताया घटज्ञानादिसाधारणतया
तादृशवृत्तित्वाभावादिति ॥

(२) न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिसाध्यनिष्ठत्वनिवेशा-
न्नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् तथासति वह्नित्वेन घटावगादिवह्नभावो-
पस्थितित्वावच्छिन्नजनकतामादाय विरुद्धेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । न
च तथापि साध्यनिष्ठमुख्यविशेष्यतामिव मुख्यविशेष्यताशून्यत्व-
निवेशान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् बहुव्यभावत्वेन बहुव्यवगाशुपस्थि-
तिमादाय तत्रातिव्याप्तेः ।

त्वसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्यद्रव्यत्वमित्याकारकोपस्थितेरेव तादृ-
शत्वान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । द्रव्यत्वमित्याकारकोपस्थितेरपि
द्रव्यत्वत्वघटकतया स्वरूपतो द्रव्यत्वविशेषणकत्वादिति चेत्,
उच्यते-स्वरूपतो द्रव्यत्वादिसाध्यकस्थले साध्यावच्छिन्नवि-
शेषणताशून्योपस्थितिरेव निवेशनीया तत्तदभावसहचरितधर्मव-
त्ताज्ञानजन्योपस्थितिवत् तत्तदन्योन्याभाववद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञा-
नजन्योपस्थितेरपि संशयकतया उक्तस्थले द्रव्यतदन्यवृत्तिधर्मवा-
नित्याकारकज्ञानजन्यद्रव्यमित्याकारकोपस्थितिमादायैव लक्षणस-
म्बन्ध्यादिति ध्येयम् ॥

अथ साध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताविशि-
ष्टप्रकारताविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये प्रत्येकसाहचर्यमात्रावच्छिन्नप्रका-
रताकज्ञानजन्योद्बोधकान्तराधीनसाध्यतदभावविषयकसमूहालम्ब-
नोपस्थितिजनकतामादायातिव्याप्तिवारणसम्भवेन साध्याविशेषण-
केत्यादिगुरुतरारम्भो निष्फलः ॥ जनकतावैशिष्ट्यं च स्वनि-
यतजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्व-स्वभिन्नसाध्यसंशयजनक-
तानियतजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन इति
चेन्न । स्वरूपसम्बन्धात्मकजनकताया उपस्थितिभेदेन भिन्नत्वे
उक्तसमूहालम्बनोपस्थितिमादायोक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यात् (१) उक्त-
परम्परायाः संसर्गत्वे मानाभावाच्चेति ध्येयम् ।

अथात्राश्वत्ववान् गौर्न वेत्यादिसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपि-
तसाध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तिधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वाव-
च्छिन्नजनकतानियतं यदश्वत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वाव-
च्छिन्नजन्यत्वं तन्निरूपितजनकतायां साध्याविशेषणकोपस्थित्यवृत्ति-
साध्यसंशयजनकतानियतजन्यतानिरूपितजनकतायां चावच्छेदकी-
भूता या गोत्वाभाववद्वृत्त्यश्वत्ववानित्यादिज्ञानीप्रकारता तामादाय
गौरश्वत्वादित्यादिविरुद्धे बह्व्यभावाकालीनधूमवान् वह्निमात्र वेत्या-
दिसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितसाध्याविशेषणकोपस्थित्यवृत्ति-

(१)-स्वावच्छेदकावच्छिन्नभिन्नत्वनिवेशे न दोष इत्यत आह-
उक्तेति । मानाभावः विनिगमनाविरहेण जनकता नाना तथा चा-
न्यजनकतामादायातिव्याप्तिरिति भावः ।

धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानियतं यद्वह्यभा-
वकालीनधूमविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवुद्धित्वावच्छिन्नजन्यत्वं तन्नि-
रूपितजनकतायां ; साध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तिसाध्यसंशयजन-
कतानियतजन्यतानिरूपितजनकतायां चावच्छेदकीभूता या वह्नि-
महृत्तिवह्यभावकालीनधूमवानित्यादिज्ञानीयप्रकारता तामादाय
वाहमान्धूमादित्यादिव्याप्ये चातिव्याप्तिः । न च द्वितीयजन्यतायां
मुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वनिवेशान्नायमतिप्रसङ्गः विशिष्टवैशिष्ट्या-
वगाहिवुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतायां मुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वाभावा-
दिति वाच्यम् । तांशतापि वह्यभावकालीनधूमवान् पर्वतो वह्नि-
मात्र वेत्यादिसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितधर्मितावच्छेदकप्रकार-
कधर्मिज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानियतं यद्विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्या-
वगाहिवुद्धित्वावच्छिन्नजन्यत्वं तन्निरूपितजनकतावच्छेदकीभूतवह्नि-
महृत्तिवह्यभावकालीनधूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानीयप्रकारतामादाय
वह्निमान् धूमादित्यादिव्याप्ये एवंरीत्या विरुद्धे चातिव्याप्तेर्दुर्वार-
त्वादिति चेन्न । द्वितीयजन्यतायामनुभवत्वानवच्छिन्नत्वस्य ज्ञाना-
वच्छिन्नत्वस्य वा निवेशेनैवोक्तातिव्याप्त्यसम्भवादिति । न च
तथापि वह्यभावकालीनालोकवान् पर्वतो वह्निमात्र वेत्यादिसंश-
यत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितसाध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तिधर्मिता-
वच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताया नियतं यत्पर्वतो वह्य-
भावकालीनालोकवानित्याकारकानुमितित्वावच्छिन्नपरामर्शजन्य-
त्वं तन्निरूपितजनकतायां साध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तिसाध्यसं-
शयजनकतानियतजन्यतानिरूपितजनकतायां चावच्छेदकीभूता
या वह्निमहृत्तिवह्यभावकालीनालोकव्याप्यधूमवानित्यादिज्ञानी-
यप्रकारता तामादाय व्याप्यादावतिव्याप्तितादवस्थमेव परामर्शज-
न्यतायां परामर्शात्मकज्ञानावच्छिन्नत्वसत्त्वादिति वाच्यम् । परामर्श-
जन्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशावश्यकतया प्रयोजन-
विरहेणानुमितित्वाद्यप्रवेशेन परामर्शजन्यत्वस्य परामर्शोत्तरवृत्तिसं-
शयाजनकज्ञानादावपि सत्त्वेन परामर्शजन्यतायां साध्यसंशयज-
नकतानियतत्वाभावादेवोक्तातिव्याप्तेरनवकाशादिति ध्येयम् ॥

यत्तु द्वितीयजन्यतायां स्मृतित्वावच्छिन्नत्वनिवेशान्नोक्तातिप्रसङ्ग
इति ॥ तदुच्छेदम्-साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदककोटा-

व्यवहितोत्तरत्वस्य निवेशावश्यकतया स्मृतित्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वादिति । स्मृतित्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वे संशयजनकज्ञानसाधारण्यां साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यतायां यथा संशयजनकतानियतत्वं तथोपपादितं प्रागेव ॥ ७ ॥

एतदस्वरसेनैव वा—साध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नसंशयजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितायां तादृशधर्मानवच्छिन्नसाध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नसंशयजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितायां च जनकतायामवच्छेदिकाया प्रकारता तस्या वा निवेशान्नोक्तदोष इति कल्पान्तरमुक्तं भट्टाचार्येण ॥

एतत्कल्पे संशयपदद्वयोपादानव्यावृत्तः प्रागेव विहिता ॥ अथात्र साध्याभावविषयकत्वघटितधर्मानवच्छिन्नजनकतानिवेशेनैव सामञ्जस्ये तादृशजनकतायां साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशो व्यर्थः । न चाश्वत्ववद्भूतलं गोत्ववन्न वेत्याकारकसंशयं प्रति या साध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकता तदवच्छेदकधर्मावच्छिन्नाश्वत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूता या गोत्वाभाववद्भूतश्वत्ववानिति—ज्ञानीयप्रकारता तामादाय गोत्ववान् अश्वत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय तन्निवेशनमावश्यकमिति वाच्यम् । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नजन्यतायां साध्यसंशयजनकतावच्छेदकेतरधर्मानवच्छित्वरूपतादृशजनकतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकत्वविरहादेवोक्तातिव्याप्त्यसम्भवादनुभवत्वादेरपि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नजन्यतावच्छेदकघटकत्वात्, अन्यथोक्तविशेषणदानेऽपि गोत्वकालीनाश्वत्ववद्भूतलं गोत्ववन्न वेत्याकारकसंशयस्य धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नगोत्वकालीनाश्वत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतगोत्वाभाववद्भूतगोत्वकालीनाश्वत्ववानित्यादिज्ञानीयप्रकारतामादायातिव्याप्तितादवस्थापत्तेः ॥ न चोक्तज्ञानमादायातिव्याप्तिभिर्यैव तद्विशेषणं विहाय साध्यमुख्यविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्य निवेशान्नासङ्गतिरिति वाच्यम् साध्यमुख्यविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वनिवेशकल्पेऽपि अश्वत्ववद्गोत्वं गोत्ववन्न वेत्याकारकसंशयीयधर्मितावच्छेदक-

ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायां साध्यमुख्यविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्यापि सत्त्वात् तादृशजनकतावच्छेदकावच्छिन्नाविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नजन्यतामादायोक्तातिव्याप्तेर्दुर्घातत्वादिति । एतेन स्मृति-
त्वादिसाधारणविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नजन्यतामादायो-
क्तातिव्याप्तिवारणाय साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वानिवेशन-
मित्यपि परास्तम् । तन्मते तद्विशेषणदानेऽप्युक्तरीत्याऽतिव्याप्तेरश-
क्यपरीहारतया जन्यतायां विशेषणान्तरं (१) प्रक्षिप्यैवोक्तातिव्याप्ते-
र्वारणीत्वादिति ।

यत्तु महानसांयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेत्याकारकसंश-
यजनकीभूतकोट्युपास्थितजनकमहानसांयवाह्मदवृत्तवह्निसामान्या-
भाववदवृत्तिपर्वतीयधूमवानिति ज्ञानीयप्रकारतामादाय वह्निमान् पर्व-
तीयधूमादित्यादाविति व्याप्तिवारणाय साध्यविषयकत्वघटितधर्माव-
च्छिन्नेति साध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकविषयकत्वघटितध-
र्मावच्छिन्नार्थकमिति ॥ तच्चिन्त्यम् ॥ प्रकृतसाध्यसंशयत्वावच्छिन्न-
जन्यतानिरूपितजनकतानिवेशावश्यकत्वस्य प्रागेवाभिहितत्वेन उक्त-
संशयजनकताया लक्षणाघटकत्वादेवोक्तातिव्याप्त्यसम्भवादिति
भावनीयम् ।

परे तु जनकतायां साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वानि-
वेशे बह्व्यभावाभाववदवृत्तिवह्निमदवृत्तिधूमवानिति ज्ञानीयप्रकारतामादाय
हृदो बह्व्यभाववान् धूमादित्यादिविरुद्धेऽतिव्याप्तिरुक्तज्ञानीयप्रका-
रतायां साध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्ना या वह्निविषयको-
पस्थितित्वावच्छिन्नवह्निमान् बह्व्यभाववानित्याकारकसाध्यसंशय-
जनकता तदवच्छेदकत्वस्य सत्त्वात् ॥ न चोक्तज्ञानीयप्रकारतायां
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नकोटिताकसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपि-
तजनकतावच्छेदकत्वाभावादेव नातिव्याप्तिः । वह्निकोटिकसंशयत्व-
बह्व्यभावकोटिकसंशयत्वयोरेवोक्तज्ञानजन्योपस्थितिजन्यतावच्छे-
दकत्वादिति वाच्यम् । साध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतापदेन साध्यसं-
शयत्वन्यूनवृत्तिजन्यताया एव प्रागुक्तयुक्त्या विवक्षितत्वादित्याहुः ॥

(१) अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नतादृशज्ञानावच्छिन्नत्वं
जन्यतायां निवेशनीयमिति ।

अन्ये तु यादृशविषयविशेषे साध्यसंशयसमनियत एव घटसंशयो जायते तत्र तत्साध्यकविरुद्धेतिव्याप्तिः । तथाच साध्याभावसहचरितत्वावच्छिन्नां साध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूत (घट)सहचरितत्वावच्छिन्नां प्रकारतामादाय लक्षणगमनादिति साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशः । तथाच घटसहचरितवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नजनकतायां तादृशविषयकत्वानवच्छिन्नत्वादिति वदन्ति ॥ ८ ॥

० अथवा साध्यसन्देहप्रयोजिका या साध्यस्य तदभावस्य चोपस्थितिविषयता तदुभयप्रयोजकप्रकारतावत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । उभयसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारताया एव तथात्वान्नातिप्रसङ्गः । साध्यस्योपस्थितिविषयता च साध्याभावविषयतानन्तर्भूता ग्राह्या तेन बह्व्य-भावसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारताया बह्विविषयताप्रयोजकत्वेऽपि विरुद्धे नातिव्याप्तिरिति भट्टाचार्येणोक्तम्—इतिपाठः काचित्कः ।

अथैतत्कल्पेऽपि यत्र नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं नित्यत्वतदभावसहचरितप्रमेयत्ववांश्चायमित्याकारकज्ञानाभ्यां नित्यत्वतदभावविषयिण्येकैवोपस्थितिर्जनिता तत्र तादृशोपस्थितिजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमादाय नित्यत्वसाध्यकज्ञानहेतौ प्रागुक्तातिव्याप्तिर्दुर्वादैव तादृशोपस्थितिव्यक्तेः साधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्यत्वेन तदीयसाध्यतदभावविषयतायाः साध्यसन्देहप्रयोजकत्वसत्त्वेन तादृशोभयविषयताप्रयोजकत्वस्य नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतायामपि सत्त्वात् इति चेन्ना साध्यस्योपस्थितिविषयतानिष्ठसाध्यसन्देहत्वावच्छिन्नप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकतानियतप्रयोज्यताकप्रयोजकतावत्त्वं सति साध्याभावस्योपस्थितिविषयतानिष्ठसाध्यसन्देहत्वावच्छिन्नप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकतानियतप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकतावत्प्रकास्ताया विवक्षितत्वादेवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवाश्रित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवत्साज्ञानप्रयोज्यतायाः साध्यसन्देहाजनकोपस्थितिविषयतासाधारणत्वेन साध्यसंशयप्रयोजकताव्याभिचारित्वादिति ध्येयम् ॥ ९ ॥

साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नजन्यतानिरूपितायां तदवच्छिन्नसहकारिभावच्छेदक-

साध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्न-
जन्यतानिरूपितायां च जनकतायामवच्छेदकीभूतप्रकारताया
निवेशेन नातिप्रसङ्ग इति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अत्र महानसीयवह्निमद्व्यावृत्तवह्न्यभाववद्व्यावृत्तपर्वतीयधूम-
वानितिज्ञानीयप्रकारतामादाय वह्निमान् पर्वतीयधूमादित्यादावतिव्या-
प्तिः-उक्तज्ञानजन्यकोट्युपस्थितेरपि महानसीयवह्निमान् वह्निसामा-
न्याभाववान् वेत्याकारकसंशयजनकत्वादतः साध्यविषयकत्वेऽति-
साध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकताकत्वार्थकम् । तथा-
च महानसीयवह्निमद्व्यावृत्तधर्मवत्ताज्ञानजन्यमहानसीयवह्न्युपस्थिति-
त्वावच्छिन्नजनकतायां साध्यतावच्छेदकताकविषयताकत्वावच्छिन्न-
त्वाभावाश्लोकातिव्याप्तिः । एवं महानसीयवह्निमद्व्यावृत्तवह्न्यभाववद्व्या-
वृत्तपर्वतीयधूमवानिति ज्ञानीयप्रकारतामादाय महानसीयवह्निमान्
पर्वतीयधूमवानित्यादिविरुद्धेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयजनकतायां
साध्याभावविषयकत्वावच्छिन्नेति । अत्र साध्यविषयकत्वं साध्यमुख्य-
विशेष्यकत्वरूपं ग्राह्यम् । तेन वह्निकालीनमहानसीयवह्निमान् वह्निसा-
मान्याभाववान् वेत्याकारकसंशयजनककोट्युपस्थितिजनकताव-
च्छेदकीभूतवह्निकालीनमहानसीयवह्निमद्व्यावृत्तवह्न्यभाववद्व्यावृत्त-
पर्वतीयधूमवानितिज्ञानीयप्रकारतामादाय वह्निमान् पर्वतीयधूमा-
दित्यादौ नातिव्याप्तिः ।

• केचित्तु कालिकसम्बन्धेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावकोटि-
कसंशयजनककोट्युपस्थितिजनककालिकेन वह्न्यभाववद्वृत्तिकालि-
कसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावाभाववद्वृत्तिधूमवानिति ज्ञानमादाय व-
ह्निमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय साध्यविषयकत्वेऽति साध्य-
मुख्यविशेष्यकार्थकम् । एवं कालिकेन वह्निकोटिकसंशयजनकीभूत-
कोट्युपस्थितिजनकं कालिकेन वह्निमद्वृत्ति-विशेषणतया कालिकस-
म्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्ति धूमवानितिज्ञानमादाय तत्रैवातिव्याप्ति-
वारणाय द्वितीयजनकतायां साध्याभावविषयकत्वावच्छिन्नेति ।
न च साध्यातावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषय-
कत्वावच्छिन्नत्वमात्रनिवेशेनाप्युक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवात् प्रकृत-
साध्याभावनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् महानसीयवह्नितद्वशवह्न्यभाव-
सहचरितधूमवान् इत्यादिज्ञानीयप्रकारतामादाय वह्निमान् धूमादि-

स्यादावतिव्याप्तिवारकत्वात् । न च साध्यविषयकत्वे साध्यतावच्छे-
दकातिरिक्तनिष्ठप्रकारत्वानिरूपितत्वं निवेद्यं तावन्नैव नोक्तातिव्या-
प्तिरिति वाच्यम् एवमपि समानाधिकरणत्वसम्बन्धेन महानसीयत्व-
विशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नकोटिकसंशयजनककोट्युपस्थितिजनकज्ञान-
मादायोक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यात् । न चैवमपि साध्यविषयतायां साध्य-
तावच्छेदकनिष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य निरवच्छिन्नसा-
ध्यतावच्छेदकतास्थले सावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकतास्थले साध्य-
तावच्छेदकतावच्छेदकपर्यासावच्छेदकप्रकारतानिरूपितत्वस्य निवे-
द्यातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तावताप्येकोक्त्यसम्भवात् साध्याभा-
वविषयकत्वेत्यत्र साध्यतावच्छेदकपर्यासावच्छेदकताकप्रतियोगि-
ताकाभावविषयकत्वनिवेशेनैवातिव्याप्तिविरहेण तदपेक्षयोक्तप्रयासे
गौरवाच्चेत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

अत्र कल्पे संशयत्वं न निवेद्यते प्रयोजनाभावात् ॥
यश्च क्वचित् पुस्तके संशयजनकतेति पाठो दृश्यते स च मूले सा-
ध्यसंशयेत्यनुरोधेत्यवधेयम् ॥ अत्र च साध्यविषयकत्वघटितधर्मा-
वच्छिन्नजनकतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नजन्यत्वमेवं साध्याभाव-
विषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकीभूततद्धर्मावच्छिन्नस-
हकारितावच्छेदकावच्छिन्नजन्यत्वमेव निवेद्यम्, अन्यथा सामान्यतः
साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्य-
तानिरूपितजनकतावच्छेदका सती साध्यविषयकत्वघटितधर्माव-
च्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकसाध्याभाववि-
षयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपि-
तजनकतावच्छेदकीभूता या प्रकारतैत्युक्तौ वह्निमद्वृत्तिवह्नयभाव-
वद्वृत्तिधूमवानिति ज्ञानमादायातिप्रसङ्गो दुर्वार एव-वह्नयभाववद्वृ-
त्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वस्यापि साध्यविषयकत्वघटितध-
र्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकीभूतवह्निमद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थि-
तित्वावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वात्, एतन्निवेशसूचनायैव साध्य-
विषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदको यो धर्म इत्युक्तं तथा
चोक्तज्ञानीयप्रकारतायां साध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकता-
वच्छेदकीभूतवह्निमद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वरूपयादृशधर्मा-
वच्छिन्ननिरूपितजनकतावच्छेदकत्वं वह्नयभाववद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञान-

जन्योपस्थितित्वस्य तद्विशधर्मावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वा-
भावाभातिव्याप्तिरिति भावः ॥ अनुगमस्तु साध्यविषयकत्वघटित-
धर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकधर्मविशिष्टप्रकारत्वम् । वैशिष्ट्यं
च स्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्व-स्वावच्छिन्न-
सहकारितावच्छेदकीभूतसाध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्न-
जन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेनेति ॥ १० ॥

तदवच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वं च तदवच्छिन्नासमवधानप्र-
युक्तफलोपधायकत्वाभाववत्स्वावच्छिन्नकत्वमित्युक्तं भट्टाचार्येण ॥

अत्र तदवच्छिन्ने स्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशालित्व-
स्वाभाववद्बृत्तिस्वाघटकधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशाल्यु-
पस्थितिमत्त्वांभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टान्यत्वं निवेशनीयम्, नातो ब-
ह्निमद्बृत्तिधूमवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नाया बह्निमद्बृत्तिधूम-
धान् बह्निमद्बृत्तिजलवानितिज्ञानद्वयजन्योपस्थितिव्येक्तरसमवधान-
प्रयुक्तस्य फलोपधायकत्वाभावस्य केवलबन्धभाववद्बृत्तिधर्मादिम-
त्ताज्ञानजन्योपस्थितावेव सत्त्वेऽप्यसाधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थि-
तिसाधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थित्योः परस्परसहकारिभावः ।
स्वपदेन साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वमादाय तदघटकीभूतधर्मिविषय-
तानिरूपितसाधारण्याद्यवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वावच्छिन्नजन-
कतानिरूपितजन्यताशालित्वस्य केवलसाधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्यो-
पस्थितावपि सत्त्वाद्धर्मविशिष्टान्योपस्थित्यप्रसिद्धिः स्यादतः स्वाभाव-
वद्बृत्तित्वनिवेशः । एवं बह्निविषयकस्मृतिं प्रति बह्निविषयकज्ञान-
त्वेनापि जनकत्वसत्त्वात् स्वाभाववद्बृत्तिबह्निविषयकज्ञानत्वमादाय
तथैवाप्रसिद्धिः स्यादतः स्वाघटकत्वनिवेशः । बह्निविषयकज्ञानत्वं च
न स्वाघटकम् । संसर्गघटकजन्यता च स्मृतित्वावच्छिन्ना ग्राह्या, तेन
जन्यताद्यवच्छिन्नं प्रति कालत्वादिना जनकतामादाय नाप्रसिद्धिः ।

अथवा संसर्गघटकजन्यतायां ज्ञानावच्छिन्नत्वमेव निवेश्यम्, तेन
प्रागुक्तयुक्त्या स्मृतित्वस्य साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानजन्यतान-
वच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः, न वा स्मृतिं प्रति संस्कारत्वेन जनकता-
मादायाप्रसिद्धिः । एवं च स्वाघटकत्वमप्यनुपादेयमेव । द्वितीयसंसर्ग-
घटकोपस्थितिमत्त्वं च सामानाधिकरण्य-समानकालीनत्वोभयसम्ब-
न्धेन । अथवा तदवच्छिन्ने धर्मविशिष्टान्यत्वमनिवेश्य तदवच्छिन्ना-

समवधानप्रयुक्तत्वपदेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्न-
प्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वमेव निवेशनीयं तावतैवोक्तदोषवारण-
सम्भवात् । एवं स्वावच्छिन्नकत्वमित्यत्रापि स्वावच्छिन्ने निरुक्तोभय-
सम्बन्धेन धर्मविशिष्टान्यत्वं निवेशनीयम्, तेन केवलसाध्यवद्वात्तधर्म-
वत्ताज्ञानादिजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नासमवधानप्रयुक्तस्य फलोप-
धायकत्वाभावस्य साध्याभाववद्वात्तधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिका-
लीनसाध्याभाववद्वात्तधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितौ सर्वेऽपि नाक्त-
दोषतादवस्थ्यम् ॥

यत्तु तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगिधर्मावच्छिन्नासमवधाना-
प्रयुक्तत्वविशिष्टतदवच्छिन्नासमवधानप्रयुक्तत्वस्य विवक्षितत्वाश्रो-
क्तदोषावसरः । वन्ध्यभाववद्वात्तधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिकालनिव-
न्ध्यभाववद्वात्तधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिनिष्ठस्य फलोपधायकत्वा-
भावस्य वह्निमद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानादिजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नास-
माधानप्रयुक्तत्वेऽपि वह्निमद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगिधर्मावच्छिन्नासमवधानाप्रयुक्तत्वाभावात्तादृ-
शोपस्थितिनिष्ठफलोपधायकत्वाभावे निरुक्ताभावप्रतियोगि यद्वह्नि-
मद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वं तदवच्छिन्नासमवधानाप्रयुक्त-
त्वादिति ।

तन्मन्दम्—केवलवन्ध्यभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिनि-
ष्ठफलोपधायकत्वाभावेऽपि निरुक्ताप्रयुक्तत्वविशिष्टवह्निसहचरितध-
र्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नासमवधानप्रयुक्तत्वाभावात् व-
न्ध्यभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितिनिष्ठफलोपधायकत्वा-
भावे वन्ध्यभावाभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानजन्योपस्थितित्वावच्छिन्ना
समवधानस्यापि प्रयोजकत्वादिति ध्येयम् ॥ ११ ॥

इदं द्वाणुकं नित्यमणुत्वादित्यादौ साधारणधर्मवद्भिर्मज्ञानस्य को-
ट्युपस्थितिं संशयं च प्रति हेतुतया तद्विषये धर्मिणि सद्भेदौ प्रसङ्गः
स्यादतः पक्षधर्मतेति पक्षपदं धर्मिमात्रपरमिति शिरोमणिः ॥ अत्र
सब्रूहालम्बनविषयतामादायातिप्रसङ्गवारणाय कोटिद्वयोपस्थितिजन-
कतावच्छेदकीभूतविषयताश्रयत्वनिवेशनमावश्यकं सम्बन्धिविशेष-
कज्ञानादपि सम्बन्ध्यन्तरस्मरणोक्त्येन तत्कोटिसाहचर्यादिविशिष्टविष-
यकत्वेनैव हेतुतया धर्मिविषयताया जनकतानवच्छेदकत्वादित्याश-

इक्य, वस्तुतस्तु साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकज्ञानविषयकत्वमित्यस्य । कोटिद्वयोपस्थितिनिष्ठा या साध्यसन्देहजनकता जन्यतासम्बन्धेनाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन वाऽवच्छिन्नायां तदवच्छेदकतायामवच्छेदिका या विषयता तदाश्रयत्वमर्थः । एवं च साधारणधर्मादिविशेष्यकज्ञानस्य कोटिद्वयस्मारकत्वेऽपि संशये धर्मिज्ञाननियमाय तत्तद्धर्मिकसंशयप्रत्यक्षं प्रति स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्तत्तद्धर्मिज्ञानविशिष्टकोट्युपस्थितित्वेनैव हेतुतेति धर्मिविषयताया अपि तादृशसन्देहजनकतावच्छेदकतायामवच्छेदकत्वादतिव्याप्तिरतः पक्षधर्मतापदोपादानमिति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

तत्रापि प्रकृतसाध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिता या जनकता तन्निरूपिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतायामवच्छेदिका सती तदवच्छेदकधर्मावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकावच्छिन्नप्रकृतसाध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिरूपिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतायामवच्छेदिका या विषयता तदाश्रयत्वमिति निष्कर्षो बोध्यः । तेन वन्हिमद्वृत्तिवन्ध्यभाववद्वृत्तिधूमवानित्यादिज्ञानमादाय न प्रागुक्तदोषावकाशः । वन्ध्यभाववान् पर्वतीयधूमादित्यादिविरुद्धे वन्ध्यभाववद्वृत्तिमहानसीयवन्हिमद्वृत्तिपर्वतीयधूमवानित्यादिज्ञानीयप्रकारतामादायादिव्याप्तिरुक्तज्ञानीयप्रकारतायां प्रकृतसाध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिता या वन्ध्यभाववद्वृत्तिधूमवत्ताज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वावच्छिन्नजनकता तन्निरूपिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वस्य सत्त्वादतः संशयद्वयोपादानम् । यदि चात्रापि साध्यविषयोपस्थितित्वावच्छिन्ना या जनकता तन्निरूपिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतावती या विषयता तदाश्रयत्वं विवक्ष्यते तदा साध्यसन्देहपदमनुपादेयमिति ध्येयम् ।

अथात्र प्रागुक्तार्थमपहाय धर्मिण्यतिव्याप्तिदानार्थमेतादृशार्थकरणमनुचितमिति चेन्न, प्रागुक्तकल्पापेक्षया लाघवानुसन्धानेनैवैतत्कल्पस्योक्तत्वात् ।

वस्तुतस्तु साधारणधर्मादिविशेष्यकज्ञानस्यापि कोट्युपस्थितिजनकत्वे पूर्वव्याख्यायामसंभव एव स्यात् संशये धर्मिज्ञाननियमाय

संशयजनकतावच्छेदककोटौ साधारणाविधर्मवज्जिर्मिज्ञानवैशिष्ट्य-
स्यैव निवेशनीयतया संशयजनकतावच्छेदकैतरानवच्छिन्नत्वरूप-
साध्यसंशयजनकतावच्छेदकपर्यासावच्छेदकताकत्वस्य साधारणध-
र्मादिज्ञानजन्यतायामसत्त्वात् साधारणधर्मादिविशेष्यकज्ञानैस्यापि
तज्जन्यतावच्छेदकघटकत्वात्तो व्याख्यान्तरानुसरणमिति ध्येयम्॥१२॥

वस्तुतस्तु यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वम् अनुमितिप्रतिब-
न्धकताशून्यपक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयकालीनज्ञानावृत्ति तादृशत्वमे-
व विवक्षणीयम् ॥ अथवा स्वव्यापकतत्कत्वरूपानतिरिक्तवृत्ति-
त्वनिवेशे यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकः पक्षधर्मताज्ञान-
कालीनत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभावः तादृशत्वमेव विवक्षणी-
यम्, अन्यथा स्वरूपासिद्धिवारकस्य हेतुमत्ताग्रहाविरोधित्वदलस्य
वैयर्थ्यापत्तेः—पक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयकालीनतद्विषयकानाहार्य-
निश्चयस्याप्रसिद्ध्या यादृशविशिष्टविषयकपदेन तस्योपादानासम्भ-
वात् । एवं सामान्यलक्षणस्याप्यव्याप्तेरिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथात्र प्रथमकल्पे यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमिति-
प्रतिबन्धकताशून्यपक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानावृत्तित्युक्तौ, द्वितीये च
विशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकः पक्षधर्मिकहेतुमत्ताविषयकत्वानु-
मित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभाव इत्युक्तावेव सामञ्जस्ये हेतुमत्त्वज्ञानका-
लीनत्वपर्यन्तनिवेशो व्यर्थ इति ।

मैवम् । यादृशस्थले यादृशस्य वस्तुनो हेतुमत्पक्षविषयकज्ञा-
नं कदापि न जातं तत्र तादृशवस्तुन्यतिव्याप्तिवारणायैव तन्निवेशात् ।
जातिमान् बह्व्यभाववानित्यादिज्ञानवारणायव्यापकीभूतविषयता-
शून्यत्वस्यावश्यं निवेद्यतया उदासीनेतिऽव्याप्तिवारणाय तन्निवेशा-
वश्यकत्वाच्च । अन्यथा हेतुमत्त्वाविषयकोदासीननिश्चयस्यैवाव्याप-
कीभूतविषयताशून्यत्वादुदासीनातिव्याप्त्यापत्तेः । वस्तुतो ह्यो बहि-
मान् जलाभावव्याप्यादित्यादौ जलवद्भ्रदादावतिव्याप्तिवारणार्थमेव
तन्निवेशनम् । जलवद्भ्रदविषयकहेतुमत्ताज्ञानस्याहार्यत्वेन हेतुम-
शक्त्यत्वादिति ध्येयम् । यद्यपि हेतुमत्ताज्ञानाविगमकालावच्छेदेनोदा-
सीननिश्चयसामान्ये निरुक्तोभयाभावे सत्त्वादतिव्याप्तितादवस्थमे-
व, तथापि हेतुमत्ताज्ञानक्षणावच्छेदेन निरुक्तोभयाभावविवक्षणाञ्च
दोषः । हेतुमत्त्वज्ञानकालीनत्वस्य भावप्रतियोगिकोटावुपलक्षणतया

निवेशाभोक्तदोषः । यदा कदाचित् तादृशज्ञानकालीनत्वसत्त्वे उपलक्षिताभावासत्त्वात् इत्यपि वदन्ति ।

वस्तुतः प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकतानिवेशे न दोष इति ध्येयम् ।

अथात्र कल्पद्वय एव हृदत्वादिसामानाधिकरण्येन वन्त्यादिसाध्य-
कजलादिहेतुकस्थले वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलात्मकासा-
धारण्यव्याप्तिः—सामानाधिकरण्येन हेतुमत्ताज्ञानकालीनतादृशा-
साधारण्यनिश्चये तादृशानुमितिप्रतिबन्धकत्वस्यासत्त्वात् । न च सा-
मानाधिकरण्येन साध्यहेतुस्थलेऽवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानका-
लीनत्वनिवेशाभोक्ताव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथासति सामानाधिकर-
ण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्त्यापत्तेः अवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्तानि-
श्चयकालीनतादृशहेत्वभाववत्पक्षविषयकनिश्चयस्याहार्यतया तादृ-
शहेतुमत्ताज्ञानकालीनसामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षविषयक-
निश्चयस्यैव यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयपदेन घटत्वतया तत्राव-
च्छेदावच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चयकालीनत्वस्यासत्त्वादिति चेत्,

अत्राच्यते—अवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताग्रहकालीनत्वघटितो-
भयाभाव एवासाधारण्यसङ्ग्रहाय निवेशनीयः । सामानाधि-
करण्येन साध्यहेतुतास्थले सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षे
चातिव्याप्तिशङ्कैव नोपजायते । यत्रादौ भाविज्ञानमप्रमेत्यप्रामाण्य-
ज्ञानं ततः सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षविषयकनि-
श्चयस्ततोऽवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चयस्तत्राप्रामाण्यज्ञाना-
भावावच्छेदकक्षणावच्छेदेन तादृशहेत्वभाववत्पक्षविषयकनिरुक्तो-
भयाभावासत्त्वात् । एवं चाप्रामाण्यज्ञानाभावावच्छेदकक्षणावच्छेदे-
न तादृशोभयाभावो निवेशनीयः, तेनाप्रामाण्यज्ञानाभाविशिश्टयदू-
पावच्छिन्नाविषयकानिश्चयत्वावच्छेदकीभूतक्षणावच्छिन्नयदूपावच्छि-
न्नविषयकनिश्चयवृत्तिकाभावाप्रतियोगी निरुक्तोभयाभावस्तद्रूपव-
त्त्वमिति समुदितार्थः । नातो यत्रादावसाधारण्यनिश्चयस्ततस्तद्व-
धर्मिकाप्रामाण्यज्ञानात्मकहेतुमत्त्वनिश्चयस्तत्रासाधारण्यनिश्चयेऽपि
तादृशोभयाभावासत्त्वेऽप्यसाधारण्याव्याप्तिः । न च तथापि यत्र
ज्ञानस्य प्रक्षत्वं घटादेः साधारण्येन साध्यत्वं प्रकारकत्वाभावस्य
हेतुत्वं तत्र तदभाववद्विशेष्यकतत्प्रकारकत्वरूपाप्रामाण्यग्रहे हेतु-

मत्ताज्ञानस्याहार्यतया हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । तत्रापि संशयात्मकाप्रामाण्यज्ञानस्य संभवात्, तद्व्यक्तित्वादिधर्मितावच्छेदककाप्रामाण्यनिश्चयस्य तद्वतितत्प्रकारकत्वाभावरूपाप्रामाण्यनिश्चयस्य संभवाच्च । न च तथाप्यप्रामाण्यकोटौ तदभाववन्निष्ठविशेष्यत्वतद्वन्निष्ठविशेष्यत्वयोः प्रवेशाद् यत्र निष्ठत्वाभावस्य सामानाधिकरण्येन हेतुत्वं विशेष्यतायाश्च पक्षत्वं विशेषणांशे संशयानभ्युपगमेन तत्र संशयात्मकाप्रामाण्यस्यासंभवात् सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्, तथापि भाविज्ञानं निर्विशेष्यकं निष्प्रकारकमित्याकारकाप्रामाण्यज्ञानस्य संभवात् । हृदः काञ्चनमयहृदवान् गगनादित्यादौ काञ्चनमयत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगगनाद्यात्मकविशिष्टे हृदो वन्निहमद्रूपदवान् जलादित्यादौ बन्धभाववज्जलवदात्मकविशिष्टे चातिव्याप्तिः—पक्षधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयकालीनस्य तत्तद्विशिष्टविषयकनिश्चयस्य हृदधर्मिककाञ्चनमयत्ववन्निहमत्त्वादिज्ञानप्रतिबन्धकत्वेन हेतुमत्तानिश्चयकालीनतत्तन्निश्चयस्य च हेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वाभावेन तत्तद्विशिष्टविषयकनिश्चयसामान्य एव तादृशोभयाभावसत्त्वादिति ।

मैवम्—ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयकत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य निरुक्तोभयाभावप्रतियोगिकुक्षिनिक्षिप्तप्रतिबन्धकतायां निवेशेनैवोक्तदोषवारणसम्भवात् । न चैवं घटो गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनवान् घटादित्यादौ तादृशगगनाभाववद्वटाद्यात्मकबाधेऽव्याप्तिः—तादृशबाधनिश्चये सामान्यानिरुक्तिपत्रिकोक्तयुक्त्या ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव कल्पनीयतया निरुक्तोभयाभाववत्प्रतिबन्धकताशून्यत्वघटिततादृशोभयाभावासत्त्वादिति वाच्यम् । उक्तस्थले शुद्धगगनत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्पक्षस्यैव बाधत्वोपगमेनोक्तविशिष्टस्यालक्ष्यत्वात् । लक्ष्यत्वे तु यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापको निरुक्तोभयाभाव इत्यत्र व्यापकत्वं न यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावमात्रं, किन्तु यादृशविशिष्टे यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वविशिष्टयादृशविशिष्टे यादृशविशिष्टव्याप्यवत्तानिश्चयनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावरूपमेव विवक्षणीयम् । तथाच यदूपावच्छिन्ने यदूपावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाविशिष्टतदूपाव-

च्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयनि-
ष्ठाभावप्रतियोगिस्वाभाववान् तादृशोभयाभावस्तद्रूपावच्छिन्ने तद्रूपा-
वच्छिन्नवत्त्वमिति लक्षणार्थः पर्यवसितः। एवञ्चोक्तबाधनिषयकनिश्च-
यत्वेन ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वास्वीकारेऽपि तादृशबाध-
व्याप्यवत्त्वानिश्चयत्वेन ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वस्यावश्य-
स्वीकार्यतयोक्तबाधाव्याप्तिः सुपरिहारैवेति । न चैवं पर्वतो वह्नि-
व्याप्याभाववानित्यादौ वन्दिमत्पर्वतविषयकनिश्चये तादृशोभयाभा-
वासत्वेऽपि वन्दिहव्याप्यवत्पर्वतविषयकनिश्चये तादृशोभयाभावस्या-
क्षतत्वादिति वाच्यम् । व्याप्यवत्त्वानिश्चये यत्प्रतिबन्धकताप्रयुक्तो-
भयाभावस्तत्प्रतिबन्धकतामादायैव लक्षणं संगमनीयम् तत्प्रतिबन्ध-
कतानिरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदकतोपर्याप्त्याधिकरणधर्मावच्छिन्नप्र-
तिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धताशून्यत्वस्य तद्रूपावच्छिन्नव्याप्य-
वत्त्वानिश्चयविशेषणत्वेनैवांकातिव्याप्तिवारणसंभवात् । न च तथापि
गगनाभाववत्घटवत्कालीनभूतलं गगनवदित्यत्र घटवत्गग-
नाभाववत्घटवत्कालीनभूतले अतिव्याप्तिलार्घवात् गगनाभाववद्-
घटवत्कालीनभूतलविशेष्यकघटवत्त्वनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतयैवो-
पपत्त्या घटावच्छेदेन गगनाभावनिश्चयविशिष्टगगनाभाववद्घटवत्-
कालीनभूतलविशेष्यकघटवत्त्वनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादि-
ति वाच्यम्, उभयाभावप्रतिकोटिनिविष्टप्रतिबन्धकतायामगत्या तत्त-
त्प्रतिबन्धकताभिर्द्वादिकं निवेश्यैवांकाऽतिव्याप्तेर्वारणीयत्वात् ।

वस्तुतस्तु घटवद्गगनाभाववत् घटवच्च तादृशभूतलं पटव-
द्गगनाभाववत् पटवच्च तादृशभूतलमित्यादिनानाविधनिश्चयसा-
धारणैकरूपेण पक्षतामाशुरीपत्रिकोक्तदिशा ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्र-
तिबन्धकताया एव सद्युक्तिकतया उक्तातिप्रसक्तिरेव नास्तीति । एते-
न यत्र वन्दिहव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलस्य पक्षत्वं वन्हेः साध्यत्वं
जलस्य हेतुत्वं तत्र वन्दिहव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलात्मकासा-
धारण्येऽव्याप्तिः-वन्दिहव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलत्वावच्छिन्नध-
र्मिकवन्दिमत्त्वबुद्धिं प्रति लाघवात् तादृशजलत्वावच्छिन्नधर्मिकज-
लप्रकारकनिश्चयत्वेन ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव
स्वीकार्यतया पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानकालीनकेवलतादृशासाधारण्य-
निश्चये प्रतिबन्धकत्वाभावेन निरुक्तोभयाभावस्यासत्त्वादित्यपि प्रत्यु-

कम् । दर्शितयुक्त्वा नानाविधनिश्चयसाधारणनिश्चयस्यापि ज्ञान-
वैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव कल्पनीयत्वादिति । न चैव-
मपि इदो वह्निमान् गगनवत्तदकालीनगगनव्याप्यवज्जलवद्वृत्तिजला-
दित्यादौ जलावच्छेदेन गगनाभावादेदोषत्वापत्तिः, तद्विषयनिश्चयस्य
पक्षधर्मिकहेतुमत्त्वनिश्चयकालीनस्याहार्येतया पक्षधर्मिकहेतुमत्ता-
निश्चयकालीनस्य तद्विषयनिश्चयस्यैव धर्तव्यतया तत्र तादृशोभया-
भावस्याक्षतत्वादिति वाच्यम् । भाविज्ञानधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानादुत्तरं
कथंचिदनाहार्यस्यापि पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानकालीनस्य तद्विषय-
कनिश्चयस्य संभवादिति ध्येयम् ॥

अथवा सामानाधिकरण्येन साध्यहेतुतास्थले सामानाधिकर-
ण्येन हेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वमेव निवेशनीयमतो न तादृशहेतुकस्थले
सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्तिः । सामानाधिकरण्येन
साध्यहेतुतास्थले असाधारण्यसंग्रहस्तु असाधारण्याविषयकज्ञान-
निष्ठपक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभावविवक्षयै-
व करणीयः । न चैवमसाधारण्याविषयकत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वो-
भयाभावमात्रस्यैव सम्यक्त्वे पक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वनिवेशो व्यर्थ
इति वाच्यम् । धर्मिभेदेन वैयर्थ्याभावात् । न च तथापि वह्निव्याप-
कीभूताभावप्रतियोगि जलं वह्निमज्जलादित्यादौ सामानाधिकरण्येन
साध्यहेतुतास्थले सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्ति-
र्दुर्वारैवोक्तस्थले तादृशहेत्वभाववत्पक्षविषयकज्ञानमात्रस्यैवासाधा-
रण्यविषयकत्वेनासाधारण्याविषयकज्ञाननिष्ठपक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञा-
नकालीनत्वघटितनिरुक्तोभयाभावस्य तत्राक्षतत्वादिति वाच्यम् ।
असाधारण्याविषयकपदेनासाधारण्यविषयतानन्तर्गतविषयताशालि-
ज्ञानस्य विवक्षितत्वात् ॥

यद्वा असाधारण्याविषयकपदेनासाधारण्यविषयत्वाव्यापकीभूत-
विषयताशालिज्ञानमेव विवक्षणीयम्, तेन सामानाधिकरण्येन वन्त्या-
विसाध्यकजलादिहेतुकस्थले असाधारण्यविषयतानन्तर्गतविषयता-
शालिनि वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगि जलं वह्निमदित्याकारकजलांशे
वह्नेर्भ्रमात्मकासाधारण्यज्ञाने तादृशोभयाभावात्स्वेऽपि नासाधा-
रण्याव्याप्तिः-उक्तभ्रमज्ञानस्यासाधारण्यविषयत्वाव्यापकीभूताविषय-
ताशालित्वाभावात् ॥

अथवा जातिमान् वन्हाभाववानित्यादिज्ञानवारणायैवाव्यापकीभू-
तविषयिताशून्यत्वमपहाय स्वावच्छिन्नविषयतामन्तर्गतविषयिताशू-
न्यत्वमेव निवेशनीयम् । तावतैवोक्तभ्रममादायासाधारण्याव्याप्तिधार-
णसम्भवात् । अतएवैतत्कल्पे वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलं
वह्निमज्जलादित्यत्र वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलत्वावच्छिन्न-
धर्मिकजलप्रकारकनिश्चयत्वेनासाधारण्यज्ञानस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकत्वस्वीकारेऽपि न प्रागुक्तासाधारण्याऽव्याप्तिः-
असाधारण्याविषयकज्ञाननिष्ठपक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वघटितनिरु-
क्तोभयाभावस्यासाधारण्यज्ञानेऽक्षतत्वात् । उक्तस्थले जलवद्वह्नि-
व्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलात्मकेऽतिव्याप्तिस्तु कथञ्चित् तत्प्र-
तिबन्धकताभेदादिकं निवेश्यैव वारणीया ॥

वस्तुतो जलवत्तादृशजलेऽसाधारण्यरूपविशिष्टान्तरघटितत्वेन
विशिष्टान्तराघटितत्वविरहादेव नातिव्याप्तिः । गगनाभाववद्-
घटकालीनभूतलं गगनवादित्यत्र गगनाभाववद्धटवत्कालीनघ-
टवत्भूतले प्रागुक्तातिव्याप्तिस्त्वगत्या तत्तत्प्रतिबन्धकताभेदादिकं
निवेश्यैव वारणीया । एतत्कल्पे पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानेऽनाहार्य-
त्वादिकं प्रयोजनविरहेण न निवेश्यते, तेन हृदः काञ्चनमयहृदवान्
गगनाद्ध्रदो वह्निमद्ध्रदवान् जलाद्ध्रदो वह्निमान् गगनवद्ध्रदका-
लीनगगनव्याप्यवज्जलवद्धूतिजलादित्यादौ न प्रागुक्तातिव्याप्ती-
नामवकाशः — आहार्यात्मकहेतुमत्ताज्ञानकालीनतत्ताद्विशिष्टविषय-
कनिश्चये निरुक्तोभयाभावासत्त्वादिति ध्येयम् ॥

परे तु सर्वत्रैव पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चयकाली-
नत्वमेव निवेशनीयम् । सामानाधिकरण्येन साध्यहेतुतास्थले सा-
मानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय पुनर्यादृशवि-
शिष्टविषयित्वमेव ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयकत्वां-
नच्छिन्नोभयाभाववत्प्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद-
कतावत्त्वेन निवेशनीयम् । घटवद्ध्रदो वह्निमान् धूमादिन्यादिसामा-
नाधिकरण्येन साध्यहेतुतास्थले सामानाधिकरण्येन धूमाभाववद्ध्र-
देऽतिव्याप्तिः हृदत्वसामानाधिकरण्येन धूमाभावविषयताया अपि
धूमाभावावच्छेदेन घटाभावनिश्चयविशिष्टधूमाभाववद्ध्रदविषयक-
निश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदक-

त्वादतः प्रतिबन्धकतायामुभयाभावत्वनिवेशः । न चैवं यादृश-
 विशिष्टविषयित्वसामान्यं निरुक्तोभयाभाववत्प्रतिबन्धकतायाः
 स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्ववत्तादृशत्वमेव सम्यक् अनुमित्यप्र-
 तिबन्धकत्वघटितोभयाभावदलवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । वृक्षः संयो-
 गी तत्त्वादित्यत्र संयोगाभाववद्वृक्षादाप्रतिव्याप्तिवारणायैव तत्सा-
 र्थक्यात् । न च यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयेऽव्याप्यवृत्तित्वज्ञाना-
 स्कन्दितत्वनिवेशावश्यकतयोक्तविशेषणदानेऽप्युक्तातिव्याप्तितादव-
 स्थामिति वाच्यम्, यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयेऽव्याप्यवृत्तित्वभ्र-
 मानास्कन्दितत्वस्यैव निवेशनीयत्वात् । अतएव हृदः काञ्चनमयहृद-
 वान् गगनादित्यादौ प्रागुक्तातिव्याप्तीनामप्यनवकाशः-तत्तादृशवि-
 षयतायां निरुक्तोभयाभाववत्प्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपा-
 वच्छेदकत्वाभावादिति । न चैवं वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिज-
 लं वह्निमज्जलादित्यत्र सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षे प्रागु-
 क्तातिव्याप्तिः तादृशपक्षविषयताया अप्यसाधारण्यविषयत्वाव-
 च्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिति वाच्यम्, तदन्तर्गतवह्निव्याप-
 कीभूताभावप्रतियोगित्वप्रकारतानिरूपितजलत्वावाच्छिन्नविशेष्यता-
 या एव तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन जलाभावत्वावच्छिन्नप्रका-
 रतानिरूपितवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वजलत्वोभयधर्मावच्छि-
 न्नावशेष्यतायास्ततो भिन्नत्वेन तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतयै-
 वोक्तातिव्याप्तेरनवकाशादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ॥

यत्तु अवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानकालानित्वघटितोभयाभाव
 एव निवेशनीयः । सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्तिवा-
 रणाय पुनः स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धक-
 ताधर्मावच्छिन्नविषयिताभिन्ना याऽवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताग्रहप्र-
 तिबन्धकतावच्छेदकविषयिता तदन्ययद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं विशे-
 षणीयम्, अतो न कोपि दोष इति ।

तत्तुच्छम् । जलं वह्निमज्जलादित्यादौ वह्निव्यापकीभूताभावप्र-
 तियोगिजलात्मकासाधारण्यविषयितायाः स्वावच्छिन्नाविषयकत्वव्या-
 पकप्रतिबन्धकताधर्मावच्छिन्नविषयिताभिन्नतया वह्निव्यापकीभूता-
 भावप्रतियोगित्ववज्जलाभाववीदित्याकारकज्ञानिसाहन्तादृशप्रातयो-
 गित्ववच्च जलमित्याकारकज्ञानियावच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताग्रहप्रति-

बन्धकतावच्छेदकतया च निरुक्तविषयिताभिन्नत्वाभावादसाधार-
ण्याव्याप्त्यापत्तेः ।

यदि चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताग्र-
हप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमेव निवेशनीयमतो नोक्तदोषः । न
च हृदत्वावच्छेदेन वह्निसाध्यकधूमहेतुकस्थले स्वावच्छिन्नविष-
यकत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकंधर्मावच्छिन्नविषयिताभिन्ननिरुक्तहेतुम-
त्ताग्रहप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयित्वाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् ।
धूमत्वेनान्यावगाहि-अभावत्वेन घटावगाहि-धूमाभाववान् हृद इत्या-
कारकभ्रमविषयत्वस्यैव तादृशत्वेन प्रसिद्धत्वादित्युच्यते । तदापि
यत्र हृदस्य पक्षत्वं हृदत्वसामानाधिकरण्येन गगनाभाववद्भ्रदका-
लीनवहेः, साध्यत्वं गगनस्य हेतुत्वं तत्र गगनाभाववद्भ्रदका-
लीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगगनरूपासाधारण्ये, एवं य-
त्राभावस्य पक्षत्वं सामानाधिकरण्येन वहेः साध्यत्वं वह्निम-
न्निष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वस्या-
धेयत्वाभावस्य वा हेतुत्वं, एवं वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
वह्निमन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपासाधारण्ये वह्निव्यापकीभू-
ताभावप्रतियोगिन्याधेयत्वाभावरूपासाधारण्ये चाव्याप्तिः—तत्तद-
साधारण्यविषयितायामवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्ताग्रहप्रतिबन्धकता-
नतिरिक्तवृत्तित्वेन निरुक्तविषयिताभिन्नत्वाभावादिति ॥

वस्तुतस्तु असाधारण्यविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वा-
नुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभावो यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्या-
पकस्तादृशत्वमिति विवक्षणे न कश्चिद्दोष इति नवीनपदवी सु-
धीभिर्ध्येया ॥ १३ ॥

सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनयादृशविशिष्टविषय-
कनिश्चयसामान्यं स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मिताव-
च्छेदककानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकं तादृशविशिष्टत्वमिति भ-
ट्टाचार्येणोक्तम् ।

अत्र सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयीयहेतुप्रकारकत्वं हे-
तुतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणपर्याप्तावच्छेदकताकत्वेन विशेष-
णीयम् । अतो जातिमत्त्वान् हृद-इत्याकारकहेतुमत्तानिश्चयकाली-

नस्य बह्विव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलमित्याकारकसाधारण्यनि-
श्चयस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः । धर्मितावच्छेदकत्वं चो-
भयमेव निरवच्छिन्नं ग्राह्यम् । तेन जलवान् हृद-इत्याकारकहेतु-
मत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककजातिमान् बन्दिमानित्याद्यनुमि-
त्यन्तर्भावेन प्रतिबध्यताया व्यापकत्वभङ्गेऽपि न क्षतिः । न वा
दोषविषयकनिश्चयकालीनजातिमत्त्वान् 'जलवानित्यादिहेतुमत्तानि-
श्चयीयविशेष्यतावच्छेदकनिष्ठानिरवच्छिन्नावच्छेदकताकविशेष्यता-
कानुमित्यप्रसिद्धावप्यसम्भवः ।

अथात्र शब्दत्ववान् घटः शब्दत्ववान् शब्दश्च इत्याकारकहेतु-
मत्तानिश्चयकालीननित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशब्दत्वमित्या-
कारकसाधारण्यनिश्चयस्यापि तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गततया त-
त्समानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसा-
मान्यान्तर्गत-घटो नित्यः शब्दो नित्य-इत्यादिनानानुमितिसा-
धारणैकप्रतिबध्यत्वाभावात् तादृशानुमितित्वव्यापिका न कापि
प्रतिबध्यतेत्यसाधारण्याव्याप्तिरिति । न च मुख्यविशेष्यताद्वया-
निरूपकत्वेन हेतुमत्तानिश्चयविशेषणाश्रितदोष इति वाच्यम्, क्रमि-
कविभिन्नधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयद्वयसमानकालीनासाधारण्यनिश्चय-
मादायोक्तदोषतादवस्थात् । अत एव प्रथमकालीनान्तेन मुख्यवि-
शेष्यताद्वयशून्यहेतुमत्तानिश्चयविशिष्टत्वं वक्तव्यम् । मुख्यविशेष्य-
ता च धर्मितावच्छेदकत्वानवच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपिता प्रकारत्वान-
वच्छिन्नविशेष्यता । निश्चयवैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्य-स्वाधिकर-
णमुख्यवृत्तित्व-स्वध्वंसवस्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन, तथाच दोषविषय-
कनिश्चयाव्यवहितपूर्वोत्पन्नैकधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकहेतुमत्तानिश्चय-
स्यैव लक्षणघटकत्वान्नोक्तदोष इति परास्तम् । यत्रादौ अपेक्षाबुद्ध्या-
त्मकैकधर्मिकहेतुमत्तानिश्चयस्ततोऽपरधर्मिकनिश्चयस्ततोऽसाधार-
ण्यम्, तत्रोक्तदोषतादवस्थाच्च । एतेनोक्तत्रितयसम्बन्धमध्ये
स्वाधिकरणमुख्यवृत्तित्वमपहाय कालिकेन स्वाधिकरणमात्रनिवेश-
नमपि प्रत्युक्तम् ।

अत्रोच्यते—स्वसमानकालीननिश्चयीयहेतुप्रकारंतानिरूपितवि-
शेष्यतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकानुमितित्व-

व्यापकत्वस्य निवेश्यत्वेन तादृशयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्य-
कानुमितित्वव्यापकत्वस्य तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकहेतुमत्तानिश्चय-
विशिष्टासाधारण्यज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यतायामेव सत्त्वा-
लोकाव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥

हेतुमत्तानिश्चयश्चात्रावच्छेदावच्छेदेन ग्राह्यः । अतः सामाना-
धिकरण्येनानुमितिं प्रति सामानाधिकरण्येन हेतुमत्ताज्ञानकाली-
नासाधारण्यविषयकनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तत्स्थली-
यासाधारण्याव्याप्तिः । अत एव संयोगसम्बन्धेन वह्निसाध्यकतत्-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन वह्निहेतुकस्थले व्यभि-
चारनिश्चयस्थाभावांशे नियतहेतुविषयकत्वेन वह्निमानाधेय-
त्वादित्यादौ च बन्धभाववद्वृत्त्याधेयत्वरूपव्यभिचारनिश्चयस्या-
धेयत्वांशे हेतुविषयकत्वनैयत्येन लक्षणगमनात् प्रथमकालीनान्ता-
सत्त्वप्रयुक्तस्य स्वसमानकालनिहेतुमत्तानिश्चयाप्रसिध्या भट्टाचा-
र्योक्तासम्भवस्यासङ्गतिरिति परास्तम्—अभावत्वाद्यवच्छेदेन हेतुम-
त्तानिश्चयस्य तत्रासत्त्वादिति ॥

अथैवमपि—हृदत्वावच्छेदेन जलवद्भ्रदकालीनवह्निसाध्यकज-
लहेतुकस्थले तादृशसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपासाधा-
रण्ये लक्षणसमन्वयेऽसम्भवदानासङ्गतिरेवेति । न चाव्यावर्तकस्य
जलवद्भ्रदकालीनत्वस्य प्रमेयधूमत्वादेरिव प्रतियोगितानवच्छे-
दकतया तद्विशिष्टवह्निव्यापकत्वमप्रसिद्धं शुद्धवह्निव्यापकत्वमे-
व प्रसिद्धमिति वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलत्वावच्छिन्नमे-
वासाधारण्यमिति तज्ज्ञानस्य च न हेतुविषयतानैयत्यमिति
वाच्यम्, तथापि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन परिणामत्वावच्छे-
देन जन्यगुणविशिष्टपरिमाणस्य समवायेन साध्यतायां सामाना-
धिकरण्यसम्बन्धेन जन्यगुणस्य हेतुत्वे महाप्रलयावच्छेदेन
परमाण्वादौ जन्यगुणविशिष्टपरिमाणाभावस्य सत्त्वात् परिमाण-
सामान्याभावस्य च तत्रासत्त्वात् तस्यातिरिक्तत्वसिद्धेः तादृशाभाव-
वद्वृत्तिजन्यगुणरूपव्यभिचारनिश्चयस्यावच्छेदकावच्छेदेन हेतुम-
त्तावगाहिन्यनियमेन तत्र लक्षणसमन्वयात् । यदि च लाघवेन ज-
न्यगुणवैशिष्ट्यमात्रस्यैव तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीका-

रेण तादृशधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्यप्रसिद्धिरित्युच्यते, तदापि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन संयोगविशिष्टरूपस्य साध्यत्वे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन संयोगस्य हेतुत्वे, एवं प्रमेयत्वाविशिष्टवाह्निनिरूपितविषयत्वस्य साध्यत्वे प्रमेयत्वस्य च हेतुत्वे तत्तत्साध्याभाववद्दृत्तिसंयोगादिरूपव्यभिचारेण लक्षणागमनादसम्भवदानासङ्गतिदुर्वारैव । वस्तुतस्तु हेतुमत्तानिश्चयेऽवच्छेदावच्छेद्यत्वावगाहित्वनिवेशनेनैव सामानाधिकरण्येन साध्यतास्थलेऽसाधारण्यसङ्गदसम्भवात् पूर्वोक्तस्थलेऽपि लक्षणसमन्वयसम्भव इति चेत् ।

अत्राहुः—वह्नित्वावच्छेदेन प्रमेयत्वाविशिष्टवह्नादेरभावस्य साध्यत्वे प्रमेयत्वस्य हेतुत्वे वह्नेः पक्षत्वे प्रमेयत्वविशिष्टवह्निविशिष्टवह्नाद्यात्मकबाधे, एवं संयोगविशिष्टरूपस्य साध्यत्वे रूपस्य पक्षत्वे संयोगस्य हेतुत्वे संयोगविशिष्टरूपाभाववद्दूपात्मकबाधे चातिव्याप्तिः—तत्रत्यज्ञानानां पक्षतावच्छेदकीभूतवह्नित्वाद्यवच्छेदेन तत्तद्धेतुमत्तावगाहित्वनियमेन स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयीयधर्मितावच्छेदकीभूतपक्षतावच्छेदकरूपयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकानुमितिसामान्यविरोधित्वात्--अतः स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चये स्वभिन्नत्वं निवेशनीयम्, तथा चोक्तबाधज्ञानानां स्वसमानकालीनस्वभिन्नघटः प्रमेय इत्यादिहेतुमत्तानिश्चयीयसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसामान्याविरोधित्वान्नातिव्याप्तिः । एवं च केवलदोषविषयकनिश्चयस्य तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गतस्य स्वभिन्नस्वसमानकालीननिश्चयाप्रसिद्धैवासम्भवसङ्गतिः । एवं सति सधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयेऽपि स्वभिन्नत्वं निवेश्यम्, अन्यथा तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गतसमूहालम्बनहेतुप्रकारकदोषविषयकनिश्चयकालीनस्वभिन्नहेतुमत्तानिश्चयाप्रसिद्धाऽऽसम्भवापत्तिरिति ध्येयम् ॥

यत्तुक्तबाधातिव्याप्तिवारणाय स्त्रसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयीयमुख्यविशेष्यतावच्छेदकत्वं किञ्चिद्धर्मे निवेशनीयमुक्तबाधादिघटकीभूतहेतुमत्तानिश्चयधर्मितावच्छेदकधर्मस्य तादृशत्वाभावात्तातिव्याप्तिः । न च प्रमेयवह्नाभावादिसाध्यकवाह्निपक्षकप्रमेयत्वहेतुकस्थले वह्निवृत्तिप्रमेयवह्नात्मकबाधेऽतिव्याप्तिस्तादृशबाधनिश्चये वह्नात्मकमुख्यविशेष्यांश्च एव हेतुमानादिति वाच्यम् । अवच्छिन्न-

विशेष्यत्वानवच्छिन्नत्वस्य मुख्यतायां निवेशनीयत्वात् । अथवा स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयविशेष्यतायामेवावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्, तथा चोक्तबाधघटकप्रमेयत्वरूपहेतुप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतायां वह्निवृत्तित्वप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वात् प्रमेयवह्निविशिष्टवन्ह्यात्मकबाधग्रहे च हेतुप्रकारतानिरूपिताविशेष्यतायां प्रमेयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारकत्वावच्छिन्नत्वादुक्तबाधघटकधर्मस्य तादृशत्वाभावाभातिव्याप्तिः । एवं स्वधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयोऽपि मुख्यविशेष्यताशालित्वेन विशेषणीयः । अन्यथा वह्निव्यापकीभूताभावप्रयोगिजलमित्यादिनिश्चयकालीनजलवद्ध्रदवान् देशइत्यादिनिश्चयीयहेतुप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतावच्छेदकाप्रसिद्धाऽसम्भवोपपत्तेः । एवं च प्रथमकालीनान्तानुक्तौ—उक्तव्यभिचारसोमान्यान्तर्गतकेवलदोषविषयकनिश्चयसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयीयतादृशविशेष्यतावच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽसम्भवो निष्प्रत्यूह एवेति ।

तत्तुच्छम्—वह्निमान् आधेयत्वादित्यादौ वन्ह्यभाववद्वृत्त्याधेयत्वरूपव्यभिचारनिश्चयस्याधेयत्वरूपमुख्यविशेष्यतां हेतुप्रकारस्य समानकालीनहेतुमत्तानिश्चयीयमुख्यविशेष्यतावच्छेदकस्य सुप्रसिद्धतया तादृशव्यभिचार एव लक्षणगमनसम्भवेन प्रथमकालीनान्तानिवेशप्रयुक्तासम्भवदानासङ्गतितादवस्थ्यात्, हदो वह्निमान् वन्ह्यभावादित्यादौ वह्न्यभाववद्ध्रदात्मकबाधनिश्चयसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयीयमुख्यविशेष्यतावच्छेदकीभूतकिञ्चिद्धर्मपदेन हदत्वमादाय वह्न्यभाववद्ध्रदात्मकबाधेऽतिव्याप्तितादवस्थ्याच्चेति ध्येयम् ॥

परं तु नानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यकहेतुमत्तानिश्चयकालीनासाधारण्यविषयकनिश्चयस्य तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गतस्य स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदकानुमितित्वस्य विभिन्नधर्मितावच्छेदकविभिन्नानुमितिसाधारणस्य व्यापकासाधारण्यज्ञानीयैकप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्ध्याऽसाधारण्याव्याप्तिवारणाय स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयस्य व्यापिका यानुमितिस्तादृशानुमितित्वव्यापकत्वं प्रतिबध्यतायां निवेशनीयम् । व्याप्यव्यापकभावश्च निरवच्छिन्नधर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन, तथाच स्वसमानकालीनानानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यकनानाहेतुमत्तानिश्चयानां तादृशसम्बन्धेन व्या-

पिका तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसमूहालम्बनानुमितिरेवेति ताद-
शानुमितित्वव्यापकत्वं प्रतिबध्यतायामक्षतमेव । अत्राप्युक्तबाधा-
घातिव्याप्तिवारणदिशाऽसम्भवसङ्गतिरिति प्राहुः ॥

केचित्तु उक्तरीत्या प्रतिबध्यतायामनुमितित्वव्यापकत्वरक्षणाय
सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनयादृशविशिष्टविषयकनि-
श्चयसामान्यं स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छे-
दककानुमितित्वव्यापकस्वनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताकं
तादृशविशिष्टत्वमिति लक्षणं व्याचक्षाणा उक्तबाधातिव्याप्तिं वारयन्तो
हेतुमत्तानिश्चयसमानकालीनदोषविषयकनिश्चयस्य स्वसमानका-
लीनहेतुमत्तानिश्चयाप्रसिद्ध्याऽसम्भवः । यादृशदोषविषयकनिश्चये न
हेतुमत्ताज्ञाननैयत्यं तादृशदोषलक्षणसम्भवाभाव इत्येवासम्भवप-
दार्थ इति प्रलपन्ति ॥

अथात्र वह्निमद्भ्रदकालीनवह्निमान् जलवद्भ्रदकालीनहृदत्वा-
दित्यादौ वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपासाधारण्या-
द्यनात्मकेऽतिव्याप्तिः हेतुमत्तानिश्चयकालीनस्य तन्निश्चयसामा-
न्यस्यैव वह्निमद्भ्रदावगाहितादृशानुमितिसामान्यविरोधित्वात् इति
चेन्न । ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्न-
त्वोभयाभाववत्त्वस्य प्रतिबन्धकतायां निवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारण-
सम्भवात् । न, चैवमुक्तस्थले वह्निभाववद्भ्रदादिविषयतायां
हेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदकप्रकृतसाध्यानुमितित्वव्या-
पकप्रतिबध्यतानिरूपिततादृशोभयाभाववत्प्रतिबन्धकतानातिरिक्तवृ-
त्तितया वह्निभाववद्भ्रदादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रकृतसाध्य-
साधनसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वदलेनैतद्वारणादिति ध्येयम् ॥

केचित्तु असाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नं यत् प्रकृतानुमिति-
त्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वं तदन्यत्वस्य लक्षण-
घटकप्रतिबन्धकतायामनुमितिसाधारण्यविरोधित्वमित्यनेन वि-
वक्षणीयतयोक्तस्थले वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलविषयक-
त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां असाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नत्वात्
तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितत्वाच्च नातिव्याप्तिरि-
त्याहुः । तच्चिन्त्यम् ॥

परेतु समूहालम्बनतादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतायां विशिष्टसाध्यग्रहत्वन्यूनवृत्तित्वनिवेशान्नोक्तातिव्याप्तिः । न चैवमुक्तस्थले वह्नित्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहृदत्वरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः केवलहृदत्वधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयकालीनतादृशासाधारण्यनिश्चयस्यापि तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गतत्वेन तत्समानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककहृदत्वावच्छिन्नविशेष्यकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतायां विशिष्टसाध्यग्रहत्वव्यापकत्वादिति वाच्यम्, विशिष्टसाध्यघटकधर्मनिष्ठधर्मितावच्छेदकताशून्यत्वेन सधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयस्य विशेषणीयत्वेनोक्तस्थले हृदत्वधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयस्य लक्षणघटकत्वादुक्तासाधारण्ये च घटत्वादिधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयमादायैव लक्षणसमन्वयादिति ॥

अथवा-हेतुमत्तानिश्चये उक्तावच्छेदकताशून्यत्वनिवेशने उक्तन्यूनवृत्तित्वमनिवेश्य प्रतिबध्यतायां विशिष्टसाध्यघटकधर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानवच्छिन्नत्वं निवेश्यापि उक्तातिव्याप्तिर्वारयितुं शक्यते-इत्याहुः ।

अथ साध्याभावतद्व्याप्यधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयकालीनदोषविषयकनिश्चयस्यापि तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गततया तत्समानकालीनहेतुमत्ताधर्मितावच्छेदकीभूतसाध्याभावादिधर्मितावच्छेदककसाध्यानुमितेरप्रसिध्या असंभवः । न च धर्मितावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वस्य निवेशितत्वान्नसंभव इति वाच्यम् । तथापि द्रव्यभेदसाध्यकगुणवत्त्वहेतुकस्थले द्रव्यभेदव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगुणरूपासाधारण्येऽव्याप्यतापत्तेः । द्रव्यत्वनिष्ठनिश्चयवच्छिन्नधर्मितावच्छेदकताकगुणवत्त्वरूपहेतुमत्तानिश्चयकालीनदोषविषयकनिश्चयसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयधर्मितावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वधर्मितावच्छेदककद्रव्यभेदसाधारण्यानुमितेरप्रसिद्धिरिति चेन्न । अनाहार्यज्ञानीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकहेतुमत्तानिश्चयकालीनत्वस्य कालीनत्वात्तेन विवक्षितत्वादिति धेयम् ।

अथ सधर्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयीयतादृशविशिष्टविषयकनिश्चयसामान्यमित्यत्र सामान्यपदस्य व्यापकात्मकतया तादृशनि-

अथत्वव्यापकतालाभः। तथा च निश्चयस्याप्रकान्ततया स्वपदेन तस्य बाधयितुमशक्यत्वात् स्वपदेन तादृशनिश्चयत्वस्यैव धर्तव्यत्वेन तत्कालीनत्वस्याव्यावर्तकतया स्वाश्रयकालीनत्वमेव निवेशनीयम्, तथा च सति तादृशदीपनिषयकनिश्चयकालीनत्वस्य तादृशदोषविषयकनिश्चयकालीनधर्मिका यावन्तो हेतुमत्तानिश्चयाः सम्भवन्ति तावत्स्वेव सत्त्वादसाधारण्याव्याप्यापत्तेः पूर्वोक्तीत्या वारणेऽपि बाधाद्यतिव्याप्तिर्दुर्वारैव तादृशनिश्चयत्वाश्रयकालीनहेतुमत्तानिश्चयधर्मितावच्छेदकादिरूपयत्किञ्चिद्धर्मस्य सर्वस्य सर्वत्र ग्रहीतुं शक्यत्वादिति । न च तदर्थेन तादृशनिश्चयव्यापकत्वमेव निवेशनीयं, तथा च स्वपदेन तत्तन्निश्चयमादाय सर्वत्र लक्षणं संगमनीयमतो नाव्याप्तिरिति वाच्यम्, व्याप्यदिश्यनुगतरूपेण तादृशनिश्चयत्वेन निश्चयनिवेशे व्यापकदिशि सत्त्वघटितधर्मनिवेशे व्याप्यव्यापकभावसम्भवात् स्वत्वस्यानुगततया तदघटितधर्मस्य व्यापकतावच्छेदकत्वाभावादिति चेत् ।

अत्र केचित्-प्रकृतसाध्यविषयकप्रकृतहेतुधर्मिकप्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्तिप्रकारतानुमितिविशिष्टान्यत्वानतिरिक्तवृत्तिविषयतानिरूपकतावच्छेदकरूपवत्त्वघटितमेव लक्षणं वक्तव्यमतो नोक्तदोषः । तादृशानुमितिर्विशिष्टं च स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयकालीनत्वाभयसंबन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं च स्वनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वसंबन्धेन । संबंधस्य व्यावृत्तिः स्वयमूह्येत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ॥

वस्तुतस्तु सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वव्यापकतावच्छेदकं ज्ञानत्वं तद्रूपपरत्वं लक्षणम् । व्यापकता च स्वतादात्म्य-स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयीयधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नाविशेष्यकप्रकृतसाध्याविधेयकप्रकृतहेतुधर्मिकप्रकृतसाध्यव्याप्तिप्रकारकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावत्त्वोभयसंबन्धेनेति ह्येयम् ।

कश्चिन्समाधत्ते-सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयसामान्यं प्रकृतसाध्यप्रकारकप्रकृतहेतुधर्मि-

कप्रकृतसाध्यव्यप्तिप्रकारकानुमित्यवृत्ति तद्रूपत्वम् । तादृशानुमिति-
वृत्तित्वं च स्वसमानकालीननिश्चयीयहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रका-
रतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्व-स्वनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्र-
तिबध्याभाववत्त्वस्योभयसंबन्धेन । एतत् पुनश्चिन्त्यम् ॥

ननु वह्निमान् अवृत्तिजलादित्यादौ अनाहार्यहेतुमत्तानिश्चयाप्र-
सिद्धयाऽव्याप्तिः अवृत्तिजलवानित्यादिनिश्चयस्य नियताहार्यत्वात् ।
न च हेतुतावच्छेदकतापर्याप्त्यनिवेशाद्धेतुतावच्छेदकीभूतशुद्धज-
लत्वावच्छिन्नवृत्तानिश्चयस्यानार्यस्य प्रसिद्धया तत्कालीनवह्निव्याप-
कीभूताभावप्रतियोगिजलादिनिश्चयमादायैव तादृशजलादौ लक्षण-
समन्वय इति वाच्यम् । तथासति वह्निमान् काञ्चनमयजलादुजलशै-
वालोभयस्मादित्यादौ काञ्चनमयवानित्यादिहेतुमत्तानिश्चयकालीन-
वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलमिति निश्चयस्यापि तादृशनिश्चय-
सामान्यान्तर्गततया तस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वाद्बह्निव्यापकीभूताभा-
वप्रतियोगिजलात्मकासाधारण्येऽव्याप्तेरिति चेन्न ।

निश्चयविशिष्टान्यहेतुतावच्छेदकताश्रयधर्मावच्छिन्नप्रकारकसध-
र्मितावच्छेदककनिश्चयनिवेशेनैवोक्तदोषवारणसम्भवात् । निश्चयवैशि-
ष्ट्यं च स्वनिष्ठासाधारण्यविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेद-
ककिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविषयितावत्त्व-स्वसमानकालीनत्व-स्वसामाना-
धिकरण्यैतत्त्रितयसम्बन्धेन । तथाचोक्तस्थले एवंभूतं हेतुम-
त्ताज्ञानं वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलज्ञानकालीनजलवान्
हृद् इति ज्ञानमेवेति तत्कालीनासाधारण्यविषयकनिश्चयमादा-
यैव लक्षणसंगतिः ॥ प्रथमसम्बन्धानिवेशे निश्चयमात्रस्यैव वै-
शिष्ट्यसत्त्वात् निश्चयविशिष्टान्यनिश्चयस्यैवाप्रसिद्धिरतस्तन्निवे-
शः । जलशैवालोभयहेतुकस्थले वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियो-
गिजलवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशैवालोभयस्यैवासाधारण्यत-
यैकघटितासाधारण्यविषयकनिश्चयकालीनहेतुमत्तानिश्चयस्थान्यघ-
टितासाधारण्यविषयकनिश्चयविशिष्टत्वादव्याप्तिरतो द्वितीयस-
म्बन्धनिवेशः । तन्निवेशे चैकघटितासाधारण्येऽन्यघटितासा-
धारण्यविषयकनिश्चयासमानकालीनस्वघटकहेतुतावच्छेदकीभूतध-
र्मावच्छिन्नवृत्तामादायैव लक्षणसमन्वयः । तृतीयस्य फलं पुरुषा-

न्तरीयनिश्चयमादायाभ्यासिवारणम् ।

येद्वा हेतुतावच्छेदकघटकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नवृत्तानिश्चयकालीन्यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयसामान्यं स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसामान्यविरोधि तादृशत्वमेव लक्षणम् । उक्तस्थले च यत्किञ्चिद्धर्मपदेन हेतुतावच्छेदकघटकजलत्वमादायैव लक्षणं संगमनीयम् । अतएव वह्निमान् वह्निसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूताभावत्वकालीनजलादित्यादावभावत्वावच्छेदन तादृशावच्छेदकत्वावगाहिप्रकृतहेतुमत्तानिश्चयकालीनस्य वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिअभावत्वकालीनजलरूपासाधारण्यविषयकनिश्चयस्य नियताहार्यतया तादृशासाधारण्याव्याप्तिरित्यपि निरस्तम् । यत्किञ्चित्पदेनोक्तहेतुतावच्छेदकघटकाभावत्वकालीनजलत्वमादायैव तत्र लक्षणसमन्वयादिति ध्येयम् ॥१४॥

सर्वमाकाशवत् प्रमेयत्वादित्यादिस्थलीयबाधप्रतिरोधयोरतिव्याप्तिः सर्वमाकाशाभाववदित्यादिनिश्चये सति क्वचिदप्याकाशाद्यनुमितेरनुदयात् अनुभवानुरोधेनासमानधर्मितावच्छेदककज्ञानेऽपि तत्प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्तयोरनुमितिसामान्यविरोधित्वादतः सर्वसाध्याभाववत्तद्व्याप्यवद्वेत्यादिकन्तु साध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वेन सामानाधिकरण्यग्रहविरोधि, साध्यानुमितिसामान्याविरोधित्वं वा विशेषणमित्युक्तं दीधितिकृता । निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानस्य बाधायप्रतिबध्यत्वे सामानाधिकरण्यग्रहस्य साध्यांशे निर्धर्मितावच्छेदकतया तदविरोधित्वमुक्तबाधादेरक्षतमेवेति, इत्याशयेनाहानुमितिसामान्याविरोधित्वं वेति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथात्र विरोधवारकसाध्यसमानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वदले साध्यवत्त्वांशेऽधिकरणत्वस्य धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वनिवेशेनैव उक्तबाधेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवे कृतमनुमितिसामान्याविरोधित्वरूपातिरिक्तविशेषणेनेति । न च यत्र गगनं साध्यमधिकरणत्वं हेतुस्तत्र गगनाभाववदधिकरणात्मके व्यभिचारेऽव्याप्तिभियाऽधिकरणत्वस्य धर्मितावच्छेदकत्वनिवेशासंभव इति वाच्यम् । अधिकरणत्वसामानाधिकरण्येन गगनाभावस्यैव तत्र व्यभिचारतयाऽधिकरणत्वसामानाधिकरण्येन साध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वस्य तत्र सत्त्वेनाव्याप्त्यनवकाशात् । एवं यत्र

द्रव्यमभाववदवृत्ति सत्त्वादित्वाद् द्रव्यत्वाभाववदवृत्तिसत्तात्मकव्य-
भिचाराव्याप्तिभिर्या साध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहत्वाव्यापक-
त्वस्य प्रतिबध्यतया निवेद्यतया व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्य-
तामादायैवोक्तव्यभिचारसंग्रहसंभवाच्चेति चेन्न । यत्र गगनस्य सा-
ध्यता गगनाभाववदधिकरणस्य हेतुता तत्र साध्यांशेऽधिकरणत्व-
धर्मितावच्छेदककस्य प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञान-
स्यानाहार्यस्याऽसम्भवेनाधिकरणत्वस्य धर्मितावच्छेदकत्वनिवे-
शायोगात् । एवं यत्राधिकरणत्वाभावस्य साध्यता तत्र साध्यांशेऽ-
धिकरणत्वधर्मितावच्छेदककसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्य निय-
ताहार्यतया तन्निवेशासम्भवाच्चेति ध्येयम् । न चैतावताधिकर-
णत्वस्य धर्मितावच्छेदकत्वनिवेशासम्भवेऽपि साध्यांशे सधर्मिता-
वच्छेदककसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वनिवेशेनैव सामा-
ञ्जस्यमिति वाच्यम्, तस्यापि प्रकारान्तरत्वादिति ध्येयम् ॥ १५ ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सव्य-
भिचारक्रोडपत्रम् ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ श्री कालीशंकराभ्यां नमः ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सटिप्पणं

साधारणक्रोडपत्रम् ।

यादृशज्ञानान्तरविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य प्रति-
बन्धकत्वं तादृशज्ञानान्तरसहिततादृशविशिष्टविषयकज्ञानानधि-
करणक्षणवृत्तित्वविशिष्टतादृशविशिष्टपर्याप्तविषयताविरहवत्त्वे सति
यादृशविशिष्टविषयतासामान्यमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तादृश-
त्वमिति मिश्रमतं भट्टाचार्येणोक्तम्

नन्वत्र तादृशज्ञानान्तरसहिततादृशविशिष्टविषयकज्ञानानधि-
करणक्षणवृत्तित्वविशिष्टेत्यत्र अनधिकरणत्वं किं यादृशयत्किञ्चिद-
धिकरणत्वाभावः किंवा तादृशाधिकरणत्वसामान्याभावः तादृशा-
धिकरणत्वाभावकूटवस्त्वं वा ॥ नाद्यः तादृशज्ञानद्वयाधिकरणक्षण-
स्यापि तादृशज्ञानसहितस्य ज्ञानव्यक्त्यन्तरस्यानधिकरणत्वेन ज्ञान-
द्वयकालेऽप्ययोगोलकवृत्तिवन्ह्याद्यात्मकव्यभिचारादेरसंग्रहापत्तेः ।
नापि द्वितीयः यत्त्वतत्त्वयोरननुगमेन धूमाभाववदयोगोलकं अयो-
गोलकवृत्तिर्वन्हिरिति ज्ञानद्वयास्यायोगोलकवृत्तिर्वन्हिरयोगोलक-
वृत्तिर्धूमाभाव इति ज्ञानद्वयस्य धूमाभाववदयोगोलकं वन्हिम-
दयोगोलकमिति ज्ञानद्वयस्य अयोगोलकवृत्तिर्धूमाभावः वन्हिमदयो-
गोलकमिति ज्ञानद्वयस्य चाधिकरणसाधारणानुगतानतिप्रसक्तरूपा-
भावादसम्भवापत्तेः । नापि तृतीयः जलवान् वन्ह्यभाववान्
जलवान् हृद् इति ज्ञानद्वयकालेऽपि अयोगोलकवृत्तिवन्ह्यादेर्व्य-
भिचारितापत्तेः ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूत-
यावज्ज्ञानस्यैव यादृशज्ञानान्तरपदेन ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रति-
बन्धकतावच्छेदकविषयिताकयावद्विशिष्टस्यैव च यादृशविशिष्ट-
पदेन प्रतिपाद्यतया जलवान् वन्ह्यभाववानिति ज्ञानसहितजलव-
द्भविषयकज्ञानाधिकरणत्वाभावस्यापि तादृशाधिकरणत्वाभावकू-
टान्तर्गततया जलवान् वन्ह्यभाववान् जलवान् हृद् इत्यादिज्ञानशून्य-

कालस्यैव तादृशाधिकरणत्वाभावकूटवत्क्षणत्वेन तादृशक्षणवृत्तित्व-
विशिष्टविषयिताविरहस्य तदानीमक्षतत्वादिति ।

अत्राहुः—एकैकविशिष्टमादाय यादृशयादृशज्ञानविशिष्टत्वेन या-
दृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तादृशतादृशज्ञानसहितता-
दृशविशिष्टविषयिताकज्ञानाधिकरणत्वाभावकूटवत्क्षणवृत्तित्ववि-
शिष्टतादृशविशिष्टपर्याप्तविषयताविरहकूटवत्त्वमेव विवक्षणीयम् ।
तथा चायोगोलकवृत्तिवह्निरूपविशिष्टोपादाने तद्विषयकज्ञाननिष्ठ-
प्रतिबन्धकतायामवच्छेदकं धूमाभाववदयोगोलकं अयोगोलकवृ-
त्तिर्धूमाभाव इत्यभिज्ञानस्य वैशिष्ट्यमेव, न तु जलवान् वह्न्य-
भाववान् जलवान्-हृद इत्यादिज्ञानस्य वैशिष्ट्यमिति-जलवा-
वान् वह्न्यभाववान् इति ज्ञानकालेऽयोगोलकवृत्तिवह्न्यात्मकव्य-
भिचारे नातिव्याप्तिः । जलवान् वह्न्यभाववान् जलवान्-हृद
इत्यादिज्ञानद्वयाधिकरणत्वाभावस्यायोगोलकवृत्तिवह्निरूपविशिष्टप-
र्याप्तविषयताविरहप्रतियोगिकोऽप्यप्रविष्टत्वादिति ॥

वस्तुतस्तु धर्मविशिष्टविषयताविरहवत्त्वमेव सत्यन्तदलार्थः ।
वैशिष्ट्यञ्च स्वपर्याप्तत्व-स्वनिरूपितविषयताशालिनिश्चयत्वावच्छि-
न्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतज्ञानसहितस्वविषयताशालिज्ञानानधि-
करणक्षणवृत्तित्वैतदुभयसम्बन्धेन, नातः पूर्वोक्तदोषाणामवकाशः ॥

न चायोगोलकवृत्तित्ववान व्याप्त्याभाववानितिज्ञानकालीनायो-
गोलकवृत्तिर्वह्निरिति ज्ञानकालेऽयोगोलकवृत्तिवह्नौ व्याप्त्यभाववदयो-
गोलकवृत्तित्ववति च तदानीं व्यभिचारानात्मकेऽतिव्याप्तिः।एवं वह्नि-
धूमवान्वह्निरित्यादौ धूमाभाववदयोगोलकवृत्तित्ववदयोगोलकवृत्तिव-
ह्निरिति ज्ञानकाले चायोगोलकवृत्तिवह्न्यादावतिव्याप्तिः । अयोगोल-
कवृत्तित्ववद्धूमाभाववदित्यादिज्ञानस्यापि अयोगोलकवृत्तिवह्न्यात्म-
कविशिष्टविषयकज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकतयाऽयोगोलकवृत्ति-
त्ववद्व्याप्त्यभाववदित्यादिज्ञानसहितायोगोलकवृत्तिवह्निविषयकज्ञाना-
धिकरणत्वाभावस्यापि अयोगोलकवृत्तिवह्निरपर्याप्तिविषयताविरहप्र-
तियोगिकोऽप्यप्रविष्टत्वादिति वाच्यम् । एतत्समाधानस्याग्रे वक्ष्यमाण-
त्वादिति ध्येयम् ॥

अत्र च तादृशज्ञानसहिततादृशविशिष्टविषयकज्ञानानाधिकरण-
क्षणवृत्तित्वेत्यङ्गं यदवच्छेदेन तादृशज्ञानानाधिकरणत्वं तदवच्छेदेन

तादृशानधिकरणक्षणवृत्तित्वं विवक्षणीयम्। तादृशज्ञानाधिकरणत्वाभाववत्त्वमेव वा निरवच्छिन्नत्वं प्राह्यमेतल्लाभार्थमेव क्षणपदोपादानम्, अन्यथा स्थूलकालस्यैव क्षणपदार्थतया पूर्वदण्डाद्यवच्छेदेन च ज्ञानद्वयाधिकरणस्थूलकालस्य तादृशज्ञानाधिकरणत्वेन ज्ञानद्वयकालेऽपि सत्यन्तदलासत्यप्रसङ्गादिति ध्येयम् ।

अथात्र पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ पाषाणमयो न वह्निमान् पर्वतश्च पाषाणमय इति ज्ञानद्वयकाले पाषाणमयत्ववर्तव्यतादावतिव्याप्तिः-तदानीं तत्र सत्यन्तदलस्य विशेष्यदलस्य च सत्त्वात्, एवं हृदो वह्निमान् जलादित्यादौ वह्निव्यापकभूताभावप्रतियोगि जलं जलवांश्च हृद् इत्यादिज्ञानकाले जलवद्धृदादावतिव्याप्तेऽप्येति चेन्न ।

विशिष्टसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहत्वाव्यापकप्रकृतहेतुधर्मिकप्रकृतसाध्यनिरूपितान्वयव्याप्तिग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यत्वानिरूपितत्व-ज्ञानैवविशिष्टावच्छिन्नत्व-असाधारण्यविषयित्वानवच्छिन्नत्वै-तत्त्रित्वावच्छिन्नाभाववत्त्वेन विशेष्यदलघटकप्रतिबन्धकताविशेषणेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसंभवादिति ॥ धूमवान् वह्नेरित्यादौ अयोगोलकं धूमाभाववदयोगोलकवृत्तिर्वह्णिरिति ज्ञानद्वयकाले व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतामादायायोगोलकवृत्तिवन्ध्याद्यात्मकव्यभिचारे लक्षणगमनाय निरुक्तात्रितयाभावप्रतियोगिकोटौ अनिरूपितान्तनिवेशः । काञ्चनमयधूमवान् वह्नेरित्यादौ नीलत्ववान् काञ्चनमयत्वाभाववान् नीलत्ववांश्च धूमं इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां व्याप्तिग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यत्वानिरूपितत्वासत्त्वेन निरुक्तात्रितयाभावसत्त्वात्तामादायोक्तज्ञानद्वयकाले नीलत्ववद्धूमादावतिव्याप्तिवारणाय प्रतिबध्यतायां हेतुसाध्यकसामानाधिकरण्यग्रहत्वाव्यापकत्वनिवेशः ॥ बाधादावसाधारण्ये चातिव्याप्तिवारणायान्तिमयोनिवेशः ।

न च तथापि वह्निर्धूमवान् वह्नेरित्यादावयोगोलकवृत्तिवद्धूमाभाववदयोगोलकवृत्तिर्वह्णिरित्यादिज्ञानकालेऽयोगोलकवृत्तिवन्ध्यादावतिव्याप्तिः अयोगोलकवृत्तिवद्धूमाभाववदिति ज्ञानविशिष्टत्वेनायोगोलकवृत्तिर्वह्णिरिति ज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वेन सत्यन्तस्य निरुक्तात्रित्वावच्छिन्नाभावविशिष्टव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतामादाय विशेष्यदलस्य च तत्र सत्त्वादिति वाच्यम् । यादृशज्ञानान्तरविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्व

मित्यत्रापि प्रतिबन्धकतायां विशिष्टसाध्यसाधनग्रहत्वाव्यापक-
व्याप्तिग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यत्वानिरूपितत्वासाधारण्यविषयित्वान-
वच्छिन्नत्वोभयाभावस्य निवेशनीयत्वात्, तथा चायोगोलकवृत्तित्वव-
द्धूमाभाववदितिज्ञानस्य यादृशज्ञानान्तरपदेन धर्तुमशक्यत्वेन धू-
माभाववदयोगोलकमितिज्ञानस्य धर्तव्यतया धूमाभाववदयोगोलक-
मित्यादिज्ञानशून्यकाले नोक्तातिव्याप्तिः । तादृशज्ञानकाले च
तस्य लक्ष्यत्वमेव । काञ्चनमयवह्निमान् वह्नेरित्यादौ-अयोगोलक-
वृत्तित्ववत्काञ्चनमयत्वाभाववत्अयोगोलकवृत्तिर्वह्नेरिति ज्ञानव-
यकालेऽयोगोलकवृत्तिवह्नेरित्यादिवातिव्याप्तिवारणाय विशिष्टसाध्य-
साधनग्रहत्वाव्यापकेति । न च वाच्यं गगनादित्यादौ यादृशज्ञाना-
न्तरविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य निरुक्तोभयाभाववत्प्र-
तिबन्धकत्वं तादृशविशिष्टमेवाप्रसिद्धमिति वाच्यम् । वाच्यत्वव्याप-
काभूताभावप्रतियोगिगगनात्मकासाधारण्यस्यैव प्रसिद्धत्वादिति
ध्येयम् ॥ न च तथाप्ययोगोलकवृत्तित्ववद्व्याप्त्यभाववत्अयोगोलक-
वृत्तिर्वह्नेरिति ज्ञानकाले वृत्तिमद्धूमव्याप्त्यभाववद्वृत्तिर्वह्नेरिति ज्ञा-
नकाले चायोगोलकवृत्तिवह्नेरिति वृत्तिवह्नेरिति च व्याप्त्यभावावच्छेदकत्वेन
गृहीतधर्मवत्ताज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां निरुक्तप्रतयाभावसत्त्वात्ता-
मादायातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसा-
मानाधिकरण्येन व्याप्तिनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्र-
तिबध्यतावच्छेदकविषयताशालिज्ञानविशिष्टान्यज्ञानवृत्तित्वेनापि वि-
शेष्यदलसत्यन्तदलघटकप्रतिबन्धकतयोर्विशेषणीयत्वात् । नि-
रुक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयताशालिज्ञानवैशिष्ट्यञ्चैकक्षणाव-
च्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन । तथा च व्याप्त्यभावावच्छेदकत्वेन
गृहीतधर्मवत्ताज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां व्याप्त्यभावावच्छेदकत्वेन गृ-
हीतो यो धर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसामानाधिकरण्येन व्याप्ति-
निश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयताशालिज्ञानविशिष्टान्यज्ञानवृत्ति-
त्वाभावाप्नोक्तातिव्याप्तिः । यदि च यत्र स्थले किञ्चिद्धर्मिकसामा-
नाधिकरण्येन व्याप्तिनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयिताकविशि-
ष्टस्य धूमाभाववद्वृत्तिजलवद्भ्रमो धूमवान् वह्नेरित्यादिस्थलीयपक्षदि-
र्घटकता तत्रत्यबाधादावव्याप्तिरित्युच्यते । तदा ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छि-
न्नत्व-निरुक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयिताशालिज्ञानविशिष्टान्यज्ञा-

नावृत्तित्वोभयाभाववत्त्वमेव प्रतिबन्धकतायां निवेद्यमिति ध्येयम्* ।

ननु तथापि धूमवान् धूमव्याप्त्यभाववद्घटकालीनवह्नेरित्यादौ अयोगोलकवृत्तितादृशवह्निरूपव्यभिचारेऽव्याप्तिस्तत्र व्यभिचारज्ञान-
प्रतिबन्धकतायां घटधर्मिकव्याप्तिधीप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयता-
शालिज्ञानविशिष्टान्यज्ञानावृत्तित्वज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वोभयसत्त्वे-
न धर्तुमशक्यत्वादिति चेत्, न—किञ्चिद्धर्मावाच्छिन्नधर्मिकव्या-
प्तिज्ञानप्रतिबध्यतायां स्वावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकत्वनिवेशात् ।
इत्थञ्चोभयाभावोपि न निवेद्यः—पूर्वोक्तनिवेशेनैव चरितार्थत्वा-
दिति ध्येयम् ॥

अथात्र धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववद्भ्रदाद्यात्मकबाधादौ हृदविशेष्यकवह्निप्रकारकज्ञानशून्यकालेऽव्याप्तिः निरुक्तबाधविषयक-
ज्ञानस्यापि हृदो वह्निमानित्याकारकज्ञानान्तरविशिष्टत्वेनानुमितौ व्या-
प्त्यंशे प्रतिबन्धकतया हृदो वह्निमानित्यादिज्ञानशून्यकाले तत्र स-
त्यन्तदलविरहादिति । न च दशाविशेष एव बाधादेर्लक्ष्यत्वमिति वा-
च्यम् । बाधादेर्नित्यदोषतायाः सर्ववादिसिद्धत्वादिति चेत् ।

* परे तु पाषाणमबत्ववत्पर्वतादावतिव्याप्तिवारणाय लक्षणघ-
टकप्रतिबन्धकतायां प्रकारताविशिष्टान्यत्वे सति प्रकारताविशिष्टा-
न्यत्वं निवेशनीयं । प्रथमवैशिष्ट्यं च स्वनिरूपकज्ञानवैशिष्ट्याव-
च्छिन्नत्व-स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताविशिष्टप्रकारतानिरूपित-
विशेष्यत्वोभयसम्बन्धेन । प्रकारतायां विशेष्यतावच्छेदकतावैशि-
ष्ट्यंश्च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन । स्वं ग्राह्याभावप्रका-
रता । द्वितीयवैशिष्ट्यं च स्वनिरूपकज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्व-स्ववि-
शिष्टावच्छेदकताकविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छिन्नत्वोभयसम्ब-
न्धेन । अवच्छेदकतायां प्रकारतावैशिष्ट्यं च स्वानवच्छेदकानवच्छि-
न्नत्वसम्बन्धेन । स्वं व्यावर्तकधर्मनिष्ठप्रकारता । न च वह्निमदवृत्ति-
जलं जलवान् पर्वत इति ज्ञानस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धक-
तया वह्निमदवृत्तिजले, एवं वह्निव्याप्तको धूमः धूमाभाववानिति ज्ञान-
काले धूमाभाववदयोगोलके चातिव्यप्तिः तत्प्रतिबन्धकतायां निरु-
क्तप्रकारताविशिष्टान्यत्वादिति वाच्यम् । अगत्या तत्तत्प्रतिबन्धक-
ताभेदस्य निवेद्यत्वादित्याहुः ॥

अत्रोच्यते यादृशज्ञानान्तरविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषय-
कज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमित्यत्र प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्त-
वृत्तिविषयिताकत्वेन यादृशविशिष्टं विशेषणीयम्, अतो यादृशवि-
शिष्टपदेन बाधादर्थतुमशक्यत्वान्नोक्ताव्याप्तिः । न चैवं महानसनि-
रूपितत्वाभाववदवृत्तिकालीनपर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ महान-
सं वह्न्यभाववादित्यादिज्ञानेशून्यकाले महानसवृत्तिधूमे निर्जलहृदः
कालीनपर्वतो वह्निमान् सस्नेहजलादित्यादौ हृदां वह्न्यभाववानि-
तिज्ञानशून्यकाले सस्नेहजलवद्धृदे एवमभावत्वावच्छेदेन वह्निम-
दन्यत्ववैशिष्ट्येन घटत्वावच्छेदेनाभाववदन्यत्ववैशिष्ट्येन प्रति-
योगितासम्बन्धेन वहीयवदन्यत्ववैशिष्ट्येन च घटितपक्षतावच्छे-
दकवह्निमदन्याभावकालीनाभाववदन्यवहीयवदन्यघटकालीनपर्व-
तो वह्निमान् धूमादित्यादौ घटवृत्तिधूम इत्यादिज्ञानशून्यकाले आ-
श्रयासिद्धित्रयघटितवह्न्यभाववद्वटात्मके चातिव्याप्तिः । तत्तद्विशि-
ष्टविषयकज्ञानस्य ज्ञानद्वयकाले व्याप्त्यंशेऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वेन
विशेष्यदलस्य तत्तद्विशिष्टस्यानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तिवि-
षयिताकत्वाभावेन यादृशविशिष्टपदेन धर्तुमशक्यत्वेन सत्यन्तदल-
स्य च तत्र सत्त्वादिति । अत एव बाधादाबुक्ताव्याप्तिवारणाय ज्ञान-
वैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताकत्वेन यादृश-
विशिष्टं विशेषणीयमित्यपि प्रत्युक्तम् । तथासत्युक्ताश्रयासिद्धिघटि-
तविशिष्टानां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविष-
यिताकत्वाभावोक्तातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति वाच्यम् । यादृशविशि-
ष्टविषयितासामान्यं यत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तत्प्रतिबन्धकतातिरि-
क्तवृत्तिविषयिताकत्वेन सत्यन्तदलघटकयादृशविशिष्टस्य विशेष-
णोदेव सर्वसामञ्जस्यात् । बाधादौ साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतामा-
दायैव लक्षणसमन्वयात् ज्ञानद्वयकालेऽनित्यदोषस्थले च व्याप्ति-
ज्ञानप्रतिबन्धकतामादायैव लक्षणसमन्वयात् । न च ज्ञानद्वयशून्य-
कालेऽपि पक्षज्ञानप्रतिबन्धकतामादायासिद्धिघटितोक्तातिव्याप्तिता-
दवस्थमिति वाच्यम् । यत्प्रतिबन्धकतामादाय लक्षणं सङ्गमनीयं
तत्प्रतिबन्धकद्वघटितस्यैव विशिष्टान्तराघटितस्य विवक्षणीयतया
पक्षज्ञानप्रतिबन्धकताघटितविशिष्टान्तराघटितत्वविरहादेवोक्ताति-
व्याप्तिवारणसम्भवादिति ध्येयम् ॥०॥

परे तु यादृशज्ञानान्तरविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञान-
वैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यप्रतिबन्धकत्वं तादृशज्ञा-
नसाहिततादृशविशिष्टविषयकज्ञानाधिकरणत्वं विवक्षणीयम् । प्रतिब-
न्धकतावैशिष्ट्यं च व्यापकतासम्बन्धेन । व्याप्यव्यापकभावश्च
स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । तथाच बाधविषयकज्ञानी यज्ञानवैशिष्ट्या-
वच्छिन्नव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नसाध्य-
वत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वात् यादृशविशिष्टपदेन बाधादेर्धर्तुम-
शक्यत्वादेव नाव्याप्तिः । उक्ताश्रयासिद्धिघटितविशिष्टविषयकज्ञा-
नीयव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतायाश्च पक्षज्ञानप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वा-
भावादेवोक्तातिव्याप्तिः ॥

अथवा यादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्ययादृ-
शविशिष्टविषयकज्ञानसामान्ये ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धक-
त्वाभावः तादृशत्वेन सत्यन्तदलघटकयादृशविशिष्टं विशेषणीयम् ।
प्रतिबन्धकत्वाभावश्च स्वानवच्छेदकविषयिताशून्यत्वसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः । तथाच बाधादिविषयकज्ञानसामान्ये
तादृशप्रतिबन्धकत्वाभावविरहादेव बाधादेर्यादृशविशिष्टपदेन ध-
र्तुमशक्यत्वान्नाव्याप्तिः । उक्ताश्रयासिद्धिघटितविशिष्टविषयकज्ञान-
सामान्य एव च तादृशप्रतिबन्धकत्वाभावसत्त्वात् ज्ञानद्वयशून्य-
काले नोक्तातिव्याप्तिः । अव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वनिवेशात्
हृदो वह्निमान् अभावादित्यादौ अभाववद्भेदविषयकज्ञानसामान्यान्तर्ग-
तवह्न्यभाववान् हृद इत्याकारकज्ञाने तादृशप्रतिबन्धकत्वाभावा-
सत्त्वेऽपि हृदवृत्तिर्वह्न्यभाव इत्यादिज्ञानशून्यकालेऽभाववद्भेदाद्या-
त्मके तदानीं व्यभिचारात्मके नातिव्याप्तिः । न च तथापि जलाभाव-
वज्जलकालीनहृदो वह्निमान् जलादित्यादौ जलवज्जलं वह्न्यभाववत्
जलवच्च जलवज्जलमिति ज्ञानद्वयशून्यकाले जलवज्जलेऽतिव्याप्तिः ।
तादृशजलविषयकज्ञानसामान्ये निरुक्तप्रतिबन्धकत्वाभावविरहात्
यादृशविशिष्टपदेन धर्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । जलत्वावच्छिन्न-
प्रकारतानिरूपितजलवज्जलत्वावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकतायाः प-
क्षज्ञानप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेन तादृशजलविषयकज्ञानसामा-
न्येपि तादृशप्रतिबन्धकत्वाभावसत्त्वादित्याहुः ॥

यादृशविशिष्टविषयितासामान्ये ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रति-

बन्धकताविशिष्टान्यत्वं तादृशत्वेन सत्यन्तदलघटकयादृशविशिष्टस्य विशेषणाग्नोक्तदोषः । प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यं च स्वानवच्छेदकविषयिताशून्यवृत्तित्वसम्बन्धेनेत्यपि वदन्ति । अथ यादृशज्ञानान्तरविशिष्टत्वेनेत्यत्रान्तरपदं व्यर्थम् यादृशज्ञानविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमित्युक्तावेव सामञ्जस्यादिति चेन्न । ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतालाभाय तदुपादानादिति ॥

केचित्तु मिश्रमते प्रामाण्यनिश्चयविशिष्टग्राह्याभावनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वम् न त्वप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टग्राह्याभावनिश्चयत्वेन, तथा चायोगोलकं धूमाभाववदयोगोलकवृत्तिर्वहिरिति ज्ञानधर्मिकप्रामाण्यनिश्चयविरहकाले साधारण्यस्य मिश्रैरप्यनङ्गीकारादयोगोलकं धूमाभाववदिति निश्चयवैशिष्ट्ये सति स्वधर्मिकप्रामाण्यनिश्चयविशिष्टो योऽयोगोलकवृत्तिर्वहिरिति निश्चयस्तदनधिकरणत्वघटितमेव लक्षणं करणीयमित्येतादृशार्थमेव तदुपादानादित्याहुः* ॥

अथ नित्यदोषस्यापि एतल्लक्षणलक्ष्यत्वेन लक्षणघटकज्ञाने तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्यकतयाऽनन्तसंसारे कस्यापि पुरुषस्य सर्वदैव तादृशज्ञानसहिततादृशविशिष्टविषयकज्ञानसत्त्वेन तदनधिकरणमेवाप्रसिद्धमिति । न चैकक्षणावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशज्ञानविशिष्टान्यतादृशविशिष्टविषयकज्ञाननिरूपितविषयत्वाभावंस्त्वमेव सत्यन्तार्थो वाच्यः, अतो न तादृशक्षणाप्रसिद्धिनिबन्धनो दोष इति वाच्यम् । कस्यापि पुरुषस्य तादृशज्ञानविशिष्टान्यधूमाभाववदयोगोलकमित्याकारकज्ञानसत्त्वेन तन्निरूपितविषयत्वाभावविरहाद्धूमाभाववदयोगोलकादौ सर्वदैव लक्षणासत्त्वप्रसङ्गादिति चेन्न । यादृशज्ञानान्तरविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य स्ववृत्तित्वोपलक्षितसमूहालम्बनानुमितित्वव्यापक-

* अवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वस्वीकारमते धूमाभाववदयोगोलकमितिज्ञानस्यापि ज्ञानान्तरनिष्ठप्रतिबन्धकतया अवच्छेदकत्वेनेव स्वनिष्ठनिश्चयत्वस्यापि तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् एकज्ञानकालेऽतिव्याप्तिरित्यन्तरपदमुपात्तमिति धेयम् ॥

प्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वं स्वसमानाधिकरणतादृशज्ञानस-
हिततादृशविशिष्टविषयकज्ञानानधिकरणक्षणवृत्तिविविशिष्टतादृ-
शविशिष्टपर्याप्तविषयताविरहवत्त्वे सति यादृशविषयितासामान्यं
स्ववृत्तितादृशानुमितित्वव्याप्यैकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकं तादृशत्वमित्यर्थकरणादेव सर्वसामञ्जस्यात्, सर्वत्र स्वप-
देन ज्ञानद्वयसमानाधिकरणयत्किञ्चिदनुमितिमादाय लक्षणसम-
न्वयः कर्तव्य इति ध्येयम् ॥ १ ॥

यत्तु साध्याभावांशे निश्चयरूपं शेषांशे संशयसाधारणं सा-
ध्याभाववद्बृत्तित्वज्ञानं प्रतिबन्धकमिति शिरोमणिः ।

अथ किमिदं साध्याभावांशे निश्चयत्वमित्याशङ्क्य वस्तुतस्तु
ज्ञानभेदेन विषयताभेदाभ्युपगमे निश्चयीयविषयतायां संशयत्वनि-
रूपकविषयताभेदेन न दुर्घटः तन्मते आधेयत्वविषयतानिरूपकधर्मि-
विषयतायां ज्ञानविशिष्टान्यत्वं निवेद्यम् । वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपित-
त्व-स्वीयसाध्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभ-
यसम्बन्धेन । विषयताभेदानभ्युपगमे च साध्याभावप्रकारतानिरू-
पिता या हेतुविषयतानिरूपिताधेयताप्रकारतानिरूपिताधिकरणवि-
षयता तद्विशिष्टत्वमेव निश्चयत्वम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपकत्व-स्व-
निष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वोभयसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वं च स्वावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारता-
कत्वसम्बन्धावच्छिन्नं, साध्यप्रकारताविशिष्टान्यतादृशविशेष्यता-
शालित्वं वा । वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपकज्ञानानिरूपितत्व-स्वनिरूपित-
विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन । संशयनिश्चयविषय-
तयोरभेदेऽपि सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितया निश्चयवृत्तिता-
वच्छेदेन भेदसत्त्वादिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

संशयेऽपि प्रत्येककोटिप्रकारतानिरूपितविशेष्यताद्वयस्यैव स्वी-
कारात् धूमतदभाववदयोगोलकवृत्तिर्वहिरित्याकारकसाध्याभावां-
शे संशयत्वाभावात् संशयस्यापि संग्रहः स्यादतः प्रथमतृतीयकल्पे
सम्बन्धघटकतया साध्यप्रकारतानिरूपितत्वमनिवेद्य साध्यप्रकार-
तानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वपर्यन्तनिवेशः । एवमुक्त-
दोषवारणायैव द्वितीयकल्पेऽपि भेदप्रतियोगितावच्छेदकतानियाम-
कसम्बन्धे स्वनिरूपितसाध्यप्रकारताकत्वमनिवेद्य स्वावच्छेदका-

वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारताकत्वनिवेशः । अत्र प्रथमे प्रथमसम्बन्धमात्रनिवेशे स्वपदेन निश्चयमादाय द्वितीयसम्बन्धमात्रनिवेशे च स्वपदेन साध्यसंशयमादाय ज्ञानविशिष्टान्यतादृशविषयत्वाप्रसिद्धिः स्यादत उभयसम्बन्धनिवेशः । एवं द्वितीयेऽपि प्रथमसम्बन्धमात्रनिवेशे स्वपदेन संशयाकारज्ञानीयतादृशविषयतामादाय द्वितीयसम्बन्धमात्रनिवेशे च धूमाभाववत्पर्वतवृत्तिर्वहिरिति ज्ञानीयतादृशविषयतामादाय धूमतदभाववदयोगोलकवृत्तिर्वहिरित्याद्याकारकसंशयस्यापि निश्चयत्वापत्तिरत उभयसम्बन्धमात्रनिवेशः । एवं तृतीयेऽपि प्रथमसम्बन्धमात्रनिवेशे च स्वपदेन महानसं धूमवत् धूमाभाववदयोगोलकवृत्तिर्वहिरिति ज्ञानीयधूमप्रकारतामादाय तज्ज्ञानासंग्रहापत्तेः । द्वितीयसम्बन्धमात्रनिवेशे च स्वपदेन संशयाकारज्ञानीयसाध्यप्रकारतामादाय साध्याभावांशे सधर्मितावच्छेदककनिश्चयस्यासंग्रहापत्तिरत उभयसम्बन्धनिवेशः ॥ अत्र कल्पत्रय एव साध्यप्रकारतापदेन साध्याभावीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वं वाच्यम्, तेन साध्याभावसाध्याभावाभावकोटिकसंशयाकारकज्ञानस्थ न संग्रहः ।

अत्र द्वितीयकल्पे साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुरित्याकारकज्ञानासंग्रहः स्यात् तज्ज्ञाने तज्ज्ञानीयतादृशाधिकरणविषयतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तादृशाधिकरणविषयतानिष्ठवच्छेदकताकभेदवत्त्वाभावेन तादृशाधिकरणविषयताया अवच्छेदकाभावेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारताकत्वस्य तादृशविषयताप्रतियोगिकसंसर्गत्वाभावादतो द्वितीयकल्पानुसरणम् । यदि च निरुक्तप्रकारताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वाभाववत्त्वघटितोभयसम्बन्धेन तादृशविषयतावैशिष्ट्यं विवक्ष्यते, तदा तत्कल्पोऽपि साधीयानिति ध्येयम् ॥

अत्र कल्पत्रय एव अयोगोलकत्वसामानाधिकरण्येन साध्यकोटिकसंशयात्मकस्यायोगोलकत्वसामानाधिकरण्येन साध्याभाववगाह्ययोगोलकं धूमधूमाभाववत् धूमाभाववदयोगोलकवृत्तिर्वहिरित्याकारकनिश्चयस्यासंग्रहापत्तिः । प्रथमे तज्ज्ञानीयाधिकरणविषयतायां ज्ञानविशिष्टान्यत्वस्य, तृतीये साध्यप्रकारताविशिष्टान्यत्वस्य, द्वितीये चोक्तनिश्चये तादृशाधिकरणविषयतावत्त्वस्याभावादिति । यदि च प्रथमतृतीयकल्पे निरुक्तोभयसम्बन्ध एव साध्यप्रकारत्वावच्छिन्नप्र-

तिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व-एतन्नितयसम्बन्धेन वै-
शिष्ट्यम्, द्वितीये च भेदप्रतियोगितावच्छेदकतानियामकस्वावच्छे-
दकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारताकत्वसंसर्गघटकीभूत-
साध्यप्रकारतायां स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकत्वं निवेद्य तत्संग्रहः क्रियते । तदा प्रथमतृतीयकल्पे साध्यप्र-
कारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य द्वितीये च साध्य-
प्रकारतायां स्वावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वस्य वैयर्थ्याप-
त्तिरिति ध्येयम् ॥ २ ॥

यद्वा साध्यतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावौ साध्याभावव्याप्यादिव्या-
वृत्तेन साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेनानुगमय्य तत्र हेतुसामानाधिकर-
ण्याभावग्रहविरोधित्वं साधारण्यमिति शिरोमणिः ॥

साध्याभावव्याप्यादिव्यावृत्तसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं च तद्व-
त्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदिका सती तद्वत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताव-
च्छेदिका या प्रकारता तदाश्रयत्वम् । तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य
तद्वत्तानिश्चयाप्रतिबध्यतया तद्विषयव्युदास इति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अथैवमपि धूमाभावव्याप्याभाववद्भूमवत्कालीनपर्वतो धूमवा-
न्वहेरित्यादौ धूमाभावव्याप्यनिष्ठहेतुसामानाधिकरण्यवारणमश-
क्यमेव धूमाभावव्याप्यवत्ताबुद्धिम्प्रति धूमवत्तानिश्चयस्याप्रतिब-
न्धकत्वेऽपि धूमवत्तावच्छेदेन धूमाभावव्याप्याभाववत्तानिश्चयवि-
शिष्टधूमवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकतया उक्तस्थली-
यसाध्यवत्तानिश्चयं तत्प्रतिबन्धकतायामनपायादिति । विशिष्टसा-
ध्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशे च उक्तस्थले धूमा-
भावसामानाधिकरण्याद्यसङ्ग्रहः । धूमाभाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धक-
तावच्छेदककोटौ विशिष्टधूमत्वविषयत्वानिवेशात् । न च साध्य-
वत्तानिश्चयत्वव्यापकज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपित-
प्रतिबध्यतावच्छेदिका सती साध्यवत्ताज्ञानत्वव्यापकप्रतिबध्यता-
निरूपितज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबध्यतावच्छेदिका या प्रकारता
तदाश्रयत्वं विवक्षणीयमतो नोक्तदोषः । द्वितीयप्रतिबन्धकतायां
ज्ञानविशिष्टत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशात् धूमव्याप्यसाध्यकस्थले धूम-
व्याप्याभाववद्भूमाभाववत्कालीनधूमाभावनिष्ठहेतुसामानाधिक-
रण्ये नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । एवमपि धूमाभावव्याप्याभावव्या-

प्यधूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभावव्याप्यसामानाधिकरण्ये धूमव्याप्य-
वान् वह्नेरित्यादौ धूमव्याप्यभावव्याप्यधूमाभावसामानाधिकर-
ण्ये चातिव्याप्तेर्दुर्वात्वात् तद्व्याप्यवत्ताज्ञाने तद्व्याप्यभावव्या-
प्यतदभाववत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वयोरुभयोरेव स-
त्वादिति चेत् ।

अत्रोच्यते—साध्यवत्ताज्ञाननिष्ठैकरूपावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वप्रति-
बध्यत्वनिवेशादेव धूमाभावव्याप्याभावव्याप्यधूमसाध्यकस्थले सा-
ध्यवत्ताज्ञाननिरूपितयोरेकरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वयो-
रवच्छेदकप्रकारताश्रयत्वनिवेशादेव च धूमव्याप्यसाध्यकस्थलेऽति-
व्याप्तिवारणसम्भवात् तद्व्याप्यवत्ताज्ञाने तद्व्याप्यभावव्याप्यतद-
भाववत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वयोः सत्त्वंऽपि तयोरे-
करूपावच्छिन्नत्वाभावात् तदभाववत्ताज्ञानत्वमात्रस्य प्रतिबध्यता-
यां तद्व्याप्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानत्वमात्रस्य च प्रतिबन्धकतायामव-
च्छेदकत्वादिति ध्येयम् ॥

एकरूपावच्छिन्नतादृशप्रतिबध्यताप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वप्र-
कारकत्वञ्च साध्यवत्ताज्ञानत्वव्यापकप्रतिबध्यताविशिष्टप्रकारकत्व-
म् । वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व-स्वविशिष्ट-
प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेद-
कधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितत्व-स्वनिरूपितप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेनेति नव्याः ॥ ३ ॥

अथ घटाभावादरपि बह्व्यभावत्वादिना ज्ञानस्य बह्विमत्ताज्ञानवि-
रोधित्वात् घटाभावादिसामानाधिकरण्यमपि बह्व्यादिसाध्यके व्य-
भिचारः स्यात् । साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकीभूतविषयता-
निरूपितहेतुसामानाधिकरण्याभावविषयताशालिग्रहविरोधितानि-
वेशे चासम्भवः । धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्या-
भावप्रकारताया एव साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया
साध्याभावो न हेतुसमानाधिकरण इति ज्ञानीयसाध्याभावविषय-
ताया अतथात्वादिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अत्रेयमाशङ्का—अथ सर्वत्रैव साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकविषयतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयताशालिहेत्वसमाना-
धिकरणसाध्याभाववान्पक्ष इति स्वरूपग्रहविरोधितामादायैव व्य-

भिचारे लक्षणसमन्वयात् कथमसम्भव इति चेत् ।

अत्राहुः—उक्तज्ञानीयपक्षविशेष्यतानिरूपितसाध्याभावप्रकारताया एव साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तादृशप्रकारतानिरूपितत्वस्य उक्तज्ञानीयहेत्वसामानाधिकरण्यविषयतायामसत्त्वेन उक्तज्ञानमादायापि लक्षणसमन्वयो दुरुपपाद इति । साध्याभावविशेष्यताया एव उक्तज्ञानीयहेत्वसामानाधिकरण्यविषयतानिरूपकत्वात्, स्वमते समानाधिकरणप्रकारताविशेष्यतयोर्भेदात् ।

वस्तुतस्तु समानाधिकरणप्रकारताविशेष्यतयोरैक्येऽपि साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयताशाली यो बह्व्यसमानाधिकरणघटाभावधूमाभाववानित्याकारकघटाभावधर्मिकहेत्वसामानाधिकरण्यावगाहिघटुभावत्वबह्व्यसमानाधिकरण्यधूमाभावत्वैतद्विधमवच्छिन्नप्रकारताशालिग्रहस्तीद्विरोधिनि बहिःसमानाधिकरणघटाभावे, एवं बहिःमान्धूमादित्यादौ सद्भेदौ साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयताशालिधूमासमानाधिकरणबह्व्यभावान् पर्वत इत्याकारकग्रहविरोधिधूमासमानाधिकरणबह्व्यभावभाववत्पर्वतादौ चातिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयतायामवच्छेदकतानात्मकत्वमवश्यं निवेशनीयम् । एवञ्चोक्तज्ञानमादायं लक्षणसमन्वयो दुर्घट इति । एतेन—प्रकारताविशेष्यतयोर्भेदेऽपि साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयताशालिग्रहविरोधितानिवेशेनैवासम्भववारणं संभवतीति—इत्यपि प्रत्युक्तम् । प्रकारताविशेष्यतयोर्भेदेऽपि उक्तातिव्याप्तिवारकप्रकारस्यानुसरणीयतयाऽसंभववारणस्यासम्भवादिति ।

न च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयताशालिग्रहविरोधितानिवेशे उक्तप्रकाराविवक्षणेऽप्युक्तातिव्याप्तिवारणं सम्भवति सर्वत्र व्यभिचारे च हेत्वसमानाधिकरणः साध्याभावः पक्षवृत्तिरित्याकारकज्ञानमादायैव लक्षणं सङ्गमनीयमिति वाच्यम् । तथासति हेत्वसमानाधिकरणघटाभावः साध्याभाववानित्याकारकज्ञानविरोधितामा-

दायैव हेतुसमानाधिकरणघटाभावादावतिव्याप्त्यापत्तेः ।

यद्यप्येवमपि एकत्र द्वयमिति रीत्या साध्याभावधर्मिकपक्षवृत्ति-
त्वहेत्वसामानाधिकरण्योभयावगाहिज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधि-
तावच्छेदकीभूतसाध्याभावविषयितानिरूपितावच्छेदकतानात्मकहे-
त्वसामानाधिकरण्यविषयतामादायैव सर्वत्र लक्षणसमन्वयसम्भवः,
तथापि एकत्र द्वयमिति रीत्या घटाभावधर्मिकसाध्याभावहेत्व-
सामानाधिकरण्योभयावगाहिज्ञानीयसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकघटाभावविषयितानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयता-
मादाय घटाभावनिरुपवहिसामानाधिकरण्ये धूमधर्मिकधूमाभाववह्न्य-
सामानाधिकरण्योभयावगाहिज्ञानीयसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकधूमविषयितानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयतामादाय व-
ह्निसामानाधिकरण्यवद्धूमे चातिव्याप्तिवारणाय साध्यवत्ताज्ञानप्र-
तिबन्धकतावच्छेदकविषयतापदेन प्रकारताया विवक्षितत्वादसम्भ-
वसङ्गतिः ।

अथैवमपि गुणत्वसामानाधिकरण्यसाध्यकगुणत्वहेतुकस्थले गु-
णत्वसामानाधिकरण्याभावो न गुणत्वसमानाधिकरण इति ज्ञानी-
यसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतगुणत्वसामानाधिकर-
ण्याभावप्रकारतानिरूपितगुणत्वसामानाधिकरण्याभावविषयत्वाव-
च्छिन्नप्रतिबन्धितानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदके गुणत्वसामाना-
धिकरण्यवद्गुणत्वसामानाधिकरण्याभावे लक्षणगमनादसम्भवदाना-
सङ्गतिरिति चेन्न ।

धूमाभाववान् वहेरित्यादौ साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकी-
भूतधूमाभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवह्निसामानाधिकर-
ण्याभावत्वावच्छिन्नविषयिताशालिवह्निसामानाधिकरण्याभावे धू-
माभावाभाववान् इत्याकारकज्ञानविरोधिधूमाभाववद्वह्निसामानाधि-
करण्याभावेऽतिव्याप्तिवारणाय साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकप्र-
कारतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयतायां साध्यवत्ताज्ञानप्र-
तिबन्धकतानवच्छेदकत्वस्यापि निवेशनीयतयोक्तस्थले लक्षणगम-
नासम्भवादिति दिक् ।

यत्तु एकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञानमादाय प्रागुक्तातिव्याप्तिवार-
णाय साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतायां हेत्वसामा-

नाधिकरण्यप्रकारत्वन्यप्रकारत्वनिरूपितत्वं निवेशनीयम्, धूमाभा-
ववान् वहेरित्यत्र प्रागुक्तातिव्याप्तिस्तु हेत्वसामानाधिकरण्यविषय-
तापदेन प्रकारताविवक्षयैव वारणीयंति ।

तत्तुच्छम्-तथासति तादृशगुणत्वसामानाधिकरण्यसाध्यकस्थ-
ले साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकविषयतानिरूपितहेत्वसामानाधि-
करण्यप्रकारताशालिरूपत्वं गुणत्वसामानाधिकरण्याभाववदित्याका-
रकज्ञानविरोधिगुणत्वसामानाधिकरण्यवद्रूपत्वेऽतिव्याप्तितादव-
स्थ्यादिति ध्येयम् ॥

केचित्तु प्रकारताविशेष्यतयोर्नातात्वमत एवायं ग्रन्थः, तथाच
प्रागुक्तातिव्याप्तीनां वारणाय साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
विषयतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयतापदेन साध्यवत्ताज्ञा-
नप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यप्रका-
रताया विवक्षणीयतया प्रकारतानिरूपितप्रकारत्वाप्रसिद्धौ वास-
भवसङ्गतिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ॥ ४ ॥

अथ घटाभावादेरित्यादिना फक्किकामवतार्य इति चेन्न फलीभूत-
ज्ञानधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रका-
रताशालिनिश्चयत्वेन साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकता तद्रूपावच्छिन्नांशे हे-
तुसामानाधिकरण्याभावग्रहविरोधितानिवेशेनातिप्रसङ्गाभावात् सा-
ध्याभावत्वादेरेव तादृशत्वादित्यनेन सिद्धान्तितं भट्टाचार्येण ।

अथात्र घटाभावत्वधूमाभावत्वोभयावच्छिन्नघटाभावात्मकधूमा-
भाववानिति ज्ञानीप्रकारतायास्तादृशत्वेन तदुभयावच्छिन्नविशे-
ष्यकधूमासामानाधिकरण्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताके धू-
मसमानाधिकरण्यघटाभावेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव । न च साध्यवत्ताज्ञा-
नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वस्य यद्रूपावच्छिन्न-
प्रकारतायां विशेषणादेव नोक्तातिव्याप्तिः घटाभावत्वावच्छिन्नविष-
यितायास्तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया तच्छून्यत्वाभावादिति
वाच्यम् । तथासत्यसम्भवापत्तेः-सर्वत्रैव निरवच्छिन्नविशेष्यतायाः
सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नपारतन्त्रीयविषयतायाश्च तादृश-
त्वात्तच्छून्यत्वाभावादिति चेन्न ।

यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य तादृशप्रतिबन्धकतानव-
च्छेदकविषयतायां विवक्षणाश्लोक्तदोष इत्याहुः ॥

वस्तुतस्तु स्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्सा-
ध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतावच्छेदकं यद्रूपावच्छि-
न्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारत्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयक-
प्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वेन यद्रूपं विशेषणीयम्, तथाच धूमाभा-
वत्वादेर्निरुक्तविशेषणाक्रान्तत्वेन तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविष-
यतावच्छेदकत्वस्य निरुक्तोभयधर्मेऽसत्त्वेन तमादायातिव्याप्त्यनव-
काशात् इति ध्येयम् ॥

साध्यवत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदका ये ये धर्मा इत्यस्यानुगमः—सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वव्याप-
कं यत् प्रकारत्वं तदवच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितहेत्वसा-
मानाधिकरण्यप्रकारताशालग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्र-
तिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयताकरूपवत्त्वं तत्त्वम् । प्रकारतायां
तादृशावच्छेदकत्वव्यापकत्वं च स्वविशिष्टविशेष्यतावच्छेदकत्वसं-
म्बन्धेन । स्वं—प्रकारता । विशेष्यतायां स्ववैशिष्ट्यं च स्वावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानि-
रूपितविशेष्यताविशिष्टप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावत्त्वसम्ब-
न्धेन । स्वं—प्रकारता । विशेष्यतायां प्रतिबन्धकतावत्त्वं च स्वावच्छे-
दकत्व—स्वविशिष्टप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । स्वं—प्रति-
बन्धकता । प्रतिबध्यतायां स्ववैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकतात्वाव-
च्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्व—स्वनिरूपिततादृशप्रति-
बध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्र-
तिबन्धकतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । स्वं—प्रतिबन्धकता । रूपव-
त्त्वं च उभयत्रैव स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छे-
दकत्वसम्बन्धेन । प्रतिबध्यतायां विशेष्यतावैशिष्ट्यं च व्यापकत्व-
सम्बन्धेन । स्वं—विशेष्यता । साध्यतावच्छेदकसमनियतानुयो-
गितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नविधेयतानिरूपितउद्देश्य-
तावच्छेदकत्वेन साध्यवत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदकं विशेषणीयम्, ना-
तः साध्यादेरपि तदवच्छेदकत्वाव्यापकत्वहानिरिति ध्येयम् । व्या-
वृत्तिः स्वयमूह्या ॥ ५ ॥

साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नविष-
यतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयतायां धर्मितावच्छेदकता-

भिन्नत्वमुपलक्षणविधया निवेश्यम्, धूमासमानाधिकरणवह्यभावो न घटसमानाधिकरण इति ज्ञानविरोधिनि धूमासमानाधिकरणवह्यभावादौ घटादिसामानाधिकरण्ये नातिप्रसङ्ग इति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अथ धर्मितावच्छेदकभिन्नत्वेन हेत्वसामानाधिकरण्यविषयताया विशेषणीयत्वेऽपि साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपिततादृशहेत्वसामानाधिकरण्यविषयताशाली, यो धूमासमानाधिकरणवह्यभाववान् पर्वत इत्याकारकग्रहः, तथा एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्यभावधर्मिकधूमासमानाधिकरण्यजलासमानाधिकरण्य-उभयावगाहिग्रहश्च तद्विरोधिनि धूमासमानाधिकरणवह्यभावाभाववत्पर्वते धूमासमानाधिकरण्यजलासमानाधिकरण्योभयाभाववद्बह्यभावे चातिव्याप्तिरिति चेन्न ।

हेत्वसामानाधिकरण्यप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितसाध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितहेत्वसामानाधिकरण्यविषयतानिवेशनेवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ध्येयम् ॥

न चैवं हेत्वसामानाधिकरण्यविषयतायामुक्तविशेषणान्यनिवेश्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकहेत्वसामानाधिकरण्यग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतां निवेश्योक्तातिव्याप्तिवारणमेवोचितं लाघवादिति वाच्यम् । तथासन्निधूमवान् धूमाभावव्याप्यासमानाधिकरणवेहोरत्यादौ धूमाभावव्याप्यसमानाधिकरणवह्यत्वात्मकसाधनाप्रसिद्धावतिव्याप्त्यापत्तेः । तद्वारणाय साधनग्रहाविरोधित्वनिवेशे लाघवानवकाशात् । एतच्च-अत एव साधनाप्रसिद्धावपि नातिप्रसङ्ग इति-स्वयमेवोक्तमिति ध्येयम् ॥ ६ ॥

साध्याभावव्याप्यसाध्याभावावच्छेदकादिसामानाधिकरण्यवारणाय दर्शितप्रकारापेक्षया लघुप्रकारान्तरमाह-साध्यवत्ताज्ञानविरोधिनि हेत्वसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिहेत्वाभासतावच्छेदकरूपत्वं वेति । अत्र हेत्वाभासत्वं प्रकृताभुमितिजनकज्ञानविरोधित्वम् । अनुमितिजनकज्ञानस्यापि अनुमितिजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टविषयत्वावच्छिन्नत्वेन निवेशः, न तु विशिष्टपक्षे व्याप्तिविशिष्ट-

वैशिष्ट्यावगाहित्वेन, तथासति अन्योन्याभावघटितनानाविधव्या-
प्तीनामननुगमेन तादृशनानाविधव्यभिचारासंग्रहात् । तावद्याप्त्य-
वगाहिसमूहालंबनानुमितिनिवेशेन तत्सङ्ग्रहसम्भवेऽपि पक्षधर्म-
त्वावगाहितायाः प्रयोजनविरहेणानिवेशप्रसङ्गेन तादृशाभावग्रहवि-
रोधिताविशेषणवैयर्थ्याच्चेति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अथ व्याप्तिग्रहविरोधित्वरूपहेत्वाभासत्वनिवेशेऽपि काञ्चनमय-
धूमवान् काञ्चनमयवह्नेरित्यादौ साध्यसाधनाप्रसिद्धिवारणायैव ता-
दृशाभावग्रहविरोधितानिवेशसार्थक्यसम्भवेन कथं तद्वैयर्थ्यमुक्त-
मिति । न च साध्यसाधनग्रहाविरोधित्वनिवेशेनापि तद्वारणसम्भव-
इति वाच्यम् । तथासति भवन्मतेऽपि हेतुमत्ताग्रहविरोधित्वनि-
वेशेनैव पक्षधर्मताज्ञानविरोधिस्वरूपासिद्धिवारणसम्भवेन तद्वै-
यर्थ्यस्य दुर्वारत्वादिति । न चास्मन्मते ह्यसौ धूमवान् वह्नेरित्यादौ
धूमव्याप्याभाववद्भ्रंशदावतिव्याप्तिवारणायैव तत्सार्थक्यमिति वा-
च्यम् । अनुमितिजनकतावच्छेदकीभूतमुख्यविशेष्यत्वानवीच्छन्न-
प्रतिबध्यतानिवेशेनापि तद्वारणसम्भवात् । न च विरोधिवारणायैव
तदिति वाच्यम् । साध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वनिवेशेनापि
तद्वारणसम्भवात् । न चाव्यभिचरितसाध्यसामानाधिकरण्याभाव-
वद्धेतावतिव्याप्तिवारणायैव तत्सार्थक्यमिति वाच्यम् । तस्याप्युक्त-
निवेशेनैव वारणसंभवादिति चेत् ।

अत्राहुः-तादृशाभावग्रहविरोधित्वदलनिवेशेऽपि साध्यग्रहावि-
रोधित्वं निवेशनीयम्, अन्यथा वह्नयसमानाधिकरणधूमाभावव्या-
प्यकालीनधूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्निसमानाधिकरणधूमाभावव्याप्या-
द्यात्मकसाध्याप्रसिद्धावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति । एवं च साध्याप्रसि-
द्धिवारणाय न तत्सार्थक्यम् । साधनाप्रसिद्धिस्तु तादृशाभावग्रह-
विरोधितापेक्षया लघुरूपसाधनग्रहाविरोधित्वविशेषणेनैव वारणी-
येत्यभिप्रायेण तद्वैयर्थ्याभिधानमिति ध्येयम् ॥

वस्तुतस्तु किञ्चिद्धर्मिकहेत्वसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वनि-
वेशेनैव साधनाप्रसिद्ध्यादेर्वारणसम्भवात् साध्यवत्त्वज्ञानविरोधि-
धर्मिकतादृशाभावग्रहविरोधिष्वपर्यन्तनिवेशो व्यर्थ इत्यत्रैव ता-
त्पर्यम् । अत एव वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ वाच्यत्वाभाषणवदवृत्तित्व-
रूपव्याप्तिज्ञानविरोधिनि अभावाप्रतियोगित्वरूपानुपसंहारिणि ग-

गनसाध्यके तादात्म्येन हेतौ गगनभाववृत्तादात्म्यरूपव्याप्तिज्ञान-
विरोधिनि अभावाप्रतियोगितादात्म्यरूपव्याप्यत्वासिद्धौ धूमवान्व-
हेरित्यादौ धूमाभाववदवृत्तित्वव्यापकवद्वहिभेदाभाववद्वहौ चाति-
व्याप्तिवारणायैव तत्सार्थक्यसम्भवेन वैयर्थ्याभिधानमसङ्गतमित्य-
पि परास्तम् । न चैवं धूमाभाववदवृत्तित्वव्यापकवद्वहिसमानाधिकरण-
तद्वहिभेदाभाववद्वह्यादावतिव्याप्तिवारणायैव तत्सार्थक्यम् उक्त-
विशिष्टस्य किञ्चिद्धर्मिकहेत्वसामानाधिकरण्यग्रहं प्रत्यपि विरोधि-
त्वादिति वाच्यम् । किञ्चिद्धर्मिकहेत्वसामानाधिकरण्यग्रहत्वाव-
च्छिन्ननिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वं व्याप्तिग्रहत्वावच्छिन्ननि-
रूपितं तद्रूपावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणस-
म्भवात् । वाच्यत्वत्ववान् वाच्यत्वादित्यादौ वाच्यत्वत्वभावावद-
वृत्तित्वव्यापकवाच्यत्वसमानाधिकरणवाच्यत्वाभावाभाववद्व्याप्य-
त्वादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तदलनिवेशेऽपि सत्यन्तविशेष्यद-
लघटकप्रतिबन्धकत्वयोरेकरूपावच्छिन्नत्वनिवेशस्य भवतोऽप्याव-
श्यकत्वात् ॥

अथैवमप्यनुमितिजनकज्ञानविरोधित्वरूपहेत्वाभासत्वनिवेशे-
ऽपि किञ्चिद्धर्मिकहेत्वसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वविवक्षणेनैव
स्वरूपासिद्ध्यादेवारणसम्भवात्तवापि तद्वैयर्थ्यं दुर्वारमेव, काञ्चनम-
यहदो वह्निमान् हृदत्वादित्यादौ हृदत्वसमानाधिकरणकाञ्चनमयत्वा-
भावादेरपि ग्रन्थकारोक्तपक्षग्रहाविरोधित्वदलेनैव वारणसम्भवा-
दिति चेन्न ।

हृदो वह्निमान् हृदत्वादित्यादौ वह्निव्याप्याभावधर्मिकहेत्वसा-
मानाधिकरण्यग्रहविरोधिनि हृदत्वसमानाधिकरणवह्निव्याप्याभा-
वादावतिव्याप्तिवारणायैव स्वमते तत्सार्थक्यसम्भवादिति ध्येयम् ॥

अथ पूर्वकल्पापेक्षया लाघवानुसन्धानेनैवैतत्कल्पस्यानुसरणं
भट्टाचार्येण कृतं, तन्न सङ्गच्छते-पूर्वकल्पे साध्याभावव्याप्यादिसामा-
नाधिकरण्यवारकस्य साध्यवृत्ताज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वदलस्य
प्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपि-
तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वरूपहेत्वाभासतावच्छेदकत्वविशेषणापे-
क्षयैव लघुत्वादिति चेत् ।

अत्राहुः-पूर्वकल्पे काञ्चनमयधूमवान्वहेरित्यादौ साध्यवृत्ताज्ञा-

नविरोधिकाञ्चनमयत्वाभावादौ हेतुसामानाधिकरण्यवारणाय सा-
ध्यवत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदका ये ये धर्मास्तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्य-
कसाध्यवत्ताविरोधित्वस्य निवेशिततया तदपेक्षया एतत्कल्पस्य
लघुत्वमेव । एतत्कल्पे काञ्चनमयत्वाभावसामानीधिकरण्यादे-
र्हेत्वाभासतावच्छेदकत्वदलेनैव वारणात् । न च हृदो वह्निमान्
हृदत्वादित्यत्र वह्निव्याप्याभावादेरपि समूहालम्बनसाध्यवत्ताज्ञान-
विरोधित्वात्तन्निष्ठहेत्वसामानाधिकरण्यग्रहवारणायाऽत्रापि पूर्वोक्त-
विरोधित्वमेव विवक्षणीयमिति क लाघवमिति वाच्यम् । एतत्क-
ल्पेऽपि किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्ताग्रहत्वव्यापकप्रतिब-
न्धकतानिवेशेनैव वह्निव्याप्यादेर्वारणसम्भवादिति ॥

अथैवं पूर्वकल्पेऽपि प्रकृतसाध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकता-
कप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वनिवेशेनैव का-
ञ्चनमयधूमत्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि धूमत्वावच्छिन्नप्रकारता-
त्वेन धूमाभाववत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतया धूमाभावे हेतु-
सामानाधिकरण्यसङ्ग्रहसम्भवेन साध्यवत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदका ये
ये धर्मा इत्यादिगुरुतरनिवेशो विफल इति । न च काञ्चनमयधूमत्वा-
वच्छिन्नप्रकारतायाः काञ्चनमयत्वप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्न-
विशेष्यतात्वेन काञ्चनमयत्वाभाववत्ताज्ञानस्यापि प्रतिबध्यतावच्छे-
दकतया काञ्चनमयत्वाभावादिवारणमशक्यमिति वाच्यम् । प्रका-
रताविशेष्यतयोरभेदेऽपि प्रकारतात्वेन प्रकारत्वावच्छिन्नत्वस्य सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वस्य
वा प्रतिबध्यताविशेषणत्वेनैव तद्वारणात् । यद्यपि साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिनो वह्निमत्पर्वतवान्
देशः वह्निमत्पर्वतो देशवृत्तिरित्याकारकस्य एकत्र द्वयमिति रीत्या
वह्निघटवान् पर्वत इत्याकारकस्य च ज्ञानस्य विरोधिनि वह्निमत्प-
र्वताभावादौ वह्निघटोभयाभावादौ च हेतुसामानाधिकरण्येऽतिव्या-
प्तिः । तथापि धर्मितावच्छेदकताभिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
कारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितमुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबध्य-
ताविशेषणत्वेनैव तद्वारणसम्भवं ॥

अथवा पूर्वकल्पेऽपि किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्त्व-
ग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यत्वमेव निवेशनीयम् । काञ्चनमयत्वाभावा-

देर्भारणाय पुनः प्रतिबध्यतायां साध्यग्रहत्वाव्यापकत्वं निवेशनीय-
मिति पूर्वकल्पस्यैव लघुत्वम् । न च गगनवान् गगनत्वादित्यादौ कि-
ञ्चिद्धर्मिकसाध्यवत्ताज्ञानसामान्यविरोधि-अवृत्तित्वधर्मिकहेत्वसा-
मानाधिकरण्यग्रहविरोधिनि अवृत्तित्वनिष्ठगगनत्वसामानाधिकर-
ण्येऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । द्वितीयकल्पे गगनत्वसमानाधिकरणा-
वृत्तित्वे हेत्वाभासतावच्छेदकत्वसत्त्वेनातिव्याप्तिवारणाय सा-
ध्यवत्ताग्रहविरोधित्वेनैव, प्रथमकल्पेऽपि किञ्चिद्धर्मिकसाध्यवत्ता-
ज्ञानत्वव्यापकप्रतिबध्यतायां साध्यवत्ताग्रहत्वाव्यापकत्वविशेषणे-
नैव तद्वारणसम्भवादिति चेत् ।

अत्रोच्यते-गगनत्वहेतुकस्थले किञ्चिद्धर्मिकसाध्यवत्ताज्ञानसा-
मान्यविरोधिसाध्यवत्ताज्ञानसामान्याविरोधि यत्पर्वतावृत्तित्वं त-
द्धर्मिकहेत्वसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिनि गगनत्वसमानाधिकर-
णपर्वतावृत्तित्वेऽतिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय साध्यवत्ताज्ञानधर्मिता-
वच्छेदका ये ये धर्मास्तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्ताज्ञान-
सामान्यविरोधित्वस्य पूर्वकल्पे निवेशावश्यकत्वेन पूर्वकल्पस्य गु-
रुत्वमक्षतमेव । द्वितीयकल्पे च हेत्वाभासतावच्छेदकत्वदलेनैवोक्ता-
तिव्याप्तिवारणसम्भवात् इति ध्येयम् ॥ ७ ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
साधारणक्रोडपत्रम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवार्गीश्वरिचितं
असाधारणक्रोडपत्रम् ।

श्रीगणेशायनमः ॥

सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारणत्वमिति मूलम् ॥ सर्वसपक्षेति । सपक्षः साध्यवान्, पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति शिरोमणिः । यद्यप्येवं सव्यभिचारसामान्यलक्षणस्य यद्यद्धर्मिवृत्तित्वमित्यादिना बाधादिसाधारण्यवारणप्रकारो न सम्भवति पक्षवृत्तित्वघटितासाधारण्यस्यापि धर्मिविशेषनियन्त्रितत्वात् तादृशरीत्या आदरे निरुक्तासाधारण्यस्यैवासङ्ग्रहापत्तेः । तथापि प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिप्रकृतहेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाननिरूपिता या निरुक्तासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नप्रतिबन्धकता तच्छून्यत्वे सति समूहालम्बनानुमितिविरोधित्वस्य बाधप्रतिरोधव्यावृत्तस्य निरुक्तासाधारण्यसाधारण्यस्य सव्यभिचारसामान्यलक्षणत्वसम्भवादिति भट्टाचार्यैर्लोक्तम् ॥

अत्रेदमवधेयम् । अथ पक्षवृत्तित्वघटितासाधारण्यस्य धर्मिविशेषनियन्त्रितत्वेऽपि साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वांशमादायैव यद्यद्धर्मिवृत्तित्वं हेतोर्ज्ञायते तत्र तत्रानुमितिविरोधित्वमक्षतमेवेति कथमुक्तं तादृशरीत्या आदरे निरुक्तासाधारण्यासङ्ग्रह इति चेत् । अत्राहुः—पक्षवृत्तित्वघटितासाधारण्यस्यापि धर्मिविशेषनियन्त्रितत्वेत्यनेन यद्यद्धर्मिवृत्तित्वं हेतोर्ज्ञायते तत्रतत्रानुमितिविरोधित्वाभावेन निरुक्तासाधारण्यासङ्ग्रह इति नाभिहितम्, किन्तु मेयत्वविशिष्टासाधारण्यवारकविशिष्टान्तराघटितत्वविरहादेव तदसंग्रह इत्यभिहितम् । यद्यद्धर्मिवृत्तित्वमिति लक्षणाक्रान्तं यत्साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपं विशिष्टान्तरं निरुक्तासाधारण्यस्य तदघटितत्वमक्षतमेवेति । न च विशिष्टान्तराघटितत्वशरीरे एव यद्यद्धर्मिवृत्तित्वमित्याहनिवेश्य प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यावगाहिज्ञाननिरूपितासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताशून्यत्वे सति अनुमितिविरोधित्वमेव निवेशनीयमतः साध्यव्यापकीभू-

ताभावप्रतियोगित्वमात्रस्य तादृशविशिष्टान्तर्गत्वाभावादेवोक्तासाधारण्यासङ्ग्रह इति वाच्यम् । तथासति मेयत्वविशिष्टसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वादावतिप्रसङ्गापातात् यद्यद्धर्मिवृत्तित्वमित्यादिदलस्य निरुक्ताविशिष्टान्तराघटितत्वदलस्य च तत्र सत्त्वादिति सुधीभिर्विभावनीयम् ॥

असाधारणस्य पत्रिकान्तरम् ॥

॥ श्रीः ॥

पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति शिरोमणिः । यद्यपि सव्यभिचारसामान्यलक्षणस्य यद्यद्धर्मिवृत्तित्वमित्यादिना बाधादिसाधारण्यप्रकारो न सम्भवति पक्षवृत्तित्वघटितासाधारण्यस्यापि धर्मिविशेषनियन्त्रितत्वात् तादृशरीत्या आदरे सङ्ग्रहापत्तेः । तथापि प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिहेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाननिरूपिता याऽसाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नप्रतिबन्धकता तच्छून्यत्वे सति समूहालम्बनानुमितिविरोधित्वस्य बाधप्रतिरोधव्यावृत्तस्य निरुक्तासाधारण्यसाधारण्यस्य सव्यभिचारसामान्यलक्षणत्वसम्भवादिति भट्टो ॥

अत्रेयमनुपपत्तिः—नन्वत्र हेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनिवेशनमफलं प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वनिवेशेनैव सर्वसामञ्जस्यात् । न च स्वरूपासिद्ध्यादावतिव्याप्तिः, प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाननिरूपिता या बाधादिप्रतिबन्धकता तच्छून्यत्वे सति समूहालम्बनानुमितिविरोधित्वस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । समूहालम्बनानुमितिपदस्य पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाप्यहेत्ववगाहानुमितिपरत्वात् । न च वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादिस्थलीषहेत्वसिद्ध्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहिहेतुतावच्छेदकावगाहिज्ञाननिरूपितत्वस्य प्रतिबन्धकतायां विशेषणत्वेनैवैतदोपस्यापि वारणात्—हेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनिवेशनमफलमिति चेन्न ।

आचार्यमते एतल्लक्षणकरणात् स्वरूपासिद्धिवारणाय तन्निवेशसार्थक्यमिति ध्येयम् ॥

नव्यास्तु हेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनिवेशो ह्य-

पक्षकवह्निसाध्यकगगनहेतुकस्थलेऽवृत्तिगगने*ऽतिव्याप्तिः । गगन-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वघाटितव्याप्तिग्रहविरो-
धित्वात् गगनप्रकारकबुद्धौ तस्य विरोधित्वादिति । न च विरो-
धेऽतिव्याप्तिवारणाय साध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वस्या-
वश्यं निवेद्यतया तद्वारणाद्धेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वनिवेशनं व्यर्थमि-
ति वाच्यम् । व्याप्तौ साध्यसामानाधिकरण्यस्य प्रयोजनविरहेणानि-
वेद्यतया विरोधातिव्याप्तिवारणाय साध्यसामानाधिकरण्यग्रहावि-
रोधित्वविशेषणस्यानावश्यकतया तद्विशेषणसार्थक्यादिति ध्येयम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
असाधारणक्रोडपत्रम् ।

*साधारणग्रन्थे साधननिष्ठावृत्तित्वस्य स्वरूपासिद्धिप्रभेदस्ये-
ति भट्टाचार्येण्येकम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

सत्प्रतिपक्षक्रोडपत्रम् ।

श्री गणेशायनमः ॥

साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्गसमानबलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्य-
कलिङ्गकत्वमिति मूलम् ॥

बन्धिव्याप्याभावादिसाध्यकस्थले बन्धादिसाध्यकानुमिति-
जननयोग्यया बन्धादिव्याप्यवत्पक्षोपस्थित्या बाधनिश्चयरूपया
कार्यप्रतिरोधदशायामतिव्याप्तिवारणाय साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं
प्रथमोपस्थितिविशेषणम् । बन्धिव्याप्यवत्पक्षोपस्थितेरपि साध्यव-
त्ताज्ञानप्रतिबन्धिकां बन्धिव्याप्यवत्पक्षविषयकसमूहालम्बनरूपबहिः-
त्पक्षविषयानुमितिं प्रति स्वरूपयोग्यतया यथाश्रुतउक्तातिप्रसङ्ग-
दुर्वारतया साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छि-
न्नानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वपर्यन्तं समर्थान्तेन
विवक्षणीयमिति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अथात्र बन्धिव्याप्याभावाभाववत्त्वहिमत्कालीनपर्वतो बन्धिव्या-
प्याभाववानित्यादौ व्यावर्तकधर्मदर्शनविधया साध्यवत्ताज्ञानप्रति-
बन्धकतावच्छेदिका या तादृशपर्वतत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपित-
बन्धित्वावच्छिन्नप्रकारता तदवच्छिन्नानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपित-
कारणताश्रयीभूतं यत्तादृशपर्वतो बन्धिव्याप्यवानिति बाधज्ञानं तद्-
शायामतिव्याप्तिः-उक्तस्थले साध्यवत्ताज्ञानं प्रति तादृशपर्वतधर्म-
कबहिःपक्षज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशि-
ष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशेऽप्यप्रतीकारात् । गगनाभाववदभाववत्का-
लीनगगनसाध्यकस्थले तादृशगगनाभावव्याप्यवत्तापरामर्शदशा-
यामव्याप्यापत्तेश्च तादृशगगनाभावनिश्चयस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानव-
च्छिन्नसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वाभावात् इति ॥

मैवम् । साध्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदिका सती प्र-
तिबन्धकतावच्छेदिका या विषयता तदवच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्य-
तानिरूपितजनकताश्रयत्वविवक्षणेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवात्
उक्तस्थले निरुक्तपर्वतधर्मिकबहिःपक्षज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानप्रति-

बन्धकत्वेपि प्रतिबन्धत्वाभावात् । एतेन वह्निव्याप्याभावसाध्यकस्थ-
ले वह्नित्वावच्छिन्नविषयताया अपि वह्निमान् वह्निव्याप्याभावाभाववा-
निति ज्ञानविशिष्टवह्निमत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्ध-
कतया तदवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयवह्निव्याप्यवत्तानिश्च-
यदशायामतिव्याप्तिः । एवं एह्यभावव्याप्यव्याप्याभावः कवह्निसा-
ध्यकस्थले साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकं यद्वह्यभावव्याप्यवत्ताज्ञानं त-
ज्जनकवन्ध्यभावव्याप्यवत्तानिश्चयकालेऽप्यतिव्याप्तिरित्यपि निरस्तम् ।
साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतायां प्रतिबन्धतावच्छेद-
कत्वनिवेशेनोक्तातिव्याप्तिद्वयस्यापि वारणसम्भवात् । न चैवं सा-
ध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धतावच्छेदकत्वमेव निवेद्यतां किं प्रतिबन्धक-
तावच्छेदकत्वनिवेशेनेति वाच्यम् । तथा सति वह्निव्याप्याभावा-
त्मकवह्न्यभावव्याप्यसाध्यकस्थले साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकीभूतं
यद्वह्निमत्ताज्ञानं तज्जनकवह्निव्याप्यवत्तानिश्चयदशायां सत्प्रतिपक्षि-
तत्वव्यवहारापत्तेः । वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयेनाप्युक्तस्थले कार्यप्रति-
रोधादिति ध्येयम् ।

न च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यत्वे
सति साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धतानवच्छेदकविषयिताशून्यानुमिति-
निष्ठकार्यता एवंक्रमेण कथं न निवेद्यत इति वाच्यम् । तथासति
महानसीयवह्नीतरवह्न्यभाववान्पर्वतो वन्ध्यभाववानित्यादौ शुद्धव-
ह्निव्याप्यवत्तापरामर्शादपीतरबाधसहकारेण महानसीयवह्न्यानुमि-
तेरेषोत्पत्त्या तादृशानुमितेश्च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतानवच्छे-
दकविषयिताशून्यत्वाभावात् वह्निव्याप्यवान् वन्ध्यभावव्याप्यवानि-
त्याकारकउभयपरामर्शदशायां सत्प्रतिपक्षत्वानुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥

न च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्न-
कार्यतैव निवेद्यताम् किमनुमितिनिष्ठत्वनिवेशेनेति वाच्यम् ।
समानविषयकस्मृतौ समानविषयकानुभवस्य तद्धर्मिकतत्प्रकार-
कशाब्दं प्रति योग्यताज्ञानविधयां तद्धर्मिकतद्वत्ताज्ञानस्य हेतुतया
तादृशकार्यतामादाय बाधनिश्चयकालेऽतिव्याप्तिवारणार्थमेवानु-
मितिनिष्ठत्वं निवेशनीयम् ॥ १ ॥

समानत्वं चागृहीताप्रामाण्यकप्रकृतसाध्यसिद्धयौपयिकपराम-
र्शकालीनत्वमिति शिरोमणिः । अथागृहीताप्रामाण्यकत्वशरीरेऽन्व-

यव्याप्त्यंशे व्यतिरेकव्याप्त्यंशे च यदप्रामाण्यं तदग्रहाभावविशिष्टत्वं निवेद्यम् । तत्तद्व्याप्त्यंशेऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वे तत्तद्व्याप्त्यवगाहिपरामर्शस्य सत्प्रतिपक्षत्वाप्रयोजकत्वात् । तथा चान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरैकतरविषयकपरामर्शदशायामन्वयव्याप्त्यंशेऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वे सत्प्रतिपक्षता न स्यात् । न च स्वयोग्यकानुमितिविरोधिग्रहत्वेनाप्रामाण्यग्रहद्वयमनुगम्य तदभावाविशिष्टत्वं निवेशनीयम्, विरोधित्वं च स्वसमानविशेष्यकत्वावच्छिन्नं ग्राह्यम्, तेन विरोधिपरामर्शादिव्यावृत्तिरिति वाच्यम् । एवं सति तादृशव्याप्तिद्वयविषयकसमूहालम्बनपरामर्श एकतरांशेऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वे सत्प्रतिपक्षत्वानुपपत्तिरिति चेन्न । स्वीययत्किञ्चित् विषयताप्रयोज्यानुमितिविरोधिज्ञानसामान्याभावस्य निवेशनीयत्वात् । विरोधित्वं च विरोधिपरामर्शव्यावृत्तत्वं ग्राह्यम् । समूहालम्बनपरामर्शस्थले यादृशव्याप्त्यंशेऽप्रामाण्यज्ञानं नास्ति तादृशव्याप्तिविषयताप्रयोज्यानुमितिविरोधिज्ञानसामान्याभावसत्त्वात् न तत्र सत्प्रतिपक्षत्वानुपपत्तिरिति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अत्रेदं बोध्यम् । अन्वयव्यतिरेकव्याप्त्युभयविषयताप्रयोज्यानुमितिनिष्ठप्रतिबन्धकत्वस्य समूहालम्बनस्थलीयउक्ताप्रामाण्यग्रहेऽपि सत्त्वेन न तद्दोषतादवस्थ्यम् । न च यादृशव्याप्त्यंशेऽप्रामाण्यज्ञानं नास्ति तादृशव्याप्तिविषयतामात्रप्रयोज्यत्वं वक्तव्यमिति न दोष इति वाच्यम् । तदीयपक्षधर्मताविषयताया अपि प्रयोजकतया तदीययत्किञ्चिद्विषयतामात्रप्रयोज्यानुमितेरप्रसिद्धेः । यदि च स्वीययत्किञ्चिद्विषयताप्रयोज्यानुमितित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिग्रहत्वेनाप्रामाण्यज्ञानं निवेश्यते तदा विरोधिपरामर्शव्यावृत्तप्रतिबन्धकत्वनिवेशनं व्यर्थं विरोधिपरामर्शस्य तादृशधर्मप्रतिबन्धतावच्छेदकत्वाभावादिति चेत् ।

अत्र केचित्—स्वीययत्किञ्चित् विषयताप्रयोज्यानुमितिसामान्यविरोधित्वनिवेशाभिप्रायेण विरोधिपरामर्शव्यावृत्तविरोधित्वं निवेशितं पूर्वोक्तीत्या निवेशे विरोधिपरामर्शव्यावृत्तत्वं नोपादेयमित्याहुः ॥

अत्रेदं चिन्त्यम् । स्वीययत्किञ्चिद्विषयताप्रयोज्यानुमितिसामान्यविरोधित्वनिवेशे पूर्वकल्पेऽपि स्वयोग्यकानुमितिश्रुमान्याविरोधि-

त्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये तत्कल्पपरित्यागस्यानौचित्यापत्तेरिति ध्ये-
यम् ॥ २ ॥

यतु प्रामाण्यनिश्चयेनाधिकबलतया बाधकस्य विरोधिपराम-
र्शस्य वारणाय समानेतीति शिरोमणिः ।

समानेतीति । समानत्वं च विरोधिबोधानुपधायकत्वम् विरोधि-
बोधाव्यवहितप्राक्क्षणविशिष्टत्वाभाव इति यावत् । तत्प्रतिबन्धका-
र्थकत्वं च तदभावातिरिक्तसकलप्रकृतसाध्यानुमितिकारणसमवधा-
नकालावच्छिन्नत्वे सति तत्प्रयुक्तकार्यानुपधायकत्वम् । सकलकारण-
निवेशादुभयपरामर्शसत्त्वे बाधेन हीनबलस्य हेतान्न सत्प्रतिपक्षत्वम् ।
कार्यप्रतिरोधानिवेशश्च स्वपरामर्शं प्रामाण्यनिश्चयेनाधिकबलहेतावति-
व्याप्तिवारणायेति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

न च तन्मात्रप्रयुक्तकार्यानुपधायकत्वनिवेशेनैवोभयपरामर्शसत्त्वे
बाधेन हीनबलहेताः सत्प्रतिपक्षत्ववारणसंभवे प्रतिरुद्धकार्यकत्वश-
रीरे सत्यन्तनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । प्रतिबन्धकज्ञानस्येव प्रतिब-
न्धकतावच्छेदकविषयताया अपि कार्यानुत्पादप्रयोजकतया तन्मात्र-
प्रयुक्तत्वनिवेशोऽसंभवापत्तिरिति ध्येयम् ॥

अथ तदभावातिरिक्तसकलप्रकृतसाध्यानुमितिकारणसमवधान-
कालावच्छिन्नत्वे सति तादृशकार्यानुपधायकत्वरूपतत्प्रतिरुद्धकार्य-
कत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये तत्प्रयुक्तत्वनिवेशो व्यर्थ इति चेत् ।

अत्र केचित् । यत्रादावुभयपरामर्श एवाप्रामाण्यज्ञानं तत्राप्रामाण्य-
ज्ञानकाले सत्प्रतिपक्षत्वापत्तिरतस्तत्प्रयुक्तत्वनिवेशः । न चाप्रामाण्य-
ज्ञानकाले विरोधिपरामर्शाभावातिरिक्तसकलसाध्यानुमितिकारणमे-
व नास्ति तत्राप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टपरामर्शात्मककारणविरहादिति
वाच्यम् । पूर्वक्षणावच्छेदेनोक्तपरामर्शस्यैवाप्रामाण्यज्ञानाभावविशि-
ष्टतया साध्यानुमितिकारणतावच्छेदकाश्रयत्वात् सकलकारणसम-
वहितत्वस्वीकारे गौरवेण कारणतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणत्वनिवे-
शादित्याहुः ॥

वस्तुतोऽप्रामाण्यज्ञानाभावस्य पृथक् कारणतामताभिप्रायकोऽयं
ग्रन्थः तथा च साध्यानुमितिसकलकारणमध्ये गौरवेण प्रामाण्यज्ञाना-
भावव्यक्तीनां न निवेशः । अप्रामाण्यज्ञानकालेऽतिव्याप्तिस्तु तत्प्र-
युक्तत्वं निवेशाद्वारणीयेति युक्तमुत्पश्यामः ॥ ३ ॥

अगृहीताप्रामाण्यकत्वसंवलितयोग्यत्वोपादाने तु बाधोपास्थिति-
समर्थपरामर्शकालीनसाध्यासिद्धिसमर्थपरामर्शविषयत्वं तद्व्याच्यमि-
ति शिरोमणिः ।

बाधोपास्थितिसमर्थेति । साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धिका सती त-
त्प्रतिबध्या याऽनुमितिस्तद्व्योग्यतेत्यर्थः । साध्यवत्ताधीप्रतिबध्यत्व-
निवेशात्साध्याभावव्याप्यानुमितिसमर्थपरामर्शकाले नातिप्रसङ्ग
इति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अथात्र प्रतिबध्यत्वनिवेशेऽपि बह्व्यभावव्याप्यसाध्यकस्थले सा-
ध्यवत्ताधीप्रतिबन्धिका सती तत्प्रतिबध्या या बह्व्यभावव्याप्याभाव-
व्याप्यबहिः। नित्याकारकानुमितिस्तत्समर्थबह्व्यभावव्याप्याभावव्या-
प्यबहिःव्याप्यवत्तापरामर्शदशायामेवं बहिःव्याप्याभावव्याप्यबह्व्यभा-
वसाध्यकस्थले साध्यवत्ताधीप्रतिबन्धिका सती तत्प्रतिबध्या या व-
हिःव्याप्यानुमितिस्तत्समर्थबहिःव्याप्यवत्तापरामर्शदशायां चातिप्र-
सङ्गो दुर्वार इति कार्यप्रतिरोधनिवेश आवश्यक इति चेत् ।

साधारणोक्तपत्रिकोक्तरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वनिवे-
शेनैवोक्तातिप्रसङ्गद्वयस्य वारणसंभवादिति ध्येयम् ।

इदमत्रावधेयम् । एकरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वनिवेशे-
ऽपि बहिःव्याप्याभाववद्बह्व्यभाववत्कालीनहृदो बहिःव्याप्यवानित्या-
दौ तादृशहृदत्वावच्छेदेन साध्यवत्ताज्ञाननिरूपितैकरूपावच्छिन्नप्रति-
बध्यत्वप्रतिबन्धकत्वोभयवती या तादृशहृदधर्मिकबह्व्यभावानुमिति-
स्तत्समर्थबह्व्यभावव्याप्यवत्तापरामर्शदशायां सत्प्रतिपक्षत्वापत्तिर्दु-
र्वारैवेति ॥ न चोक्तस्थले तादृशहृदधर्मिकबह्व्यभाववत्ताज्ञानस्य सा-
ध्यवत्ताज्ञानं प्रति व्यावर्तकधर्मदर्शनयैव प्रतिबन्धकत्वं तच्च ज्ञानवै-
शिष्ट्यावच्छिन्नानुमितिप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्न-
त्वनिवेशेनैवोक्तातिप्रसङ्गव्युदास इति वाच्यम् । उक्तस्थले तादृश-
विशिष्टहृदत्वावच्छेदेन साध्यवत्ताज्ञानं प्रति विशिष्टहृदधर्मिकसा-
ध्याभाववत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतयैवोपपत्त्या ज्ञानविशिष्टज्ञान-
त्वेन प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात् प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छि-
न्नत्वनिवेशे यत्र बाधप्रतिबन्धकतैव ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्ना तत्र स-
त्प्रतिपक्षत्वानुपपत्तिश्च ॥ न च कार्यप्रतिरोधनिवेशेऽपि उक्तपक्षस्थले
एव बहिःव्याप्यबह्व्यभावव्याप्याभावोभयस्य साध्यतत्त्वमुक्तातिप्रसङ्गो

वार्ः वह्यभावव्याप्यवत्तापरामर्शेण वह्यभावव्याप्याभावघटितोभ-
यानुमितित्वरूपकार्यप्रतिरोधादिति वाच्यम् । विरोधिपरामर्शप्रयुक्त-
यादृशधर्मानुत्पादस्तादृशधर्मावच्छिन्नकार्यकप्रकृतपरामर्शविषयत्व-
विवक्षाया कथांचिद्वारयितुं शक्यत्वात् । वह्यभावव्याप्यवत्तापरामर्श-
स्य वन्ह्यभावव्याप्याभावानुमितित्वावच्छिन्नस्यैवानुत्पादप्रयोजकत-
या प्रकृतसाध्यीयपरामर्शकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नानुत्पादाप्रयोजक-
त्वादस्तु वा कार्यप्रतिरोधनिवेशेऽप्येतदोषो दुर्वार इति चिन्त्यम् ॥४॥

प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकप्रकृतसाध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रकारकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता-
वच्छेदिका सती विशिष्टपक्षसाध्यग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपित-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकनिरुक्तपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छे-
दिका यादृशविशिष्टविषयिता तादृशानुमितिः समुदितार्थ इति
भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अत्र सत्यन्तदले प्रकृतपक्षकत्वमनिवेश्य किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नपक्ष-
कत्वमनिवेशे यत्किञ्चिद्धर्मपदेन वन्ह्यभावव्याप्यव्याप्याभावव-
द्भदत्वमादाय तदवच्छिन्नविशेष्यकप्रकृतसाध्यानुमितिमादाय सत्प्र-
तिपक्षोन्नायके वन्ह्यभावव्याप्यव्याप्यवत्तद्भदादावतिव्याप्तिरतस्त-
न्निवेशः । एवमुन्नेयदले पक्षांशे तदप्रवेशे वह्यव्याप्याभावसा-
ध्यकस्थले किञ्चित्पक्षपदेन वन्ह्यभाववत्पर्वतत्वादिकमादाय तदव-
च्छिन्नविशेष्यकप्रकृतसाध्यानुमिति विराध्युन्नायके केवलवह्यव्याप्य-
वत्पर्वतादिरूपबाधेऽतिव्याप्तिरतस्तद्वलेऽपि तन्निवेशः ॥

अथ सत्यन्तदले प्रकृतानुमित्यवृत्तित्वमेव निवेश्यतां किं तादृशप्र-
तिबन्धकतावच्छेदकत्वमन्यन्तनिवेशेनेतिचन् । वह्यभाववत्तद्वह्यभाव-
व्याप्यव्याप्यवत्कालीनहदो वह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकावधया
वह्यभावावच्छेदकग्रहाविषयीभूतहदत्वावच्छेदन वह्यभावव्याप्य-
व्याप्यवत्त्वादौ प्रकृतानुमित्यवृत्तिविषयिताके सत्प्रतिपक्षोन्नायके
वह्यभावव्याप्यव्याप्याभावव्याप्यज्ञान हदो वह्निमानित्यादौ वह्यभाव-
व्याप्यव्याप्यवद्भदादिरूपसत्प्रतिपक्षोन्नायके चातिव्याप्तिवारणाय
तन्निवेशस्यावश्यकत्वात् । तन्निवेशे च वह्यभावावच्छेदकज्ञानसमा-
नकालीनवह्यभावव्याप्यव्याप्यवान् हद् इत्यादिज्ञाने प्रकृतानुमिति-

प्रतिबन्धकताशून्यतादृशविशिष्टविषयितासत्त्वात् अनतिरिक्तवृत्तित्व-
रूपतादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाविरहात् नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥

केचित्तु सत्यन्तस्य उक्तार्थकत्वे बह्व्यभावव्याप्यव्याप्याभाववान्
हृदो वह्निमानित्यादौ बह्व्यभावव्याप्यव्याप्यवद्भ्रदात्मकाश्रयासिद्ध्या-
दावतिव्याप्तिः, स्वमते च उन्नेये उन्नायके विरोध्यन्तविशेषण-
तयैव उक्तातिव्याप्तिवारणसंभवात् । न चैतन्मतेऽपि तादृशानुमित्य-
वृत्तिविषयितायां विशिष्टपक्षग्रहप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वनि-
वेशनैव उक्तातिव्याप्तिवारणसंभव इति वाच्यम् । तथासति बह्व्यभा-
वव्याप्याभाववान् हृदो वह्निमानित्यादौ बह्व्यभावव्याप्यवद्भ्रदात्मक-
सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः तादृशसत्प्रतिपक्षविषयितायां विशिष्टपक्षग्रह-
प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वाभावात्, स्वमते च विरोध्यन्तदलेन स-
त्यन्तदलघटकप्रतिबध्यत्वोन्नयदलघटकप्रतिबध्यत्वयोर्विशिष्टपक्षग्र-
हत्वाव्यापकत्वविवक्षयैव सामञ्जस्यात् । एवं हृदो बह्व्यभावव्याप्य-
व्याप्याभावबह्व्युभयवानित्यादौ बह्व्यभावव्याप्यव्याप्यवद्भ्रदात्मक-
बाधेऽतिव्याप्तिश्च तादृशबाधविषयितायां विशिष्टपक्षग्रहप्रतिबन्ध-
कतानवच्छेदकत्वस्यापि सत्त्वात्, स्वमते दलद्वये एकरूपावच्छिन्न-
प्रतिबध्यतानिवेशनैव तद्वारणसंभवात् एतदस्वरसंनैव अथवे-
त्यादिना प्रतिबध्यतायामेकरूपावच्छिन्नत्वं निवेशितम् ।
एतेन बह्व्यभावव्याप्यव्याप्यवद्भ्रदविषयितायां प्रतिबध्यतावच्छे-
दकत्वाभावात् साध्यवैशिष्ट्याभावाधिकरणत्वाप्रयोजकत्वेन स्वविम-
यताप्रयोज्यविशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्यतादृशसाध्यवैशिष्ट्यावगा-
हित्वाभावाधिकरणतावत्त्वरूपावशिष्टान्तरघटितत्वविरहादेव सत्प्रति-
पक्षेन्नायकेऽतिव्याप्तिविरहात् सत्यन्तदलं व्यर्थमिति पूर्वपक्षोपि
निरस्तः । सत्यन्तदलानुक्तौ बह्व्यभावव्याप्यव्याप्याभाववान् हृदो वह्नि-
मान् इत्यादौ बह्व्यभावव्याप्यव्याप्याभावबह्व्युभयवानित्यादौ बह्व्य-
भावव्याप्यव्याप्यवद्भ्रदादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् तादृशहृदादिविषयि-
तायां साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताप्रयोजकत्वात् हृदो
वह्निमानित्यादौ बह्व्यभाववान् बह्व्यभावव्याप्यव्याप्यवान् बह्व्यभाव-
व्याप्यव्याप्यवांश्च हृद् इत्यादिज्ञानीयज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकत्वस्य सत्प्रतिपक्षोन्नायकविषयितायां अपि सत्त्वेन
सर्वत्र सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तितादवस्थ्याद्येत्युक्तम् ।

अत्रैवमपि सत्यन्तदलं व्यर्थं उन्नेयविषयितायां प्रकृतसाध्य-
पक्षवैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमनिवेश्य तादृशग्रहप्रतिबन्ध-
तावच्छेदकत्वानिवेशेनैव सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिवारणसंभवात्
सत्प्रतिपक्षाविषयतायां तादृशग्रहप्रतिबन्धतावच्छेदकत्वाभावादिति ।

न च वह्न्यभावव्याप्याभावव्याप्यवान्-हृदो वह्निमानित्यादौ व-
ह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्भ्रदादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । विशिष्टपक्ष-
साध्यग्रहप्रतिबन्धकतानवच्छेदक इत्यत्रापि विशिष्टपक्षसाध्यग्रहप्रति-
बन्धतावच्छेदकत्वनिवेशेनैव तद्वारणसंभवादिति । एवं हृदो वह्न्य-
भावव्याप्याभावव्याप्यवान् वह्निव्याप्यवान् वा इत्यादौ वह्न्यभाव-
व्याप्यव्याप्यवद्भ्रदे वह्न्यभावव्याप्यवद्भ्रदे वाऽतिव्याप्तिवारणाय
सत्यन्तदलनिवेशस्यावश्यकत्वात् ।

यत्तुक्तेभ्योविषयितायां विशिष्टपक्षसाध्यग्रहप्रतिबन्धतानवच्छे-
दकत्वनिवेशे वह्निव्याप्यवद्भ्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्य-
वद्भ्रदादिरूपसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिस्तादृशसत्प्रतिपक्षोन्नेयविषयितायां
विशिष्टपक्षग्रहप्रतिबन्धतानवच्छेदकत्वात् इति । तत्तुच्छम् प्रति-
बन्धकतायां विशिष्टपक्षसाध्यग्रहत्वाव्यापकत्वनिवेशेनैवोक्ताव्या-
प्तिवारणसंभवात् । विशिष्टपक्षसाध्यग्रहाविरोधित्वनिवेशपक्षेपि
प्रतिबन्धतायामेव विशिष्टपक्षसाध्यग्रहत्वाव्यापकत्वनिवेशस्यावश्य-
कत्वात् । वह्निमद्भ्रदो वह्न्यभावव्याप्याभाववानित्यादौ वह्न्यभावव्या-
प्यव्याप्यवद्भ्रदात्मकसत्प्रतिपक्षाव्याप्तेर्दुर्वारत्वादात्त ध्येयम् ।

अथैवमुन्नेयविषयितायां प्रकृतपक्षसाध्यविशिष्टग्रहप्रतिबन्धताव-
च्छेदकत्वमेव निवेश्यम् उक्तदोषवारणाय सत्यन्तदले वरमनुमि-
त्यवृत्तित्वमेव निवेश्यतां तावताप्यनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
त्वनिवेशापेक्षया लाघवादिति चेन्न । एवमपि हृदो वह्निव्याप्यव-
ह्न्यभावव्याप्याभावव्याप्योभयवानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवद्भ्रदा-
दावतिव्याप्तिः । न च तथापि उन्नेयविषयितायामेव प्रकृतपक्षसा-
ध्यवैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमिव तादृशग्रहप्रतिबन्धता-
वच्छेदकत्वमपि निवेश्यताम् । तावतैवोक्तदोषवारणसम्भवादिति
पृथक् सत्यन्तदलनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । एवमपि हृदो वह्नि-
व्याप्यवानित्यादौ वह्निव्याप्याभावव्याप्यवह्न्यभावव्याप्यवद्भ्रदे ह-
दो वह्न्यभावव्याप्यवह्निमानित्यादौ वह्न्यभावाव्याप्यव्याप्यवद्भ्रदे

चातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् ।

एतेन प्रकृतपक्षसाध्यविशिष्टग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वयोस्तादृशग्रहानिरूपितप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वयोश्चैकरूपावच्छिन्नत्वनिवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिद्वयवारणसम्भवः तद्व्याप्यवत्ताज्ञाने तद्व्याप्याभावव्याप्यतदभाववत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वयोः सत्त्वेपि तयोरेकरूपावच्छिन्नवाभावादिति पृथक् सत्यन्तदलमनुपादेयमेवेति केषांचित् प्रलपितमप्यपास्तम् ।

वह्निव्याप्याभाववद्वन्ध्यभाववत्कालीनहृदत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले तादृशहृदत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानं प्रति तादृशहृदधार्मिकवन्ध्यभाववत्ताज्ञानस्यैकरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वोभयसाधनतादृशप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वोभयावच्छेदकीभूतवन्ध्यभाववत्तादृशहृदत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयिताके वह्न्यभावव्याप्यवत्तादृशहृदत्वावच्छेदे एवं वन्ध्यभावव्याप्याभाववद्वह्निमत्कालीनहृदत्वावच्छेदेन वह्निसाध्यकस्थले तादृशहृदत्वावच्छेदेन वह्निमत्तावुद्धिं प्रति तादृशहृदधार्मिकवन्ध्यभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यैकरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वोभयसत्त्वात्तदुभयावच्छेदकीभूतवह्न्यभावव्याप्यवत्तादृशहृदत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयिताके वन्ध्यभावव्याप्यवत्तादृशहृदे चातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति कृतं पल्लवितेन ।

अथ तथापि आश्रयासिद्ध्युन्नायकेऽतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टपक्षसाध्यग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमुन्नेयविषयितायां निवेशितं तदपेक्षया लाघवाद्द्विशिष्टपक्षसाध्यानुमितिवृत्तिरूपमेव कुतो न निवेशितम्, तावतैव कांचनमयहृदो वह्निमानित्यादौ कांचनमयत्वाभाववद्धदादिविषयितायां तादृशानुमित्यवृत्तित्वात् कांचनमयत्वाभावव्याप्यवद्धदादावतिव्याप्तिवारणसम्भवात् । वन्ध्यभाववद्धदादिविषयिताया विशिष्टपक्षसाध्यविषयकहृदो वह्न्यभाववानित्याद्यनुमितिवृत्तित्वेन सत्प्रतिपक्षसंग्रहाच्चेति चेन्न ।

वह्निव्याप्यवद्धदो वह्निमानित्यादौ संयोगः संयोगव्याप्यवत्संयोगवानित्यादौ च वन्ध्यभावव्याप्यवद्धदात्मके संयोगाभावव्याप्यवत्संयोगात्मके च सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः वन्ध्यभाववद्धदात्मकोऽन्ने-

याविषयिताया विशिष्टपक्षविषयकानुमितौ संयोगाभाववत्संयोगा-
त्मकोन्नेयविषयितायाश्च विशिष्टसाध्यविषयकानुमितौ प्रवृत्तेरिति
ध्येयम् ॥

अथ तथाप्युन्नेयविषयितायां प्रकृतानुमित्यवृत्तित्वमेवं निवेद्यताम्
किं तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वनिवेशनेनेति चेन्न । वन्ध्यभा-
वव्याप्यव्याप्यवद्वन्ध्यभावव्याप्यवत्कालीनहृदो वन्ध्यभावव्याप्याभाव-
वानित्यादौ प्रकृतानुमित्यवृत्तिविषयिताकस्य पक्षतावच्छेदकविधया
वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यात्मकसाध्याभावावच्छेदकत्वग्रहविषयीभूतस्य
वह्न्यभावव्याप्यवद्भूत्वावच्छिन्नस्योन्नायके हृदत्वावच्छेदेन वन्ध्यभाव-
व्याप्यव्याप्यवत्तात्मकबाधेऽतिव्याप्यापत्तेः । तन्निवेशे च तादृशपक्षज्ञा-
नासमानकालीनवन्ध्यभावव्याप्यवान् हृद् इति ज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्ध-
कताशून्ये तद्विषयितासत्त्वात् अनतिरिक्तवृत्तिवत्तत्वावच्छेदकत्ववि-
रहान्नातिव्याप्तिः । एवं वन्ध्यभावाभाववद्वन्ध्यभावव्याप्याभाववत्का-
लीनहृदो वन्ध्यभावव्याप्याभाववानित्यादौ प्रकृतानुमित्यवृत्तिविषयि-
ताकस्य वन्ध्यभाववद्वन्ध्यभावाभाववद्वन्ध्यभावव्याप्याभाववत्कालीन-
हृदस्योन्नायके वन्ध्यभावव्याप्यवत्तादृशहृदात्मकबाधे तथा वह्निव्याप्य-
वद्हृदो वन्ध्यभावव्याप्याभाववानित्यादौ अनुमित्यवृत्तिविषयिताके
वन्ध्यभाववद्वद्भूदस्योन्नायके वन्ध्यभावव्याप्यवद्भूदात्मकबाधे चा-
तिव्याप्यापत्तेश्च । स्वमते चोक्तस्थलद्वये वन्ध्यभाववद्भूदविषयि-
ताया अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति
ध्येयम् ॥

ननु तथापि वह्न्यभाववद्वह्न्यभावव्याप्यवत्कालीनहृदो वह्निमा-
नित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्तादृशहृदे चातिव्याप्तिः वह्न्यभाव-
व्याप्यव्याप्यवत्तादृशहृदनिश्चयस्य वह्न्यभावव्याप्यवत्तावच्छेदेन सा-
ध्याभावावगाहितया तादृशहृदे साध्याभावावच्छेदकत्वग्रहविषयी-
भूतवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यावगाहितया च सत्यन्तदलाक्रान्तत्वात्
सत्यन्तघटकप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशे च प्र-
तिहेतुव्यापकताघटितसम्प्रतिक्षाव्याप्तिः । न च यत्किञ्चिद्वर्मावच्छि-
न्नव्यापकत्वप्रकारतानिरूपितसाध्याभावविषयित्वानवच्छिन्नज्ञाननि-
ष्ठावच्छेदकताकान्यत्वस्य प्रतिबन्धकताविशेषणत्वे सामञ्जस्यमिति
वाच्यम् । एवमपि प्रकृतहेतुभिन्ने पक्षवृत्तित्वविशेषितसाध्यव्यापकी-

भूनाभावप्रतियोगित्वरूपसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्यापत्तेः । किञ्च वपमा-
ववद्वन्धभावव्याप्यव्याप्यवत्कालीनहृद्वावच्छिन्नधर्मिकवह्निमत्ताबु-
द्धिं प्रति तादृशहृद्वावच्छेदेन वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्तानिश्चय-
त्वेन प्रतिबन्धकतयैवोपपत्तौ ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे
मानाभावानुक्ताव्याप्तितादयस्थ्यापत्तेः । वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्व-
ह्मण्यभावव्याप्यवत्कालीनहृदो वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववानित्यादौ
तादृशहृदे वह्न्यभावव्याप्यवत्त्वनिश्चयस्य वह्न्यभावव्याप्यावच्छेदेन
साध्याभाववगाहितया प्रकृतपक्षे वह्न्यभावव्याप्यावगाहितया चानु-
मितिप्रतिबन्धकत्वेन तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकवह्न्य-
भावव्याप्यवत्तादृशहृद्वावच्छिन्नोन्नायकवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्ता-
दृशहृदात्मकबाधे वह्न्यभावव्याप्यवद्वह्न्यभाववत्कालीनहृदो वह्न्य-
भावव्याप्याभाववानित्यादौ च प्रकृतपक्षे वह्न्यभाववत्तानिश्चयस्यो-
क्तरीत्याऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वेन तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकविष-
यिताकवह्न्यभाववत्प्रकृतपक्षोन्नायके वह्न्यभावव्याप्यवत्प्रकृतपक्षा-
त्मकबाधे च बाधप्रतिबन्धकतामादायातिव्याप्तेर्दुर्वारतापत्तेश्च । एतेन
प्रागुक्तस्थले जलवान् वह्न्यभाववान् जलवांश्च तादृशपक्षः शैवाल-
वान् तादृशपक्ष इत्यादिनानाविधनिश्चयसाधारण्यानुरोधेन ज्ञानवै-
शिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतास्वीकारेऽपि न निस्तारः । अत एव
नानानिश्चयसाधारणसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टपक्षताव-
च्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालीनश्चयत्वेन प्रागुक्तस्थले प्रतिबन्ध-
कत्वं वाच्यम् । विशेष्यतायां प्रकारतावैशिष्ट्यं च स्वनिरूपकज्ञान-
समानाधिकरणज्ञानीयत्व-स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकधर्मनिष्ठप्र-
कारतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । तथाच प्रागुक्तस्थले वह्न्यभाववज्ज-
लादिमद्वृत्तिजलवत्तादृशपक्षरूपविशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकीभूत-
साध्याभावप्रकारताविशिष्टतादृशपक्षविषयतात्वावच्छिन्नप्रयोज्यत्व-
स्य स्वविषयताप्रयोज्यसाध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायामसत्त्वेन
विशिष्टान्तरघटितत्वनिवेशादेव नातिव्याप्तिरिति कस्यचित्समाधा-
नमपि हेयम् । उक्तरीत्या प्रथमोक्तातिव्याप्तिवारणेऽपि पश्चादुक्ताति-
व्याप्तिद्वयस्य दुर्वारत्वात् । प्रतिहेतुव्यापकताघटितसत्प्रतिपक्षनि-
श्चयस्यापि नानाविधानिश्चयसाधारणेन स्वनिरूपितज्ञानसमानाधिकर-
णज्ञानीयत्व-स्वनिरूपितव्यापकत्वप्रकारतानिरूपितप्रकारतावच्छेद-

कावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन साध्याभावव्यावच्छिन्नविशेष्यताविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्य वक्तुमशक्यतया उक्तरीत्या तादृशसत्प्रतिपक्षेऽपि विशिष्टान्तराद्यदितत्वस्यासत्त्वप्रसङ्गाच्च । नानाविधनिश्चयसाधारण्यानुरोधेन ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतास्वीकारे बह्व्यभावव्याप्यव्याप्यवद्वह्व्यभावव्याप्यवत्कालीनहृदो बह्व्यभावव्याप्यव्याप्याभाववान् इत्यादिस्थलीयतादृशपक्षविशेष्यकबह्व्यभावव्याप्यनिश्चयस्यापि ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । तथा चोन्नेयदलप्रविष्टप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भव इति वाच्यम् । तथासति गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनसाध्यकसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिः—तादृशगगनाभावव्याप्यात्मकसत्प्रतिपक्षोन्नेयतादृशगगनाभावज्ञानेन ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वादिति चेत् ।

अत्राहुः—उन्नेयविषयितायां प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमिव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमपि निवेद्यम् तावतैवोक्तातिव्याप्तीनां निराससम्भव इति । उन्नेयविषयितायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वानिवेशे बह्व्यभावाभाववद्वह्व्यभावव्याप्याभाववत्कालीनहृदो बह्व्यभावव्याप्याभाववानित्यादौ बह्व्यभावव्याप्यवद्भात्मकबाधेऽतिव्याप्तिरतस्तन्निवेशः । सत्यन्तदलप्रयोजनन्तु वह्निव्याप्याभाववद्वह्व्यभाववत्कालीनहृदो वह्निव्याप्यवानित्यादौ बह्व्यभावव्याप्यवत्तादृशहृदादावतिव्याप्तिवारणरूपमिति प्रागेवोक्तम् । न च सत्यन्तनिवेशेऽपि तादृशपक्षकस्थल एव वह्निव्याप्यबह्व्यभावव्याप्याभावोभयात्मकबाधे बह्व्यभावव्याप्यवत्तादृशपक्षेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । बह्व्यभावव्याप्याभावव्याप्यव्याप्याभावोभयवान् हृदो वह्निमान् इत्यत्र बह्व्यभावव्याप्यव्याप्यवद्भादादावतिव्याप्तिवारकेण प्रतिबध्यत्वयारेकरूपावच्छिन्नत्वनिवेशेनैव वारणसम्भवात् । एतेन—उन्नेयविषयितायां प्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वयोरवच्छेदकत्वंनिवेशे सत्यन्तदलेऽनुमित्यवृत्तित्वं कुतो न निविध्यताम्—इत्याशंकापि निरस्तेति दिक् ॥ ५ ॥

अत्र सत्यन्तदले प्रकृतपक्षे, प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशे साध्याभावव्याप्यव्याप्यवत्ताज्ञानमपि सम्प्रलम्बनसाध्यवत्ताज्ञानरूपसाध्याभावव्याप्याभाव-

वत्साज्ञानप्रतिबन्धकताया सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिरतस्तादृश-
वैशिष्ट्यावगाहिग्रहत्वघटकसमुदायवृत्त्यवच्छेदकताप्रतिबन्धयता नि-
वेशनीया, तथाच काञ्चनवद्भदो वह्निमान् हृदो काञ्चनमयवह्निमा-
नित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवद्भदादिरूपसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिस्तादृश-
प्रतिबन्धयतावच्छेदकत्वस्य तादृशवैशिष्ट्यावगाहिताघटककाञ्चनम-
यत्वविषयितायामसत्त्वादतस्तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धयतानि-
वेश इति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अथ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिवेशेनैव तादृशसत्प्रतिप-
क्षसङ्ग्रहः सम्भवति काञ्चनमयहृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नि-
त्वावच्छिन्नप्रकारताया हृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितकाञ्चनमय-
वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतायाश्च हृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव-
ह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन तत्प्रतिबन्धयतावच्छेदकत्वात् । न हि ता-
दृशप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वं प्रतिबन्धयतायां निवेश्यते
प्रयोजनाभावात् किं तादृशानुमितित्वव्यापकतानिवेशेनेति ॥ न
च हृदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्याभावात्मकवह्निमानि-
तिज्ञानीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि वह्न्यभावव्याप्याभावत्वा-
वच्छिन्नप्रकारतात्वेन वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्तादृशनिश्चयप्रतिबन्ध-
तावच्छेदकता, अतः सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिरतस्तादृशप्रकार-
तात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वनिवेशस्यावश्यकतया व्यापकतानिवेश-
व्यावृत्तिसङ्गतिरिति वाच्यम् । प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्य-
तानिरूपितसाध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताप्रकारत्वावच्छिन्नत्व-
स्य प्रतिबन्धयताविशेषणतयैव सामञ्जस्यात् । न च तथापि हृदो वह्नि-
मानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवह्निघटोभयाभाववद्भदादावति-
व्याप्तिः एकत्र द्वयमितिरित्या जायमान-वह्निघटवान् हृद इति-ज्ञा-
नीयहृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताया अ-
पि घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितहृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपि-
तवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन वह्निघटोभयाभावनिश्चयप्रतिब-
न्धयतावच्छेदकत्वेन सत्यन्तदलस्य वृत्त्यभावव्याप्यघटितत्वात् विशे-
ष्यदलस्य च तत्र सत्त्वादित्यनुमितित्वव्यापकत्वनिवेशनमावश्यक-
मिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकप्रकारत्वान्य-

प्रकारत्वानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबध्य-
तानिवेशेनैव तद्वारणसम्भवात् । किञ्च सत्यन्तदलघटकप्रतिबध्यत्वो-
न्नेयदलप्रविष्टप्रतिबध्यत्वयोरेकरूपावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकतया
तेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवाच्च । एतेन—पक्षतावच्छेदका-
वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छि-
न्नप्रतिबध्यतानिवेशो हदो बह्व्यभावव्याप्यव्याप्याभाववद्वह्निमानि-
त्यादौ बह्व्यभावव्याप्यव्याप्यवद्वधदादावातिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय ता-
दृशप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतिबध्यतानिवेशधौव्ये हदः
काञ्चनमयवह्निमान् इत्यादौ बह्व्यभावव्याप्यवद्वधदादेरसङ्ग्रहभ-
येन तादृशानुमितित्वव्यापकत्वनिवेशः इति कैश्चिदुक्तमप्यपास्तम् ।
एकरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशेनैव बह्व्यभावव्याप्यव्याप्यवद्वधदा-
दावातिव्याप्तेरसम्भवेन तादृशप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकप्र-
तिबध्यतानिवेशस्याप्रयोजनकत्वात्, अन्यथा व्यापकत्वनिवेशोऽप्य-
निस्तारात् इति । प्रतिबध्यत्वद्वये एकरूपावच्छिन्नत्वनिवेशात् बह्व्य-
भाववज्जलवद्वृत्तिजलव्याप्याभाववद्वधदकालीनहदो वह्निमानित्यादौ
बह्व्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलव्याप्यवद्वधदेऽतिव्याप्तिस्तस्य व्यावर्त-
कप्रतिबध्यत्वं आश्रयासिद्धिप्रतिबध्यत्वं चादाय दलद्वयसत्त्वादिति-
पूर्वपक्षोऽपि निरस्त इति चेत् ।

अत्र केचित्—यत्र वह्निव्याप्यधूमवत्तापरामर्शाद्धाघवज्ञानवशेन
काञ्चनमयवह्निरवह्व्यभाववान् पर्वत इत्याकारकइतरबाधज्ञानवशेन
वा काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितिर्जायते तत्र काञ्चनमयत्वाभावव्या-
प्यवद्वह्निरूपसत्प्रतिपक्षे साध्याप्रसिद्धाद्यनात्मकेऽव्याप्तिस्तज्ज्ञानप्र-
तिबध्यतावच्छेदककोटौ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताया अनिवेशात् वह्निवावच्छिन्न-
विशेष्यतानिरूपितकाञ्चनमयत्वप्रकारताया एव तज्ज्ञानप्रतिबध्यता-
वच्छेदकत्वात् अतस्तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशनमा-
वश्यकम् । न च व्यापकत्वनिवेशोऽपि काञ्चनमयत्वाभाववद्वह्निविष-
यकज्ञानस्य विशिष्टसाध्यग्रहविरोधित्वात् तदसङ्ग्रह इति वाच्यम् ।
व्यापकतावच्छेदकत्वेन गृहीतस्यैव विधेयतावच्छेदकत्वनियमेन का-
ञ्चनमयत्वादेर्विधेयतावच्छेदकत्वाभावात् शुद्धवह्नित्वस्यैव विधेयता-
वच्छेदकत्वेन वह्निविशेष्यग्रहाविरोधित्वेन तत्राक्षतत्वात् । सत्यन्तदले

तु विधेयतावच्छेदकधर्मो न निवेश्यते किन्तु प्रकारतावच्छेदकधर्म ए-
वेति न सत्यन्तदलासत्त्वम् । काञ्चनमयत्वसहितवह्नित्वस्य विधेय-
तावच्छेदकत्वेन प्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकव्यापकत्वप्रकारतानि-
रूपितविशेष्यतावच्छेदकधर्मविशिष्टग्रहाविरोधित्वमेव विरोध्यन्तेन
विवक्षणीयमिति नानुपपत्तिः । एतेन पक्षतावच्छेदकत्वसाध्यतावच्छे-
दकत्वयोन्यूनवारकपर्याप्तिमनिवेश्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्य-
तानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिग्रहत्वपर्याप्ताव-
च्छेदकताकप्रतिबध्यता निवेशनीया । तथाच काञ्चनमयहृदो वह्नि-
मान् हृदः काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ हृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपि-
तवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिग्रहत्वे वह्न्यभावव्याप्यवद्ब्रह्मविष-
यकनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्तिसत्त्वात्तत्स्थलीयसत्प्रतिपक्ष-
सङ्ग्रहसम्भवे व्यापकतानिवेशो व्यर्थ इत्यपि परास्तम् । उक्तरित्या
'काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यवद्ब्रह्मपादेरसङ्ग्रहापत्तेरिति ॥

अथैवं पर्वतोऽभावव्याप्यधूमाभाववानित्यादावभावव्याप्यधूमवत्पर्व-
तात्मकबाधेऽतिव्याप्तिस्तादृशबाधविषयितायां प्रकृतसाध्यग्रहप्रति-
बन्धकतावच्छेदकाभावव्याप्यधूमाभावाभावेतराभाववानितीतरबाध-
जन्य-पर्वतोऽभावव्याप्यधूमाभावाभाववान्-इत्याकारकानुमितिविष-
यित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वसत्त्वे-
नोक्तबाधस्य विशेष्यदलाक्रान्तत्वात्, एवं पर्वतो वह्निव्याप्याभा-
वानित्यादौ वह्निव्याप्यवत्पर्वतरूपत्वाच्च वह्निव्याप्यवह्नीतराभा-
वानितिबाधसहकारेण प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिवह्निव्याप्यव-
ह्न्युन्नायकेऽतिव्याप्तिरिति । मैवम् । प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहंप्र-
तिबन्धकतावच्छेदकविषयितात्वव्याप्यविषयितानिष्ठावच्छेदकताक-
जन्यतानिवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसंभवात्—अभावव्याप्यधूमवान्
पर्वतः वह्निव्याप्यवान्पर्वतः इत्यादिपरामर्शजनकतावच्छेदकतायाः
शुद्धाभाववान् शुद्धवह्निमानित्याद्यनुमितिविषयतायामपि सत्त्वेन तत्र
निरुक्तप्रतिबन्धकत्वाभावादित्याहुः ॥

अन्ये तु गुणीयसंयोगेन वह्न्यादिसाध्यकस्थले गुणीयत्वाभा-
वसंयोगस्य बाधतया गुणीयत्वाभावव्याप्यवत्संयोगस्यापि सत्प्रति-
पक्षत्वम् । एतच्च सामान्यनिरुक्तिग्रन्थे जगदीशेनोक्तम् । एवं च ता-
दृशसत्प्रतिपक्षसंग्रहार्थमेवानुमितित्वव्यापकतानिवेश इति वदन्ति ॥

परे तु पक्षतावच्छेदकत्वसाध्यतावच्छेदकत्वयोन्यूनवारकपर्याप्ति-
मनिवेश्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्र-
तिबध्यतानिवेशे जातिमान्वह्निमानित्यत्र वह्न्यभाववद्भ्रदकालीनवह्न्य-
भावव्याप्यवज्जातिमत्यतिव्याप्तिः हृदत्वस्य जातित्वरूपेण पक्षताव-
च्छेदकत्वादिति तद्वारणाय पक्षतावच्छेदकतायाः पर्याप्तिनिवेशः ।
हृदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभाववज्जातिमत्कालीनवह्न्यभावव्याप्य-
व्याप्यवद्भ्रदादावतिव्याप्तिस्तज्ज्ञानप्रतिबध्यताकोटौ जातित्वरूपेण
हृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः प्रवेशादिति विशेष्यतावच्छेदकतायाः प-
र्याप्तिनिवेशः । एवं जातिर्जातिमतीत्यादौ वह्न्यभाववज्जातिकालीनजाति-
मदभावव्याप्यव्याप्यवज्जातिरूपविशिष्टेऽतिव्याप्तिः—जातित्वरूपेण व-
ह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वात् इति तद्वारणाय साध्यतावच्छेदक-
तायाः पर्याप्तिनिवेशः । जातिर्वह्निमतीत्यत्र जातिमदभाववज्जातिका-
लीनवह्न्यभावव्याप्यवज्जातिरूपविशिष्टेऽतिव्याप्तिः—जातिधर्मिक-
जातिमदभाववत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदककोटावपि जातित्वरूपेण
वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताया निवेशादिति तद्वारणाय प्रकारतावच्छे-
दकतायाः पर्याप्तिनिवेशः । तथाच पक्षतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकर-
णधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारताशालिग्रहत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्र-
तिबध्यतानिवेशे कांचनमयहृदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवद्भ्र-
दादेरसङ्गह इति तादृशानुमित्वव्यापकतानिवेशः इति । न च तादृश-
विशिष्टेऽतिव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नविशेष्यतानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबध्यता निवेश्यतां न तु तादृ-
शानुमितित्वव्यापकत्वमिति वाच्यम् । हृदो वह्निमानित्यादौ वह्निघटौ-
भयवानिति प्रतिबन्धकज्ञानविषयवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यघटविशि-
ष्टवह्न्यभाववद्भ्रदेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तदलघटकप्रतिबध्यता-
याम्प्रकृतानुमितित्वव्यापकतानिवेशस्यावश्यकत्वात् । ननु तथापि
विशेष्यदलघटकप्रतिबध्यतायां पक्षविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारत्वा-
वच्छिन्नत्वमेव निवेश्यतां लाघवादिति चेन्न । घटविशिष्टवह्न्यभावव्या-
प्याभाववद्भ्रदकालीनहृदो वह्निमानित्यादौ घटविशिष्टवह्न्यभाववद्भ्र-
दकालीनहृदो वह्निमानित्यादौ घटविशिष्टवह्न्यभाववद्भ्रदात्मका-
श्रयासिद्धादावतिव्याप्तिः सामानाधिकरण्यरण्यसम्बन्धेन घटवि-
शिष्टवह्निमानित्यकारकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतामादायाश्रयासि-

द्विप्रतिबध्यतामादाय च दलद्वयसत्त्वादिति प्राहुः ॥

उन्नेये विरोध्यन्तविशेषणं पर्वतो वह्निव्याप्याभाववानित्यादौ वह्निव्याप्यवत्पर्वतादिरूपबाधस्य वारकमिति दीधितिकृतैव वक्ष्यते । तत्र तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिवेशे पर्वतो वह्निव्याप्याभाववान् वह्न्यभाववाञ्छेत्यकारकसमूहालम्बनज्ञानविरोधिवह्निमत्पर्वताद्युन्नायके उक्तबाध एवातिव्याप्तिस्तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशे च उक्तदिशैव दोषः स्यादिति तत्रापि तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशनीया इति । अत्रोन्नेयोन्नायकोभयत्राविरोध्यन्तकल्पे प्रतिबध्यतायामेकरूपावच्छिन्नत्वनिवेशकल्पे तु सत्यन्तदल एव तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशो बोध्यः न तून्नेयदलेपि, एकरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशे सत्यन्तदले तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशेनैवार्थादुन्नेयदलेपि व्यापकतानिवेशकार्यनिर्वाहादित्यवधेयम् ॥६॥

विशिष्टसाध्यपक्षग्रहविरोधित्वशरीरे तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वानिवेशे च काञ्चनमयहृदो वह्निमानित्यादिस्थलीयबाधग्रहस्यानुमितिविशिष्टपक्षग्रहविरोधितया तत्स्थलीयसत्प्रतिपक्षाव्याप्तितादवस्थ्यमिति विशिष्टपक्षादिग्रहत्वव्यापकतानिवेश इत्युक्तं भट्टाचार्येण ।

बाधलक्षणवदत्रापि उन्नेयदले पक्षसाध्यग्रहाविरोधित्वमित्यनेनैव उद्देश्यतावच्छेदकताविधेयतावच्छेदकतातिरिक्तप्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यैविशिष्ट्यावर्गाहिविरोधीयविषयतान्तःपातिप्रकारत्वावच्छिन्नत्वमेव प्रतिबध्यतायां निवेशनीयम्, तेन वह्निमान्हृदो वह्निमानित्यादौ प्रकृतपक्षग्रहविरोधिवहन्यभाववद्भ्रदाद्युन्नायके सत्प्रतिपक्षे नाव्याप्तिः ।

वस्तुतो वह्न्यभावव्याप्याभाववहन्यभाववद्भ्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवद्भ्रदात्मकसत्प्रतिपक्षसङ्ग्रहार्थमेवोक्तप्रकारश्चिन्तनीयः । तत्र वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्भ्रदात्मकाभयसिद्ध्युन्नायकेतिव्याप्तिवारणाय पक्षग्रहाविरोधित्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् । एतेन लक्ष्यभेदेन लक्षणस्य नानात्वाद्यत्र सत्प्रतिपक्ष एव विशिष्टपक्षग्रहविरोध्युन्नायकस्तत्रोन्नेयदले नादेयमेव पक्षग्रहाविरोधत्वविशेषणमित्युक्ताधपि न निस्तार इति ध्येयम् ।

यत्तु महानस्यिवहन्यभाववान् हृदो वह्न्यभावव्याप्याभाववान् इत्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्भ्रदात्मकसत्प्रतिपक्षसङ्ग्रहायोक्तप्र-

कारानुसरणम् । तत्र महानसीयवह्न्यभावव्याप्यवद्भ्रदात्मकाभ्यासि-
ध्युन्नायकवारणाय पक्षग्रहाविरोधित्वनिवेशस्यावश्यकत्वादिति ।

तत्तुच्छम् । प्रतिबन्धिताया पक्षग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशेनैवोक्ताति-
व्याप्तिवारणसंभवे तत्रोक्तप्रकारानुसरणवैफल्यपत्तेः । अत्र एकत्र द्वय-
मिति रीत्या वह्न्यभाववह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवान् हृद इति ज्ञानमादाय
हृदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावं व्याप्यव्याप्यवद्भ्रदे चातिव्याप्तिवारणा-
य प्रतिबन्धकताया जनकतायाश्चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वं
निवेशितं भट्टाचार्येण । तच्च यथाश्रुताभिप्रायेण ।

वस्तुतस्तु अव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वनिवेशस्यावश्यकतया
तादृशज्ञानमादाय दोषो न संभवत्येव, किन्तु वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यव-
त्कालीनहृदो वह्निमानित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्न्यभाववह्न्य-
भावव्याप्यवान् तादृशहृद इति ज्ञानमादाय वह्न्यभाववत्तादृशरूप-
बाधेऽतिव्याप्तिवारणाय जनकतायामनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदक-
त्वं ग्राह्यम् तादृशज्ञाने हृदवृत्तिवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवस्तुनो हृदे
भानादव्यापकीभूतवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्भ्रदादिविषयिताशून्य-
त्वसत्त्वात् । एवं वह्न्यभावव्याप्यकालीनहृदो महानसीयवह्निमा-
नित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यमहानसीयवह्न्यभाववान् तादृशहृद इति
ज्ञानविषये महानसीयवह्न्यभाववत्तादृशहृदेऽतिव्याप्तिवारणाय-
प्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं जनकतावच्छेदकत्वं वाच्यम् उक्तज्ञान-
विषयीभूतवह्निसामान्याभावव्याप्यमहानसीयवह्न्यभावरूपन्तु वि-
शिष्टमप्रसिद्धम् । एवं यादृशयादृशं विशिष्टं प्रसिद्धं तद्विषयित्वं तु-
दोषत्वेनाभिमतस्य विषयिताया व्यापकमेव इत्यव्यापकीभूतविषयिता-
शून्यस्यापि तत्र सत्त्वात्पर्वतो वह्न्यभाववानित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या
वह्न्यव्याप्यव्याप्यवान्पर्वत इति ज्ञानमादाय वह्न्यव्याप्यव्याप्यवत्पर्वत-
रूपसत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमनति-
रिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम् । तादृशज्ञाने वह्नित्वेन पर्वतवृत्तिवह्नेर्भानात्
अव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वात् इति । यद्यपि यद्रूपावच्छिन्नवि-
षयितासामान्ये प्रतिबन्धकत्वजनकत्वयोः स्वरूपसम्बन्धरूपाव-
च्छेदकत्वविवक्षयैवोक्तदोषवारणसंभवेऽनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशनमफ-
लम् । तथापि हृदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवान्
वह्न्यभाववान् वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवान् हृद इति ज्ञानीयज्ञान-

वैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यव-
 दध्वद्विषयितासामान्ये सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिः हेतुतावच्छेद-
 कघटितसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिभिर्या प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानव-
 च्छिन्नत्वनिवेशायोगात् । हेतुतावच्छेदकघटितसत्प्रतिपक्षश्च सङ्गृ-
 ह्यते चेत्यादिना दीधितिकारेण दर्शितः । एवं प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवै-
 शिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशेऽसाधारण्यवारं कदीधितिकारोक्तसाध्य-
 व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वानवगाहित्वविशेषणश्च व्यर्थमिति प्र-
 तिबन्धकतावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमावश्यकम् । एवं ज-
 नकतावच्छेदकमपि तादृशमेव, अन्यथा स्वमते प्रतिबन्धकत्वजन-
 कत्वोभयस्मिन् यादृशविशिष्टविषयिताव्यापकतायाः सकृन्निवेशापे-
 क्षया भवन्मते प्रतिबन्धकत्वे यादृशविशिष्टविषयिताव्यापकत्वस्य
 जनकतावच्छेदकत्वे यादृशविशिष्टविषयिताव्यापकत्वस्य निवेशे
 व्यापकताया द्विधा निवेशे महागौरवादिति । एतेन पक्षसाध्यवै-
 शिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्वरूपविरोधित्वान्तार्थस्यो-
 न्नायकविशेषणत्वे विषयिताभागस्य द्विधा निवेशेन गौरवादुन्नायक-
 ताघटकविषयितायामेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं निवेशितम् भ-
 ट्टाचार्येण । तन्न सङ्गच्छते । उक्तीत्याऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छे-
 दकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वे तदर्थश्च सामान्यलक्षणोक्तदोषात्प्रति-
 बन्धकत्वनिष्ठतादृशविषयिताव्यापकत्वं जनकतानिष्ठतादृशरूपाव-
 च्छिन्नविषयित्वव्यापकत्वञ्च पर्यवस्यति, तथा चात्र विषयिताभा-
 गस्य द्विधा निवेशादिति ध्येयम् ॥

एवमुन्नेयदलप्रविष्टं प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमपि अनतिरि-
 क्तवृत्तित्वरूपमेव न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः, तथासति पर्वत-
 विशेष्यकवाहिव्याप्याभावप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतं य-
 द्बहिमान् वह्निव्याप्याभावाभाववान् वह्निमांश्च पर्वत इति
 ज्ञानीयवह्निमत्पर्वतविषयित्वं तदवच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानि-
 रूपितजनकतावच्छेदकविषयिताकवाहिव्याप्यवत्पर्वतात्मके पर्व-
 तो वह्निव्याप्याभाववन्भावव्याप्योभयवानित्यादिस्थलीयबाधेऽति-
 व्यप्तिः । ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशे च गगनाभाववदभावव-
 त्कालीनगगनसाध्यकसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

असाधारणविरुद्धयोरन्यतरस्य प्रतिपक्षविधयोक्तत्वापक्षे प्रकृत-

साधने प्रकृतसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वाद्यनवगाहिपरामर्शो प्रा-
ह्य इति शिरोमणिः । तथाच प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
पक्षे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावव्यापकाभावप्रतियोगित्व-
विशिष्टप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यानवगाहिपरामर्शनि-
ष्ठानुमितिजनकतावच्छेदकविषयिताकत्वमुन्नायकत्वं विवक्षणीयमित्य-
र्थः । रूपान्तरेण प्रकृतहेतोर्यत्र व्यतिरेकिहेतुता तत्स्थलीयप्रतिपक्ष-
स्य सङ्ग्रहाय प्रकृतसाधनतावच्छेदकनिवेशः । रूपान्तरावच्छिन्न-
साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविशिष्टप्रकृतहेतुमत्पक्षकालीनत्व-
स्य यत्र प्रकृतसाध्यतावच्छेदकघटकता तत्स्थलीयसाध्यतावच्छे-
दकविशिष्टसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षात्मकप्रतिपक्षसंग्रहाय प्रकृत-
साध्यतावच्छेदकनिवेशः । प्रकृतसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्ववि-
शिष्टसाधनवत्त्वेन रूपान्तरावच्छिन्नपक्षस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदके
यत्र प्रवेशः तत्रत्यप्रतिपक्षस्य तादृशपक्षतावच्छेदकविशिष्टे सा-
ध्याभावव्याप्यरूपस्य सङ्ग्रहाय प्रकृतपक्षतावच्छेदकनिवेश इति
भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथात्र पक्षतावच्छेदकादौ प्रकृतत्वनिवेशे तद्भेदपक्षकस्थले
तद्वह्निसाध्यकस्थले तज्जलहेतुकस्थले च वह्निव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगिजलवद्भेदात्मकासाधारण्येऽव्याप्तिरिति चेन्न । प्रकृतप-
क्षतावच्छेदकाद्यवगाहित्वपदेन प्रकृतपक्षतावच्छेदकातिरिक्तधर्मा-
न्वच्छिन्नविषयितानिवेशात् । न चैवं वह्निव्यापकीभूताभावप्रति-
योगिजलवद्भेदकालीनहृदो वह्निमान् जलादित्यादौ वह्न्यभावव्या-
प्यवत्तादृशहृदरूपसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः-हृदत्वसामानाधिकरण्येन ता-
दृशजलावगाहनेनाहार्यत्वाभावादिति वाच्यम् । सामानाधिकर-
ण्येन साध्यकस्थले पक्षतावच्छेदकाद्यतिरिक्तधर्मान्वच्छिन्नविशे-
ष्यतानिरूपिततादृशविशेष्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिकहेतुताव-
च्छेदकसंसर्गावच्छिन्नावगाहित्वाभावनिवेशेनाव्याप्यनवकाशात् । न
चोक्तस्थले तादृशहृदत्वावच्छेदेन साध्यतायां सत्प्रतिपक्षाव्याप्ति-
तादवस्थम्, अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यतास्थलेऽप्युक्तरीत्या अ-
वच्छेदकावच्छेदेनावगाहित्वाभावनिवेशे च सामानाधिकरण्येनासा-
धारण्येऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यकस्थले
उक्तरीत्या अवगाहित्वाभावस्यैव सामानाधिकरण्येनातिव्याप्तिवार-

णार्थं पुनः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यव्यापकाभावप्रतियोगि-
हेतुमत्तागाहित्वाभावस्यापि स्वातंत्र्येण निवेशनीयत्वात् । तत्प्र-
तियोगिकोटौ च पक्षविषयताया एव प्रकृतपक्षतावच्छेदकाव-
च्छिन्नत्वेन निवेशः । साध्यादिविषयतायाश्च पूर्ववत् साध्यताव-
च्छेदकाकतिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वेनैव निवेशः । तेन हृदत्वावच्छेदेन
महानसीयवह्मपादेः साध्यतायां हृदत्वसामानाधिकरण्येन वह्नि-
व्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलवद्भूतादौ नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥

अथ तथापि पक्षतावच्छेदके प्रकृतत्वनिवेशे सर्वं वह्निमज्ज-
लादित्यादौ वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलवद्भूतात्मकासाधा-
रण्येऽतिव्याप्तिः-सर्वत्वावच्छेदेन वह्निमत्ताबुद्धिं प्रति किञ्चिद्धर्मा-
वच्छिन्नविशेष्यकवह्मभाववत्ताबुद्धेरिव वह्निव्यापकीभूताभावप्रति-
योगिजलवत्ताज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न । साध्यसाध-
नादिभेदेन लक्षणस्य भेदात् । सर्वपक्षकस्थले पक्षतावच्छेदकम-
निवेश्य किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततादृशप्रतियोगित्ववि-
शिष्टविषयताशून्यत्वनिवेशेनैव दोषाभावादिति ध्येयम् ॥

अथासाधारण्यस्यातिव्याप्तेरवश्यनिवेशनीयविशिष्टद्वयाघटित-
त्वनिवेशेनैव तद्वारणसंभवात् प्रकृतसाधने प्रकृतसाध्यव्यापकाभा-
वप्रतियोगित्वाद्यनवगाहित्वानिवेशनं व्यर्थम् इति । न च विशिष्ट-
द्वयाघटितत्वनिवेशस्य कथमावश्यकतेति वाच्यम् । वह्मभाववद्ब्रह्म-
भावव्याप्यव्याप्यवत्कालीनवह्मभावव्याप्यव्याप्यवद्भूतादौ अति-
व्याप्तिवारणार्थमेव तस्यावश्यकत्वात् । नचैवं सत्प्रतिपक्षेऽव्या-
प्तिः तस्य तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वादिति वाच्यम् । विशिष्टद्वयाघ-
टितत्वप्रविष्टविशिष्टद्वयविषयितायां सत्प्रतिपक्षघटकविशिष्टद्वय-
विषयिताभेदस्यागत्या निवेशनीयत्वादिति चेत् ।

अत्राहुः-यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविषयकनिश्च-
यत्वं तादृशजनकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वमेव तादृ-
शविशिष्टद्वयाघटितत्वपदेनात्र विवक्षणीयम्, अन्यथा जनकतानतिरि-
क्तवृत्तित्वमनिवेश्य केवलप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वघटितविशिष्ट-
द्वयाघटितत्वनिवेशे जलवान्वह्मभावत्रान् जलवांश्च हृद् इत्यादिज्ञानस्य
नानाविधविषयतानां प्रतियोगिकोटौ निवेशनेन गौरवम् अन्वयव्यतिरे-
कव्याप्तिघटितसत्प्रतिपक्षसाधारणासाधारणव्यावृत्तैस्सत्प्रतिपक्षत्व-

स्य दुर्बलतया सत्प्रतिपक्षविषयिताबहिर्भूतत्वनिवेशायोगश्च, तस्य सु-
बलत्वे तु तस्यैव लक्षणत्वसंभवे एतत्प्रयासवैफल्यात् । स्वमते
तु सत्प्रतिपक्षात्मकविशिष्टमादाय दोषस्तु सामान्यनिरुक्तिपत्रिको-
क्तदिशा वारणीय इति ध्येयम् ॥

अथात्र लक्षणे हृदो वह्निमानित्यादौ वह्नयभाववह्नयभावव्याप्य-
व्याप्यउभयवद्भेदेऽतिव्याप्तिः तद्विषयताया वह्निमद्भेदविषयकग्रह-
त्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्, तादृश-
ग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतवह्नय-
भावव्याप्यवद्भेदत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितज-
नकतावच्छेदकत्वाच्च । न च सत्यन्तघटकप्रतिबन्धकतायां तादृ-
शजनकतावच्छेदकविषयितात्वव्यापकावच्छेदकत्वनिवेशाशोकाति-
व्याप्तिः तादृशजनकतावच्छेदकीभूतवह्नयभावव्याप्यव्याप्यवद्भेद-
विषयितायास्तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । प्रति-
हेतुव्यापकत्वघटितसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तेर्जनकतावच्छेदकीभूतसामाना-
धिकरण्यविषयितायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात् । सत्यन्तदलघ-
टकप्रतिबन्धकतायां तादृशजनकतावच्छेदकविषयितावच्छेदकत्वनि-
वेशे च यत्र सत्प्रतिपक्षघटको बाधस्तत्र साध्याभावव्याप्यसा-
ध्याभावोभयवत्पक्षेऽतिव्याप्तिः । न च बाधघटितस्य सत्प्रतिपक्ष-
त्वं न स्वीक्रियते तद्वद्वत्कबाधेनैव तत्कार्यनिर्वाहात्, हृदः समा-
बाधिकरणजलाभाववानित्यादौ जलव्यापकसमानाधिकरणजलसमा-
नाधिकरणजलवद्भेदात्मकबाधघटितसत्प्रतिपक्षसम्भवेऽपि तादृश-
सत्प्रतिपक्षोन्नायकबाधोभयात्मके नातिव्याप्तिः तादृशसत्प्रतिपक्ष-
विषयिताया बाधविषयितानियतत्वेऽपि तादृशसत्प्रतिपक्षोन्नाय-
कविषयिताया बाधविषयिताशून्यवृत्तित्वेन बाधविषयितानियतत्वा-
भावात्, सामान्याभावसाध्यकस्थले सामान्यघटितविशेषधर्मा-
वच्छिन्नव्याप्यवत्पक्षस्यापि सत्प्रतिपक्षत्वेन लक्ष्यतया जलव्याप-
कसमानाधिकरणजलव्याप्यवत्पक्षस्यापि सत्प्रतिपक्षतया विशि-
ष्टान्तराघटितत्वविरहाच्चेति वाच्यम् । जलं अवृत्ति इत्यत्र जल-
व्यापकवृत्तित्वसमानाधिकरणजलव्याप्यवृत्तित्वोभयवज्जले हृदो वह्नि-
मानित्यादौ वह्नयभावव्यापकवह्नयभावसमानाधिकरणवह्नयभाववद्भ-
दादौ चातिव्याप्तिस्तथापि दुर्वारत्वात् । एतेन सत्यन्तघटकप्रतिब-

मध्यकतायां तादृशजनकतावच्छेदकीभूतमुख्यविशेष्यतात्वव्यापका-
वच्छेदकताकत्वनिवेशे सत्प्रतिपक्षोन्नायकबाधोभयान्तमके नातिव्या-
प्तिरित्यपि प्रयुक्तम्-हृदो वह्निमानित्यादाबुकातिव्याप्तेरपरीहारात् ।
अत एव स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकप्रकृतानुमि-
तिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितावच्छेदकरूपावच्छिन्नजन्यतानिरू-
पितजनकतावच्छेदकीभूतविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ना-
घटितत्वनिवेशात् वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवह्न्यभावोभयवद्भ्रदादौ ना-
तिव्याप्तिः स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयितावच्छेदकतादृशजनक-
तावच्छेदकीभूतवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्भ्रदत्वावच्छिन्नघटितत्वादि-
त्युक्तावपि न निस्तारः । हृदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यव-
द्भ्रदादाबुकातिव्याप्तेस्तादवस्थ्यात् । हृदो वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यव-
द्भ्रदकालीनवह्निमानित्यादौ तादृशवह्न्यभावव्याप्यवद्भ्रदात्मकस-
त्प्रतिपक्षे निरुक्तविशिष्टान्तराघटितत्वाविशेषणेऽव्याप्यापत्तेश्च । न
चोन्नेयविषयितायां प्रागुक्तयुक्त्या प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
त्वस्यापि निवेशितत्वेन उक्तातिव्याप्तीनां प्रसाक्तिरेव नेति वाच्यम् ।
तावतापि वह्न्यव्याप्याभाववद्ब्रह्मभाववत्कालीनवह्न्यव्याप्यवान् इत्या-
दिप्रागुक्तस्थल एव वह्न्यभावव्याप्याभावोभयवद्भ्रदे वह्न्यभाव-
व्याप्यव्याप्याभाववद्भ्रदे चातिव्याप्तेर्दुवारत्वादिति चेत् ।

अत्र ब्रूमः—मेयत्वविशिष्टसत्प्रतिपक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्त-
दलघटकप्रतिबन्धकतायां विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वमवश्यं
निवेशनीयम् । तदर्थश्च स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक-
त्वे सति स्वघटकतावच्छेदकं यद्रूपं स्वावच्छिन्नाविषयकत्वव्यापकत्व-
सम्बन्धेन तद्रूपाविशिष्टान्यत्वं, तथाच साध्याभावव्याप्यव्याप्यसाध्या-
भावोभयवत्पक्षादौ साध्याभावव्याप्यव्याप्यसाध्याभाववत्पक्षादौ च
नातिव्याप्तिसंभवः । तत्तद्विशिष्टविषयकज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायां स्वा-
वच्छिन्नाविषयकज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायां स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीति-
विषयतावच्छेदकस्वघटकतावच्छेदकं यद्वाधत्वं तद्विशिष्टान्यत्वाभावात् ।
बाधघटितसत्प्रतिपक्षे च बाधप्रतिबन्धकताभिन्नव्याप्यवत्तानिश्चय-
त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतान्तरमस्तीति वामादायैव च लक्षणसमन्वयः ।
स्वघटकतावच्छेदकत्वेन विशेषणात् प्रतिहेतुव्यापकताघटितसत्प्रति-
पक्षज्ञानीयप्रतिबन्धकतायाः प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभेदसमानकाली-

नत्वादिघटितविशिष्टविषयकत्वव्यापकत्वेऽपि तत्र नाव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥

केचित्तु विशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणेनैव उक्तस्थले नातिव्याप्तिः, तथाहि-विशिष्टान्तराघटितत्वं विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नस्वावच्छिन्नविषयितानिष्ठप्रयोजकताकप्रयोज्यतावत्प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताकत्वम् । विशिष्टान्तरं च स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् । तथाच वह्न्यभावं व्याप्य व्याप्यवह्न्यभावोभयवद्भ्रदादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवह्न्यभाववद्भ्रदादौ च नातिव्याप्तिः-तादृशहृदत्वावच्छिन्नविषयितानिष्ठायाः साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताप्रयोजकतायास्तादृशविशिष्टान्तरवह्न्यभाववद्भ्रदात्वावच्छिन्नविषयितात्वरूपावच्छिन्नत्वात् । न च वृत्तित्वं निरूपितत्वाभाववदित्यादौ अभाववद्वृत्तित्वघटितसत्प्रतिपक्षे जलमधिकरणत्वाभाववदित्यादौ व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिघटितसत्प्रतिपक्षे चाव्याप्तिस्तयोर्बाधघटितत्वेऽपि तद्विषयितानिष्ठप्रयोजकतायास्तादृशबाधविषयितात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नत्वात् । न चैवं प्रतिहेतुव्यापकताघटितसत्प्रतिपक्षे विषयितानिष्ठप्रयोजकतायास्तादृशविशिष्टान्तरप्रतिहेतुमत्पक्षविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नत्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशविशिष्टान्तरविषयकप्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुविषयताविशिष्टान्यत्वसाध्याभावधर्मिकप्रतिहेतुव्यापकतानिष्ठयघटकधर्मावच्छिन्नप्रयोजकत्व उभयाभाववत्त्वविशेषणेनैव तद्वारणात् । विषयितावैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितत्वस्वतादात्म्यान्यतरसम्बन्धेन । मेयत्वविशिष्टप्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणहेतुमत्पक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय वैशिष्ट्यघटकसम्बन्धे निरूपितत्वान्तर्भावः । मेयत्वपक्षवृत्तिप्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतावतिव्याप्तिवारणाय तादात्म्यनिवेश इत्याहुः ।

तन्मन्दम् । उक्तरीत्या विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशे हृदः समानाधिकरणजलाभाववानित्यादौ जलव्यापकसमाधिकरणजलसमानाधिकरणजलवद्भ्रदात्मकसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तेस्तादृशसत्प्रतिपक्षविषयितानिष्ठप्रयोजकतयाः समानाधिकरणजलवद्भ्रदात्मकतादृशविशिष्टा-

न्तरविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नत्वात् । न च यद्रूपेण प्रतिबन्धक-
तावच्छेदकता तद्रूपेणैव प्रयोजकतयैव सत्प्रतिपक्षविषयितायाः प्रति-
बन्धकतावच्छेदकत्वं प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावनिश्चयकालीनज्ञानी-
यप्रतिहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतात्वेनैव तस्य
च निरुक्तबाधविषयतात्वव्यापकत्वविरहेणाव्याप्तिविरह इति वाच्यम् ।
समानाकारकज्ञानीयविषयताया ऐक्येन प्रतिहेतुव्यापकतानिश्चयका-
लीननिश्चययिबाधविषयत्वयोरभेदात् प्रतिहेतुव्यापकतानिश्चयका-
लीनप्रतिहेतुमत्पक्षविषयतात्वे निरुक्तबाधविषयतात्वव्यापकत्वस्या-
क्षतत्वात्, अन्यथा सत्प्रतिपक्षघटकहेतुमत्पक्षविषयताप्रकारक-
रूपावच्छिन्नप्रयोजकत्वाप्राप्तिर्द्धर्तव्याव्याप्तिवारणसम्भवे सत्प्रतिपक्षघट-
कहेतुमत्पक्षस्य विशिष्टान्तरत्ववारकस्य विशिष्टान्तरत्वशरीरे अनु-
मितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वानिवेशस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अत एव विशिष्टा-
न्तराघटितत्वं स्वविषयताप्रयोज्यविशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्यप्रकृत-
पक्षसाध्यवैशिष्ट्यम् विशिष्टान्तरं च पूर्वोक्तमेव । विशिष्टान्तरवि-
षयतानिष्ठप्रयोजकत्वं प्रागुक्तान्यतरसम्बन्धेन प्रतिहेतुव्यापक-
साध्याभावसमानाधिकरणहेतुविषयताविशिष्टान्यविषयतावृत्तित्वप्र-
तिहेतुव्यापकतानिश्चयघटितधर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वेन विशेष-
णीयम् । तेन प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावकालीनत्वादिघटितविशिष्टा-
न्तरमादाय न पूर्वोक्ताव्याप्तिः । एवं चोक्तविशिष्टान्तराघटितत्वविर-
हादेव बाधसत्प्रतिपक्षोन्नायकोभयात्मकादौ न प्रागुक्ताव्याप्तिरिति
प्रलपितमप्यपास्तम् । बाधघटितसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तेर्वज्रलेपत्वादि-
त्यलं वाग्जालेनेति ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सत्प्रतिपक्षप्रकरणम् ॥

समाप्तोऽयं गादाधरीक्रोडपत्रसङ्ग्रहः ॥

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य- काशीसंस्कृतसीरीज पुस्तकमालाः ।

इयं काशी—संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राची-
नाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृ-
तपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां
प्रकाश्यमानानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परं तु एतस्या नियमेनाऽ-
विच्छिन्नतया निश्चितप्राहकमहाशयानां प्रतिमुद्राशतकं पञ्चविंशतिमुद्राः (कमिशन)
परावर्तिता भवेयुः मार्गव्ययश्च न पृथक् दातव्यो भवेत् ।

- तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि । रु. आ. पा.
- १ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) १—८—०
  - २ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृता-
ऽन्वयार्थबोधिनीटीकासहितम् । (वेदान्तं १) १०—०—०
  - ३ वैशेषिकदर्शनम् । सटीक-प्रशस्तपादभा-
ष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् । (वैशेषिकं १) ३—८—०
  - ४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधराद्याचार्य-
कृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम् (वैदिकं १) ०—६—०
  - ५ लघुशब्देन्दुशेखरः चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादि-
समाप्तिपर्यन्तः । (व्याकरणं-१) १०—०—०
  - ६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम०
शब्दखण्डसहिता तथा “गुणनिरूपण”
दिनकरीय महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मण-
शास्त्रीव्याख्यासहिता । (न्यायं १) ६—०—०
  - ७ पञ्चाकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकाटी-
कया-तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणेन च
समन्वितम् । (वेदान्तं २) ०—८—०
  - ८ अलङ्कारप्रदीपः पण्डितवर विश्वेश्वर-
पाण्डेयनिर्मितः । (काव्यं १) ०—८—०
  - ९ अनङ्गरङ्गः महाकविकल्याणमल्लविर-
चितः । (कामशास्त्रं १) ०—१२—०
  - १० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः । [ज्यो० १] २—०—०

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि	रु. आ. पा.
११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध- शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम् । [कर्म० १]	०—८—०
१२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधर- भाष्य-मंगलभाष्य-निम्बार्कमतभाष्यचतु- ष्टयसहितम् । (वैदिकं २)	१—४—०
१३ श्रीमत्सन्तुजातीयम्-श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविर- चितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च संवलितम् । [वि० ३]	१—४—०
१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि श्रीकालिदास- वि० । सज्जीवनी-शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं २)	२—०—०
१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः । आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्र- काशाख्यसंस्कृत-भाषाटीकासहितः [छंदः १]	०—६—०
१६ कारिकावली मुक्तावली-न्यायचन्द्रिका- टीकाद्वयसहिता सटिप्पणा । (न्याय २)	१—०—०
१७ पारस्करगृह्यसूत्रं हरिहरभाष्य-गदाधरभाष्यद्वय- सहितम् । (कर्मकाण्डं २)	२—४—०
१८ संक्षेपशारीरकम्-मधुसूदनीटीका भाग १ (वेदान्तं ४)	५—०—०
१९ लघुजुटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दु शेखरपरिष्कृतिनिर्मितिः ।	०—८—०
२० कातीयोष्टदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः)	१—०—०
२१ सप्तपाठि-श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम् (स्तोत्रवि०)	१—०—०
२२ बौद्धाऽऽचार्य श्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीक- न्यायबिन्दुः भाषाटीकासहितः (बौद्धन्याय वि० १)	१—८—०
२३ सपरिष्कृत दर्पणसहित वैयाकरणभूषण- सारः (व्याकरणं वि० ३)	४—०—०

पत्रादिप्रेषणस्थानम्

१० नवम्बर १९२४.

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस,
विद्याविलास प्रेस, गोंपाकमंदिर लेन,
बनारस सिटी ।

